অধ্যায় ১: প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ উৎস আৰু বুৰঞ্জী লিখন

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য

১.২ পাতনি

১.৩ প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ উৎস

১.৪ সাহিত্যিক উৎস

১.৪.১ খিলঞ্জীয়া সাহিত্য

১.৪.২ বিদেশী সাহিত্য

১.৫ প্রত্নতাত্ত্বিক উৎস

১.৫.১ শিলালিপি

১.৫.২ মুদ্রা বা ন্যুমিজমেটিক্স

১.৫.৩ সামগ্রীৰ অৱশিষ্ট

১.৬ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১.৭ অধিক জানিবলৈ

১.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- প্রাচীন ভাৰতৰ ইতিহাস অধ্যয়নৰ বাবে বিভিন্ন উৎস সম্পর্কে জানিব পাৰিব।
- প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাস অধ্যয়নৰ বাবে বিভিন্ন সাহিত্যিক উৎস সম্পর্কে জানিব পাৰিব।
- প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাস অধ্যয়নৰ বাবে বিভিন্ন প্রত্নতাত্ত্বিক উৎসৰ গুৰুত্ব সম্বন্ধে অৱগত হ'ব পাৰিব।

১.২ পাতনি

এই পাঠ্যক্রমৰ এইটো প্রথম অধ্যায়। এই অধ্যায়ত আমি প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাস অধ্যয়নৰ বাবে উপলব্ধ উৎসসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ ওলাইছোঁ। এই উৎসবোৰেই হৈছে ইতিহাসৰ মেৰুদণ্ড। দুর্ভাগ্যজনকভাৱে প্রাচীন ভাৰতত ইতিহাস লিখাৰ কোনো পদ্ধতিগত

পৰম্পৰা নাছিল। কিন্তু, বছৰ বছৰ ধৰি ইতিহাসবিদসকলৰ দীৰ্ঘদিনীয়া অক্লান্ত প্ৰচেষ্টাই ইতিহাস অধ্যয়নৰ বাবে অসংখ্য উৎস পোহৰলৈ আনিছে। এই উৎসসমূহ হৈছে থলুৱা সাহিত্য, বিদেশী সাহিত্য, শিলালিপি, মুদ্ৰা আৰু সামগ্ৰীৰ অৱশিষ্ট। বহলভাৱে থলুৱা সাহিত্য আৰু বিদেশী সাহিত্যক সাহিত্যিক উৎস বুলি ক'ব পাৰি আনহাতে শিলালিপি, মুদ্ৰা আৰু সামগ্ৰীৰ অৱশিষ্টক প্ৰত্নতাত্ত্বিক উৎস বুলি কোৱা হয়।

১.৩ প্ৰাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ উৎস

প্ৰাচীন ভাৰতৰ ইতিহাস ন্যায্যভাৱে পুনৰ্গঠন কৰিব পৰা যায় কেৱল উৎসৰ সহায়ত। উৎসসমূহ সাহিত্যিক উৎস আৰু প্ৰত্নতাত্ত্বিক উৎসত বহলভাৱে বিভক্ত কৰা হয়। সাহিত্যৰ উৎসসমূহক পুনৰ থলুৱা সাহিত্য আৰু বিদেশী সাহিত্য নামেৰে ভাগ কৰা হৈছে। প্ৰত্নতাত্ত্বিক উৎসসমূহ শিলালিপি, মুদ্ৰা আৰু সামগ্ৰীৰ অৱশিষ্ট হিচাপে বিভক্ত। আমি এতিয়া এই বিভিন্ন ধৰণৰ উৎসসমূহৰ বিষয়ে পৃথকে পৃথকে উপশিৰোনামাত আলোচনা কৰিবলৈ ওলাইছোঁ।

১.৪ সাহিত্যিক উৎস

আপোনালোকৰ প্ৰত্যেকেই 'সাহিত্যিক' শব্দটোৰ অৰ্থ জানে, অৰ্থাৎ লিখিত ৰূপত কিবা এটা। যদিও প্ৰাচীন ভাৰতত সঠিক ইতিহাস লিখাৰ অভাৱ আছিল তথাপিও আমাৰ অতীতৰ কথা প্ৰকাশ কৰা সাহিত্যিক সামগ্ৰীৰ এক বিশাল গোট আছিল। অৱশ্যে প্ৰাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ সমগ্ৰ সময়ছোৱাৰ বাবে উমৈহতীয়া উৎস হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিব পৰাকৈ কোনো একপ্ৰকাৰৰ সাহিত্যিক অভিলেখ নাই। বেদ, মহাকাব্য, উপনিষদ, পুৰাণ আদি ধৰ্ম গ্ৰন্থসমূহে প্ৰাচীন ভাৰতৰ ইতিহাসৰ ওপৰত বহুত প্ৰভাৱ পেলাইছে। এইবোৰৰ উপৰিও বিদেশী ভ্ৰমণকাৰীৰ বিৱৰণীয়েও আমাৰ অতীতক পুনৰ্গঠন কৰাত সহায় কৰে। তলৰ উপখণ্ডসমূহত সেইবোৰৰ বিষয়ে বিতংভাৱে আলোচনা কৰা যাওক।

১.৪.১ খিলঞ্জীয়া সাহিত্য

থলুৱা সাহিত্য মানে কি জানেনে? থলুৱা সাহিত্য মানে থলুৱা বা স্থানীয় সাহিত্য। আমাৰ অধ্যয়নৰ প্ৰসংগত ইয়াৰ অৰ্থ 'ভাৰতীয় সাহিত্য'। পণ্ডিতসকলে প্ৰাচীন ভাৰতীয় সাহিত্যক ভাৰতৰ প্ৰাচীন ইতিহাস জানিবলৈ এক বৃহৎ সহায়ক বুলি গণ্য কৰে। ভাৰতৰ প্ৰাচীন সাহিত্য বেছিভাগেই ধৰ্মীয় প্ৰকৃতিৰ। কিন্তু ধৰ্মনিৰপেক্ষ সাহিত্যৰ ভাগো আছে, যিয়ে প্ৰাচীন ভাৰতৰ ইতিহাস পুনৰ্গঠনত যথেষ্ট সহায় কৰে।

পুৰণি হিন্দু গ্ৰন্থ যেনে- বেদ, উপনিষদ, পুৰাণ, মহাকাব্য আদি ধৰ্মশাস্ত্ৰত সেই সময়ৰ ভাৰতৰ স্পষ্ট ছবি চিত্ৰিত কৰা হৈছে। বৈদিক সাহিত্য প্ৰাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ বাবে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস হিচাপে প্ৰমাণিত হৈছে। ঋগবেদ আটাইতকৈ পুৰণি ভাৰতীয় সাহিত্য আৰু ইয়াত আদিম ভাৰত-আৰ্য্যসকলৰ সামাজিক-ধৰ্মীয় আৰু ৰাজনৈতিক অৱস্থা সম্পৰ্কে ভালেখিনি তথ্য পোৱা যায়। সমানেই তথ্যসমৃদ্ধ আন তিনিখন বেদ যথাক্ৰমে- সামবেদ, যজুৰ্বেদ আৰু অথৰ্ববেদ। উপনিষদত আমাৰ পূৰ্বপুৰুষৰ দাৰ্শনিক চিন্তাধাৰাৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। আপুনি নিশ্চয় জানে যে, ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰত ভাৰতৰ দুখন মহাকাব্য। এই দুখন মহাকাব্যত পৰৱৰ্তী বৈদিক আৰ্যসকলৰ সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক জীৱনৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। পুৰাণসমূহেও গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস হিচাপে কাম কৰে। কিমান পুৰাণ আছে জানেনে? মুঠ আঠাইশখন পুৰাণ আছে। কিন্তু ইয়াৰে মাত্ৰ পাঁচখন ক্ৰমে- মৎস্য, বায়ু, ভবিষ্য, বিষ্ণু আৰু ভাগৱত ঐতিহাসিকভাৱে গুৰুত্বপূৰ্ণ। এই পুৰাণসমূহত হাৰিয়াংকা, শিশুনাগ, নন্দ, মৌৰ্য আদি বিভিন্ন প্ৰাচীন ভাৰতীয় বংশৰ বংশগত তালিকা দিয়া হৈছে।

বৌদ্ধ আৰু জৈন সাহিত্যও অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস। জাতকৰ কাহিনীবোৰত সমসাময়িক সমাজৰ বিভিন্ন দিশ সম্পৰ্কে অসংখ্য তথ্য পোৱা যায়। দীপবংশ আৰু মহাবংশৰ দৰে বিখ্যাত বৌদ্ধ সাহিত্যই আমাক বৌদ্ধ ধৰ্মৰ ইতিহাসৰ বিষয়ে জ্ঞান প্ৰদান কৰে। মিলিন্দাপানহো আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ বৌদ্ধ গ্ৰন্থ। পুৰণি জৈন সাহিত্যৰ ভিতৰত ভাগৱতীসূত্ৰ, কল্পসূত্ৰ, পৰিষীস্থ পৰ্বণ আদিৰ উল্লেখ থাকিব পাৰে। ভাগৱতী সূত্ৰত খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতিকাৰ ষোল্লখন মহান ৰাজ্যৰ (সোলাস মহাজনপদ) নাম পোৱা যায়। ভদ্ৰবাহুৰ দ্বাৰা ৰচিত কল্পসূত্ৰত ভগৱান মহাবীৰাকে ধৰি তীৰ্থংকাৰ নামৰ জৈন ধৰ্মগুৰুসকলৰ জীৱন কাহিনী বৰ্ণনা কৰা হৈছে। হেমাচন্দ্ৰৰ পৰিষদ পৰ্বণত মৌৰ্য যুগৰ সন্দৰ্ভত বিভিন্ন তথ্য আমাক দিয়া হৈছে।

এই ধৰ্মীয় গ্ৰন্থসমূহৰ উপৰিও প্ৰাচীন ভাৰতত ভালেসংখ্যক ধৰ্মনিৰপেক্ষ সাহিত্য ৰচনা হৈছিল। এই সন্দৰ্ভত পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ী, পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্য, কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ, ভাসৰ সপ্নবাসবদত্তম্, শূদ্ৰকৰ মৃচ্ছকতিকম, কালিদাসৰ অভিজ্ঞানম শকুন্তলম, ৰঘুবংশম, কুমাৰসম্ভৱ আৰু মালবিকাগ্নিমিত্ৰম, বিশাখদত্তৰ মুদ্ৰাৰাক্ষস আৰু দেৱীচন্দ্ৰগুপ্তম আদি সকলোবোৰ সাহিত্যিক গ্ৰন্থই আমাক সমসাময়িক ভাৰতৰ সামাজিক, ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক আৰু ধৰ্মীয় জীৱনশৈলী সম্পৰ্কে উপযোগী তথ্য প্ৰদান কৰে।

আমি অতি সৌভাগ্যৱান যে, প্ৰাচীন ভাৰতবৰ্ষত আমাৰ হাতত সেই সময়ৰ বৈজ্ঞানিক কাৰ্যকলাপৰ আভাস দিয়া কেইখনমান বৈজ্ঞানিক সাহিত্যিক গ্ৰন্থ আছে। এই সূত্ৰসমূহে

আমাক জনাইছে যে, ভাৰত পু�ৰণি কালত জ্যোতির্বিজ্ঞান, গণিত আৰু চিকিৎসা বিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত বহু আগবাঢ়ি আছিল। বৰাহমিহিৰৰ পঞ্চ সিদ্ধান্তক ভাৰতীয় জ্যোর্তিবিজ্ঞানৰ বাইবেল হিচাপে গণ্য কৰা হয়। আর্যভট্টই দাসগিতীকা সূত্ৰ, আর্যস্তসত, আর্যভট্টীয় আদিৰ দৰে অসাধাৰণ জ্যোতির্বিজ্ঞান গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। চৰকৰ চৰক সংহিতা চিকিৎসা বিজ্ঞানৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ গ্ৰন্থ। এই সকলোবোৰ গ্ৰন্থ বিজ্ঞানৰ বিভিন্ন শাখাৰ সৈতে জড়িত যদিও গ্ৰন্থসমূহে আমাৰ ঐতিহাসিক জ্ঞানৰ দিশত বহুখিনি অৰিহণা যোগায়।

জানি লোৱা ভাল

প্ৰাচীন ভাৰতৰ আটাইতকৈ প্ৰখ্যাত জ্যোতির্বিজ্ঞানী আছিল আর্যভট্ট। জ্যোতির্বিজ্ঞানক গণিতৰ সৈতে সংযোগ কৰি আর্যভট্টই ভাৰতীয় জ্যোতির্বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নত এক নতুন যুগ মুকলি কৰি দিলে। পৃথিৱীখন সূর্য্যৰ চাৰিওফালে ঘূৰি থাকে বুলি ঘোষণা কৰা প্ৰথমজন ভাৰতীয় জ্যোতির্বিজ্ঞানী। চন্দ্ৰগ্ৰহণৰ বিষয়েও তেওঁ বৈজ্ঞানিক ব্যাখ্যা আগবঢ়ায়। তদুপৰি সৌৰবছৰটো ৩৬৫ দিনৰে গঠিত বুলি হিচাপ কৰিছিল আর্যভট্টই। জ্যোতির্বিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ উল্লেখযোগ্য অৱদানৰ বাবে আর্যভট্টক ভাৰতীয় নিউটন হিচাপে গণ্য কৰা হৈছে।

জীৱনীমূলক লেখাসমূহো উৎসৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ ৰূপ। জীৱনীমূলক সাহিত্যসমূহৰ বেছিভাগেই হৈছে দৰবাৰী কবিসকলে তেওঁলোকৰ ৰজাসকলৰ বিষয়ে লিখা সাহিত্য। দৰবাৰী কবিসকলে লিখাৰ বাবে এই জীৱনীবোৰ স্বাভাৱিকতে অতিৰঞ্জনেৰে ভৰা। কিন্তু এই গ্ৰন্থসমূহ ভালদৰে পৰীক্ষা কৰিলে আমি হয়তো অপৰিসীম ঐতিহাসিক তথ্য বিচাৰি পাম। বানভট্টৰ হর্ষচৰিত, বিলহানাৰ বিক্ৰমণকদেৱচৰিত, বাকপতিৰাজৰ গৌড়ৱাহো, সন্ধ্যাকৰ নন্দিৰ ৰামচৰিত ইত্যাদি জীৱনীসমূহ হৈছে কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ উদাহৰণ।

আমাৰ দেশৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ ওপৰত লিখা স্থানীয় ইতিহাসবোৰো সমানেই গুৰুত্বপূর্ণ। এই স্থানীয় ইতিহাসসমূহৰ ভিতৰত আটাইতকৈ প্ৰামাণিক গ্ৰন্থখন নিঃসন্দেহে কলহনৰ ৰাজতৰংগিনী নামেৰে জনাজাত কাশ্মীৰৰ ইতিহাস। সম্ভৱতঃ ভাৰতৰ প্ৰথমখন ঐতিহাসিক গ্ৰন্থ আছিল। এই মহান গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰাৰ সময়ত কলহনে উপলব্ধ সকলো তথ্য পৰীক্ষা কৰি বৈজ্ঞানিক পন্থা অনুসৰণ কৰিছিল। ৰাজতৰংগিনীয়ে কাশ্মীৰৰ ভৱিষ্যত ইতিহাসবিদসকলক গভীৰভাৱে আপ্লুত কৰিছিল আৰু এই গ্ৰন্থৰ আর্হিত কেইবাখনো বুৰঞ্জী ৰচনা কৰা হৈছিল।

প্ৰাচীন ভাৰতৰ ইতিহাসৰ আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস হ'ল দক্ষিণ ভাৰতৰ সংগম সাহিত্য। সংগম সাহিত্য তামিল কবিসকলৰ সৃষ্টি। তামিল ভাষাত সংগম মানে কবিৰ সংগম। সংগম সাহিত্যই আমাক দক্ষিণ ভাৰতৰ সামাজিক, অৰ্থনৈতিক, ধৰ্মীয় আৰু ৰাজনৈতিক অৱস্থা সম্পৰ্কে বিস্তৃত তথ্য প্ৰদান কৰে। মণিমেখালয়, কুৰালা, চিলাপ্পাদিকাৰম ইত্যাদি এই চহকী সাহিত্য যুগৰ কেইটামান গুৰুত্বপূৰ্ণ উদাহৰণ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ১: ভাৰতৰ প্ৰাচীন সাহিত্যৰ স্বৰূপ কেনেকুৱা?

.....

প্ৰশ্ন ২: আটাইতকৈ পুৰণি ভাৰতীয় সাহিত্যৰ নাম লিখা?

.....

প্ৰশ্ন ৩: মিলিন্দাপানহোৰ বিষয়ে আপুনি কি জানে?

.....

প্ৰশ্ন ৪: পঞ্চ সিদ্ধান্ত কোনে লিখিছিল?

.....

১.৪.২ বিদেশী সাহিত্য

ভাৰতীয় ইতিহাসত বিভিন্ন ধৰণৰ বিদেশী সাহিত্যও আছে। বিদেশী সাহিত্যত সাধাৰণতে বিদেশীসকলৰ লেখা অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়; যিসকল বিভিন্ন উদ্দেশ্যৰে ভাৰতলৈ আহিছিল আৰু এই দেশ ভ্ৰমণ কৰি বিৱৰণী লিখি থৈ গৈছিল। কিন্তু হেৰ'ড'টাছ আৰু তৰানাথৰ দৰে আন কিছুমান ইতিহাসবিদো আছিল যিসকলে কেতিয়াও ভাৰত ভ্ৰমণ কৰা নাছিল, কিন্তু বিভিন্ন উৎসৰ পৰা তথ্য সংগ্ৰহ কৰি নিজৰ লিখনিত উল্লেখ কৰিছিল। হেৰ'ড'টাছ এজন গ্ৰীক ইতিহাসবিদ। ইতিহাস লেখাৰ ক্ষেত্ৰত আগশাৰীৰ হিচাপে হেৰ'ড'টাছক 'ইতিহাসৰ পিতৃ' বুলি গণ্য কৰা হয়। তৰানাথ এজন তিব্বতী ইতিহাসবিদ। তেওঁৰ দুলভা আৰু টাংগুৰ নামৰ গ্ৰন্থসমূহ বৌদ্ধ ধৰ্মৰ ইতিহাসৰ বাবে গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস।

বিদেশী লেখকসকলৰ ভিতৰত গ্ৰীকসকলে প্ৰথমে ভাৰত ভ্ৰমণ কৰিছিল। আলেকজেণ্ডাৰৰ ভাৰত আক্ৰমণে ভাৰত-গ্ৰীক সম্পৰ্কৰ এক নতুন যুগৰ শুভাৰম্ভ কৰিছিল। শক্তিশালী গ্ৰীক বিজয়ীজনৰ লগত নিয়াৰকাছ, অনেচিক্ৰিটাছ আদি বহু ইতিহাসবিদ আছিল। এই ইতিহাসবিদসকলে উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ বিষয়ে আৰু অৱশ্যেই আলেকজেণ্ডাৰৰ অভিযানৰ বিষয়ে উল্লেখযোগ্য তথ্য লিপিবদ্ধ কৰিছিল। কিন্তু ভাৰত ভ্ৰমণ কৰা আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য গ্ৰীক ইতিহাসবিদজন আন কোনো নাছিল, মেগাস্থিনিছ। মেগাস্থিনিছ আছিল মৌৰ্য সম্ৰাট চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যৰ দৰবাৰত গ্ৰীক সেনাপতি চেলেউকোছৰ ৰাষ্ট্ৰদূত। ভাৰতৰ ওপৰত তেওঁৰ ইণ্ডিকা নামৰ গ্ৰন্থখনৰ ঐতিহাসিক মূল্য অপৰিসীম। আন আন গুৰুত্বপূৰ্ণ লেখাসমূহৰ ভিতৰত আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য হৈছে টলেমিৰ ভূগোল, প্লিনিৰ প্ৰাকৃতিক ইতিহাস আদি।এজন বেনামী গ্ৰীক নাৱিকৰ ইৰিথ্ৰিয়ান সাগৰৰ পেৰিপ্লাছ হৈছে খ্ৰীষ্টপূৰ্ব প্ৰথম শতিকাৰ ভাৰতৰ বন্দৰ আৰু বাণিজ্যিক জীৱনৰ বিষয়ে জানিবলৈ আন এক অপৰিহাৰ্য গ্ৰন্থ।

চীনা তীৰ্থযাত্ৰীসকল ভাৰতলৈ আহিছিল বৌদ্ধ ধৰ্মৰ জন্মভূমিত অধ্যয়ন কৰিবলৈ। গুপ্ত ৰজা দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ ৰাজত্বকালত ফা-হিয়েনে ভাৰত ভ্ৰমণ কৰি ইয়াত প্ৰায় পোন্ধৰ বছৰ কাল আছিল। অতি প্ৰাঞ্জল বৰ্ণনাৰে এই দেশ ভ্ৰমণৰ এক বিৱৰণ তেওঁ এৰি থৈ গৈছিল। আই-চিং আছিল আন এজন উল্লেখযোগ্য চীনা ভ্ৰমণকাৰী। তেওঁ ভাৰতৰ বৌদ্ধ ধৰ্মৰ ওপৰত কেইবাখনো গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। অৱশ্যে ভাৰত ভ্ৰমণলৈ অহা আটাইতকৈ প্ৰখ্যাত বৌদ্ধ পণ্ডিতজন নিঃসন্দেহে হিউৱেন-ছাং আছিল। হৰ্ষবৰ্ধনৰ দিনত হিউয়েন-ছাং ভাৰতলৈ আহিছিল। তেওঁ সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত বিস্তৃত ভ্ৰমণ কৰিছিল আৰু তেওঁৰ ছি-ইউ-কি নামৰ ভ্ৰমণ ডায়েৰীখন সেই সময়ৰ সামাজিক-ধৰ্মীয় ইতিহাসৰ বাবে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস হিচাপে গঢ় লৈ উঠিছে। যদিও বৌদ্ধ ধৰ্ম তেওঁৰ মূল কেন্দ্ৰবিন্দু আছিল, তথাপিও ভাৰতৰ সমসাময়িক ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতি সম্পৰ্কে কিছু গুৰুত্বপূৰ্ণ তথ্য এৰি থৈ গৈছিল হিউৱেন-ছাঙে।

খ্ৰীষ্টপূৰ্ব অষ্টম শতিকাৰ পৰা ভাৰত ভ্ৰমণ কৰা মহম্মদী পণ্ডিতসকলৰ লেখাও অতি উল্লেখযোগ্য উৎস। আল-বেৰুনি গাজনীৰ চুলতান মাহমুদৰ লগত ভাৰতলৈ আহিছিল। ‘তাহাকিক-ই-হিন্দ’ নামৰ গ্ৰন্থখনত তেওঁ হিন্দু আচাৰ-ব্যৱহাৰ, বিজ্ঞান আৰু সাহিত্যৰ সুন্দৰ বিৱৰণ দিছে। আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থ হ’ল মিনহাজুদ্দিন চিৰাজৰ ‘তবাকাত-ই-নাছিৰি’। আন মহম্মদী সাহিত্যিকসকলৰ ভিতৰত আল-মাছুদী, নিজামুদ্দিন, হাছান নিজামি আদিৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

প্রশ্ন ৫: ইণ্ডিকা কোনে লিখিছিল?

.....

প্রশ্ন ৬: তৰানাথে লিখা গ্রন্থসমূহৰ নাম লিখা।

.....

প্রশ্ন ৭: নিয়াৰকচ আৰু অনেচিক্রিটাছ কাৰ লগত ভাৰতলৈ আহিছিল?

.....

প্রশ্ন ৮: গৌড়ৰাহোৰ লেখক কোন আছিল?

.....

প্রশ্ন ৯: আল-মাছুদি কোন আছিল?

.....

১.৫ প্রত্নতাত্ত্বিক উৎস

পুৰাতত্ত্বক ইতিহাস ৰচনা কলাৰ মেৰুদণ্ড বুলি গণ্য কৰা হয়। ই আমাৰ অতীতৰ সুনির্দিষ্ট ছবিখন দাঙি ধৰে। ইয়াৰ তিনিটা শাখা আছে- এপিগ্রাফী বা শিলালিপি, মুদ্রা বা নুমিজমেটিক, আৰু বস্তুগত অৱশিষ্ট বা কীর্তিচিহ্ন।

১.৫.১ শিলালিপি

'শিলালিপি' শব্দটোৰ অর্থ কি জানেনে? শিলালিপি হৈছে শাসক ৰজাসকলে বা কিছুমান ক্ষেত্রত তেওঁৰ বিষয়াসকলে শিল, স্তম্ভ বা গুহাত খোদিত কৰা লিখনী। ৰজাসকলে বিভিন্ন উদ্দেশ্যৰ বাবে শিলালিপি জাৰি কৰিছিল যেনেঃ বিজয়ৰ স্মৃতিত, প্রশাসনিক আদেশ ঘোষণা কৰিবলৈ বা কিছুমান প্রতিষ্ঠানক মাটি বা ধন-সম্পত্তি প্রদানৰ ঘোষণা ইত্যাদি। কেতিয়াবা শিলালিপি ধর্মীয় কামতো ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। শিলালিপিসমূহ 'শাসনাৱলী' নামেৰে জনাজাত আছিল।

Figure 1.1: Pillar Inscription

(Source: *Google Images*)

ঐতিহাসিক উৎস হিচাপে শিলালিপিৰ মূল্য অতি বেছি। শিলালিপিসমূহে আমাক সেই বিশেষ সময়ৰ ৰাজনৈতিক, প্ৰশাসনিক, বাণিজ্যিক আৰু আৰ্থ-ধৰ্মীয় অৱস্থা সম্পৰ্কে বহু উল্লেখযোগ্য তথ্য প্ৰদান কৰে। কেতিয়াবা শিলালিপিত শাসকসকলৰ তাৰিখ থাকে যিয়ে পিছৰ বছৰবোৰৰ ইতিহাসবিদসকলক কোনো শাসকৰ তাৰিখ সঠিকভাৱে নিৰ্ধাৰণ কৰাত বহুখিনি সহায় কৰে। শিলালিপিসমূহে সংশ্লিষ্ট শাসকসকলৰ নীতি আৰু সাফল্যৰ বিষয়ে তথ্য প্ৰদান কৰাৰ লগতে প্ৰচলিত ভাষাসমূহৰ ওপৰতো দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰে। এইবোৰ প্ৰাকৃত, সংস্কৃত, তামিল, তেলেগু আদি সকলো ভাষাতে লিখা হৈছিল।

পূৰ্বৰ আলোচনাৰ আধাৰত আমি জানিব পাৰিলো যে শিলালিপিসমূহে ঐতিহাসিক তথ্য যোগান ধৰাত অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। সেইবাবেই ইতিহাসবিদসকলে শিলালিপিক এক অমূল্য উৎস বুলি গণ্য কৰে। আনকি অন্যান্য ধৰণৰ উৎসৰ দ্বাৰা যোগান ধৰা তথ্যকো গ্ৰহণযোগ্য বুলি গণ্য কৰা হয় যেতিয়া সেইবোৰক কিছুমান এপিগ্ৰাফিক প্ৰমাণৰ দ্বাৰা সমৰ্থিত কৰা হয়।

ভাৰতীয় শিলালিপিৰ ভিতৰত অশোকৰ শিলালিপি সংখ্যাগতভাৱে বহুত আৰু ইয়াৰ ঐতিহাসিক মূল্য অপৰিসীম। ভগৱান বুদ্ধৰ শিক্ষা প্ৰচাৰৰ উদ্দেশ্যে অশোকে ভালেসংখ্যক আদেশ (শিলালিপি) জাৰি কৰিছিল। এইবোৰ শিল বা খুঁটা আৰু গুহাৰ বেৰত খোদিত কৰা হৈছিল। মহান মৌৰ্য ৰজাৰ ধৰ্মীয় উদ্যমৰ বিষয়ে আমাক অৱগত কৰে। মৌৰ্য যুগৰ ইতিহাসৰ বাবে আজিও তেওঁলোক আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস।

শিলালিপি জাৰি কৰাৰ অশোক পৰম্পৰাক মৌৰ্যৰ পিছৰ যুগৰ শাসকসকলেও তীক্ষ্ণভাৱে অনুসৰণ কৰিছিল। সেই সময়ছোৱাত আমি শ শ শিলালিপি বিচাৰি পাওঁ যিয়ে আমাক উপযোগী তথ্য প্ৰদান কৰে। এই ক্ষেত্ৰত আটাইতকৈ বিশিষ্ট শিলালিপি হৈছে গুপ্ত সম্ৰাট সমুদ্ৰগুপ্তৰ এলাহাবাদ স্তম্ভ শিলালিপি। এই শিলালিপিয়ে সমুদ্ৰগুপ্তৰ বিজয়ৰ ওপৰত দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰে। ৰজা খৰাভেলাৰ হাতী গুম্ফা শিলালিপিত কলিংগৰ ইতিহাসৰ বিষয়ে অৱগত কৰা হৈছে। চালুক্য ৰজা দ্বিতীয় পুলকেশিৰ আইহোলে স্তম্ভৰ

শিলালিপি আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ অভিলেখ। একেদৰেই গুৰুত্বপূৰ্ণ ৰুদ্রদমনৰ জুনাগড় শিলালিপি, স্কন্দগুপ্তৰ ভিতৰৰী স্তম্ভ শিলালিপি ইত্যাদি।

এই শিলালিপিসমূহৰ উপৰিও ভূমি অনুদানৰ ৰূপত আন কিছুমান ৰাজহুৱা তথ্য আছে। এতিয়া ভূমি অনুদান কি? প্রাচীন ভাৰতৰ ৰজাসকলে ব্রাহ্মণ আৰু অন্যান্য ধর্মীয় অনুষ্ঠানলৈ মাটি দান কৰিছিল। এনে ভূমি অনুদানৰ অংশ হিচাপে ৰজাসকলে সাধাৰণতে তামৰ প্লেটত খোদিত কৰা কিছুমান শিলালিপি জাৰি কৰিছিল। এই তামৰ প্লেটৰ শিলালিপিসমূহত ৰাজত্ব কৰা ৰজা, বংশ, বিষয়াৰ নাম, দান কৰা মাটি আৰু গ্রহণকাৰী ব্যক্তি বা প্রতিষ্ঠানৰ বিষয়ে তথ্য পোৱা যায়। এইবোৰ সঁচাকৈয়ে প্রাসংগিক তথ্যৰ ভঁৰাল।

১.৫.২ মুদ্রা বা ন্যুমিজমেটিক্স

ভাৰতীয় ইতিহাসৰ প্রামাণিক তথ্যৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস হিচাপে মুদ্রা প্রমাণিত হৈছে। প্রাচীন ভাৰতৰ সমসাময়িক সামাজিক-সাংস্কৃতিক, ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক অৱস্থাৰ অধ্যয়নৰ বাবে এইবোৰ উল্লেখযোগ্য প্রত্নতাত্ত্বিক উৎস। ভাৰতৰ বিভিন্ন প্রান্তত বিভিন্ন শাসকৰ সহস্রাধিক মুদ্রা উদ্ধাৰ হৈছে।

মুদ্রাবোৰে আমাক পূজা কৰা দেৱতাসকলৰ নাম, উপাধি, ৰাজকীয় প্রতিকৃতি, প্রতিমূর্তি আৰু তেওঁলোক কোন ৰজাৰ অন্তর্গত আছিল তেওঁলোকৰ প্রকৃত তাৰিখ পোৱা যায়। মুদ্রাৰে পোৱা এনে তথ্যই এই শাসকসকলৰ ইতিহাসৰ সঠিক ধাৰণা গঢ়ি তোলাত সহায় কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, এটা মুদ্রাত পোৱা পূজা কৰা দেৱতাৰ প্রতিমূর্তিবোৰে সংশ্লিষ্ট শাসকৰ ধর্মীয় প্রৱণতাক আঙুলিয়াই দিয়ে। মুদ্রাৰ পৰা হয়তো আমি নিজ নিজ ৰাজ্যৰ অর্থনৈতিক বিকাশৰ বিষয়ে জানিব পাৰিম। কোনো এটা বিশেষ অঞ্চলত উন্নত মানৰ সোণ-ৰূপৰ মুদ্রাৰ প্রচুৰতাই সেই ৰাজ্যখনৰ অর্থনৈতিক সমৃদ্ধিৰ দিশটো সহজেই সূচায়। সেয়েহে ইতিহাসবিদ ৰমেশ চন্দ্র মজুমদাৰে সঠিকভাৱে মন্তব্য কৰিছে: "দেশ এখনৰ অর্থনৈতিক অৱস্থাৰ অধ্যয়নৰ বাবে নূনিউমিজমেটিকছৰ গুৰুত্ব অতি স্পষ্ট, যাৰ বাবে বিতংভাৱে বিবেচনা কৰাৰ প্রয়োজন নাই।" একেদৰে মুদ্রাৰ শিল্পকলা, আকৃতি আৰু প্রকাৰে এটা বিশেষ যুগৰ ধর্মীয় আৰু সাংস্কৃতিক বিকাশৰ ইংগিত দিয়ে। প্রথম শতিকাৰ কিছুমান ৰোমান মুদ্রা দক্ষিণ ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইত পোৱা গৈছে। এই

মুদ্রাবোৰে নিঃসন্দেহে পুৰণি ৰোমান সাম্ৰাজ্যৰ সৈতে ভাৰতৰ বাণিজ্যিক সম্পৰ্ক প্ৰমাণ কৰে।

Figure 1.2: Gupta Coins

(Source: *Google Images***)**

১.৫.৩ সামগ্ৰীৰ অৱশিষ্ট

ভাৰতবৰ্ষ প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশিষ্টৰে চহকী, য'ত কীৰ্তিচিহ্ন আৰু ভাস্কৰ্য্যক অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়। স্মৃতিসৌধ মানে উল্লেখযোগ্য স্থান বা ঐতিহাসিকভাৱে গুৰুত্বপূৰ্ণ গঠন। ইয়াত পুৰণি অট্টালিকা, মন্দিৰ, বিহাৰ, স্তুপ, বিভিন্ন দেৱ-দেৱীৰ প্ৰতিমূৰ্তি ইত্যাদিৰ অৱশিষ্ট অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে।

প্ৰাচীন ভাৰতৰ ইতিহাসৰ আটাইতকৈ পুৰণি কীৰ্তিচিহ্নস্বৰূপ উৎস হ'ল হৰপ্পান বা সিন্ধু উপত্যকা সভ্যতাৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক অৱশিষ্ট। সিন্ধু উপত্যকাৰ অৱশিষ্টই আমাক আৰ্য্যসকলৰ আগৰ এক সমৃদ্ধিশালী সভ্যতাৰ অস্তিত্বৰ বিষয়ে অৱগত কৰে। এইদৰে প্ৰাচীন স্থাপত্য আৰু ভাস্কৰ্য্যই আমাৰ পূৰ্বপুৰুষৰ কলাত্মক আৰু সাংস্কৃতিক বিকাশৰ বিৱৰ্তন বুজিবলৈ বহুত সহায় কৰে। একে সময়তে এই কীৰ্তিচিহ্নসমূহৰ অধ্যয়নে হয়তো আমাক শিল্পৰ বিভিন্ন বিদ্যালয়, ইয়াৰ বিকাশ আৰু ইয়াৰ ওপৰত বিদেশী প্ৰভাৱৰ পৰিমাণৰ বিষয়ে অৱগত কৰিব পাৰে।

Figure 1.3: A Monument

Source: *Google Images*

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া কথাবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

প্রশ্ন ১০: হাতী গুম্ফা শিলালিপি কাৰ?

.....

প্রশ্ন ১১: জুনাগড় শিলালিপি কাৰ?

.....

প্রশ্ন ১২: প্রত্নতাত্ত্বিক উৎসৰ বিভিন্ন শ্রেণীৰ কথা উল্লেখ কৰা।

.....

প্রশ্ন ১৩: প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাস অধ্যয়নত শিলালিপিসমূহে আমাক কেনেদৰে সহায় কৰে, সেই বিষয়ে প্রায় ৬০টা শব্দত লিখা।

.....

১.৬ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত আপুনি জানিব পাৰিছে—

- ইতিহাস অধ্যয়নৰ বাবে উৎসসমূহ অতি গুৰুত্বপূর্ণ।
- উৎসসমূহ বহলভাৱে দুটা ভাগত বিভক্ত— সাহিত্যিক আৰু প্রত্নতাত্ত্বিক।
- সাহিত্যৰ উৎসসমূহক পুনৰ খিলঞ্জীয়া সাহিত্য আৰু বিদেশী সাহিত্যত বিভক্ত কৰা হৈছে। বেদ, মহাকাব্য, পুৰাণ, উপনিষদ আদি ধর্মশাস্ত্রসমূহে প্রাচীন ভাৰতৰ ইতিহাসৰ ওপৰত আলোকপাত কৰে। ইয়াৰ উপৰিও বিদেশী ভ্রমণকাৰীৰ বিৱৰণীয়েও আমাৰ অতীতক পুনর্গঠন কৰাত সহায় কৰে।
- প্রত্নতাত্ত্বিক উৎসসমূহক শিলালিপি, মুদ্রা আৰু সামগ্রীৰ অৱশিষ্ট— এই কেইটা উপবিভাগ কৰা হৈছে। তেওঁলোকে আমাৰ অতীতৰ যথোপযুক্ত জ্ঞান প্রদান কৰে। এই বিভিন্ন ধৰণৰ উৎসসমূহে আমাৰ দেশৰ প্রাৰম্ভিক ইতিহাসৰ পুনর্গঠনত সহায় কৰে।

১.৭ অধিক জানিবলৈ

1) Majumdar, R.C., Raychaudhuri, H.C., Datta, K. (1986). *An AdvancedHistory of India*. New Delhi, Macmillan India Ltd.
2) Maiti, P. (2001): *Studies in Ancient India*, Kolkata, Shreedhar Prakashani
3) Raychaudhuri, H.C. (1972). *Political History of Ancient India*. Calcutta, University of Kolkata
4) Sharma, L.P. (1981). *Ancient History of India (pre-historic Age to 1200A.D.)*. New Delhi, Vikas Publication House Pvt. Ltd.
5) Tripathi, Ramashankar (1999). *History of Ancient India*. Delhi, Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd.

১.৮ অগ্রগতি খতিয়ান

প্রশ্ন নং ১ৰ উত্তৰ: ধর্মীয়।

প্রশ্ন নং ২ৰ উত্তৰ: ঋগবেদ।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ: বৌদ্ধ ধর্মৰ এখন গুৰুত্বপূর্ণ গ্রন্থ।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ: ববাহমিহিৰ।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ: দুলভা আৰু টাংগুৰ।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ: মেগাস্থিনিছ।

প্রশ্ন নং ৭ৰ উত্তৰ: আলেকজেণ্ডাৰ

প্রশ্ন নং ৮ৰ উত্তৰ: বকপতিৰাজ

প্রশ্ন নং ৯ৰ উত্তৰ: মহম্মদ

প্রশ্ন নং ১০ৰ উত্তৰ: ৰজা খাৰাভেলা

প্রশ্ন নং ১১ৰ উত্তৰ: ৰুদ্রদমন

প্রশ্ন নং ১২ৰ উত্তৰ: শিলালিপি, মুদ্রা আৰু কীর্তিচিহ্ন

১৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ শিলালিপি হৈছে শাসক ৰজাসকলে বা কেতিয়াবা বিষয়াসকলে শিল, স্তম্ভ বা গুহাত বিভিন্ন ভাষাত খোদিত কৰা লিখনী। ইহঁতক শাসনাৱলী বুলিও কোৱা হৈছিল আৰু ইয়াক বিজয়ৰ স্মৃতিত, ভূমি অনুদানৰ ঘোষণা আদিৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) অতি চুটি প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ৫০টা শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১: চাৰি বেদৰ নাম লিখা।

প্ৰশ্ন ২: শিলালিপিৰ বাবে ব্যৱহৃত জনপ্ৰিয় শব্দটো উল্লেখ কৰা।

প্ৰশ্ন ৩: ইণ্ডিকা কোনে ৰচনা কৰিছিল?

প্ৰশ্ন ৪: হিউৱেন ছাঙৰ ভ্ৰমণ ডায়েৰীৰ নাম লিখা।

খ) চুটি প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১: প্ৰাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ পুনৰ্গঠনৰ বাবে থলুৱা সাহিত্যৰ উৎসসমূহ কিয় গুৰুত্বপূৰ্ণ?

প্ৰশ্ন ২: ভাৰতত চীনা যাত্ৰীসকলৰ বিৱৰণী সম্পৰ্কে এটা চমু টোকা লিখা।

প্ৰশ্ন ৩: প্ৰাচীন ভাৰতৰ মুদ্ৰাৰ গুৰুত্ব সম্পৰ্কে এটা চমু টোকা লিখা।

গ) দীঘলীয়া প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১: প্ৰাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ পুনৰ্গঠনত সাহিত্যৰ উৎসৰ গুৰুত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।

প্ৰশ্ন ২: প্ৰাচীন ভাৰতৰ ইতিহাস অধ্যয়নত প্ৰত্নতাত্ত্বিক উৎসসমূহে কেনেদৰে সহায় কৰে?

*** ***** ***

অধ্যায় ২: ৰাজনৈতিক আদৰ্শৰ বিকাশৰ পটভূমি

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য

২.২ পৰিচয়

২.৩ হৰপ্পা সভ্যতা

২.৩.১ চহৰ আৰু ইয়াৰ লোকসকল

২.৩.২ অর্থনৈতিক জীৱন

২.৩.৩ ধর্মীয় প্রথা

২.৩.৪ নগৰীয়া জীৱনৰ অৱনতি

২.৪ বৈদিক সভ্যতা

২.৫ পৰৱর্তী বৈদিক সভ্যতা

২.৬ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

২.৭ অধিক জানিবলৈ

২.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

২.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত আপুনি—

- হৰপ্পান সভ্যতাৰ উৎপত্তি সন্দর্ভে জানিব পাৰিব।
- হৰপ্পা সভ্যতাৰ জনসাধাৰণৰ নগৰীয়া জীৱন সম্পর্কে জানিব পাৰিব।
- বৈদিক সভ্যতাৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিব।
- পৰৱর্তী বৈদিক সভ্যতা সম্পর্কে জানিব পাৰিব।

২.২ পৰিচয়

১৯২২-২৩ চনত ৰাখালদাস বেনার্জী, দয়া ৰাম সাহনী আৰু ছাৰ জন মার্শেল নামৰ তিনিজন প্রত্নতত্ত্ববিদে খননৰ জৰিয়তে হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰোৰ এখন প্রাচীন সভ্যতাৰ ধ্বংসাৱশেষ আৱিষ্কাৰ কৰে। হৰপ্পা পঞ্জাৱৰ মণ্টগোমেৰী জিলাত আৰু সিন্ধুৰ লা�ৰকানা জিলাত মহেঞ্জোদাৰো অৱস্থিত - দুয়োটা এতিয়া পাকিস্তানত। ওপৰত উল্লেখ কৰা ঠাইসমূহৰ লগতে

আন বহু স্থানৰ এই আৱিষ্কাৰে এই কথা নিঃসন্দেহে প্ৰমাণ কৰে যে কিছু হাজাৰ বছৰৰ আগতে ইয়াত এটা অতি উন্নত সভ্যতা গঢ় লৈ উঠিছিল যিটো নিশ্চয় বৈদিক সভ্যতাতকৈ পুৰণি আছিল। খনন কৰা নগৰসমূহৰ অধিকাংশই সিন্ধু নদীৰ পাৰত অৱস্থিত। সেইবাবেই এই সভ্যতাক সিন্ধু উপত্যকা সভ্যতা বুলিও কোৱা হয়। তদুপৰি এই সভ্যতা হৰপ্পাত প্ৰথম আৱিষ্কাৰ হোৱাৰ বাবে একাংশ পণ্ডিতে ইয়াক হৰপ্পা সভ্যতা বুলি নামকৰণ কৰিছিল। এই সভ্যতাৰ পিছত আন এক সভ্যতা আহিল যি বহু দিশত পূৰ্বৰ সভ্যতাৰ পৰা সম্পূৰ্ণ পৃথক। ভাৰতত সিন্ধু উপত্যকা সভ্যতাৰ পিছত এই সভ্যতাৰ উত্থান ঘটিছিল। ই হৈছে বৈদিক সভ্যতা। ইয়াৰ পিছত উত্তৰ-বৈদিক সভ্যতা।

২.৩ হৰপ্পা সভ্যতা

দুৰ্ভাগ্যজনকভাৱে সিন্ধু উপত্যকা সভ্যতাৰ বিষয়ে আমাৰ হাতত কোনো লিখিত উৎস নাই। বিভিন্ন স্থানত পোৱা সিন্ধুৰ ছীলত লিখা চিত্ৰকল্প ভাষা চিনাক্তকৰণ কৰাত পণ্ডিতসকল ব্যৰ্থ হৈছে। ফলত হৰপ্পান জনগোষ্ঠী আৰু তেওঁলোকৰ জীৱনশৈলীৰ বিষয়ে আমাৰ জ্ঞান বহুলাংশে ভিত্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি গঢ় লৈ উঠিছে। এই সভ্যতা সম্পৰ্কে আমাৰ জ্ঞান মূলতঃ হৰপ্পা, মহেঞ্জোদাৰো আদি বহু স্থানত খননৰ সময়ত পোৱা বিভিন্ন সামগ্ৰীৰ সযতন পৰীক্ষাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিহে গঢ় লৈ উঠিছে। অৱশ্যে এই প্ৰাণহীন বস্তুবোৰে আমাক এনে এক উচ্চ বিকশিত সভ্যতাক প্ৰতিষ্ঠা কৰা লোকসকলৰ বিষয়ে বহু কথাই জানিবলৈ দিয়ে।

এই প্ৰাচীন সভ্যতাৰ কালক্ৰম নিৰ্দিষ্ট কৰাটো এক জটিল কাম। ভাৰতৰ বাহিৰৰ বিভিন্ন সমসাময়িক স্থানৰ পৰা হৰপ্পান ছীলৰ আৱিষ্কাৰ, বিভিন্ন স্থানৰ পৰা চি-১৪ নিৰ্ণয়ৰ তাৰতম্য, পাৰমাণৱিক অঞ্চল আৰু পূব আৰু দক্ষিণ দিশৰ পৰিসীমাৰ অঞ্চলত সভ্যতাৰ উৎপত্তি আৰু বৃদ্ধিৰ মাজত সময়ৰ ব্যৱধান আৰু ভাৰতত আৰ্যৰ আগ্ৰাসনৰ বাবে গতানুগতিক তথ্য ইত্যাদি বিভিন্ন কাৰকে হৰপ্পানৰ কালক্ৰম নিৰ্ধাৰণৰ সমস্যাটো জটিল কৰি তুলিছিল। পণ্ডিতসকলে নিজৰ তথ্যৰ ভিত্তিত ইয়াৰ উৎপত্তিৰ বিভিন্ন তাৰিখৰ পৰামৰ্শ দিছিল। ছাৰ জন মাৰ্শেলৰ মতে, এই সভ্যতাৰ তাৰিখ প্ৰায় ৩২৫০ চনৰ পৰা ২৭৫০ খ্ৰীষ্টপূৰ্বৰ ভিতৰত পৰে। আকৌ ছাৰ এম হুইলাৰে ইয়াক ২৫০০ চনৰ পৰা ১৫০০ খ্ৰীষ্টপূৰ্বলৈকে বুলি মতামত আগবঢ়ায়।

ৰেডিঅ'-কাৰ্বন ডেটিং আৱিষ্কাৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক আৱিষ্কাৰৰ বাবে এক উপহাৰ আছিল। এই পদ্ধতিৰে বিভিন্ন হৰপ্পান স্থানৰ বহু নমুনাৰ তাৰিখ নিৰ্ণয় কৰা হৈছিল। বিভিন্ন স্থানৰ পৰা ১৪টা চি নমুনা বিশ্লেষণ কৰাৰ পিছত ডাঃ ডি.পি. আগৰৱালে সৰ্বোচ্চ তাৰিখ ব্ৰেকেট ২৩০০-১৭৫০ খ্ৰীষ্টপূৰ্বৰ প্ৰস্তাৱ দিছিল। সিন্ধু সভ্যতাৰ সৰ্বমুঠ বৃদ্ধিৰ বাবে। সভ্যতাৰ অন্ত আৰু অধিক অস্পষ্ট, কিন্তু এনে লাগে যেন ১৭৫০ খ্ৰীষ্টপূৰ্বৰ আশে-পাশে পৰিপক্ক হৰপ্পান সংস্কৃতিৰ অন্ত পৰিছিল,

হৰপ্পা, চণ্ডুদাৰো আৰু অন্যান্য স্থানত হৰপ্পানৰ শেষৰ বা পিছৰ পর্যায়ত ইয়াৰ উত্তৰাধিকাৰীত্ব লাভ কৰিছিল। এইদৰে পৰিপক্ক হৰপ্পা সভ্যতাৰ সময়সীমা পাঁচ শতিকাতকৈ বেছি নহয়।

Figure 2.1: Indus seals

Source: *Google Images*

জানি লোৱা ভাল

হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰোৰ উপৰিও পিছৰ বছৰবোৰত আন কেইবাটাও স্থানতো সিন্ধু উপত্যকা সভ্যতাৰ লেখ-জোখ আৱিষ্কাৰ হৈছে। এই স্থানসমূহৰ ভিতৰত লোথাল (গুজৰাটত), চানহুদাৰো (সিন্ধুত), কালিবাংগন (ৰাজস্থানত), ৰূপাৰ (হাৰিয়ানাত) আদিৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি।

২.৩.১ চহৰ আৰু ইয়াৰ লোকসকল

সিন্ধু উপত্যকাৰ নগৰসমূহৰ আকর্ষণীয় অৱশিষ্টই ইংগিত দিয়ে যে ই এক নগৰীয়া সভ্যতা আছিল। অর্থাৎ চহৰৰ আশে-পাশে এই সভ্যতাই গঢ় লৈ উঠিছিল। ধ্বংসাৱশেষবোৰে উল্লেখযোগ্য চহৰ পৰিকল্পনা আৰু উৎকৃষ্ট নিষ্কাশন ব্যৱস্থা দেখুৱাইছে। এতিয়া এই অসাধাৰণ চহৰবোৰৰ কেইটামান আচৰিত বৈশিষ্ট্য অন্বেষণ কৰা যাওক।

বাসগৃহবোৰ সংখ্যাত বহুত আৰু ভিন্ন আকাৰৰ আছিল। এইবোৰ ভালদৰে জ্বলা ইটাৰে তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। প্রায় প্রতিটো ঘৰতে এটা কুঁৱা, পাকঘৰ, বাথৰুম আৰু নলা আছিল। ব্যক্তিগত নলাবোৰ ৰাস্তাৰ নলাবোৰৰ সৈতে সংযোগ কৰা হৈছিল। চহৰবোৰৰ ৰাস্তাবোৰ পোন আছিল আৰু ৰাস্তাবোৰৰ বহল ৯ ফুটৰ পৰা ৩৪ ফুটলৈকে আছিল। এইবোৰক লেন আৰু বাই-লেনেৰে সংযোগ কৰা হৈছিল। ষ্ট্রীট লাইটৰ ব্যৱস্থাও আছিল সিন্ধু চহৰৰ জীৱনৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ বৈশিষ্ট্য। হৰপ্পান চহৰবোৰৰ এনে সকলো সুবিধাই নিশ্চিতভাৱে আধুনিক চহৰ পৰিকল্পনাৰে বর্তমানৰ যিকোনো চহৰৰ কথা মনত পেলাই দিয়ে।

ধ্বংসাৱশেষৰ মাজত পোৱা আটাইতকৈ ডাঙৰ স্থাপত্য গঠনটো আছিল মহেঞ্জোদাৰোৰ গ্ৰেট বাথ। আচলতে ১৮০ ফুট দীঘল আৰু ১০৮ ফুট বহল ৰাজহুৱা গা ধোৱা ঠাই আছিল। মূল গা ধোৱা পুলটো ৩৯ ফুট বাই ২৩ ফুট আৰু ৮ ফুট গভীৰতা আছিল। গেলেৰী আৰু কোঠাবোৰে গা ধোৱা পুলটোক চাৰিওফালে আগুৰি ৰাখিছিল। আপুনি শুনি আচৰিত হ'ব যে আধুনিক চুইমিং পুলৰ দৰে গা ধোৱা পুলৰ পানী ভৰাই খালী কৰাৰ ব্যৱস্থা আছিল। গৰম পানীৰে গা ধোৱাৰ ব্যৱস্থাও আছিল।

Figure 2.2 Great Bath

Source: *Google Images*

গ্ৰেট বাথৰ উপৰিও ধাৰাবাহিকভাৱে দীঘলীয়া ৰাজহুৱা অট্টালিকাও আৱিষ্কাৰ কৰা হৈছে। এই অট্টালিকাবোৰ সম্ভৱতঃ ৰাজহুৱা শস্যৰ ভঁৰাল হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। ইয়াৰ ভিতৰত আটাইতকৈ ডাঙৰ আছিল হৰপ্পাত পোৱা 'গ্ৰেটগ্ৰেনাৰী'। ইয়াৰ দৈর্ঘ্য আৰু বহল প্ৰায় ১৬৯ ফুট বাই ১৩৫ ফুট আৰু ভিতৰত সৰু সৰু ডবা আছিল।

Figure 3.3 Great Granary

Source: *Google Images*

গঢ়ি উঠা সিন্ধু চহৰৰ ওপৰত কৰা আলোচনাৰ অন্তত এতিয়া এই সুপৰিকল্পিত চহৰবোৰত বাস কৰা লোকসকলৰ বিষয়ে কিছু ধাৰণা লওঁ আহক। সিন্ধু উপত্যকাৰ খননৰ পৰা দেখা যায় যে সমাজত বোধহয় চাৰিটা শ্ৰেণীৰ মানুহ আছিল: বিদ্বান শ্ৰেণী, যোদ্ধা, ব্যৱসায়ী আৰু শিপিনী, আৰু শ্ৰমিক শ্ৰেণী। বিদ্বান শ্ৰেণীটোত পুৰোহিত, জ্যোতিষী, চিকিৎসক আদি আছিল। প্ৰাচীন দুৰ্গ আৰু ৰাজপ্ৰসাদৰ ধ্বংসাৱশেষে কোনো শাসক বা যোদ্ধা শ্ৰেণীৰ অস্তিত্বৰ ইংগিত দিয়ে। যাৰ প্ৰধান কৰ্তব্য আছিল ভূমি আৰু জনসাধাৰণৰ সুৰক্ষা। বণিক আৰু বিভিন্ন শিপিনী যেনেঃ সোণোৱালী, শিপিনী, কাঠমিস্ত্ৰী,

ৰাজমিস্ত্রী আদিয়ে সমাজৰ তৃতীয় শ্রেণী গঠন কৰিছিল। সর্বনিম্ন শ্রেণীটো হস্তশিল্প, দৈনিক মজুৰি, ঘৰুৱা চাকৰ আদিয়ে গঠন কৰিছিল।

সিন্ধু উপত্যকাৰ মানুহে নিৰামিষ আৰু অনিৰামিষ দুয়োধৰণৰ খাদ্য গ্রহণ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ খাদ্য তালিকাত ঘেঁহু, যৱ, চাউল, গাখীৰ, ছাগলী মাংস, গাহৰিৰ মাংস, গো-মাংস ইত্যাদিৰ উপৰিও ভালেসংখ্যক ফল-মূলৰ নাম আছিল। কপাহৰ লগতে ঊলৰ কাপোৰো ৰাইজে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। স্পিণ্ডলৰ আৱিষ্কাৰে শিপিনীৰ অস্তিত্বৰ কথা আঙুলিয়াই দিয়ে। পুৰুষ-মহিলা উভয়েই অলংকাৰ পিন্ধিছিল। এই অলংকাৰবোৰ সোণ, ৰূপ, ব্রঞ্জ, হাতীদাঁত আদি বিভিন্ন সামগ্রীৰে তৈয়াৰ কৰা হৈছিল।

মানুহে প্রস্ত্রাৰ সাজ আৰু প্রসাধন সামগ্রীৰ কলা জানিছিল। সিন্ধু উপত্যকা সভ্যতাৰ ধ্বংসাৱশেষৰ মাজত হাতীদাঁত, ধাতু, মৃৎশিল্প আৰু শিলেৰে নির্মিত শৌচাগাৰৰ বাকচ পোৱা গৈছে। নতুন দিল্লীৰ ৰাষ্ট্রীয় সংগ্রহালয়ৰ হৰপ্পান গেলেৰীত সেই সময়ৰ অলংকাৰ আৰু বিভিন্ন প্রসাধন সামগ্রীৰ বৃহৎ সংগ্রহ আছে।

কাপোৰ-কানি আৰু অলংকাৰৰ উপৰিও সিন্ধু উপত্যকাৰ বিভিন্ন স্থানত আচবাব, বাচন-বর্তন, খেলা-ধূলাৰ সামগ্রী ইত্যাদি আন কেইবাটাও ঘৰুৱা সামগ্রী পোৱা গৈছে। পাকঘৰৰ বেছিভাগ বাচন-বর্তন মাটি আৰু শিলেৰে তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। আন ঘৰুৱা সামগ্রী যেনেঃ দা, বেজী, কুঠাৰ আদি ব্রঞ্জ, তাম আদি ধাতুৰে তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। সকলো বস্তুৱেই ধুনীয়াকৈ চিকচিকিয়া কৰি সজাই থোৱা আছিল।

খেলা-ধূলা আৰু আমোদ বোধহয় হৰপ্পান জনগোষ্ঠীৰ জীৱনৰ এক উল্লেখযোগ্য অংশ আছিল। ডাইচিং কৰাটো আছিল প্রিয় খেলা-ধূলা। চিকাৰৰ জনপ্রিয়তাও কম নাছিল। শিশুৱে মাটিৰ খেলনাৰে খেলিছিল। মানুহেও হয়তো কাজিয়া উপভোগ কৰাৰ বাবে চৰাই পালন কৰাটো ভাল পাইছিল।

Figure 2.4: Indus Toy

Source: *Google Images*

জানি লোৱা ভাল

চানহুদাৰোৰ পৰা বৃহৎ সংখ্যক খেলনা মাটিৰ গাড়ী আৱিষ্কাৰ হোৱাটোৱে সেই যুগত এটা কাৰখানাৰ অস্তিত্বৰ ইংগিত দিয়ে।

২.৩.২ অর্থনৈতিক জীৱন

বিস্ময়কৰ নগৰ আৰু ইয়াৰ বৃহৎ জনসংখ্যাই সিন্ধু উপত্যকাৰ মানুহৰ সুস্থ অর্থনৈতিক অৱস্থাৰ সাক্ষ্য দাঙি ধৰে। কৃষি, বাণিজ্য আৰু যোগাযোগ ইত্যাদি বিভিন্ন কাৰকে এনে অর্থনৈতিক বিকাশত বহুলাংশে অৱিহণা যোগাইছিল।

হৰপ্পান জনগোষ্ঠীৰ অন্যতম গুৰুত্বপূর্ণ বৃত্তি আছিল কৃষি। সিন্ধু নদী আৰু ইয়াৰ উপনৈসমূহে উপত্যকাটোক কৃষিৰ বাবে উর্বৰ কৰি তুলিছিল আৰু তাৰ ফলত বৃহৎ উৎপাদনৰ বাবে যথেষ্ট অৱিহণা যোগাইছিল। হৰপ্পাত পোৱা গ্রেট গ্রেনাৰীৰ লগতে আন বহুতো গ্রেনেৰীয়ে এই অঞ্চলৰ বৃহৎ উৎপাদনশীলতাৰ দিশটো সূচায়। প্রধান কৃষিজাত সামগ্রী আছিল ঘেঁহু, যৱ, চাউল, কপাহ, বিভিন্ন ধৰণৰ শাক-পাচলি আৰু ফল-মূল।

জীৱিকাৰ আন এটা গুৰুত্বপূর্ণ উপায় আছিল জীৱ-জন্তু পোহপাল কৰা। হৰপ্পান মানুহে জীৱ-জন্তুক বশ কৰিছিল দুটা উদ্দেশ্য পূৰণৰ বাবে— গাখীৰ আৰু মাংস লাভৰ বাবে; আৰু গাড়ী চলোৱাৰ উদ্দেশ্যে। প্রথম উদ্দেশ্যত তেওঁলোকে গৰু, ভেড়া, গাহৰি আদি ব্যৱহাৰ কৰাৰ বিপৰীতে দ্বিতীয়টোৰ বাবে উট, ম'হ, গাধ, হাতী আদিক পোহনীয়া কৰিছিল। ঘোঁৰাক বশ কৰা হৈছিল নে নাই সেয়া সন্দেহজনক আছিল কাৰণ এতিয়ালৈকে ঘোঁৰাৰ সৈতে পৰিচিতিৰ কোনো প্রমাণ আৱিষ্কাৰ হোৱা নাই।

হৰপ্পা সভ্যতাৰ অর্থনৈতিক জীৱনৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ অংগ আছিল বাণিজ্য আৰু যোগাযোগ। সিন্ধু লোকসকলে কেৱল ভাৰতৰ আন আন ঠাইৰ সৈতে নহয়, পশ্চিম আৰু উত্তৰ এছিয়া, মিচৰ, বেবিলন আদিৰ বহু অঞ্চলৰ লগত ব্যৱসায় কৰিছিল বুলি প্রমাণ কৰিব পৰাকৈ প্রমাণ পোৱা গৈছে। চুমেৰিয়াত হৰপ্পান মূলৰ কিছুমান বস্তু পোৱা গৈছে। ইয়াৰ দ্বাৰা সেই সভ্যতাৰ সৈতে সিন্ধু উপত্যকাৰ বাণিজ্যিক সম্পর্ক নিশ্চিতভাৱে নিশ্চিত হয়। কাপোৰ আছিল সিন্ধু উপত্যকাৰ ৰপ্তানিৰ মূল সামগ্রী আৰু বিনিময়ত

সমসাময়িক বহিঃজগতৰ পৰা সোণ, ৰূপ, তাম আৰু বহুমূলীয়া শিল আমদানি কৰা হৈছিল।

এটা উন্নত আৰু নিৰাপদ যোগাযোগ ব্যৱস্থা আছিল সুস্থ বাণিজ্যৰ বাবে প্ৰথম চর্ত। হৰপ্পান জনগোষ্ঠীয়ে নদী আৰু সাগৰীয় পথেৰে নিজৰ বিদেশী ব্যৱসায় চলাইছিল। হৰপ্পান ছীলত নাও আৰু জাহাজৰ অংকই এই মতামত নিশ্চিত কৰে। লোথাল আৰু মহেঞ্জোদাৰো সম্ভৱতঃ সিন্ধু উপত্যকাৰ দুটা গুৰুত্বপূর্ণ সাগৰীয় বন্দৰ আছিল। স্থানীয় নদীৰ মাজেৰে আন্তঃনগৰীয়া বাণিজ্য চলিছিল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন: ১: তলত দিয়াবোৰৰ লগত মিলাওক:

ক) লাৰকানা	১. হৰপ্পা
খ) গ্রেট বাথ	২. সিন্ধৰ এখন জিলা
গ) গ্রেট গ্রেনাৰী	৩. এটা সাগৰীয় বন্দৰ
ঘ) লোথাল	৪. মহেঞ্জোদাৰো

প্রশ্ন ২: সঠিক বিকল্প বাছি লওক:

ক) ১৯২২-২৩ চনত দুজন / তিনি / চাৰিজন প্রত্নতত্ত্ববিদে প্রথমে হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰো আৱিষ্কাৰ কৰিছিল।

খ) ডাইচিং / ঘোঁৰাত উঠি / পশু যুঁজ হৰপ্পা সভ্যতাৰ মানুহৰ প্রিয় পাছ টাইম আছিল।

গ) কৃষি / ধাৰাবাহিক / উদ্যান শস্য হৰপ্পান জনগোষ্ঠীৰ অন্যতম গুৰুত্বপূর্ণ বৃত্তি আছিল।

ঘ) সিন্ধু মানুহে পূব / পশ্চিম দক্ষিণ এছিয়াৰ বহু অঞ্চলৰ লগত ব্যৱসায় কৰিছিল।

২.৩.৩ ধর্মীয় প্রথা

হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰোৰ প্রত্নতাত্ত্বিক অৱশিষ্টই এই লোকসকলৰ ধর্মীয় জীৱনৰ বিষয়ে বহু কথাই ইংগিত দিয়ে। আমোদজনক কথাটো হ'ল, খনন কৰা স্থানসমূহত কোনো মন্দিৰ আৱিষ্কাৰ হোৱা নাই। তথাপিও বৃহৎ সংখ্যক ছীল আৰু টেৰাকোটাৰ মূর্তি আৱিষ্কাৰে এই কথাটোকে সূচায় যে সিন্ধু লোকসকল মূর্তি উপাসক আছিল। মানুহে হয়তো সৃষ্টিৰ উৎস হিচাপে নাৰী শক্তিক বিশ্বাস কৰিছিল। এই নাৰী শক্তিক মাতৃ দেৱী, প্রকৃতি দেৱী বা ঐশ্বৰিক মাতৃ হিচাপে পূজা কৰা হৈছিল।

সমগ্ৰ সিন্ধু উপত্যকাত পোৱা এই দেৱীৰ বহুতো আকৃতিৰ পৰা বুজা যায় যে মাতৃ দেৱীৰ পূজা সিন্ধু ধৰ্মৰ এক উল্লেখযোগ্য অংশ আছিল। মাতৃ দেৱীৰ উপৰিও এজন পুৰুষ দেৱতাক পূজা কৰা হৈছিল। মহেঞ্জোদাৰো ছীলত আমি এই ঈশ্বৰক তিনিটা মুখ, শিঙযুক্ত মূৰৰ পোছাক আৰু জীৱ-জন্তুৰে আগুৰি থকা যোগৰ ভংগীমাত বহি থকা দেখিবলৈ পাওঁ। এই সকলোবোৰ বৈশিষ্ট্যৰ বাবে এই ঈশ্বৰক পণ্ডিতসকলে শিৱ পশুপতি বা জন্তুৰ প্ৰভুৰ আৰ্হি হিচাপে চিনাক্ত কৰিছে। এই পুৰুষ দেৱতাক শিৱৰ সৈতে চিনাক্তকৰণ কৰাটো অধিক শক্তিশালী হয় কেইবাটাও শিলৰ বস্তু আৱিষ্কাৰৰ ফলত; যিবোৰ হুবহু শিৱ লিংগৰ দৰে দেখা যায়। তদুপৰি হৰপ্পান জনগোষ্ঠীৰ মাজত গছ, পানী আৰু জুইৰ পূজাও প্ৰচলিত আছিল। স্বস্তিকা চিহ্ন থকা কেইটামান ছীলৰ আৱিষ্কাৰে সূৰ্য্য দেৱতাৰ পূজাৰ ইংগিত দিয়ে। স্বস্তিকা সূৰ্য্যৰ প্ৰতীক। জীৱ-জন্তুবাদ সম্ভৱতঃ হৰপ্পান ধৰ্মীয় বিশ্বাসৰ এক উল্লেখযোগ্য দিশ আছিল।

Figure 2.5: Mother Goddess Mohenjodaro

Source: *Google Images*

২.৩.৪ নগৰীয়া জীৱনৰ অৱনতি

হৰপ্পান সভ্যতাৰ উপযুক্ত সময় নিৰ্ধাৰণ কৰাটো কঠিন। উপলব্ধ সামগ্ৰীসমূহৰ সযতন পৰীক্ষাৰ ভিত্তিত পণ্ডিতসকলৰ মতে সিন্ধু উপত্যকা সভ্যতা খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৩২০০ চনৰ ভিতৰত আছিল।

আৰু ১৭০০ খ্ৰীষ্টপূৰ্বত হৰপ্পান সভ্যতা এক বিশাল ভৌগোলিক অঞ্চলত বিস্তৃত আছিল। পশ্চিমে বেলুচিস্তানৰ সুটকঞ্জোদাৰোৰ পৰা পূবে উত্তৰ প্ৰদেশৰ আলমগীৰপুৰলৈ আৰু উত্তৰে জম্মুৰ মাণ্ডাৰ পৰা দক্ষিণে গোদাবৰী উপত্যকাৰ দৈমাবাদলৈকে বিয়পি পৰে। সামগ্ৰিকভাৱে ইয়াৰ আয়তন ২২.৫০,০০০ বৰ্গ কিলোমিটাৰ। বিশ্ব সভ্যতাৰ সমসাময়িক ইতিহাসৰ সৰ্ববৃহৎ সাংস্কৃতিক অঞ্চল।

সভ্যতাৰ উত্থান-পতন এক স্বাভাৱিক পৰিঘটনা। এসময়ত হৰপ্পানে আৰম্ভ কৰা বিস্ময়কৰ সভ্যতাও ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম নাছিল। সিন্ধু উপত্যকা সভ্যতাৰ অৱনতিৰ কাৰণ সন্দৰ্ভত পণ্ডিতসকলে বহু তত্ত্ব উল্লেখ কৰিছে। এই ক্ষেত্ৰত আটাইতকৈ বৈধ আৰু মূল্যৱান তত্ত্বসমূহ হ'ল- পৰিবেশৰ দ্ৰুত পৰিৱৰ্তন, বানপানী আৰু ভূমিকম্পৰ দৰে প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগ, ৰক্ষণশীল মানসিকতা আৰু নাগৰিকৰ নাগৰিক জ্ঞান হ্ৰাস, বিদেশী আক্ৰমণ ইত্যাদি। কিন্তু অধিকাংশ পণ্ডিতৰ মতে সিন্ধু নদী আৰু ইয়াৰ উপনৈসমূহৰ খৰাং আৰু বানপানীয়ে হৰপ্পান সভ্যতাৰ ধ্বংসৰ আটাইতকৈ মাৰাত্মক কাৰক বুলি বিশ্বাস কৰে। ভূমিকম্পও আন এটা সম্ভাৱ্য কাৰক বুলি ধৰা হৈছে যিয়ে সিন্ধু নদীৰ গতিপথত পৰিৱৰ্তন ঘটাইছিল যাৰ ফলত মহেঞ্জোদাৰোৰ অন্তৰ্ভাগ প্লাৱিত হৈছিল।

কাৰ্য্যকলাপ- ২.১

এই অধ্যায়ত উল্লেখ কৰা হৰপ্পান স্থানসমূহৰ তালিকা এখন বনাওক আৰু তাৰ পিছত এই ঠাইসমূহ মানচিত্ৰত বিচাৰি উলিয়াবলৈ চেষ্টা কৰক।

.....

.....

.....

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ৩: সঁচা / মিছা লিখক:

ক) মানুহে হয়তো সৃষ্টিৰ উৎস হিচাপে নাৰী শক্তিক বিশ্বাস কৰিছিল।

খ) স্বস্তিকা চন্দ্ৰৰ প্ৰতীক।

গ) হৰপ্পান সভ্যতা বিশাল ভৌগোলিক অঞ্চলত বিস্তৃত আছিল।

ঘ) কোনো সভ্যতাৰ উত্থান-পতন কোনো স্বাভাৱিক পৰিঘটনা নহয়।

প্ৰশ্ন ৪: খালী ঠাই পূৰণ কৰক:

ক) নাৰী শক্তিক ..... মাতৃ হিচাপে পূজা কৰা হৈছিল।

খ) সুতকনজোদাৰো .....

গ) নদীৰ বানপানী ..... হৰপ্পান সভ্যতাৰ ধ্বংসৰ অন্যতম মাৰাত্মক কাৰক আছিল।

২.৪ বৈদিক সভ্যতা

হৰপ্পান সভ্যতাৰ পিছত বৈদিক বা ঋগ-বৈদিক সভ্যতা। বৈদিক সভ্যতা আর্যসকলে প্রতিষ্ঠা কৰিছিল। তেওঁলোক অনুপ্রৱেশকাৰী আছিল আৰু তলৰ খণ্ডবোৰত আমি আর্যসকলৰ আদি বসতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। বৈদিক সভ্যতাক দুটা মূল বিভাগত বিভক্ত- আদিম বৈদিক বা ঋগ বৈদিক সভ্যতা আৰু পিছৰ বৈদিক সভ্যতা।

ভাৰত-আর্য্য আৰু তেওঁলোকৰ উৎপত্তি

এই নতুন সভ্যতাৰ বিকাশ ঘটোৱা লোকসকলক ভাৰত-আর্য্য বুলি জনা গৈছিল। এইসকল মধ্য এছিয়াৰ কিছু অংশৰ পৰা উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্তৰে ভাৰতলৈ আহিছিল। কোনোবাই ভবা সমীচিন নহয় যে তেওঁলোকৰ ভাৰতলৈ প্রব্রজন এটা পর্যায়তে সম্পূর্ণ হৈছিল। বৰঞ্চ ই আছিল শ শ বছৰ ধৰি হোৱা এক অবিৰত প্রক্রিয়া। আপুনি নিশ্চয় বেদৰ কথা শুনিছে। বেদ ভাৰত-আর্য্যসকলৰ প্রধান শাস্ত্র আছিল। ঋগবেদ, যজু বেদ, সামবেদ আৰু অথর্ববেদ চাৰিখন বেদ আছে। ঋগবেদ আটাইতকৈ পুৰণি। ই ভাৰতৰ আদিম সাহিত্যও। ভাৰত-আর্য্যসকলে পবিত্র বেদৰ দ্বাৰা পৰিচালিতভাৱে নিজৰ সভ্যতাক গঢ় দিছিল। সেইবাবেই আর্যসকলৰ এই সভ্যতাক বৈদিক সভ্যতা বুলিও জনা যায়।

জানি লোৱা ভাল

আর্যসকল কেৱল উত্তৰ ভাৰত আৰু মধ্য ভাৰততে নহয়, ইউৰোপতো বিয়পি থকা এটা ভাষিক পৰিয়াল। বৈদিক সাহিত্য ৰচনা কৰা ভাগটোক ভাৰত- আর্য বুলি জনা যায় আৰু তেওঁলোকে সংস্কৃত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

সমগ্র বৈদিক যুগটো দুটা ভিন্ন সময় মণ্ডলৰ অধীনত অধ্যয়ন কৰিব পাৰি - ঋগ বৈদিক যুগ আৰু পৰৱর্তী বৈদিক যুগ। ঋগ বৈদিক যুগ খ্রীষ্টপূর্ব ১৫০০ চনৰ পৰা খ্রীষ্টপূর্ব

১০০০ চনলৈকে আছিল। আৰু পিছৰ বৈদিক যুগ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ১০০০ চনৰ পৰা খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৭০০ চনলৈকে আছিল।

ৰাজনৈতিক প্ৰতিষ্ঠান

এই পৰিয়ালটোৱেই আছিল বৈদিক যুগৰ আটাইতকৈ নিম্ন ৰাজনৈতিক একক। বহু পৰিয়াল একত্ৰিত হৈ এখন গ্ৰাম বা গাঁও গঠন কৰে। কেইবাখনো গ্ৰামৰ সংঘই ভিছ নামৰ উচ্চ একক গঠন কৰে। ভিছ সম্ভৱতঃ গোটেই জনজাতিটোৰ এটা বৃহৎ প্ৰশাসনিক একক আছিল। জন বা ৰাজ্য আছিল সৰ্বোচ্চ ৰাজনৈতিক আৰু প্ৰশাসনিক একক। গ্ৰামৰ নেতাক গ্ৰামণি আৰু এজন ভিছৰ নেতাক বিস্পতি আৰু জনতাৰ মালিকক গোপ বুলি কোৱা হৈছিল।

জানি লোৱা ভাল

ঋগ বৈদিক ৰাজ্য আছিল জনজাতীয় ৰাজ্য। প্ৰথম বেদত যদু, অনু, পুৰু, ভাৰত আদিৰ দৰে কেইবাটাও আৰ্য জনগোষ্ঠীৰ বিষয়ে অৱগত কৰা হৈছে।এই জনগোষ্ঠীবোৰে প্ৰায়ে মাটি বা গৰু-ম'হৰ অধিকাৰৰ বাবে ইজনে সিজনৰ লগত যুদ্ধত লিপ্ত হৈছিল।

ৰজাত্ব আছিল সেই সময়ৰ সাধাৰণ শাসন ব্যৱস্থা। আদিম বৈদিক ৰাজ্যসমূহ সাধাৰণতে আকাৰত সৰু আছিল, কেতিয়াবা মাত্ৰ এটা জনগোষ্ঠী আছিল। বৈদিক ৰজাই বিশেষ শক্তি আৰু মৰ্যাদা লাভ কৰিছিল। তেওঁক ৰাজন উপাধিৰে চিহ্নিত কৰা হৈছিল। ৰজাসকলে ৰাজসিংহাসন লাভ কৰিবলৈ আটাইতকৈ প্ৰয়োজনীয় যোগ্যতা আছিল যুদ্ধৰ দক্ষতা। তেওঁৰ দায়িত্ব আছিল প্ৰজাৰ প্ৰাণ-সম্পত্তি ৰক্ষা কৰা। বিনিময়ত তেওঁ নিজৰ প্ৰজাৰ পৰা বালি নামৰ কৰ সংগ্ৰহ কৰিছিল, সাধাৰণতে প্ৰকাৰে। ৰজাৰ প্ৰশাসনত পুৰোহিতা (পুৰোহিত), সেনানি (সাধাৰণ), গ্ৰামণি (গাঁৱৰ মুৰব্বী) আৰু স্পাছা (চোৰাংচোৰা) আদিয়ে সহায় কৰিছিল। তদুপৰি ৰজাক সহায় কৰিবলৈ সভা আৰু সমিতি নামৰ দুটা জনপ্ৰিয় সংস্থা আছিল। গুৰুতৰ ৰাজনৈতিক বিষয়ত ৰজাই সময়ে সময়ে এই দুটা সংস্থাৰ লগত আলোচনা কৰিবলগীয়া হৈছিল। এইদৰে সভা আৰু সমিতিয়ে ৰজাৰ স্বেচ্ছাচাৰী ক্ষমতাক বাধা দিছিল। অৱশ্যে সভা আৰু সমিতিৰ ৰচনাৰ সঠিক সবিশেষ আমাৰ হাতত নাই। সভাখন সম্ভৱতঃ বিভিন্ন জনগোষ্ঠীৰ মুখিয়ালসকলৰ নিৰ্বাচিত শৰীৰ আছিল আৰু সমিতিখন সম্ভৱতঃ গোটেই জনগোষ্ঠীৰ সমাবেশ আছিল।

সমাজ

বৈদিক সমাজৰ ভেটি আছিল পৰিয়াল। সেই সময়ত পৰিয়ালবোৰ পিতৃতান্ত্রিক আছিল। পিতৃতান্ত্রিক পৰিয়াল কি জানেনে? পিতৃতান্ত্রিক পৰিয়াল হ'ল য'ত পিতৃক পৰিয়ালৰ মুৰব্বী বুলি গণ্য কৰা হয়। ঋগবৈদিক যুগত এনে পৰিয়ালৰ মুৰব্বীক গৃহপতি বা কুলাপতি বুলি কোৱা হৈছিল।

আদিম বৈদিক সমাজত নাৰীয়ে সন্মানজনক স্থান লাভ কৰিছিল। সমাজখন পিতৃতান্ত্রিক হ'লেও কন্যা সন্তানকো অৱহেলিত কৰা হোৱা নাছিল। কন্যা সন্তানৰ লগতে পুত্ৰৰ বাবেও খোলা আছিল শিক্ষাৰ দুৱাৰ। এনেদৰে ঘোষা, অপলা, বিশ্ববৰা আদিৰ দৰে কিছুমান মহিলা পণ্ডিতৰ বিষয়ে আমি জানিব পাৰিছো যিসকলে নিজৰ জ্ঞানৰ দ্বাৰা ঋষিৰ পদবীলৈ উন্নীত হৈছিল। ঋগবৈদিক সমাজত সতী বা পূৰদাহ প্ৰথা প্ৰচলিত নাছিল। সাধাৰণতে ছোৱালীক পূৰ্ণবয়স্ক বয়সত বিয়া কৰাইছিল যদিও বাল্যবিবাহৰ বিষয়ে একেবাৰে অজ্ঞাত নাছিল। সমাজত বিধৱাৰ পুনৰ বিবাহ অনুমোদিত আছিল। এইদৰে আমি লক্ষ্য কৰিব পাৰোঁ যে ঋগ্বেদিক নাৰীসকলে সমাজৰ লগতে ঘৰুৱা ক্ষেত্ৰতো উচ্চ পদবী লাভ কৰিছিল।

কাপোৰ বনোৱাৰ উদ্দেশ্যে কপাহ, ঊল আৰু হৰিণাৰ ছাল ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। মাজে মাজে কাপোৰত সোণেৰে এম্ব্রয়ডাৰী কৰা হৈছিল। ঋগ বৈদিক মহিলাসকলে বিভিন্ন ধৰণৰ সোণৰ অলংকাৰৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত আছিল। পুৰুষ-মহিলা উভয়ে পাগুৰি পিন্ধিছিল।

যৱ, চাউল, ঘেঁহু আৰু বিভিন্ন বতৰৰ শাক-পাচলি আছিল জনসাধাৰণৰ প্ৰধান খাদ্য। তদুপৰি গাখীৰ আৰু ইয়াৰ বিভিন্ন সামগ্ৰীও তেওঁলোকে গ্ৰহণ কৰিছিল। নিৰামিষভোজী সামগ্ৰীৰ তালিকাত মাছ, চৰাই, ছাগলী, ম'হ আদি অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। কিন্তু গৰুটোক হত্যা কৰা হোৱা নাছিল সম্ভৱতঃ ইয়াৰ বহু উপযোগিতা থকাৰ বাবে। বৈদিক আৰ্যসকলে সোম আৰু ছুৰা নামৰ দুবিধ মাদক পানীয় গ্ৰহণ কৰিছিল।

বৈদিক যুগৰ লোকসকল আনন্দ আৰু বিনোদন আদিৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত আছিল। ৰথ দৌৰ, যুদ্ধ নৃত্য আৰু চিকাৰ আছিল আটাইতকৈ আকৰ্ষণীয় বাহিৰৰ খেল। আনন্দময় মুহূৰ্তবোৰ সংগীত আৰু নৃত্যৰে উদযাপন কৰা হৈছিল। জুৱা সম্ভৱতঃ সেই সময়ৰ আটাইতকৈ ৰোমাঞ্চকৰ ইনড'ৰ খেল আছিল।

বৈদিক সমাজখন ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ নামৰ চাৰিটা শ্ৰেণীত বিভক্ত হৈছিল। কিন্তু আদিম বৈদিক যুগত (অৰ্থাৎ ঋগ বৈদিক যুগত) সমাজৰ কোনো জলবিহীন

বিভাজন নাছিল। চাৰিটা শ্ৰেণীৰ অস্তিত্বৰ প্ৰচলন আছিল যদিও সেই সময়ত কোনো কঠোৰ জাতি ব্যৱস্থা নাছিল। এই সময়ছোৱাত আন্তঃবৰ্ণ বিবাহ আৰু আন্তঃজাতিগত ভোজন কৰাটো এটা সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য আছিল আৰু এই ক্ষেত্ৰত কোনো সীমা নাছিল। সমাজৰ গতানুগতিক বিভাজন, অস্পৃশ্যতাৰ ধাৰণা আদি পৰৱৰ্তী কালৰ বিকাশ আছিল। অৱশ্যে ঋগবেদত চন্দলাৰ দৰে শব্দৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ১: বৈদিক সভ্যতাৰ বিকাশ কোনে কৰিছিল?

.....

প্ৰশ্ন ২: চাৰি বেদৰ নাম লিখা।

.....

প্ৰশ্ন ৩: ঋগবৈদ যুগত পৰিয়ালৰ মুৰব্বী কোন আছিল?

.....

প্ৰশ্ন ৪: বৈদিক আৰ্যসকলে ব্যৱহাৰ কৰা দুবিধ মাদক পানীয়ৰ নাম লিখা।

.....

প্ৰশ্ন ৫: ঋগবৈদিক যুগত জনৰ অধিপতি কোন আছিল?

.....

প্ৰশ্ন ৬: ঋগবৈদ যুগত ৰজাৰ স্বেচ্ছাচাৰী শক্তিক বাধা দিয়া দুটা শৰীৰৰ নাম লিখা।

.....

প্ৰশ্ন ৭: খালী ঠাই পূৰণ কৰক:

ক) ..... ভাৰত-আৰ্য্যসকলৰ প্ৰধান শাস্ত্ৰ আছিল।

খ) প্ৰাথমিক ..... সমাজত নাৰীয়ে সন্মানীয় স্থান লাভ কৰিছিল।

গ) ..... সম্ভৱতঃ বৈদিক যুগৰ আটাইতকৈ ৰোমাঞ্চকৰ ঘৰৰ ভিতৰৰ খেল আছিল।

ঘ) ..... বৈদিক যুগৰ আটাইতকৈ নিম্ন ৰাজনৈতিক একক আছিল।

অৰ্থনীতি

প্ৰথম বৈদিক যুগত আৰ্যসকল মূলতঃ পশুপালন অৰ্থনীতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আছিল। কৃষি, বাণিজ্য আৰু উদ্যোগ আদিও সীমিত পৰিসৰত চৰ্চা কৰিছিল। প্ৰাথমিক বৈদিক অৰ্থনীতিত পশুপালনৰ গুৰুত্ব গৰু-ম'হৰ প্ৰত্যক্ষ উল্লেখৰ পৰাই স্পষ্ট হৈ পৰে।

প্রধানক গোপতি বা গৰুৰ ৰক্ষক বুলি উল্লেখ কৰাৰ পৰাও গৰু-ম'হৰ গুৰুত্ব স্পষ্ট হৈ পৰে। তেওঁলোকে পোহ-পালন জীৱ-জন্তুবোৰ আছিল গৰু (মাংস, দুগ্ধজাত সামগ্ৰী আৰু কৃষিৰ বাবে), ঘোঁৰা (ৰথ আঁকিবলৈ), ভেড়া আৰু ছাগলী (মাংসৰ বাবে), কুকুৰ (চিকাৰ, পহৰা আদিৰ বাবে) ইত্যাদি।

প্ৰাথমিক বৈদিক যুগত কৃষিৰ প্ৰমাণ বহুত বেছি সীমিত। কৃষি জলসিঞ্চনৰ ওপৰত নহয় বৰষুণৰ ওপৰতহে প্ৰধানকৈ নিৰ্ভৰশীল আছিল। ঋগ বৈদিক লোকসকলে গৰুৰ দ্বাৰা অংকন কৰা নাঙলৰ ব্যৱহাৰৰ প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল। আমি ঋগবেদত বিভিন্ন শিল্পকৰ্মৰ উল্লেখ বিচাৰি পাওঁ। ঋগবেদত তক্ষন (কাঠমিস্ত্ৰী), হিৰণ্যকৰ (সোণৰ মিস্ত্ৰী), কুলালা (মৃৎশিল্পী) আদি পদৰ উল্লেখ আছে।

ঋগ বৈদিক লোকসকলে হয়তো আভ্যন্তৰীণ বাণিজ্য চলাইছিল। কেতিয়াবা একেটা জনগোষ্ঠীৰ সদস্যৰ লগত আৰু কেতিয়াবা বিভিন্ন জনগোষ্ঠীৰ সদস্যৰ লগত ব্যৱসায় কৰিছিল। ব্যৱসায়ীসকলে দূৰৈৰ ঠাইৰ বাবে স্থল আৰু জল দুয়োটা পথ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ঘোঁৰা-গৰুৰে টানি অনা ৰাথা বা ৰথ-গাড়ী আছিল স্থলপথৰ প্ৰধান মাধ্যম। ব্যৱসায় বিনিময়ৰ দ্বাৰা কৰা হৈছিল। আৰ্যসকলৰ বহিঃৰাজ্যৰ বাণিজ্য আছিল নে নাছিল সেই লৈ বিতৰ্কৰ সৃষ্টি হৈছে। সামগ্ৰিকভাৱে আমি নিশ্চিত কৰিব পৰা অৱস্থাত নাই যে ঋগবৈদিক আৰ্যসকলে বিদেশৰ সৈতে ব্যৱসায় কৰিছিল।

ধৰ্ম

ঋগ বৈদিক ধৰ্ম আছিল সাধাৰণ আৰু সহজ। আদিম আৰ্য্যসকলে প্ৰকৃতিৰ প্ৰতিটো দিশকে পূজা কৰিছিল বা ক'ব পাৰি যে তেওঁলোকে সূৰ্য্যৰ তলত থকা প্ৰতিটো বস্তুৰ ওপৰত স্বৰ্গীয় গুণ জাপি দিছিল। এইদৰে আৰ্যসকলে পূজা কৰা ধৰ্মত কেইবাগৰাকীও দেৱ-দেৱী আছিল। আৰ্যসকলে তেওঁলোকৰ দেৱতাক তিনিটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিছিল যথা- পৃথ্বী, সোম, অগ্নি আদি পৃথিবী দেৱতা; ইন্দ্ৰ, ৰুদ্ৰ, বায়ু আদি বায়ুমণ্ডলীয় দেৱতা আৰু দ্যাউ, সূৰ্য্য, বৰুণ আদি স্বৰ্গদেৱতা যদিও দেৱতাৰ শ্ৰেণীত আছিল যদিও আমোদজনকভাৱে সেই সময়ৰ কোনো মন্দিৰ বা প্ৰতিমূৰ্তি এতিয়ালৈকে আৱিষ্কাৰ হোৱা নাই। ইয়াৰ পৰা ঋগ বৈদিক আৰ্যসকলৰ মাজত প্ৰতিমূৰ্তি পূজাৰ অনুপস্থিতিৰ ইংগিত পোৱা যায়। বৈদিক ধৰ্মৰ আন এটা আকৰ্ষণীয় বৈশিষ্ট্য আছিল পুৰুষ দেৱতাৰ নাৰী সমকক্ষৰ তুলনাত আধিপত্য। বৈদিক ৰীতি-নীতিত যজ্ঞ বা যজ্ঞই বিশিষ্ট স্থান দখল কৰিছিল। আৰ্য্যসকলে বিশ্বাস কৰিছিল যে বলি আৰু অন্যান্য প্ৰসাদে দেৱতাসকলক সন্তুষ্ট কৰে আৰু বিনিময়ত তেওঁলোকে কৰ্তৃপক্ষক আকাংক্ষিত বস্তুৰে আশীৰ্বাদ দিয়ে।

ধনী আৰু দুখীয়াৰ পার্থক্য নোহোৱাকৈ সকলোৱে নিজৰ সামর্থ্য অনুসৰি বলিদান কৰিব পাৰিছিল।

২.৫ পৰৱর্তী বৈদিক সভ্যতা

ঋগ বৈদিক আৰু পৰৱর্তী বৈদিক সভ্যতাৰ মাজত স্পষ্ট পার্থক্য আছিল। পৰৱর্তী বৈদিক যুগৰ আর্যসকলে অধিক স্থিতিশীল জীৱন যাপন কৰিছিল আৰু এনে সংগঠিত জীৱনশৈলীৰ ফলত সভ্যতাৰ বিভিন্ন দিশত স্পষ্ট পৰিৱর্তন আহিছিল।

পৰৱর্তী বৈদিক যুগত আমি বৃহৎ ৰাজ্যসমূহৰ উত্থান দেখিবলৈ পাওঁ। উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ পৰা পূব দিশলৈ আর্য সম্প্রসাৰণৰ ফল আছিল। ঋগ বৈদিক যুগৰ ক্ষুদ্র জনজাতীয় ৰাজ্যসমূহৰ ঠাইত ক্রমান্বয়ে বৃহৎ ৰাজ্যই ঠাই ল'লে। ৰাজ্যসমূহ বৃদ্ধিৰ লগে লগে ৰজাৰ ক্ষমতাও যথেষ্ট বৃদ্ধি পালে। পিছৰ বৈদিক ৰজাসকলে নিজকে সম্রাট বা একৰাত অর্থাৎ একমাত্র চুজেৰেইন বুলি শৈলী কৰিছিল। ৰাজ্যৰ কাম-কাজ পৰিচালনাৰ বাবেও বৃদ্ধি পালে বিষয়াৰ সংখ্যা। পৰৱর্তী বৈদিক সাহিত্যত এই বিষয়াসকলক ৰত্ন (ৰত্ন) বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। তৈত্তিৰীয় সংহিতাত এনে দহটা ৰত্নৰ তালিকা দিয়া হৈছে যেনে- পুৰোহিতা (পুৰোহিত), সুতা (ৰথী), মহিষী (ৰাণী), পৰিব্রিক্তি (ৰাণী), বাবাতা (ৰাণী), সংগ্রহিত্রী (কোষাধ্যক্ষ), অক্ষবাপ (পাশাৰ দায়িত্বত থকা বিষয়া), সেনানি (সাধাৰণ), গ্রামণি (গাঁৱৰ মুৰব্বী) আৰু ভগদুঘা (ৰাজহ সংগ্রাহক)।

সামগ্রিকভাৱে সমাজে পৰৱর্তী বৈদিক যুগত সুদূৰপ্রসাৰী পৰিৱর্তনৰ সাক্ষী হৈছিল। সম্ভৱতঃ এই যুগৰ পৰাই জাতি ব্যৱস্থাটো কঠিন হ'বলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। সমাজত ব্রাহ্মণ আৰু ক্ষত্রিয়সকলৰ ক্ষমতা আৰু প্রতিপত্তি যথেষ্ট বৃদ্ধি পালে। তেওঁলোকে বিশেষ সুবিধা লাভ কৰিছিল যিবোৰ আন জাতিৰ পৰা বঞ্চিত হৈছিল। জাতি বংশগত অধিকাৰ হৈ পৰিল। সমাজত অস্পৃশ্যতাৰ ধাৰণাটো গঢ় লৈ উঠিছিল। পৰৱর্তী বৈদিক সমাজত নাৰীৰ মর্যদাত আকর্ষণীয় পৰিৱর্তন দেখা যাব পাৰে। ঋগবৈদ যুগত ভোগ কৰা সন্মানীয় সামাজিক স্থান নাৰীসকলে হেৰুৱাই পেলালে। তেওঁলোকৰ স্বাধীনতা আৰু সমতাও ক্রমান্বয়ে নোহোৱা হৈ গ'ল। কন্যা সন্তানৰ জন্ম ঘৃণনীয় হৈ পৰিছিল। যৌতুক ব্যৱস্থা জনপ্রিয় হৈ উঠিল। সামগ্রিকভাৱে নাৰীক নীচ শ্রেণী হিচাপে চোৱা হৈছিল।

সভ্যতাৰ বিকাশৰ লগে লগে বাণিজ্য আৰু যোগাযোগৰ ক্ষেত্রত স্পষ্ট বৃদ্ধি হ'ল। ঘৰুৱা আৰু বিদেশী উভয় ব্যৱসায় পিছৰ বৈদিক আর্যসকলে চলাইছিল। এই সময়লৈকে তেওঁলোকে জাহাজ চলোৱাৰ কলা লাভ কৰিছিল। নিয়মীয়া মুদ্রাৰ অভাৱত মূল্যৰ একক হিচাপে নিষ্কা

নামৰ সোণৰ টুকুৰা এটা ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। কৃষি এক গুৰুত্বপূৰ্ণ বৃত্তি হৈয়েই থাকিল। আন বহুতো বৃত্তি যেনে বণিক, ধনদাতা আদিৰ উল্লেখ পৰৱৰ্তী বেদত পোৱা গৈছিল।

পৰৱৰ্তী বৈদিক যুগৰ আৰ্যসকলৰ আধ্যাত্মিক জীৱনত উল্লেখযোগ্য পৰিৱৰ্তন ঘটিছিল। ইন্দ্ৰ, বৰুণ, সূৰ্য্য আদি ঋগ বৈদিক দেৱতাই এতিয়া পূৰ্বৰ গৌৰৱ হেৰুৱাই তাৰ ঠাইত ৰুদ্ৰ, বিষ্ণু, প্ৰজাপতি আদি নতুন দেৱতা আহিছিল।পৰৱৰ্তী বৈদিক ধৰ্মত যজ্ঞই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। ঋগ বৈদিক যজ্ঞবোৰ সহজ আছিল। কিন্তু পিছৰ যুগত যজ্ঞবোৰ অধিক জটিল, আনুষ্ঠানিক আৰু ব্যয়বহুল হৈ পৰিল। তদুপৰি ব্ৰাহ্মণসকলে স্বৰ্গদেৱ আৰু পাৰ্থিৱ মৰ্ত্যলোকৰ মাজত মধ্যস্থতাকাৰী হিচাপে দ্ৰুতগতিত আগবাঢ়ি আহিল। এইদৰে ধৰ্ম ক্ৰমান্বয়ে সাধাৰণ মানুহৰ হাতৰ মুঠিৰ পৰা বাহিৰলৈ গৈছিল আৰু ইয়াৰ ফলত সমাজৰ বহুতে অসন্তুষ্ট হৈ পৰিছিল।

বিশদ আচাৰ-ব্যৱহাৰ আৰু পুৰোহিত শ্ৰেণীৰ উচ্চ হাতৰ প্ৰতিক্ৰিয়া হিচাপে পৰৱৰ্তী বৈদিক ধৰ্মত এক দাৰ্শনিক প্ৰৱণতা গঢ় লৈ উঠিছিল। দাৰ্শনিকসকলৰ অনুসন্ধিৎসু মনটোৱে সৃষ্টি, জীৱন আৰু মৃত্যুৰ বিভিন্ন দিশৰ বিষয়ে অনুসন্ধান কৰিছিল। উপনিষদত আত্মা (অভ্যন্তৰীণ আত্মা) আৰু ব্ৰহ্ম (পৰম সৃষ্টিকৰ্তা)ৰ ধাৰণা প্ৰচাৰ কৰা হৈছিল। মৃত্যুৱে মানুহৰ আত্মাক নহয়, মানুহৰ শৰীৰকহে ধ্বংস কৰে। গতিকে আত্মাই বাৰে বাৰে জন্ম লয়। আত্মাই ব্ৰহ্মৰ সৈতে একত্ৰিত হ'লেহে পুনৰ্জন্ম পৰিহাৰ কৰি মোক্ষ (মুক্তি) লাভ কৰিব পাৰে। কিন্তু ই কেৱল বিভিন্ন জন্মত আত্মাৰ কৰ্ম বা ক্ৰিয়াৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। এনেকৈয়ে আত্মাৰ প্ৰব্ৰজন, কৰ্ম আৰু মোক্ষ ইত্যাদি দাৰ্শনিক মতবাদৰ উন্মেষ ঘটিল।

কাৰ্য্যকলাপ- ২.২

হৰপ্পান সভ্যতা আৰু বৈদিক সভ্যতাৰ পাৰ্থক্য জানিবলৈ চেষ্টা কৰক।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ৮: সঁচা / মিছা লিখক:

ক) গোপতি মানে গৰু-ম'হৰ ৰক্ষক।

খ) হিৰণ্যকৰ আছিল তামকাৰ।

গ) আৰ্যসকলে তেওঁলোকৰ দেৱতাক দুটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিছিল।

ঘ) বৈদিক ৰীতি-নীতিত যজ্ঞ বা যজ্ঞই বিশিষ্ট স্থান দখল কৰিছিল।

ঙ) সম্ৰাত বা একৰাতৰ অৰ্থ আছিল একক চুজেৰাইন।

চ) পিছৰ বৈদিক যুগত পৰিয়ালত মাইকী সন্তানৰ জন্মক আদৰণি জনোৱা হৈছিল।

প্রশ্ন ৯: তলত দিয়াবোৰৰ মিলাই দেখুৱাওক:

ক) তক্ষন ১. বায়ুমণ্ডলীয় ঈশ্বৰ

খ) ৰুদ্ৰ ২. ৰাণী

গ) বাবাটা ৩/ কাঠমিস্ত্রী

ঘ) কর্ম ৪. দার্শনিক মতবাদ

প্রশ্ন ১০: ঋগ বৈদিক অর্থনীতিৰ বিষয়ে আপুনি কি জানে? (প্রায় ৬০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়া)

.....

.....

.....

২.৬ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- হৰপ্পান সভ্যতা ভাৰতৰ আদিম সভ্যতা দুটাৰ ভিতৰত অন্যতম। হৰপ্পান সভ্যতাক সিন্ধু নদীৰ পাৰত আৱিষ্কাৰ হোৱাৰ বাবে সিন্ধু উপত্যকা সভ্যতা বুলিও জনা যায়।
- হৰপ্পান সভ্যতাৰ অৱনতিৰ পাছত ভাৰত-আর্য্যৰ দ্বাৰা বিকশিত হোৱা বৈদিক সভ্যতাৰ উত্থান ঘটিছিল। আৰম্ভণিৰ বৈদিক সভ্যতাৰ সময়ছোৱা হৈছে ১৫০০ খ্ৰীষ্টপূর্বৰ পৰা খ্ৰীষ্টপূর্ব ১০০০ চনলৈকে। ঋগ বৈদিক যুগ বুলি জনা গৈছিল আৰু সেয়েহে এই সভ্যতাক ঋগ বৈদিক সভ্যতা বুলিও জনা যায়।
- পিতৃতান্ত্রিক পৰিয়াল ব্যৱস্থাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সমাজখন গঢ় লৈ উঠিছিল য'ত নাৰীসকলে সন্মানীয় স্থান লাভ কৰিছিল। ইয়াক চাৰিটা শ্রেণীত ভাগ কৰা হৈছিল। কিন্তু এই বিভাজন কঠিন নাছিল।
- ৰজা আছিল ৰাজন হিচাপে শৈলীৰে নিজৰ প্রজাৰ সমৃদ্ধি আৰু সুৰক্ষাৰ যত্ন লোৱা চৰকাৰৰ ৰূপ।
- মানুহে প্রকৃতিৰ প্রতিটো দিশক পূজা কৰিছিল যাৰ বাবে আর্যৰ ধর্মত দেৱ-দেৱীৰ সংখ্যা আছিল। আর্যসকলে নিজৰ দেৱতাক পার্থিৱ দেৱতা, বায়ুমণ্ডলীয় দেৱতা আৰু স্বর্গদেৱ বুলি ভাগ কৰিছিল। পুৰুষ দেৱতাক নাৰী দেৱতাতকৈ শ্রেষ্ঠ বুলি গণ্য কৰা হৈছিল।
- বৈদিক বা ঋগ বৈদিক সভ্যতা আৰু পিছৰ বৈদিক সভ্যতাৰ মাজত যথেষ্ট পার্থক্য আছিল। পৰৱর্তী বৈদিক যুগৰ জীৱন অধিক নিস্তব্ধ আছিল। তাৰ লগে লগে ৰজাৰ ক্ষমতা বৃদ্ধিৰ লগে লগে ডাঙৰ ডাঙৰ ৰাজ্যবোৰৰ উত্থান ঘটিল। সমাজত জাতি ব্যৱস্থাটো কঠোৰভাৱে জাপি দিবলৈ আৰম্ভ কৰা হৈছিল।

• পিছৰ বৈদিক যুগত নাৰীয়ে ঋগ বৈদিক যুগত যি সামাজিক স্থান লাভ কৰিছিল, সেই স্থান হেৰুৱাই পেলাইছিল। বাণিজ্য আৰু বাণিজ্যৰ ক্ষেত্ৰত উন্নয়ন হৈছিল।

• ধৰ্মীয় বিষয়ত ঋগ বৈদিক দেৱতাৰ ঠাইত পৰৱৰ্তী বৈদিক যুগত ৰুদ্ৰ, বিষ্ণু আদি নতুন দেৱতা আহিছিল। আত্মাৰ প্ৰব্ৰজন, কৰ্ম আৰু মোক্ষ আদি দাৰ্শনিক মতবাদৰ উন্মেষ ঘটিছিল।

২.৭ অধিক জানিবলৈ

1) Jha, D.N. (1977), *AncientIndia-An Introductory Outline*, Peoples' Publishing House, New Delhi-110055

2) Majumdar, R.C., Raychaudhuri, H.C., Datta, K. (1986). *An AdvancedHistory of India*. New Delhi, Macmillan India Ltd.

3) Raychaudhuri, H.C. (1972). *Political History of Ancient India*. Calcutta, University of Calcutta.

4) Tripathi, Ramashankar (1999). *History of Ancient India*. Delhi, Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd.

২.৮ অগ্ৰগতি খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ: ভাৰত-আৰ্য্য।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ঋগবেদ, যজু বেদ, সামবেদ আৰু অথৰ্ববেদ।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ: গৃহপতি বা কুলাপতি।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ: সোম আৰু ছুৰা।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ: গোপা।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ সভা আৰু সমিতি।

প্ৰশ্ন নং ৭ৰ উত্তৰ: (ক) বেদ, (খ) বৈদিক, (গ) জুৰা, (ঘ) পৰিয়াল

প্ৰশ্ন নং ৮ৰ উত্তৰ: (ক) সঁচা, (খ) মিছা, (গ) মিছা, (ঘ) সঁচা, (ঙ) সঁচা, (চ) মিছা

প্ৰশ্ন নং ৯ৰ উত্তৰ: (ক) ৩, (খ) ১, (গ) ২, (ঘ) ৪

১০ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ঋগ বৈদিক অৰ্থনীতি আছিল পশুপালন অৰ্থনীতি। ঋগ বৈদিক যুগৰ আৰ্যসকলে গৰু, ঘোঁৰা, ভেড়া, ছাগলী আদি বিভিন্ন কামত পোহনীয়া কৰিছিল। ঋগবেদ

যুগত কৃষি, বাণিজ্য আৰু উদ্যোগৰ প্ৰচলন আছিল। কৃষি সীমিত আছিল যদিও নাঙলৰ ব্যৱহাৰ আৰ্যসকলে আৰম্ভ কৰিছিল। আভ্যন্তৰীণ বাণিজ্য বিনিময়ৰ দ্বাৰা কৰা হৈছিল। তক্ষন, হিৰণ্যকাৰ আদি শিপিনী আছিল।

২.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) অতি চুটি প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ৫০টা শব্দৰ ভিতৰত দিয়া)

প্ৰশ্ন ১: ৰাজনা নামেৰে কাক জনা গৈছিল?

প্ৰশ্ন ২: বৈদিক সভ্যতাৰ ৰাজনৈতিক প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ নাম লিখা।

প্ৰশ্ন ৩: ঋগ বৈদিক যুগৰ দুগৰাকী মহিলা পণ্ডিতৰ নাম লিখা।

প্ৰশ্ন ৪: সম্ৰাত কোন আছিল?

খ) চুটি প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত দিয়া)

প্ৰশ্ন ১: ঋগ বৈদিক সমাজৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰা।

প্ৰশ্ন ২: ঋগ বৈদিক ৰাজনীতিৰ স্বৰূপ কেনে আছিল?

প্ৰশ্ন ৩: আৰম্ভণিৰ বৈদিক যুগক পৰৱৰ্তী বৈদিক যুগৰ লগত তুলনা কৰা।

গ) দীঘলীয়া প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত দিয়া)

প্ৰশ্ন ১: বৈদিক সভ্যতাৰ ৰাজনৈতিক প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।

প্ৰশ্ন ২: বৈদিক সভ্যতাৰ বিস্তৃত বিৱৰণ দিয়া।

প্ৰশ্ন ৩: পৰৱৰ্তী বৈদিক যুগৰ আৰ্থ-সামাজিক অৱস্থাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।

*** ***** ***

অধ্যায় ৩: গণৰাজ্য আৰু ৰাজতন্ত্ৰ

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য

৩.২ পৰিচয়

৩.৩ প্ৰাচীন ৰাজতন্ত্ৰৰ বৈশিষ্ট্য

৩.৪ উৎপাদনৰ পদ্ধতি

৩.৫ ৰাজনীতি - গণ বা সংঘৰ উত্থান

৩.৬ মহাজনপদসমূহ

৩.৭ আৰ্থিক অৱস্থা

৩.৮ ধাৰ্মিক অৱস্থা

৩.৮. ১ বৌদ্ধ ধৰ্মৰ উত্থান

৩.৮. ২ জৈন ধৰ্মৰ উত্থান

৩.৯ সামাজিক অৱস্থা

৩.১০ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৩.১১ অধিক জানিবলৈ

৩.১২ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৩.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- প্ৰাচীন ৰাজতন্ত্ৰৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ জানিব পাৰিব।
- খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত উৎপাদনৰ পদ্ধতি আৰু উদ্বৃত্ত অৰ্থনীতিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত গণ আৰু সংঘৰ উত্থান আৰু তেওঁলোকৰ কৰ্মপদ্ধতি সম্পৰ্কে অৱগত হ'ব পাৰিব।
- খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত মহাজনপদসমূহৰ উত্থানৰ কাৰকসমূহ বুজিব পাৰিব।
- খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাৰ আৰ্থিক, ধৰ্মীয় আৰু সামাজিক অৱস্থাসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰিব।

৩.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়ত আমি খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৬ষ্ঠ শতিকাত সংঘটিত ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক পৰিৱৰ্তনসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাটো প্ৰাচীন ভাৰতৰ নিশ্চিত ৰাজনৈতিক ইতিহাসৰ আৰম্ভণি হিচাপে গণ্য কৰা হয়। এই সময়ছোৱাত ভৌগলিক আধিপত্যৰ ধাৰণা অধিক দৃঢ় হ'ল। বৃহৎ ৰাজ্যসমূহৰ উত্থান এই সময়চোৱাত দেখা গৈছিল। তাৰ আগতে বৈদিক যুগত আমি গোট-আধাৰিত ৰাজনৈতিক সংগঠন দেখিছোঁ।

ৰাজনৈতিক বিকাশৰ উপৰিও, খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত কিছুমান সাংস্কৃতিক পৰিৱৰ্তনো দেখা গৈছিল। এই অধ্যায়টোত আমি খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাৰ অৰ্থনৈতিক, ধৰ্মীয় আৰু সামাজিক অৱস্থাসমূহৰ ওপৰতো আলোচনা কৰিম।

৩.৩ প্ৰাচীন ভাৰতীয় ৰাজতন্ত্ৰৰ বৈশিষ্ট্য

বৈদিক আৰু শাস্ত্ৰীয় যুগৰ প্ৰাচীন ভাৰতীয় ৰাজতন্ত্ৰৰ কিছুমান মুখ্য বৈশিষ্ট্য আছিল—

বংশানুক্ৰমিক শাসন:

প্ৰাচীন ভাৰতত ৰাজতন্ত্ৰ সাধাৰণতে বংশানুক্ৰমিক আছিল। এজন ৰজা তেওঁৰ পৰিয়াল বা ৰাজবংশৰ পৰা অহা পৰৱৰ্তী সদস্যলৈ গদী প্ৰদান কৰিছিল। ৰজাৰ বৈধতা সাধাৰণতে বংশ আৰু পূৰ্বজৰ ওপৰত আধাৰিত আছিল।

কৰ্কশ সামাজিক শ্ৰেণীবিন্যাস:

সমাজখন বর্ণ ব্যৱস্থাৰ (বর্ণ) আধাৰত বিভক্ত আছিল। ৰজা সাধাৰণতে ক্ষত্রিয় বর্ণৰ, অর্থাৎ যোদ্ধা বা শাসক বর্গৰ অংশ আছিল। ৰজা এই সামাজিক স্তৰবিন্যাসত শীর্ষস্থানত আছিল আৰু অপৰিসীম শক্তি আৰু কর্তৃত্ব লাভ কৰিছিল।

ধর্ম আৰু ৰাজত্ব:

ধর্মৰ (কর্তব্য/নীতি) ধাৰণাটো ৰাজত্বৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ অংশ আছিল। ৰজাই ন্যায়সঙ্গতভাৱে শাসন কৰা, নৈতিক মূল্যবোধ ৰক্ষা কৰা আৰু জনসাধাৰণক সুৰক্ষা প্রদান কৰাৰ আশা কৰা হৈছিল। মনুস্মৃতি আৰু অর্থশাস্ত্র আদি প্রাচীন গ্রন্থসমূহে শাসনৰ নিয়ম, প্রশাসন আৰু নৈতিক আচৰণৰ বাবে দিশ-নির্দেশ দিছিল।

বিকেন্দ্রীকৃত শাসনব্যৱস্থা:

ৰজাই চূড়ান্ত ক্ষমতা ৰখা সত্ত্বেও, শাসনব্যৱস্থা প্রায়ে বিকেন্দ্রীকৃত আছিল। ৰাজ্যখন বহুতো প্রশাসনিক এককত বিভক্ত হৈছিল, য'ত ৰজাৰ নিযুক্ত কর্তৃপক্ষই শাসন কৰিছিল। এই বিষয়া সকল স্থানীয় প্রশাসন, কৰ সংগ্রহ আৰু ন্যায় ব্যৱস্থাপনাৰ দায়িত্বত নিযুক্ত আছিল।

ধর্ম আৰু সংস্কৃতিৰ পৃষ্ঠপোষকতা:

ৰজাসকল প্রায়ে ধর্মীয় পৃষ্ঠপোষক আছিল। তেওঁলোকে মন্দিৰ নির্মাণত সহায় কৰিছিল, পুৰোহিত আৰু পণ্ডিতসকলক পৃষ্ঠপোষকতা আগবঢ়াইছিল আৰু ধর্মীয় আচাৰ-অনুষ্ঠানসমূহ পৰিচালনা কৰিছিল। এই পৃষ্ঠপোষকতাৰ জৰিয়তে ৰজাৰ চর্তৃত্ব বৈধতা লাভ কৰিছিল আৰু সামাজিক শৃংখলা ৰক্ষা হৈছিল।

সৈনিক শক্তি:

ৰজাসকল যোদ্ধা হিচাপে যুদ্ধত প্রশিক্ষিত হ'ব লাগিছিল আৰু এটা শক্তিশালী সেনাবাহিনী গঠন কৰি ৰখা তেওঁলোকৰ কর্তব্য আছিল। এই বাহিনীয়ে ৰাজ্যক বহিৰাগত আক্রমণৰ পৰা ৰক্ষা কৰিছিল আৰু বিজয়ৰ জৰিয়তে ভূমি বিস্তাৰ কৰিছিল।

প্রতীকী চর্তৃত্ব:

প্রাচীন ভাৰতত ৰাজত্বৰ সৈতে প্রায়ে আধ্যাত্মিক প্রতীকীৰ ধাৰণা জড়িত আছিল। ৰজাক কেৱল ৰাজনৈতিক শক্তিৰ প্রতীক বুলি নহয়, বহু সময়ত ঈশ্বৰীয় বা অর্ধঈশ্বৰীয় ৰূপতো গণ্য কৰা হৈছিল। বিভিন্ন ধর্মীয় আচাৰ-অনুষ্ঠানে এই বিশ্বাস অধিক দৃঢ় কৰিছিল।

অন্যান্য ৰাজনৈতিক সংস্থাসকলৰ সৈতে সম্পর্ক:

প্রাচীন ভাৰতীয় ৰাজত্বসমূহে নিজৰ চুবুৰীয়া ৰাজ্যসমূহৰ সৈতে কূটনৈতিক সম্পর্ক, মিত্রতা আৰু যুদ্ধত অংশ লৈছিল। এই সম্পর্কসমূহে ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতি, বাণিজ্যিক যোগাযোগ আৰু সাংস্কৃতিক আদান-প্রদানক গঢ় দি গৈছিল।

৩.৪ উৎপাদনৰ পদ্ধতি

খ্রীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত হোৱা এক মুখ্য পৰিৱর্তনৰ কাৰণ আছিল লোহাৰ বিস্তৃত ব্যৱহাৰ। কৃষিত লোহাৰ ব্যৱহাৰে কার্যক্ষমতা বহুগুণে বৃদ্ধি কৰিলে। লোহা-প্রযুক্তিৰ ফলত নতুন ধৰণৰ সঁজুলি আহিল আৰু তাৰ পৰিমাণো বৃদ্ধি পালে। এই প্রযুক্তিৰ ফলত কৃষি আৰু হস্তশিল্প উভয়তে উন্নতি ঘটিল। প্রধান কৃষি সঁজুলিৰ ৰূপত তামাৰ স্থানত লোহাৰ ব্যৱহাৰ আৰম্ভ হ'ল উচ্চ গঙা উপত্যকাত প্রায় বা তাৰ আগতেই খ্রীঃ পূঃ ৭০০ চনৰ আশেপাশে। যদিও লোহাৰ প্রযুক্তিৰ এটা মুখ্য কাৰক আছিল, তথাপি সেয়া একমাত্র কাৰক নহয়। প্রযুক্তি কিদৰে ব্যৱহৃত হ'ল—এইটো আছিল প্রধান বিষয়। কাৰণ, লোহাৰ ব্যৱহাৰৰ সময় অঞ্চলভেদে ভিন্ন আছিল আৰু সকলো অঞ্চলত সমাজ আৰু অর্থনীতিৰ গঠন সমানভাৱে পৰিৱর্তিত হোৱা নাছিল। দক্ষিণ ভাৰতত লোহা উত্তৰ ভাৰততকৈ আগতেই ব্যৱহৃত হৈছিল।

প্রাচীন ভাৰতত উৎপাদনৰ পদ্ধতিৰ ওপৰত মার্ক্সবাদী ইতিহাসবিদসকল, যেনে ডি.ডি. কোশাম্বীয়ে গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। কার্ল মার্ক্সে যি "এছিয়াটিক মোড অফ প্রডাকচন" বা এছিয়াটিক উৎপাদন পদ্ধতিৰ কথা কৈছিল, সেয়া সম্পূর্ণৰূপে ভাৰতৰ ক্ষেত্রত প্রযোজ্য নহয়। সেই সময়ত ভাৰতৰ সমাজ আৰু অর্থনৈতিক গঠন ইউৰোপৰ পৰা বেলেগ আছিল। ভূমিৰ ব্যক্তিগত মালিকানা আৰু বাণিজ্যিক উন্নয়ন সম্পূর্ণ ৰূপে গঢ় লৈ উঠা নাছিল। কিন্তু ডি.ডি. কোশাম্বীৰ মতে, যদি বর্ণ ব্যৱস্থাটো প্রাথমিক উৎপাদন পর্যায়ত এক শ্রেণী-ভিত্তিক গঠন আছিল, তেন্তে তাত কিছুমান শ্রেণীসংঘাত বা বৈষম্যও থকাৰ কথা।

ডি.ডি. কোশাম্বীৰ বাবে 'উৎপাদন' শব্দটোৰ অর্থ মাত্র অর্থনীতি আৰু প্রযুক্তিত সীমাবদ্ধ নাছিল; ৰৰং ই সমাজৰ বহুবোৰ দিশ জড়িত আছিল। প্রযুক্তিত কাৰ নিয়ন্ত্রণ আছিল আৰু কাৰ দ্বাৰা

ই ব্যৱহৃত হৈছিল—এই দুয়োটা পৃষ্ঠভূমি আছিল উৎপাদনৰ পদ্ধতিত গুৰুত্বপূর্ণ। কোশাম্বীয়ে প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসক এটা সামন্ততান্ত্রিক অর্থনীতিৰ ৰূপত আখ্যা দিছিল। তেওঁ মার্ক্সৰ সামন্তীয় উৎপাদনৰ তত্ত্বৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। যদিও ইউৰোপীয় আৰু ভাৰতীয় সামন্তবাদৰ মাজত তফাৎ আছিল।

৩.৫ ৰাজনীতি: গণ বা সংঘৰ উত্থান

খ্রীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত প্রাচীন ভাৰততে দুটা ধৰণৰ শাসন ব্যৱস্থা বিদ্যমান আছিল—এটা আছিল গণ বা সংঘ আৰু আনটো আছিল ৰাজতন্ত্র। গণ বা সংঘসমূহ মূলতঃ হিমালয়ৰ কাষৰীয়া অঞ্চল, মধ্য আৰু পশ্চিম ভাৰত, পাঞ্জাব আৰু সিন্ধ অঞ্চলত অৱস্থিত আছিল। এই গণ বা সংঘসমূহ সমতলভূমিৰ ৰাজত্বসমূহতকৈ পুৰণি আছিল। সমতলভূমিৰ ৰাজ্যসমূহ গংগা উপত্যকাত গঢ় লৈ উঠিছিল, কিন্তু গণ বা সংঘ বিভিন্ন স্থানত বিকশিত হৈছিল।

বৌদ্ধ গ্রন্থত গণ বা সংঘৰ উল্লেখ পোৱা যায়। গণ আৰু ৰাজ্যৰ ৰাজনৈতিক গঠন আৰু কার্যপদ্ধতি পৃথক আছিল। ৰাজনৈতিক দিশৰ পৰা গুৰুত্বপূর্ণ গণসমূহ পূর্বাঞ্চলৰ হিমালয়ৰ কাষৰীয়া অঞ্চলত অৱস্থিত আছিল। বৌদ্ধ গ্রন্থসমূহত কিছুমান গণৰ নাম উল্লেখ কৰা হৈছে, যেনে—কপিলাবস্তুৰ শাক্য, দেৱদহৰ কোলিয়, পিপ্ফলিবনৰ মোৰিয় আদি।

গণ বা সংঘক গণৰাজ্যও বুলি কোৱা হৈছিল। ‘গণ’ শব্দৰ অর্থ হৈছে সমান স্থিতিৰ মানুহ। তেওঁলোকে বর্ণ ব্যৱস্থাৰ কঠোৰতাৰ বাবে বৈদিক দর্শনৰ প্রতিবাদ কৰিছিল। নতুন বৌদ্ধ আৰু জৈন দর্শন এই গণ বা সংঘসমূহৰ ভিতৰত জনপ্রিয় হৈছিল। এটা গণত পৰিয়ালৰ প্রধানজন এটা বিশেষ বংশৰ সদস্য আছিল। গণত ৰাজতন্ত্রৰ তুলনাত কিছুমান গোটভিত্তিক সংগঠন আছিল। দুবিধ ধৰণৰ গণ আছিল—কিছুমান গণ কেৱল এটা বংশৰ মানুহৰ পৰা গঠিত, যেনে শাক্য আৰু কোলিয়; আনহে বহু বংশৰ সন্থিৰ পৰা গঠিত, যেনে বাজ্জি আৰু যাদৱ।

প্রাচীন গণসমূহ গণতান্ত্রিক নাছিল। ক্ষমতা কিছুমান আর্য ক্ষত্রিয় পৰিয়ালৰ হাতত আছিল। নেতাক ‘গণপতি’, ‘গণজ্যেষ্ঠ’, ‘গণৰাজা’ বা ‘সংঘমুখ্য’ বুলি কোৱা হৈছিল।

গণসমূহ সাধাৰণতে ক্ষত্রিয় বর্গৰ সৈতে সম্পর্কিত আছিল, সেয়েহে তেওঁলোকৰ নাম শাসক বংশৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ৰখা হৈছিল। আলোচনা-ভিত্তিক শাসন ব্যৱস্থা আছিল গণৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ দিশ। এইসকল গণৰ নিজা গণ-পৰিষদ বা সভা আছিল। এই সভাই প্রশাসনিক পৰামর্শ প্রদান কৰিছিল।

গণ বা সংঘত বর্ণব্যৱস্থা পালন কৰা নাছিল। গণৰ নেতাক 'ৰাজা' হিচাপে জনা গৈছিল আৰু তেওঁ ৰাজনৈতিক তথা সামাজিক দুয়ো ক্ষমতা উপভোগ কৰিছিল। এক গণত ভূমি এটা বংশৰ মালিকানাধীন আছিল। ভাড়াতীয়া কামিয়াল আৰু দাসসকলে সেই ভূমিত খেতি কৰিছিল। ৰাজত্বসমূহৰ তুলনাত গণ বা সংঘৰ ভূ-ক্ষেত্ৰ তুলনামূলকভাৱে সৰু আছিল।

৩.৬ মহাজনপদসমূহ

পূৰ্ব উত্তৰপ্ৰদেশ আৰু পশ্চিম বিহাৰত লোহাৰ ব্যাপক ব্যৱহাৰে অঞ্চলটোত নতুন ভৌগলিক ৰাজ্য গঢ়ি উঠিবলৈ উপযুক্ত পৰিৱেশ সৃষ্টি কৰিছিল। এই ৰাজ্যসমূহ ভৌগলিকভাৱে যথেষ্ঠ ডাঙৰ আছিল। ক্ষত্ৰিয় শ্ৰেণীয়ে লোহাৰে নিৰ্মিত সঁজুলি ব্যাপকভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিছিল আৰু এই বৃহৎ ৰাজ্যসমূহ গঢ়ি তুলাত তেওঁলোক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। কৃষকৰো সহায়ত নতুন উন্নত সঁজুলিৰে খাদ্য শস্যৰ উদ্বৃত্ত উৎপাদন সম্ভৱ হৈছিল। এই উদ্বৃত্ত উৎপাদন কেন্দ্ৰীয় স্থানসমূহত বিক্ৰী কৰা হ'ল, যাৰ ফলত বজাৰ ব্যৱস্থা আৰু নগৰ বিকাশ ঘটিল। লোহা-প্ৰযুক্তিৰ ব্যৱহাৰে জনসাধাৰণৰ বসবাস আৰু ভৌগলিক স্থিৰতাৰ ধাৰণা গঢ়ি উঠিল।

এই বৃহৎ ৰাজ্য আৰু নগৰসমূহৰ উত্থানে ভৌগলিক অঞ্চলৰ ওপৰত ৰাজনৈতিক চিন্তা গঢ়ি তুলিলে। বৈদিক যুগত মানুহে তেওঁলোকৰ 'জন' বা গোটৰ লগত পৰিচয় দিছিল, কিন্তু এতিয়া তেওঁলোকে নিজৰ 'জনপদ' বা অঞ্চলৰ সৈতে আত্মপৰিচয় গঢ়িবলৈ ধৰিলে।

জানি লোৱা ভাল

ৰাজত্ব অৰ্থ হৈছে ৰজা বা ৰাণীৰ দ্বাৰা শাসিত এক অঞ্চল। খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত গণ বা সংঘৰ সৈতে গংগা উপত্যকাত ৰাজ্যসমূহ গঢ়ি উঠিছিল। কাশী, কৌশল, মগধ আৰু বজ্জি— এই চাৰিখন ৰাজ্যই শ্ৰেষ্ঠত্বৰ বাবে প্ৰতিযোগিতা কৰিছিল। মগধে সকলোকে পৰাস্ত কৰি সফলতা লাভ কৰিছিল। ভাৰতৰ সুনিশ্চিত ৰাজনৈতিক ইতিহাসৰ আৰম্ভণি মগধৰ উত্থানৰ লগে লগে হ'ল।

খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত বিন্ধ্য পৰ্বতৰ উত্তৰফালে থকা সমগ্ৰ উত্তৰাঞ্চল ষোলখন ৰাজ্য বা মহাজনপদত বিভক্ত আছিল। এই মহাজনপদসমূহক "ষোড়শ মহাজনপদ" বুলি কোৱা হয়। বৌদ্ধ সাহিত্য যেনে "অংগুত্তৰ নিকায়", "মহাৱস্তু" আদি গ্ৰন্থত এই ষোলখন মহাজনপদৰ তালিকা পোৱা যায়। জৈন সাহিত্য "ভগবতী সূত্ৰ"তো তেনে উল্লেখ আছে, যদিও এই তালিকাত কিছু ভিন্নতা দেখা যায়। বিখ্যাত ব্যাকৰণবিদ পাণিনিয়ে বৌদ্ধ উৎস স্বীকাৰ কৰিছে।

তেওঁৰ মতে মহাজনপদসমূহ দুটা ধৰণৰ আছিল—কিছুমান ৰাজতন্ত্ৰ আৰু কিছুমান গণতন্ত্ৰ। ইয়াৰ ভিতৰত মগধ, কৌশল, অৱন্তী আৰু বৎস প্ৰভৃতি শক্তিশালী আছিল। ঐতিহ্যগতভাৱে খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত উত্তৰ ভাৰতত থকা ষোলখন মহাজনপদ হ'ল—

1. **অংগ** – আধুনিক বিহাৰৰ মগধৰ পূব সীমাত অৱস্থিত। ৰাজধানী আছিল চাম্পা। পিছত মগধে একত্ৰিত কৰে।
2. **কাশী** – আধুনিক উত্তৰপ্ৰদেশত অৱস্থিত এটি ধন-সম্পন্ন ৰাজ্য। ৰাজধানী আছিল বাৰাণসী। পিচত কৌশলে অধিকাৰ কৰে।
3. **বজ্জি** – এটি গণতন্ত্ৰ। ৮ বা ৯ খন বংশৰ জোট। ৰাজধানী আছিল বৈশালী (লিচ্ছবিৰ ৰাজধানী)।
4. **মল্ল** – গণতন্ত্ৰ, নৱবিধ বংশৰ সন্থি। বুদ্ধৰ মৃত্যুৰ পিছত মগধে অধিকাৰ কৰে।
5. **চেদি** – নেপাল আৰু বুন্দেলখণ্ড অঞ্চলত বিস্তৃত। ৰাজধানী আছিল শুক্তিমতী।
6. **কুৰু** – আধুনিক দিল্লী, মেৰঠ আৰু থানেশ্বৰৰ অঞ্চলত বিস্তৃত। ৰাজধানী আছিল ইন্দ্ৰপ্ৰস্থ।
7. **পাঞ্চাল** – দিল্লীৰ উত্তৰ আৰু পূব অংশত অৱস্থিত। গংগা নদীয়ে উত্তৰ পাঞ্চাল (আহিচ্ছত্ৰ) আৰু দক্ষিণ পাঞ্চাল (কম্পিল) ভাগ কৰিছিল।
8. **মৎস্য** – আধুনিক জয়পুৰ, আলৱাৰ, ভৰতপুৰ অঞ্চল। ৰাজধানী আছিল বিৰাটনগৰ।
9. **সুৰসেন** – আধুনিক মথুৰাত অৱস্থিত। ৰাজধানী মথুৰা।
10. **অস্মক বা অস্সক** – গোদাবৰী নদীৰ কাষত অৱস্থিত। ৰাজধানী আছিল পোটন বা পটলি।
11. **গান্ধাৰ** – আধুনিক পাকিস্তানৰ পেছাৱাৰ আৰু ৰাৱালপিন্ডি অঞ্চল। ৰাজধানী ছিল তক্ষশিলা।
12. **কম্বোজ** – আধুনিক কাশ্মীৰৰ দক্ষিণ-পূৱ আৰু পাকিস্তানৰ উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্ত অঞ্চল। ৰাজধানী আছিল ৰাজপুৰ।
13. **অৱন্তী** – পশ্চিম ভাৰতত অবস্থিত। আধুনিক মালৱা আৰু মধ্যপ্ৰদেশৰ অংশ। ৰাজধানী আছিল উজ্জয়িনী। বুদ্ধৰ সমসাময়িক প্ৰদ্যোত আছিল ইয়াৰ ৰজা। পিচত মগধে অধিকাৰ কৰে।
14. **বৎস** – গংগা নদীৰ দক্ষিণত অৱস্থিত। ৰাজা উদয়ন বুদ্ধৰ সমসাময়িক আছিল। ৰাজধানী আছিল কৌশাম্বী।

15. **কৌশল** – কপিলাবস্তু আৰু কেশপুৰ অঞ্চলক লৈ গঠিত। ৰজাসকল ইক্ষ্বাকু বংশৰ আছিল। ৰাজধানী আছিল শ্ৰাৱস্তী।
16. **মগধ** – আৰম্ভণিত বিহাৰৰ পাটনা আৰু গয়া অঞ্চল। সোন আৰু গংগা নদীৰ মাজত অৱস্থিত। প্ৰথম ৰাজধানী আছিল গিৰিব্ৰজ। পাছত মগধে বহু মহাজনপদ জয় কৰি সৰ্বাধিক শক্তিশালী ৰাজ্য হিচাপে আত্মপ্ৰকাশ কৰে। বুদ্ধৰ সময়ত ৰজা আছিল বিম্বিসাৰ।

খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাৰ ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক ইতিহাস মূলতঃ এই ষোলখন মহাজনপদৰ মাজৰ শ্ৰেষ্ঠত্বৰ বাবে হোৱা সংগ্ৰামৰ কাহিনী। অবশেষত মগধে সকলো মহাজনপদ পৰাভূত কৰি ভাৰতৰ প্ৰথম ঐতিহাসিক সাম্ৰাজ্য স্থাপন কৰিছিল।

৩.৭ আৰ্থিক অৱস্থা

খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাৰ উত্তৰ ভাৰতৰ আৰ্থিক অৱস্থা বৈদিক যুগতকৈ অধিক উন্নত হৈছিল। লোহাৰ ব্যৱহাৰে সমগ্ৰ অৰ্থনৈতিক গঠনত এক বিপ্লৱৰ সূচনা কৰে। লোহাৰ আৰিষ্কাৰে কৃষি ব্যৱস্থাত উন্নত কৰিলে। মানুহে লোহাৰ সঁজুলিৰে জংঘল কাটিবলৈ আৰম্ভ কৰি কৃষিযোগ্য ভূমি সাজু কৰিলে। তদুপৰি, কাঠৰ হালৰ পৰিৱৰ্তে লোহাৰ হালৰ ফলাৰ ব্যৱহাৰে দ' খনন কৰিলে, যাৰ ফলত উৎপাদন বৃদ্ধি পালে। যেতিয়া উৎপাদিত শস্যৰ প্ৰয়োজনীয় অংশ ব্যৱহাৰ হৈ গ'ল, উদ্বৃত্ত অংশ কেন্দ্ৰীয় বজাৰসমূহত বিক্ৰী কৰা হ'ল। ইয়াৰ ফলত বজাৰ ব্যৱস্থাৰ উন্নত হ'ল আৰু বাণিজ্যিক কাৰ্যকলাপে বিকাশ লাভ কৰিলে।

খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত উত্তৰ ভাৰতত নগৰ বসতিৰ বিকাশ হয়। এই নগৰসমূহে ভিন্ন প্ৰকাৰৰ কাৰ্য সম্পাদন কৰিছিল—ৰাজনৈতিক নিয়ন্ত্ৰণ, বাণিজ্য আৰু হস্তশিল্প উৎপাদনৰ কেন্দ্ৰ হিচাপে কাম কৰিছিল। এই ৰাজ্যসমূহৰ উত্থানৰ লগে লগে গংগা উপত্যকাত দ্বিতীয় নগৰায়ন আৰম্ভ হ'ল। বৌদ্ধ গ্ৰন্থসমূহত নানা ধৰণৰ নগৰৰ নাম পোৱা যায়। নগৰক 'পুৰ', দূৰ্গ বা নগৰক 'নগৰ', বজাৰকেন্দ্ৰক 'নিগম' বোলা হৈছিল। ৰাজধানীক 'ৰাজধানী', সৰু নগৰক 'নগৰ', আৰু ডাঙৰ নগৰক 'মহানগৰ' বোলা হৈছিল।

কৃষিৰ উপৰিও মানুহ নানান ধৰণৰ হস্তশিল্পত নিযুক্ত আছিল। বৌদ্ধ গ্ৰন্থসমূহত বহুতো পেচাৰ নাম উল্লেখ আছে—কৃষক, গৰু পালক, ব্যৱসায়ী, ধুবনী, নাপিত, দৰ্জি, চিত্ৰশিল্পী, ৰন্ধনকাৰী আদি। ৰজাই সৈনিক (যোদ্ধজীৱ), মন্ত্ৰী (মহামচ্ছ), ৰাজ্যপাল (ৰাঠিক), সম্পত্তি পৰিচালক (পেট্টনিক), ৰাজদৰবাৰৰ দায়িত্বত থকা (থাপতি), হাতীৰ সংগ্ৰাহক (হত্তিৰোহ), আৰক্ষী

(ৰাজভট), কাৰাগাৰ কর্তৃপক্ষ (বন্ধনাগৰিক), দাস-দাসী আৰু মজুৰ (কম্মকাৰ) নিযুক্ত কৰিছিল।

নগৰবাসীৰ পেচাতো আছিল—চিকিৎসক (বেজ্জ), শল্যচিকিৎসক (সলাকত্ত), লিখক (লেখ)। বৌদ্ধ গ্ৰন্থসমূহত বিশিষ্ট গণিকা (গণিকা) আৰু সাধাৰণ বৰ্ণযুক্তা (বেশী)ৰো উল্লেখ আছে।

বৌদ্ধ সাহিত্যত 'শ্ৰেণী', 'নিগম', 'পুগ', 'ব্ৰত' আৰু 'সংঘ' আদি শব্দ ব্যৱহাৰ হৈছে যিয়ে গিল্ড বা সংগঠনসূচক।

মুদ্ৰাৰ ব্যৱহাৰ নগৰায়নৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ আছিল। তেতিয়াৰ মুদ্ৰাসমূহত কাহাপণ, নিখ, কংস, পদ, মাসক, ককণিকা আদিৰ উল্লেখ আছে। পাঞ্চ-মাকড (ছাপ মাৰা) মুদ্ৰাসমূহ প্ৰধানকৈ ৰূপৰ হ'ব। যদিও ধন অৰ্থনীতি আৰম্ভ হ'ল, বিনিময় ব্যৱস্থা সম্পূৰ্ণকৈ শেষ হোৱা নাছিল। কিন্তু এই ধন প্ৰদানৰ পদ্ধতিয়ে বাণিজ্য আৰু দীৰ্ঘ-ম্যাদি ব্যৱসায় উন্নত কৰিলে। ইয়াৰ জৰিয়তে ধনৰ ঋণ প্ৰদান তথা সেয়া পেচা হিচাপে গঢ় ল'বলৈ ধৰিলে।

খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত বাণিজ্যই মানুহৰ অৰ্থনৈতিক জীৱনত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। তেতিয়াৰ দুটা প্ৰধান বাণিজ্যপথ আছিল—উত্তৰপথ আৰু দক্ষিণপথ। উত্তৰপথ আছিল উত্তৰ ভাৰতৰ বাণিজ্য পথ। ই উত্তৰ-পশ্চিমৰ পৰা আৰম্ভ কৰি সমগ্ৰ ইন্দো-গংগা সমভূমি পাৰ হৈ বঙ্গোপসাগৰৰ টাম্ৰলিপ্তি বন্দৰলৈ গৈছিল। বাণিজ্য সামগ্ৰীৰ ভিতৰত মূল্যবান আৰু অৰ্ধ-মূল্যবান পাথৰ আছিল। আফগানিস্তান আৰু মধ্য এছিয়াৰ পৰা ল্যাপিছ লাজুলি আৰু ৰূপ আমদানি কৰা হৈছিল যদিও ৰাজস্থানতো ৰূপ পোৱা গৈছিল। খোল বা শীপৰ আমদানি পূব উপকূলৰ পৰা গংগা উপত্যকাৰ তল অংশলৈ কৰা হৈছিল। উত্তৰপথে স্থলপথ আৰু নদীপথ দুয়োটা আছিল।

দক্ষিণপথ আছিল দক্ষিণৰ বাণিজ্য পথ। অৰ্থশাস্ত্ৰত এই পথৰ উল্লেখ আছে। ই মগধৰ পাটলিপুত্ৰৰ পৰা গোদাবৰীৰ প্ৰতিষ্ঠানলৈকে গৈছিল আৰু পশ্চিম উপকূলৰ বন্দৰৰ সৈতে সংযোগ কৰিছিল। চিকিৎসক জীৱকও এই পথৰ জৰিয়তে অৱন্তীলৈ গৈছিল। স্থলবাণিজ্যও চলি আছিল। তক্ষশিলাৰ সৈতে আফগানিস্তান সংযুক্ত আছিল। ইৰানৰ পৰা ৰূপ, সোণ, জেড আৰু ল্যাপিছ লাজুলি আমদানি কৰা হৈছিল। ভাৰত আৰু মেছপটেমিয়াৰ মাজত সূক্ষ্ম কাঠৰ দীঘল পথৰ বাণিজ্য প্ৰচলন আছিল। এই বাণিজ্য আৰু ব্যৱসায়ৰ বৃদ্ধিয়ে ব্যৱসায়ীক এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ নগৰীয় গোটত ৰূপান্তৰ কৰিছিল।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

**ছাপ মাৰা মুদ্রা (Punch Marked Coins) **ৰ ওপৰত এটা সংক্ষিপ্ত টোকা লিখা।

.....

.....

.....

.....

.....

৩.৮ ধার্মিক অৱস্থা

খ্রীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত গংগা উপত্যকাত বিভিন্ন ধর্মীয় উপ-সম্প্রদায়ৰ উত্থান ঘটিল। প্রায় ৬২টা উপ-সম্প্রদায় তেতিয়া প্রসিদ্ধ হৈছিল। কিন্তু তাৰ ভিতৰত কেৱল বৌদ্ধ আৰু জৈন ধর্মহে সুদীর্ঘ সময় ধৰি টিকি থাকিবলৈ সক্ষম হৈছিল। এই দুটা ধর্ম মূলতঃ ব্রাহ্মণ্য ধর্মৰ ক্রিয়াকাণ্ড আৰু ক্রম-ধর্মতন্ত্রৰ বিৰুদ্ধত এক প্রতিবাদ ৰূপে উদয় হৈছিল। এই ধর্মীয় বৈচিত্র্যৰ পিছত কিছুমান সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক কাৰক আছিল, যিবোৰ তলৰ বিৱৰণত উল্লেখ কৰা হৈছে।

বর্ণভিত্তিক সামাজিক অৱস্থা এই নতুন ধর্মীয় উপ-সম্প্রদায়সমূহৰ উত্থানৰ অন্যতম মুখ্য কাৰক আছিল। বেদ-উত্তৰ যুগত সমাজ চাৰি বর্ণত বিভক্ত হৈছিল—ব্রাহ্মণ, ক্ষত্রিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্র। প্রাৰম্ভিক বৈদিক যুগত বর্ণ ব্যৱস্থাটো পেশাৰ ওপৰত আধাৰিত আছিল, কিন্তু পাছত ই জন্মৰ ওপৰত ভিত্তি হৈ পৰিল। ব্রাহ্মণ আৰু ক্ষত্রিয় উচ্চ বর্ণ হিচাপে সমাজত বিশেষ সুবিধা ভোগ কৰিছিল। পুৰোহিত হিচাপে ব্রাহ্মণসকলে সমাজত শ্রেষ্ঠ স্থান দাবী কৰিছিল আৰু উপহাৰ, কৰ ৰেহাই তথা দণ্ডৰ পৰা অব্যাহতি বিচাৰিছিল। ক্ষত্রিয়সকল ৰজা হিচাপে শক্তিৰ আসনত

বহিছিল আৰু কৃষকৰ পৰা কৰ সংগ্ৰহ কৰিছিল। বৈশ্যসকলে কৃষি, পশুপালন আৰু বাণিজ্যত নিযুক্ত আছিল। শূদ্ৰসকলক তলৰ স্থানত ৰাখি মাত্ৰ উচ্চ বৰ্ণক সেৱা কৰাৰ কাৰ্যত নিযুক্ত কৰা হৈছিল।

এই বৰ্ণভিত্তিক সমাজত বহুত অসন্তোষৰ সৃষ্টি হৈছিল। ক্ষত্ৰিয়সকলে শাসকৰ ভূমিকাত থাকি ব্ৰাহ্মণৰ আধিপত্যৰ বিৰুদ্ধে অধিক প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশ কৰিছিল। ব্ৰাহ্মণসকলে ধৰ্মীয় ক্ৰিয়াকলাপৰ ওপৰত অধিক দখল ৰাখিছিল, যাৰ বিৰুদ্ধে ক্ষত্ৰিয়সকলৰ প্ৰতিবাদ নতুন ধৰ্মীয় আন্দোলন গঢ়ি তোলাৰ মুখ্য কাৰণ হ'ল।

উত্তৰ-পূৰ্ব ভাৰতত কৃষিভিত্তিক অৰ্থনীতিৰ বিস্তাৰো এই ধৰ্মসমূহৰ উত্থানৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰক আছিল। এই অঞ্চল অৰণ্যৰে আৱৰি আছিল। লোহাৰ আগত মানুহে অস্থি, পাথৰ আৰু তামৰ সঁজুলিৰে জংঘল পৰিষ্কাৰ কৰিছিল। কিন্তু লোহাৰ সঁজুলিৰ ব্যৱহাৰে সেয়া সহজে সম্ভৰ কৰিলে। কৃষিৰ উন্নতিৰ বাবে লাহে লাহে গৰু তথা পশুপালন প্ৰয়োজনীয় হ'ল। ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মত গৰু বলি দিয়া ফলত নতুন কৃষি ব্যৱস্থাত জন্তুৰ অভাৱ দেখা দিলে। এই নতুন কৃষিভিত্তিক সমাজ গঢ়ি তোলাৰ বাবে পশুবলি বন্ধ কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তাই জন্ম ল'লে।

তদুপৰি, ধনৰ প্ৰচলন আৰু বাণিজ্য-ব্যৱসায়ৰ বিকাশৰ ফলত ব্যৱসায়ী গোটে এক বিত্তশালী শক্তি হিচাপে আত্মপ্ৰকাশ কৰিলে। যদিও তেওঁলোক ধন-সম্পত্তিত সমৃদ্ধ আছিল তথাপিও উচ্চ বৰ্ণ (ব্ৰাহ্মণ আৰু ক্ষত্ৰিয়)ৰ লগত সম মান্যতা লাভ কৰিব পৰা নাছিল। সেয়েহে তেওঁলোকে সামাজিক মৰ্যদা উন্নীত কৰিবলৈ নতুন ধৰ্ম বিচাৰি ওলাই আহে।

ইয়াৰ পিছত আমি বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মৰ উত্থানৰ বিষয়ে বিৱৰণ দাঙি ধৰিম।

৩.৮. ১ জৈন ধৰ্মৰ উত্থান

মহাবীৰ আছিল জৈন ধৰ্মৰ ধৰ্মগুৰু। জৈনসকলে বিশ্বাস কৰে যে মহাবীৰ আছিল তেওঁলোকৰ শেষ তথা ২৪তম তীৰ্থংকৰ। তাৰ আগতে ২৩জন তীৰ্থংকৰ আছিল। মহাবীৰৰ জন্ম আৰু মৃত্যুৰ সঠিক সময় নিৰ্ধাৰণ কৰা কঠিন। এক মত অনুসৰি, মহাবীৰৰ জন্ম খ্ৰীঃ পূঃ ৫৪০ চনত বৈশালীৰ ওচৰৰ এখন গাঁৱত হৈছিল। তেওঁৰ পিতৃ সিদ্ধাৰ্থ এজন ক্ষত্ৰিয় গোটৰ প্ৰধান আছিল। মাতৃৰ নাম আছিল ত্ৰিশলা।

মহাবীৰে আত্মজীৱন ত্যাগ কৰি সত্যৰ সন্ধানত ওলাই গৈ ১২ বছৰৰ তপস্যাৰ পিছত ৪২ বছৰ বয়সত 'কৈবল্য' (সর্বজ্ঞতা) লাভ কৰে। তেওঁ ৩০ বছৰ ধর্ম প্রচাৰ কৰি ৭২ বছৰ বয়সত ৰাজগিৰৰ ওচৰৰ পাৱাপুৰীত দেহ ত্যাগ কৰে।

জৈন ধর্মই পাঁচটা মুখ্য নীতি উপস্থাপন কৰে—

1. হিংসা নকৰা,
2. মিছা নক'বা,
3. চুৰি নকৰা,
4. সম্পত্তি সংগ্রহ নকৰা,
5. ব্রহ্মচর্য পালন কৰা।

এই পাঁচটা নীতিত মহাবীৰৰ দ্বাৰা সংযোজিত পঞ্চমটো নীতিক বাদ দি বাকি চাৰিটা পূর্বতন তীর্থংকৰসকলৰ অৱদান বুলি ধৰা হয়।

জৈন ধর্মই 'অহিংসা' বা সকলো প্রাণীৰ ওপৰত হিংসা নকৰাক কেন্দ্রীয় নীতি হিচাপে গ্রহণ কৰিছে।

পিছত জৈন ধর্ম দুটা শাখাত বিভক্ত হ'ল—

- **শ্বেতাম্বৰ** – যিসকলে সাদা কাপোৰ পিন্ধে।
- **দিগম্বৰ** – যিসকলে বস্ত্র নিপিন্ধে।

জৈন ধর্মই দেৱতাৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰে। কিন্তু তেওঁলোকক 'জিন' বা মহান বীৰৰ তুলনাত অধঃস্থানত ৰাখে। এই ধর্মই বর্ণ ব্যৱস্থাক প্রতিবাদ নকৰিলেও সাধাৰণতে সংসাৰৰ বন্ধন আৰু মোক্ষ লাভ জৈন ধর্মৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। মোক্ষ কোনো আচাৰ-অনুষ্ঠানৰ দ্বাৰা নহয়, বৰঞ্চ সঠিক জ্ঞান, সঠিক বিশ্বাস আৰু সঠিক কার্য্যৰ দ্বাৰা লাভ কৰিব পাৰি। এই তিনিটাক "ত্রিৰত্ন" বুলি কোৱা হয়।

জৈন ধর্ম দক্ষিণ আৰু পশ্চিম ভাৰতলৈ বিস্তৃত হৈ পৰে। খ্রীঃ পূঃ চতুর্থ শতিকাত জৈন ধর্ম কলিংগালৈ বিস্তাৰ লাভ কৰে।

জৈন ধর্ম বেদীয় ক্রিয়াকাণ্ডৰ বিৰুদ্ধে প্রথম প্রতিবাদ ৰূপে বিবেচিত। প্রাৰম্ভিক জৈনসকলে সংস্কৃত ভাষা ত্যাগ কৰিছিল কাৰণ ই ব্রাহ্মণসকলৰ ভাষা আছিল। সেয়েহে তেওঁলোকে প্রাকৃত ভাষাত ধর্ম প্রচাৰ কৰিছিল, যি সাধাৰণ ৰাইজৰ ভাষা আছিল। তেওঁলোকৰ ধর্মীয় সাহিত্য 'অর্দ্ধমাগধী' ভাষাত ৰচিত।

প্রথমতে জৈনসকলে প্রতিমা পূজা নকৰিলেও পাছত মহাবীৰ আৰু ২৩জন তীর্থংকৰৰ প্রতিমা পূজা আৰম্ভ কৰে।

৩.৮. ২ বৌদ্ধ ধর্মৰ উত্থান

গৌতম বুদ্ধ বা সিদ্ধার্থ আছিল বৌদ্ধ ধর্মৰ প্রতিষ্ঠাপক আৰু তেওঁ মহাবীৰৰ সমসাময়িক আছিল। গৌতম বুদ্ধৰ জন্ম খ্রীঃ পূঃ ৫৬৩ চনত লুম্বিনী (আজিৰ নেপাল) নামৰ স্থানত এটি শাক্য ক্ষত্রিয় পৰিয়ালত হৈছিল। তেওঁৰ পিতৃ আছিল শুদ্ধোধন আৰু মাতৃ আছিল মায়াদেৱী।

গৌতমে ২৯ বছৰ বয়সত সত্যৰ সন্ধানত গৃহত্যাগ কৰে। সাত বছৰ ধৰি বিভিন্ন স্থানত ঘূৰি ৩৫ বছৰ বয়সত বুদ্ধগয়া নামৰ স্থানত এজোপা পিপল গছৰ তলত বোধি (জ্ঞান) লাভ কৰে। এই জ্ঞানলাভৰ পিছতে তেওঁ "বুদ্ধ" নামেৰে জনাজাত হয়।

বুদ্ধই তেওঁৰ প্রথম ধর্মোপদেশ বাৰাণসীৰ ছাৰনাথত হৰিণ উদ্যানত প্রদান কৰে। তেওঁ ৮০ বছৰ বয়সত খ্রীঃ পূঃ ৪৮৩ চনত কুশীনগৰত (আজিৰ উত্তৰ প্রদেশত) দেহত্যাগ কৰে।

বুদ্ধৰ মতে, এই পৃথিৱী দুখৰে ভৰপূৰ আৰু এই দুখৰ মূল হৈছে ইচ্ছা। এই ইচ্ছা দমন কৰি নির্বাণ (নিব্বান) লাভ কৰিব পাৰি। এই উদ্দেশ্যত তেওঁ "অষ্টাঙ্গিক মার্গ" বা আটাইকেইটা সঠিক পথ বুজাইছিল—

1. সঠিক দৃষ্টিভংগী,
2. সঠিক সংকল্প,
3. সঠিক বাক্,
4. সঠিক আচৰণ,
5. সঠিক জীৱনোপায়,
6. সঠিক চেষ্টা,
7. সঠিক মনোনিবেশ,

৪. সঠিক ধ্যান।

বুদ্ধই তেওঁৰ অনুসুৰীৰ বাবে নৈতিক আচৰণৰ এক বিধি প্ৰস্তুত কৰিছিল—

- হিংসা নকৰিবা,
- পৰৰ সম্পত্তিত লোভ নকৰিবা,
- মাদক সেৱন নকৰিবা,
- মিছা নক'বা,
- দুৰ্নীতিৰ আচৰণ নকৰিবা।

বৌদ্ধ ধৰ্মই ঈশ্বৰ আৰু আত্মাৰ অস্তিত্বত বিশ্বাস নকৰে। এই ধৰ্মই বৰ্ণ-বিভাজনৰ ওপৰত আঘাত সানে আৰু সমাজৰ নিম্ন শ্ৰেণীসকলৰ মাজত বিশেষ জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰে। সকলো বৰ্ণ আৰু জাতিৰ মানুহ বৌদ্ধ সংঘত প্ৰৱেশ কৰিব পাৰিছিল। মহিলা সকলকো সংঘত প্ৰৱেশৰ অনুমতি দিয়া হৈছিল।

বৌদ্ধ ধৰ্মৰ বিস্তাৰত এটা মুখ্য কাৰক আছিল—ইয়াক পালি ভাষাত প্ৰচাৰ কৰা হৈছিল, যি সাধাৰণ ৰাইজৰ ভাষা আছিল।

বৌদ্ধ ধৰ্মৰ তিনিটা মুখ্য উপাদান আছিল:

1. বুদ্ধ,
2. সংঘ,
3. ধম্ম।

মগধ, কৌশল, কৌশাম্বীৰ ৰাজতন্ত্ৰসমূহে বৌদ্ধ ধৰ্মক ৰাজ্যধৰ্ম হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছিল। কিছুমান গণৰাজ্যইও বৌদ্ধ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিছিল।

মৌৰ্য বংশৰ মহান ৰজা অশোকেও বৌদ্ধ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। তেওঁ বৌদ্ধ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ উদ্দেশ্যে বহু পদক্ষেপ লৈছিল—যেনেঃ ধৰ্ম-ভ্ৰমণ (ধম্মযাত্ৰা)। অশোকৰ পৃষ্ঠপোষকতাৰ ফলত বৌদ্ধ ধৰ্ম মধ্য এছিয়া, পশ্চিম এছিয়া আৰু শ্ৰীলংকালৈ বিস্তাৰ লাভ কৰি এক বিশ্বধৰ্ম ৰূপে বিকাশ লাভ কৰে।

৩.৯ সামাজিক অৱস্থা

খ্রীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাৰ সমাজখন মূলতঃ চাৰি বৰ্ণত বিভক্ত আছিল—ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ। ধৰ্মসূত্ৰসমূহত এই চাৰি বৰ্ণৰ কৰ্তব্য নিৰ্ধাৰণ কৰা হৈছিল। ফলত নাগৰিক আৰু দণ্ডবিধি বৰ্ণ-ভিত্তিক আছিল।

- **ব্ৰাহ্মণ**সকলে পুৰোহিত আৰু গুৰুৰ ভূমিকা পালন কৰিছিল।
- **ক্ষত্ৰিয়**সকলে ৰাজত্বৰ দায়িত্ব লৈছিল।
- **বৈশ্য**সকলে কৃষি, ব্যৱসায় আৰু বাণিজ্যত নিযুক্ত আছিল।
- **শূদ্ৰ**সকলক বাকী তিনিখন উচ্চ বৰ্ণক সেৱা কৰাৰ কাৰ্য নিৰ্ধাৰণ কৰা হৈছিল। শূদ্ৰসকলক ধৰ্মীয় আৰু আইনি অধিকাৰৰ পৰা বঞ্চিত কৰা হৈছিল।

যদিও বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মৰ উত্থানে শূদ্ৰসকলৰ সামাজিক অৱস্থাৰ ক্ষেত্ৰত কোনো ডাঙৰ পৰিৱৰ্তন দেখা নাযায়, তথাপিও তেওঁলোকে এই নতুন ধৰ্মীয় সংগঠনত প্ৰৱেশ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল।

ৰাজসত্তা আৰু বৰ্ণ:

ৰাজত্ব আৰু বৰ্ণ ব্যৱস্থাৰ মাজত গভীৰ সম্পৰ্ক গঢ়ি উঠিছিল। সাধাৰণতে বিয়া একে বৰ্ণৰ ভিতৰতে হ'লেও, ধৰ্মশাস্ত্ৰই আন্তঃবৰ্ণ বিয়াকো স্বীকৃতি দিছিল। উচ্চ বৰ্ণৰ পুৰুষ আৰু নিম্ন বৰ্ণৰ মহিলাৰ বিয়াক **অনুলোম বিয়া** আৰু বিপৰীত পৰিস্থিতিত হোৱা বিয়াক **প্ৰতিলোম বিয়া** বুলি কোৱা হৈছিল। ধৰ্মশাস্ত্ৰই প্ৰতিলোম বিয়াক অগ্ৰহণযোগ্য বুলি বিবেচনা কৰিছিল।

বিয়াৰ আঠটা ধৰণ ধৰ্মশাস্ত্ৰত উল্লেখ আছে।

অস্পৃশ্যতা আৰু দাসত্ব:

খ্রীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত অস্পৃশ্যতাৰ ধাৰণাও বিদ্যমান আছিল। প্ৰাৰম্ভিক ধৰ্মশাস্ত্ৰত চণ্ডালসকলক কেতিয়াবা শূদ্ৰ হিচাপে গণ্য কৰা হৈছিল যদিও পাছত তেওঁলোকৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰা হ'ল। তেতিয়া পুৰুষ আৰু মহিলা উভয় দাসৰ অস্তিত্ব আছিল। দাসসকল নিজৰ মালিকৰ পৰা মুক্ত নহ'লে বৌদ্ধ সংঘত প্ৰৱেশ কৰিব নোৱাৰিলে।

ব্যক্তিগত সম্পত্তি:

ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণাও তেতিয়া আৰম্ভ হৈছিল। পুত্ৰসকলে পিতৃৰ সম্পত্তিত অধিকাৰ লাভ কৰিছিল। যদিও কিছুমান সম্পত্তি মহিলাৰ অধীনত থকাৰো বিধান আছিল। এই সম্পত্তিক **স্ত্রীধন** বোলা হৈছিল। এইটো সাধাৰণতে বহনযোগ্য সম্পত্তি আছিল, যি বিভিন্ন সময়ত মহিলাক উপহাৰ হিচাপে দিয়া হৈছিল।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

নিম্নলিখিত প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়া:

Q 6: ছাপ মাৰা মুদ্রাসমূহ প্রধানকৈ কোন ধাতুৰে নির্মিত আছিল?

.....

Q 7: বঙ্গোপসাগৰৰ এটা গুৰুত্বপূর্ণ বন্দৰৰ নাম লিখা।

.....

Q 8: মহাবীৰৰ আগতে জৈন ধর্মত কিমানজন তীর্থংকৰ আছিল?

.....

Q 9: বুদ্ধই বৌদ্ধ ধর্ম প্রচাৰৰ বাবে প্রধানকৈ কোন ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছিল?

.....

Q 10: অশোকে বিদেশত বৌদ্ধ ধর্ম প্রচাৰৰ বাবে কি ধৰণৰ ভ্রমণ গ্রহণ কৰিছিল?

.....

৩.১০ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টো পঢ়ি আপুনি শিকিলে—

- খ্রীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত লোহাৰ আৱিষ্কাৰে কৃষি পদ্ধতিত বিপ্লৱ আনিলে। লোহাৰ সঁজুলিৰ ব্যৱহাৰে কৃষি গঠন উন্নত কৰিলে আৰু বাণিজ্যৰো উন্নতি ঘটিল।

- সেই সময়ত উত্তৰ ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক গঠন গণ বা সংঘৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্রিত হৈছিল, যদিও ৰাজতন্ত্রীয় ৰাজ্যসমূহো দেখা গৈছিল।
- ষোলখন মহাজনপদৰ উত্থান খ্রীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাৰ এটা গুৰুত্বপূর্ণ ঘটনা আছিল। এই মহাজনপদসমূহৰ ভিতৰত ৰাজতন্ত্র আৰু গণতন্ত্র উভয় ধৰণৰ শাসন ব্যৱস্থা পোৱা গৈছিল।
- সেই যুগৰ অর্থনীতি মূলতঃ কৃষি আৰু বাণিজ্য-ব্যৱসায়ৰ ওপৰত আধাৰিত আছিল। ধনৰ ব্যৱহাৰিক প্রচলন দেখা গৈছিল।
- বৌদ্ধ আৰু জৈন ধর্মই খ্রীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত বিকাশ লাভ কৰিছিল।
- সমাজ বর্ণব্যৱস্থা আধাৰিত আছিল। লগতে অস্পৃশ্যতা আৰু দাসত্ব প্রথাও বিদ্যমান আছিল।

৩.১১ অধিক জানিবলৈ

1. কোশাম্বী, ডি.ডি. (2001): *The Cultural Civilization of Ancient India in Historical Outline*, বিকাশ পাব্লিশিং হাউচ।

৩.১২ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

Q 4: ভুল

Q 5: শুদ্ধ

Q 6: ৰূপ

Q 7: টাম্রলিপ্তি

Q 8: ২৩ জন

Q 9: পালি

Q 10: ধম্মযাত্রা

৩.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন

A. অতি চুটি প্ৰশ্ন (প্ৰত্যেকটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ৫০ শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

Q 1: খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত কেনে ধৰণৰ কৃষিভূমি আছিল?

Q 2: গণৰ ৰাজনৈতিক গঠনটো কি আছিল?

Q 3: 'উদ্বৃত্ত উৎপাদন' শব্দটোৰ অৰ্থ কি?

Q 4: খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত কি ধৰণৰ মুদ্ৰা ব্যৱহাৰ হৈছিল?

B. চুটি প্ৰশ্ন (প্ৰত্যেকটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

Q 1: খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাৰ কৃষিজীৱনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

Q 2: 'উৎপাদনৰ পদ্ধতি'ৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

Q 3: গণ বা সংঘৰ উত্থান আৰু ৰাজনৈতিক গঠন সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।

Q 4: খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাৰ সামাজিক অৱস্থাৰ বিৱৰণ দিয়ক।

C. দীঘল প্ৰশ্ন (প্ৰত্যেকটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ৫০০ শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

Q 1: খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাৰ অৰ্থনৈতিক পৰিৱৰ্তনত লোহা প্ৰযুক্তিৰ ভূমিকা আলোচনা কৰক।

Q 2: মহাজনপদৰ উত্থানৰ ওপৰত এখন টোকা প্ৰস্তুত কৰক।

Q 3: খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাৰ আৰ্থিক অৱস্থাৰ বিষয়ে বিস্তাৰিত আলোচনা কৰক।

Q 4: বৌদ্ধ ধৰ্মৰ উত্থান আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে বিস্তাৰিত আলোচনা কৰক।

অধ্যায় ৪: মৌর্য্য ৰাজবংশ

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য

৪.২ পৰিচয়

৪.৩ মৌর্য্যবংশৰ উত্থান

৪.৪ অশোক আৰু তেওঁৰ ধম্ম

৪.৫ মৌর্য্য প্রশাসন

৪.৫.১ কেন্দ্রীয় প্রশাসন

৪.৫.২ প্রাদেশিক প্রশাসন

৪.৫.৩ সৈন্যবাহিনী

৪.৬ মৌর্য্য সাম্রাজ্যৰ পতন

৪.৭ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৪.৮ অধিক জানিবলৈ

৪.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৪.১০ আর্হি প্রশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- মৌর্য্য সাম্ৰাজ্যৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ বিষয়ে বুজিবলৈ সক্ষম হ'ব।
- অশোক আৰু তেওঁৰ ধম্মৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব।
- মৌর্য্য প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে বুজিব পাৰিব।
- মৌর্য্য সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ বিষয়ে জানিবলৈ সক্ষম হ'ব।

৪.২ পৰিচয়

আগৰ অধ্যায়টোত আমি ষোড়শ মহাজনপদৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছিলোঁ। খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত উত্তৰ ভাৰতৰ সকলো অঞ্চল ১৬খন মহাজনপদত বিভক্ত আছিল। এই মহাজনপদসমূহৰ ভিতৰত মগধ এজন শ্ৰেষ্ঠ আৰু শক্তিশালী জনপদ হিচাপে খ্ৰীঃ পূঃ ৬ষ্ঠ শতিকাৰ পৰা ৪র্থ শতিকালৈকে আত্মপ্ৰকাশ কৰিছিল। মগধৰ এই উত্থানৰ শেষত মৌর্য্য সাম্ৰাজ্যৰ জন্ম হ'ল। এই অধ্যায়টোত আমি মৌর্য্য সাম্ৰাজ্যৰ উত্থান আৰু পতনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

৪.৩ মৌর্য্যবংশৰ উত্থান

মৌর্য্যবংশৰ উত্থান আৰু মৌর্য্য সাম্ৰাজ্যৰ প্ৰতিষ্ঠা ভাৰতীয় ইতিহাসৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ পৰিৱৰ্তনৰ সূচক হিচাপে গণ্য কৰা হয়। খ্ৰীঃ পূঃ ৩২১ চনত চন্দ্ৰগুপ্ত মৌর্য্যই নন্দবংশক পৰাভূত কৰি এই সাম্ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰে। কোৱা হয় যে, এজন ব্ৰাহ্মণ কৌটিল্য বা চাণক্যই তেওঁক পথ প্ৰদৰ্শন কৰিছিল। পৰম্পৰাগত বিশ্বাস অনুসৰি কৌটিল্য চন্দ্ৰগুপ্তৰ মুখ্যমন্ত্ৰী আছিল।

চিত্র ৪.১: কৌটিল্য বা চাণক্য

উৎস: Google Images

ইতিহাসবিদসকলে চন্দ্রগুপ্ত মৌর্য্য আৰু তেওঁৰ সাম্ৰাজ্যৰ বিষয়ে জানিবলৈ বিভিন্ন উৎসৰ সহায় লৈছে। মৌর্য্যসকলৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে ভিন্নমত আছে। বৌদ্ধ পৰম্পৰাৰ মতে, তেওঁলোকে শাক্যসকলৰ সৈতে সম্পর্ক থকা এক ক্ষত্রিয় 'মোৰিয়া' শ্রেণীৰ শাখা আছিল। কিন্তু পুৰাণীয় পৰম্পৰাৰ মতে, চন্দ্রগুপ্ত মৌর্য্য আছিল নন্দ বংশৰ শেষ ৰজাৰ এজন শূদ্র পত্নীৰ পৰা জন্ম হোৱা পুত্র। মৌর্য্য নামটো তেওঁৰ মাতৃ 'মূৰাৰ' নামৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা বুলি বিশ্বাস কৰা হয়।

চন্দ্রগুপ্ত মৌর্য্যই নন্দ ৰাজবংশৰ শাসনৰ অন্তিম দিনত তেওঁলোকৰ শক্তিৰ অবক্ষয় আৰু অপ্রিয়তাৰ সুবিধা ল'লে। যদিও তেওঁৰ সেনাৰ শক্তি নন্দসকলতকৈ কম আছিল, তথাপিও তেওঁৰ কৌশলগত বুদ্ধিমত্তাই তেওঁক সফল কৰিলে। গংগা উপত্যকাৰ ওপৰত নিয়ন্ত্রণ প্রতিষ্ঠা কৰাৰ পিছত তেওঁ উত্তৰ-পশ্চিম দিশলৈ আগবাঢ়ে। তেওঁ আলেকজেণ্ডাৰৰ মহান উত্তৰাধিকাৰী গ্রীক সেনানায়ক চেলিউকছ নিকাটৰৰ পৰা উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰত মুক্ত কৰি লৈছিল। খ্রীঃ পূঃ ৩০৩ চনত এক সন্ধি স্বাক্ষৰিত হয় আৰু কিছুমান চেলিউকিদ অঞ্চল মৌর্য্যসাম্ৰাজ্যৰ অন্তর্গত হয়। সম্ভৱতঃ দুটা ৰাজবংশৰ মাজত বিবাহ বন্ধনো হৈছিল। এইদৰে মৌর্য্য সাম্ৰাজ্যৰ ভৌগলিক ভেটি গঢ় লৈ উঠে আৰু চন্দ্রগুপ্তই গংগা উপত্যকা আৰু সিন্ধু উপত্যকাৰ ওপৰত নিজৰ নিয়ন্ত্রণ স্থাপন কৰে।

মৌর্য্যসকলৰ গ্রীকসকলৰ সৈতে সম্পর্ক ভৌগলিক বিস্তাৰৰ ক্ষেত্রৰ লগতে সৌহার্দ্যসূচক সংস্কৃতি বিকাশৰ ক্ষেত্রতো গুৰুত্বপূর্ণ আছিল। মৌর্য্য আৰু চেলিউকসসকলৰ মাজত দূতৰ আদান-প্রদানৰ উপৰিও পশ্চিমৰ গ্রীক ৰাজ্যসমূহৰ সৈতে যোগাযোগ স্থাপন কৰা হৈছিল। চেলিউকছে মেগাস্থেনিছ নামৰ এজন দূত পাটলিপুত্রলৈ প্রেৰণ কৰিছিল। মেগাস্থেনিছে বহু সময় পাটলিপুত্রত অতিবাহিত কৰিছিল আৰু তেওঁৰ ৰচনাখণ্ড *ইণ্ডিকা*-ত তেওঁ পাটলিপুত্র নগৰ আৰু তেতিয়াৰ ভাৰতীয় সমাজৰ বিষয়ে গুৰুত্বপূর্ণ বিৱৰণ দিছিল।

জৈন পৰম্পৰাৰ মতে, চন্দ্রগুপ্তই তেওঁৰ জীৱনৰ অন্তিমভাগত এক নিষ্ঠাবান জৈন হৈ পৰিছিল। তেওঁ নিজৰ পুত্ৰ বিন্দুসাৰক মগধৰ ৰজা কৰি নিজে তপস্যার্থী হয়। তেওঁ দক্ষিণ ভাৰতলৈ গৈ তাত ঐতিহ্যগত জৈন পদ্ধতি অনুসৰি নিয়মিত উপবাসৰ জৰিয়তে জীৱনকাল শেষ কৰে।

বিন্দুসাৰে প্রায় খ্রীঃ পূঃ ২৯৭ চনত সিংহাসনত অৱস্থান কৰে। বৌদ্ধ পৰম্পৰাৰ মতে, তেওঁ আজীৱিক সম্প্রদায়ৰ সৈতে সম্পর্কিত আছিল। বৌদ্ধৰ এক তিব্বতী ইতিহাসত উল্লেখ আছে যে, বিন্দুসাৰে দাক্ষিণাত্যত অভিযান চলাইছিল। যদিও এই অঞ্চল বিন্দুসাৰে অধিকাৰ কৰিছিল নে তেওঁৰ পুত্ৰ অশোকে—এইটো নিশ্চিত নহয়। বিন্দুসাৰেও গ্রীচৰ সৈতে দূত বিনিময় অব্যাহত ৰাখিছিল আৰু গ্রীক দার্শনিকতাৰ প্রতি আগ্রহ প্রদর্শন কৰিছিল। খ্রীঃ পূঃ ২৭২ চনত বিন্দুসাৰৰ মৃত্যু হয়। তেতিয়া ভাৰতবর্ষৰ বহু অংশ মৌর্য্য সাম্রাজ্যৰ অধীনত আছিল।

জানি লোৱা ভাল

মেগাস্থেনিছৰ *ইণ্ডিকা* নামৰ গ্রন্থখন সম্পূর্ণ ৰূপত এতিয়া উপলব্ধ নহয়। কিন্তু তাৰ অংশবিশেষ বিভিন্ন গ্রীক লেখকৰ ৰচনাত উদ্ধৃতি হিচাপে সংৰক্ষিত হৈছে। এই উদ্ধৃতিসমূহ সংগ্রহ কৰি *ইণ্ডিকা* বা *An Account of India* নামৰ এখন গ্রন্থ ৰূপত প্রকাশ কৰা হৈছে।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্রশ্নসমূহৰ উত্তৰ দিয়ক:

Q ১: মৌর্য্য সাম্রাজ্য কোনে প্রতিষ্ঠা কৰিছিল?

.....

Q ২: কৌটিল্য কোন আছিল ?

.....

Q ৩: মৌর্য্য ৰাজদৰবাৰলৈ প্ৰেৰণ কৰা গ্ৰীক দূতজন কোন আছিল ?

.....

Q ৪: মৌর্য্য সাম্ৰাজ্য কেতিয়া প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল ?

.....

Q ৫: চন্দ্ৰগুপ্ত মৌর্য্যৰ পিছত সিংহাসনত কোন অধিষ্ঠিত হৈছিল ?

.....

Q ৬: মৌর্য্য সাম্ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠাৰ ওপৰত ৬০টা শব্দৰ ভিতৰত এখন টোকা লিখা।

.....

.....

.....

.....

.....

৪.৪ অশোক আৰু তেওঁৰ ধম্ম

চন্দ্রগুপ্তৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ পুত্র বিন্দুসাৰৰ স্থানত অশোক সিংহাসনত অধিষ্ঠিত হয়। অশোক তেওঁৰ ধম্মৰ বাবে বিখ্যাত। যদিও অশোক এজন মহান শাসক আছিল। তথাপি তেওঁৰ ধম্মই তেওঁৰ জনপ্রিয়তাৰ মুখ্য কাৰক আছিল আৰু লোকসকলৰ হৃদয় জয় কৰিছিল। এই অংশত আমি অশোকৰ ধর্মীয় নীতি, যাক ধম্ম বুলি কোৱা হয়, তাৰ ওপৰত আলোচনা কৰিম। তাৰ আগতে, অশোকৰ প্রাৰম্ভিক জীৱনৰ বিষয়ে সংক্ষিপ্ত আলোচনা কৰা হ'ব।

λ অশোকৰ প্রাৰম্ভিক জীৱন

বিন্দুসাৰৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ পুত্র অশোকে মৌর্য্য সাম্রাজ্যৰ সিংহাসন অধিষ্ঠান কৰে। অশোকক মৌর্য্য শাসকৰ ভিতৰত আটাইতকৈ মহান বুলি গণ্য কৰা হয়। অশোকৰ জীৱনৰ বিৱৰণ আমি তেওঁৰ বিভিন্ন শিলালিপিৰ পৰা লাভ কৰোঁ। এই শিলালিপিসমূহ ভাৰতবর্ষৰ বিস্তৃত অঞ্চলত পোৱা গৈছে আৰু ইয়াত তেওঁৰ জীৱন আৰু কর্মৰ বিষয়ে বিস্তৃত তথ্য দিয়া আছে।

অশোকৰ শাসনৰ আগৰভাগৰ শিলালিপিসমূহ শিলাখণ্ডৰ ওপৰত উৎকীর্ণ আছিল, যাক *সৰু আৰু ডাঙৰ শিলালিপি* (Minor and Major Rock Edicts) বুলি কোৱা হয়। শাসনৰ পিছৰ ভাগত, তেওঁৰ আদেশসমূহ পালিশ কৰা বালুকাপাথৰৰ একশিলা স্তম্ভত উৎকীর্ণ কৰা হৈছিল, যাক *স্তম্ভলিপি* (Pillar Edicts) বুলি জনা যায়।

চিত্র ৪.২: অশোক

উৎস: Google Images

জানি লোৱা ভাল

১৮৩৪ চনত জেমছ প্রিন্সেপে ব্রাহ্মী লিপি পঢ়িবলৈ সক্ষম হয়, য'ত অশোকৰ শিলালিপিসমূহ উৎকীর্ণ আছিল। অধিকাংশ অশোকীয় লিপি প্রাকৃত ভাষাত ৰচিত। যদিও উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত পোৱা কিছুমান লিপি আৰামাইক আৰু গ্রীক ভাষাতো লিখা হৈছিল। ব্রাহ্মী লিপি প্রধানকৈ প্রাকৃত লিপিৰ বাবে ব্যৱহৃত হৈছিল। যদিও উত্তৰ-পশ্চিমত কিছুমান খৰোষ্ঠী লিপিও পোৱা গৈছে। আফগানিস্তানত পোৱা লিপিসমূহ গ্রীক আৰু আৰামাইক লিপিত লিখা।

তথাপি, অশোকৰ প্রাৰম্ভিক জীৱনৰ বিষয়ে আমি প্রধানকৈ বৌদ্ধ উৎসৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰিবলগীয়া হয়। বৌদ্ধ পৰম্পৰাৰ মতে, বিন্দুসাৰৰ শাসনকালত অশোকক তক্ষশিলা আৰু উজ্জয়িনীৰ গৱর্ণৰ হিচাপে নিযুক্ত কৰা হৈছিল। অশোকৰ সিংহাসন আৰোহণৰ ক্ষেত্রত বিতর্ক আছে। তেওঁ বিন্দুসাৰৰ মৃত্যুৰ পিছত তৎক্ষণাত সিংহাসন গ্রহণ কৰিছিল নে তেওঁৰ ভায়েকসকলৰ সৈতে যুদ্ধৰ ফলস্বৰূপে ৪ বছৰৰ এক অন্তৰালৰ পিছত সিংহাসন লাভ কৰিছিল—এই কথা নিশ্চিতভাৱে ক'ব পৰা নাযায়।

চিত্র ৪.৩: অশোকৰ সাম্ৰাজ্য

উৎস: Google Map

অশোকৰ প্ৰাৰম্ভিক জীৱনৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ ঘটনা আছিল খ্ৰীঃ পূঃ ২৬০ চনত সংঘটিত কলিংগ যুদ্ধ। এই যুদ্ধৰ প্ৰধান উদ্দেশ্যটো সম্ভৱতঃ কলিংগৰ পৰা সম্পদ আহৰণ, উপদ্বীপীয় অঞ্চলৰ সৈতে বাণিজ্য পথৰ সু�ৰক্ষা অথবা মগধীয় নিয়ন্ত্ৰণৰ বিৰুদ্ধে কলিংগৰ বিদ্ৰোহক দমন কৰা আছিল। কিন্তু এই যুদ্ধত ডাঙৰ পৰিমাণত মানুহৰ মৃত্যুৱে অশোকক গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত কৰিলে। এই ঘটনাৰ পিছত অশোক বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হ'ল। যদিও তেওঁৰ ধৰ্মান্তৰ তৎক্ষণাত হোৱা নাছিল; সম্পূৰ্ণ ৰূপে বৌদ্ধ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিবলৈ প্ৰায় আঠ্ৰে বছৰ সময় লাগিছিল।

অশোকৰ শাসনকালত খ্ৰীঃ পূঃ ২৫০ চনত পাটলিপুত্ৰত তৃতীয় বৌদ্ধ সংঘ অনুষ্ঠিত হয়। এই সভাই সিদ্ধান্ত লৈছিল বিভিন্ন অঞ্চললৈ ধৰ্ম প্ৰচাৰক প্ৰেৰণ কৰা হ'ব। এই অনুসৰি অশোকে ভাৰতৰ বাহিৰতো বৌদ্ধ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ বাবে মানুহ প্ৰেৰণ কৰিছিল।

অশোকৰ ধৰ্মীয় নীতি

কলিংগ যুদ্ধই অশোকৰ জীৱনত এটা নতুন অধ্যায় মুকলি কৰিলে। তেওঁ নিজৰ ধম্মৰ ব্যাখ্যাৰ ওপৰত আধাৰিত এটা ধৰ্মীয় দৰ্শন গঢ়ি তুলিলে। *ধম্ম* শব্দটো সংস্কৃতৰ *ধৰ্ম* শব্দৰ

প্রাকৃত ৰূপ, যাৰ অর্থ হৈছে—সার্বজনীন নীতি বা ধর্ম। কিন্তু অশোকৰ ধম্মৰ অর্থ আৰু ব্যাখ্যা অধিক বিস্তৃত।

অশোকৰ ধম্ম মাত্র ভক্তি বা পূজাপাঠত সীমাবদ্ধ নাছিল; ই সাধাৰণ ৰাইজৰ বাবে নির্ধাৰিত এটা নৈতিক দায়িত্বৰ সংহিতা আছিল। অশোকে বৌদ্ধ ধর্মক এটা জনপ্রিয় ধর্ম ৰূপে ৰূপান্তৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। সেয়েহে তেওঁৰ শিলালিপিসমূহ প্রধানকৈ দুটা ভাগত বিভক্ত—

(ক) এটি সৰু শ্রেণী—যিটো বৌদ্ধ সংঘৰ উদ্দেশ্যে লিখা হৈছিল। এই শিলালিপিসমূহত অশোকৰ বৌদ্ধ ধর্মত নিষ্ঠা আৰু সংঘৰ সৈতে তেওঁৰ সম্পর্কৰ কথা উল্লেখ আছে।

(খ) বৃহৎ শিলালিপিসমূহ—যিয়ে অশোকৰ ধম্মৰ ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰে। সৰু শিলালিপি, ডাঙৰ শিলালিপি আৰু স্তম্ভলিপিসমূহত অশোকৰ ধম্মৰ নীতি স্পষ্টকৈ প্রকাশ পাইছে।

কিছুমান ইতিহাসবিদে মত প্রকাশ কৰিছে যে অশোকৰ ধম্ম আৰু বৌদ্ধ ধর্মৰ মাজত বিশেষ পার্থক্য নাছিল। কিন্তু অশোকৰ শিলালিপিৰ পৰা এইটো স্পষ্ট যে তেওঁ ধম্মৰ জৰিয়তে সামাজিক সংঘাত আৰু অসহিষ্ণুতাক হ্রাস কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। তেওঁ সকলো ধর্ম আৰু বিশ্বাসৰ প্রতি সহনশীলতা গুৰুত্ব দি কৰিছিল। সেই বাবে অশোকৰ ধম্ম এনে ৰূপত গঢ় দিয়া হৈছিল যাতে যিকোনো ধর্মীয় সম্প্রদায়ৰ লোকৰ বাবে গ্রহণযোগ্য হ'ব পাৰে।

তথাপি, অশোকৰ ধম্ম বুদ্ধৰ উপদেশ, বিশেষকৈ অহিংসা আৰু সকলো প্রাণীৰ প্রতি শ্রদ্ধাশীল আচৰণৰ নীতিত গভীৰভাৱে প্রভাৱিত আছিল।

অশোকৰ ধম্মৰ এটা গুৰুত্বপূর্ণ নীতি আছিল—সামাজিক সম্প্রীতি। সেই বাবে তেওঁ এনে সভা-বৈঠকৰ বিৰোধিতা কৰিছিল, যিয়ে মতভেদ সৃষ্টি কৰে। ধম্মৰ আন এটা নীতি আছিল অহিংসা। তেওঁ যুদ্ধজয়ৰ নামেৰে হিংসা প্রচলন বন্ধ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল আৰু কিছুমান বিশেষ অৱসৰত পশুহত্যা নিষিদ্ধ কৰিছিল। তথাপি অশোকে স্বীকাৰ কৰিছিল যে কেতিয়াবা হিংসা অপৰিহার্য্য হৈ পৰে।

অশোকে বহু ধর্মীয় আচাৰ-অনুষ্ঠানক অগ্ৰাহ্য কৰিছিল আৰু নৈতিক জীৱনক ধর্মীয় আচাৰৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিছিল। *ডাঙৰ শিলালিপি একাদশ* (Rock Edict XI)-ত তেওঁ সদাচৰণৰ কথা উল্লেখ কৰিছে—যেনে, বয়োজ্যেষ্ঠৰ প্ৰতি সন্মান, বন্ধু, দাস আৰু চাকৰসকলৰ প্ৰতি সদয়তা ইত্যাদি।

অশোকে ধম্ম প্ৰচাৰৰ বাবে *ধম্মমহামাত্ৰ* নিযুক্ত কৰিছিল। এই কর্মচাৰীসকলে কেৱল এটা ধর্মীয় গোটৰ ভিতৰত কাম কৰা নাছিল; বৰঞ্চ তেওঁলোকে সকলো ধর্মীয় গোটৰ মাজত ন্যায়ভাবে কাম কৰিবলৈ নির্দেশ পোৱা দেখা গৈছিল।

এইদৰে, অশোকৰ বাবে ধম্ম আছিল—সামাজিক নীতি, নৈতিক গুণ আৰু নাগৰিক দায়িত্বৰ এক সু-সমন্বিত জীৱন পদ্ধতি। তথাপিও তেওঁৰ ধম্ম নীতি সফল হ'ব নোৱাৰিলে। সম্ভৱতঃ তেওঁ বৌদ্ধ ধর্ম বিশ্বময় প্ৰচাৰ কৰাত অতি ব্যস্ত হৈ পৰিছিল আৰু এই ক্ষেত্ৰত সফল হ'লেও, ধম্মৰ সামাজিক বাস্তৱতা পৰিপক্ক ৰূপত গঢ়ি তুলিব নোৱাৰিলে।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলৰ প্ৰশ্নসমূহৰ উত্তৰ দিয়া:

Q ৭: বিন্দুসাৰৰ পিছত কোন সিংহাসনত বহে?

.....

Q ৮: তৃতীয় বৌদ্ধ সংঘ ক'ত অনুষ্ঠিত হৈছিল?

.....

Q ৯: বিন্দুসাৰৰ শাসনকালত অশোকক কোন কেইখন ঠাইৰ গৱর্ণৰ নিযুক্ত কৰা হৈছিল?

..... আৰু .....

Q ১০: অশোকৰ শিলালিপি কিমান প্ৰকাৰৰ আছিল?

.....

Q ১১: অশোকে ধম্ম প্ৰচাৰৰ বাবে কাক নিযুক্ত কৰিছিল?

.....

৪.৫ মৌর্য্য প্রশাসন

মৌর্য্য ৰাজবংশই এটা সুসংগঠিত আৰু ব্যাপক প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থা গঢ়ি তুলিছিল। এই প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে তথ্য লাভৰ উৎস হ'ল মেগাস্থেনিছৰ বিৱৰণ, কৌটিল্যৰ *অর্থশাস্ত্র*, আৰু অশোকৰ শিলালিপিসমূহ।

৪.৫.১ কেন্দ্রীয় প্রশাসন

মৌর্য্য সাম্ৰাজ্যৰ প্ৰশাসনিক গঠনত ৰজা কেন্দ্ৰস্থ শক্তি আছিল। তেওঁৰ হাতত শাসনৰ পূৰ্ণ ক্ষমতা কেন্দ্ৰীভূত আছিল। যদিও ৰজাই মন্ত্ৰীসকলৰ সৈতে পৰামৰ্শ কৰিছিল, তথাপিও চূড়ান্ত সিদ্ধান্ত লোৱাৰ ক্ষমতা তেওঁৰহে আছিল।

ৰজাক *মন্ত্ৰীপৰিষদ* বা *মন্ত্ৰীসভাই* সহায় কৰি আহিছিল। *অৰ্থশাস্ত্ৰ* অনুসৰি, কেন্দ্ৰীয় প্ৰশাসনৰ দুজন গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়া আছিল—**সন্নিধাতা** (ভাণ্ডাৰাধ্যক্ষ) আৰু **সমাহাৰ্ত্তা** (মুখ্য কৰ সংগ্ৰাহক)। সন্নিধাতাই সংগৃহীত ৰাজস্ব সংৰক্ষণ কৰিছিল। সমাহাৰ্ত্তাই সমগ্ৰ ৰাজ্যৰ পৰা ৰাজস্ব সংগ্ৰহৰ দায়িত্ব ল'ছিল।

অন্য এজন গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়া আছিল *অধ্যক্ষ* বা *সুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্ট*সকল। প্ৰায় ৩২জন অধ্যক্ষৰ উল্লেখ পোৱা যায়, যিয়ে বিভিন্ন বিভাগৰ দায়িত্বত নিযুক্ত আছিল। তেওঁলোকে স্থানীয় আৰু কেন্দ্ৰীয় প্ৰশাসনৰ সৈতে সংযুক্ত আছিল। এই বিভাগসমূহ আছিল—ভাণ্ডাৰ, খনি, ধাতু, টকা ঢালনি, নুন, সোণ, বাণিজ্য, বনজ সামগ্ৰী, ওজন-মাপ, শুল্ক, কৃষি, পদাতিক, অশ্ব, ৰথ, হাতী, জলযান, গৰু, জুৱা, কাৰাগাৰ, বন্দৰ আদিৰ সৈতে সম্পৰ্কিত।

মুঠ ৰাজস্বৰ চতুৰ্থাংশ অংশ বিষয়া সকলৰ দৰমহা আৰু জনসাধাৰণৰ কল্যাণমূলক কামৰ বাবে সংৰক্ষণ কৰা হৈছিল। উচ্চ বিষয়া সকলৰ দৰমহা অত্যন্ত উচ্চ আছিল। এই **জনসেৱা** কাৰ্যকলাপত ৰাস্তা নিৰ্মাণ আৰু সংৰক্ষণ, কুঁৱা আৰু অতিথিশালাৰ ব্যৱস্থা, গছ ৰোপণ, সিঞ্চন প্ৰকল্প, সেনাৰ নিৰ্মাণ, খনি চলোৱা, ৰাজপৰিয়ালৰ ধৰ্মীয় প্ৰতিষ্ঠান আৰু ব্যক্তি বিশেষলৈ অনুদান, লগতে ৰাজপৰিয়ালৰ ভাৰসাম্যৰ ব্যৱস্থাপনাও অন্তৰ্ভুক্ত আছিল।

জানো আহক

মৌর্য্য প্রশাসনত কিছু পৰিৱর্তন অশোকে আনিছিল। মৌর্য্য পৰম্পৰাগত ৰাজত্বৰ ধাৰণাক অশোকে পিতৃতুল্য দৃষ্টিভংগীৰে নৰম কৰি তুলিছিল। কলিংগ শিলালিপিত অশোকে ঘোষণা কৰে—"সকলো মানুহ মোৰ সন্তান"। অশোকে এক নতুন বিষয়া বর্গ নিযুক্ত কৰিছিল, যাক *ধম্মমহামাত্র* বুলি কোৱা হৈছিল। এই বিষয়াসকলৰ দায়িত্ব আছিল জনসাধাৰণৰ দৈহিক আৰু আধ্যাত্মিক কল্যাণ নিশ্চিত কৰা।

পাটলিপুত্র ৰাজধানীৰ প্রশাসন সুপৰিকল্পিত আছিল। ইয়াৰ দায়িত্ব আছিল এটা *মিউনিচিপেল কমিশ্যন*-ৰ ওপৰত, য'ত ৩০ জন সদস্য আছিল। এই কমিশ্যনটো ছটা ভাগ বা *কমিটী*-ত বিভক্ত আছিল আৰু প্রতিটো ভাগত ৫জন সদস্য আছিল। এইসমূহ কমিটীয়ে তলত দিয়া কার্যসমূহ পৰিচালনা কৰিছিল—

- শিল্প কলা,
- বিদেশী নাগৰিকৰ পর্যবেক্ষণ,
- জন্ম-মৃত্যুৰ পঞ্জীয়ন,
- বাণিজ্য আৰু ব্যৱসায়,
- নির্মিত সামগ্রী,
- কৰ সংগ্রহ আৰু বিক্রী কৰা সামগ্রী।

মৌর্য্য সাম্রাজ্যত গুপ্তচৰ প্রথাক ৰাজকীয় কার্যকলাপ হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া হৈছিল। বহু গুপ্তচৰ নিযুক্ত হৈছিল, যিয়ে ৰজাক গোপন তথ্য প্রেৰণ কৰিছিল। এই গুপ্তচৰসকলে সাম্রাজ্যৰ দূৰ-দূৰান্ত অঞ্চলৰ সৈতে যোগাযোগ বজাই ৰাখিবলৈ সহায় কৰিছিল।

৪.৫.২ প্রাদেশিক প্রশাসন

অশোকৰ শিলালিপিত উল্লেখ থকা অনুসৰি, মৌর্য্য সাম্রাজ্যত পাঁচটা মুখ্য ৰাজনৈতিক কেন্দ্র আছিল। আমি ইতিমধ্যে পাটলিপুত্র ৰাজধানীৰ সুচিন্তিত প্রশাসনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰি

আহিছোঁ। বাকী চাৰিটা কেন্দ্ৰ আছিল—**তক্ষশিলা**, **উজ্জয়িনী**, **তোশালী** আৰু **সুবৰ্ণগিৰি**। এই কেন্দ্ৰসমূহ এজন গৱৰ্ণৰৰ অধীনত আছিল, যিয়ে সাধাৰণতে ৰাজপৰিয়ালৰ সদস্য আছিল। সৰু এককসমূহৰ গৱৰ্ণৰসকল স্থানীয় মানুহৰ পৰা নিৰ্বাচিত কৰা হৈছিল।

এজন জ্যেষ্ঠ বিষয়া, যাক *প্ৰদেশিক* বুলি কোৱা হৈছিল, তেওঁ পাঁচ বছৰৰ অন্তৰালত প্ৰদেশসমূহ পৰিদৰ্শন কৰি প্ৰশাসনিক পৰীক্ষা চলাইছিল। আন এক বিষয়া গোট আছিল *ৰাজুক*সকল, যাক নগৰ আৰু গাঁৱত নিযুক্ত কৰা হৈছিল আৰু তেওঁলোকৰ কাৰ্য আছিল ন্যায়-বিচাৰৰ দায়িত্ব পালন কৰা। যুক্ত নামেৰে অন্য এজন বিষয়া নিযুক্ত আছিল, যিয়ে বিভিন্ন উৎসৰ পৰা অহা তথ্য সংগ্ৰহ আৰু লিখনিত ৰখাৰ দায়িত্ব লৈছিল।

অৰ্থশাস্ত্ৰ অনুসৰি, প্ৰদেশসমূহ *বিশয়* বা জিলা আৰু জিলা *গ্ৰাম*ত বিভক্ত আছিল। প্ৰতিখন গাঁৱত এজন হিচাপ ৰখা বিষয়া আৰু এজন কৰ সংগ্ৰাহক নিযুক্ত আছিল। *গ্ৰামিক* বা গাঁওবুঢ়াই তেওঁলোকৰ ওচৰত উত্তৰদায়ী আছিল।

৪.৫.৩ সৈন্যবাহিনী

মৌৰ্য্য সাম্ৰাজ্যই এটা বৃহৎ আৰু সুসংগঠিত সৈন্যবাহিনী বজাই ৰাখিছিল। ৰোমান লেখক প্লিনিৰ মতে, চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্য্যৰ অধীনত ৬ লক্ষ পদাতিক, ৩০,০০০ অশ্বাৰোহী আৰু ৯,০০০ হাতীৰ বাহিনী আছিল। আন এক উৎসত উল্লেখ আছে যে মৌৰ্য্যসকলৰ ওচৰত ৮,০০০ ৰথ আছিল।

মেগাস্থেনিছৰ মতে, ছটা উপ-কমিটিসহ এখন কমিটিয়ে সামৰিক কাৰ্যকলাপৰ সমন্বয় কৰিছিল। এই ছটা উপ-কমিটিৰ দায়িত্ব আছিল—

1. **নৌবাহিনী**,
2. **পৰিবহণ আৰু যোগান**,
3. **পদাতিক বাহিনী**,

4. **ঘোঁৰা বাহিনী,**
5. **ৰথ বাহিনী,**
6. **হাতী বাহিনী।**

মেগাস্থেনিছৰ মতে, সৈন্যসকলক ৰাজ্যৰ পৰা নিয়মিত দৰমহা দিয়া হৈছিল। কৌটিল্যই *নৰাধ্যক্ষ* নামৰ এজন বিষয়াৰ উল্লেখ কৰিছে, যিয়ে জলযান বা নৌকা প্ৰশাসনৰ দায়িত্বত আছিল। এই তথ্যৰ পৰা ই অনুমান কৰা যায় যে মৌৰ্য্যসকলৰ নিজৰ নৌবাহিনীও আছিল।

জানি লোৱা ভাল

মৌৰ্য্যসকলে তেওঁলোকৰ প্ৰাদেশিক কেন্দ্ৰসমূহ অতি চিন্তাভাবনাৰে নিৰ্বাচন কৰিছিল। তক্ষশিলা আৰু উজ্জয়িনী দুয়োটা দীৰ্ঘ দূৰত্বৰ বাণিজ্য পথৰ ওপৰত অৱস্থিত আছিল। সুবৰ্ণগিৰি অৱস্থিত আছিল এনে এক স্থানত, য'ৰ পৰা কৰ্ণাটকৰ সোণৰ খনিৰ পৰা সম্পদ সংগ্ৰহ সহজ হৈছিল।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্ৰশ্নসমূহৰ উত্তৰ দিয়ক:

Q ১২: মৌৰ্য্য সাম্ৰাজ্যৰ প্ৰশাসনৰ মুৰব্বী কোন আছিল?

.....

Q ১৩: মৌৰ্য্য সাম্ৰাজ্যত ৰাজস্ব সংগ্ৰহৰ দায়িত্বত কোন আছিল?

.....

Q ১৪: মৌর্য্য সাম্রাজ্যত কিমানটা ৰাজনৈতিক কেন্দ্ৰ আছিল ?

.....

Q ১৫: সমাহার্ত্তা কোন আছিল ?

.....

Q ১৬: অধ্যক্ষ কোন আছিল ?

.....

Q ১৭: প্ৰদেশিক কোন আছিল ?

.....

Q ১৮: নৱাধ্যক্ষ কোন আছিল ?

.....

Q ১৯: মৌর্য্যসকলৰ কেন্দ্ৰীয় প্ৰশাসনৰ ওপৰত প্ৰায় ৬০টা শব্দত এখন টোকা লিখক:

.....

.....

.....

.....

.....

৪.৬ মৌর্য্য সাম্ৰাজ্যৰ পতন

অশোকৰ মৃত্যু প্ৰায় খ্ৰীঃ পূঃ ২৩২ চনত হৈছিল। তেওঁৰ মৃত্যুৰ লগে লগে মৌর্য্য সাম্ৰাজ্য পতন হ'বলৈ ধৰিলে। মৌর্য্য বংশৰ শেষ ৰজা আছিল বৃহদ্ৰথ, যাক তেওঁৰ ব্ৰাহ্মণ সেনাপতি পুষ্যমিত্ৰ শুঙই হত্যা কৰিছিল। তাৰ পাছত পুষ্যমিত্ৰই শুঙ বংশ স্থাপন কৰে।

আগতে বেছি ভাগ ইতিহাসবিদে বিশ্বাস কৰিছিল যে অশোকৰ ধৰ্মীয় নীতিয়েই মৌর্য্য সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ মুখ্য কাৰণ আছিল। কোৱা হৈছিল যে বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰতি অশোকৰ অতিপ্ৰবণতাই ব্ৰাহ্মণসকলক ক্ষুব্ধ কৰিলে, যিয়ে বিদ্ৰোহ গঢ়ি তুলিছিল। কিন্তু অশোকৰ নীতি মনোযোগসহকাৰে চালে দেখা যায় যে তেওঁ ব্ৰাহ্মণ আৰু শ্ৰামণৰ প্ৰতি সম্মান দেখুওৱাৰ ওপৰত বহুত গুৰুত্ব দিছিল।

আৰু কোৱা হয় যে অশোকৰ অহিংসাৰ নীতিয়ে মৌর্য্যসেনাৰ শক্তি কমাই পেলালে। ফলত, বিদেশী আক্ৰমণকাৰীসকলে সাম্ৰাজ্যৰ ওপৰত আক্ৰমণ কৰিবলৈ সুবিধা পাইছিল। কিন্তু এই যুক্তি সম্পূৰ্ণভাৱে গ্ৰহণযোগ্য নহয়, কাৰণ আগৰ অংশত ইতিমধ্যে আলোচনা কৰা হৈছে যে অশোকে অৱশ্যে বিশেষ পৰিস্থিতিত হিংসাৰ ব্যৱহাৰ স্বীকাৰ কৰিছিল।

এইদৰে, মৌর্য্য সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ মূল কাৰণ ক'বলৈ গ'লে ই অন্য ক'ত বাৰু আছিল সেয়া বিচাৰি চাব লাগিব।

মৌর্য্য সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ আঁৰত কিছু গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰণ আছিল:

(১) সাম্ৰাজ্যৰ বিশালতা:

অশোকৰ অধীনত সাম্ৰাজ্য অতি ডাঙৰ আৰু বিস্তৃত হৈ পৰিছিল। সাম্ৰাজ্যৰ সকলো অঞ্চলত পৰ্যাপ্ত প্ৰশাসনিক গঠনতন্ত্ৰ বৰ্তাই ৰখাটো কঠিন হৈ পৰিছিল। যোগাযোগ আৰু নিয়ন্ত্ৰণৰ অভাৱৰ বাবে কেন্দ্ৰীয় শাসনযন্ত্ৰ ধীৰে ধীৰে অসাৰ হ'ব ধৰিলে।

(২) প্ৰশাসনিক ক্ৰমান্বয়ৰ অভাৱ:

মৌর্য্য বংশৰ অন্তিম ৰজাসকলে কেন্দ্রীয় শাসন ব্যৱস্থাক দৃঢ়ভাৱে ধৰি ৰখাত ব্যর্থ হৈছিল। উচ্চপদস্থ বিষয়া আৰু গৱর্ণৰসকলে অধিক স্বায়ত্তশাসন লাভ কৰি স্বতন্ত্রতাৰ সন্ধানত আগবাঢ়িছিল।

(৩) অর্থনৈতিক ভৰসাম্যতা হ্রাস:

সাম্রাজ্যৰ সুদীর্ঘ ৰক্ষণাবেক্ষণ আৰু কল্যাণমূলক কাম-কাজৰ বাবে অপাৰ ব্যয় খৰচ হৈছিল। ফলত ৰাজকোষৰ ওপৰত যথেষ্ট চাপ পৰিছিল। অর্থনৈতিক ভৰসাম্য নষ্ট হোৱাৰ ফলত ৰাজস্ব সংগ্রহ আৰু প্রশাসনিক কার্যক্ষমতা হ্রাস হ'বলৈ ধৰে।

(৪) পৰৱর্তী শাসকসকলৰ অযোগ্যতা:

চন্দ্রগুপ্ত, বিন্দুসাৰ আৰু অশোকৰ দৰে শক্তিশালী আৰু দূৰদর্শী নেতৃত্বৰ অনুপস্থিতিত মৌর্য্য সাম্রাজ্য পতনৰ দিশে গতি কৰে। বৃহদ্রথৰ দৰে ৰজাসকল ৰাজনৈতিক অৱস্থাত স্থিতিশীলতা বজাই ৰাখিবলৈ ব্যর্থ হৈছিল।

(৫) বিদ্রোহ আৰু দেশীয় আঘাত:

তক্ষশিলা অঞ্চলত বিদ্রোহ একাধিকবাৰ ঘটিছিল। কেন্দ্রীয় শাসনকর্তৃৰ এই বিদ্রোহবোৰ দমন কৰিব পৰা নাছিল। ই সাম্রাজ্যক ভিতৰৰ পৰা বিভাজনৰ সূচনা কৰে।

(৬) বিদেশী আক্রমণ:

উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত গ্রীকসকল, বিশেষকৈ ইউ-থিডেমাছৰ দৰে যুৱান শাসকে আক্রমণ আৰম্ভ কৰিছিল। মৌর্য্য সাম্রাজ্যৰ শেষ অৱস্থাত এনে বহিঃআক্রমণ অধিক বাঢ়ি গ'ল।

এই সকলোবোৰ কাৰণত মৌর্য্য সাম্রাজ্য খ্রীঃ পূঃ ১৮০ চনত পতন ঘটে। পুষ্যমিত্র শুঙই বৃহদ্রথক হত্যা কৰি শুঙ বংশ প্রতিষ্ঠা কৰে আৰু মৌর্য্য শাসনৰ অৱসান হয়।

৪.৭ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- মৌর্য্য সাম্ৰাজ্য খ্ৰীঃ পূঃ ৩২১ চনত চন্দ্ৰগুপ্ত মৌর্য্যৰ দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল।
- কৌটিল্য বা চাণক্যই মৌর্য্য শাসনৰ মৌলিক নীতি স্থাপন কৰাত সহায় কৰিছিল।
- চন্দ্ৰগুপ্তৰ পিছত বিন্দুসাৰ আৰু তাৰ পিছত অশোক সিংহাসনত বহে।
- কলিংগ যুদ্ধৰ পিছত অশোকে বৌদ্ধ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰে আৰু *ধম্ম* নামৰ এটা নৈতিক নীতি প্ৰচাৰ কৰে।
- মৌর্য্য শাসন ব্যৱস্থা কেন্দ্ৰীয়, প্ৰাদেশিক আৰু স্থানীয় শাসনৰ ভিত্তিত গঠিত হৈছিল।
- মৌর্য্যসকলৰ এটা বৃহৎ আৰু সুসংগঠিত সৈন্যবাহিনী আছিল।
- অশোকৰ মৃত্যুৰ পিছত সাম্ৰাজ্য দুৰ্বল হৈ পৰে আৰু খ্ৰীঃ পূঃ ১৮০ চনত পতন ঘটে।

৪.৮ অধিক জানিবলৈ

1. থাপাৰ, ৰোমিলা (2002): *Aśoka and the Decline of the Mauryas*, অক্সফ'ৰ্ড ইউনিভাৰ্চিটি প্ৰেছ।
2. কৌটিল্য (চাণক্য): *অৰ্থশাস্ত্ৰ*।
3. ত্ৰিপাঠী, ৰামশৰণ (১৯৯1): *History of Ancient India*, মোতিলাল বেনাৰ্ছিদাছ পাব্লিশাৰ্ছ।

৪.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

Q ১: চন্দ্ৰগুপ্ত মৌর্য্য

Q ২: এজন ব্ৰাহ্মণ, যিয়ে চন্দ্ৰগুপ্তক সহায় কৰিছিল

Q ৩: মেগাস্থেনিছ

Q ৪: খ্ৰীঃ পূঃ ৩২১ চনত

Q ৫: বিন্দুসাৰ

Q ৬: ৬০টা শব্দৰ উত্তৰ– (ছাত্রই লিখিব লাগে)

Q ৭: অশোক

Q ৮: পাটলিপুত্র

Q ৯: তক্ষশিলা আৰু উজ্জয়িনী

Q ১০: সৰু শিলালিপি, ডাঙৰ শিলালিপি আৰু স্তম্ভলিপি

Q ১১: ধম্মমহামাত্র

Q ১২: ৰজা

Q ১৩: সমাহার্ত্তা

Q ১৪: ৫ খন

Q ১৫: মুখ্য কৰ সংগ্রাহক

Q ১৬: প্রশাসনিক বিষয়া

Q ১৭: উচ্চ পর্যায়ৰ পর্যবেক্ষক

Q ১৮: নৌকাৰ অধ্যক্ষ

Q ১৯: ৬০টা শব্দৰ উত্তৰ– (ছাত্রই লিখিব লাগে)

৪.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

অতি চুটি প্রশ্ন (প্রত্যেকটো ৫০টা শব্দৰ ভিতৰত):

1. মৌর্য্য সাম্ৰাজ্য কেতিয়া প্রতিষ্ঠা হৈছিল?
2. কৌটিল্য কোন আছিল?
3. অশোক কোন যুদ্ধৰ পিছত বৌদ্ধ ধর্ম গ্রহণ কৰে?
4. মৌর্য্যসকলৰ প্রধান ৰাজধানী কোনখন আছিল?

চুটি প্রশ্ন (প্রায় ১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত):

1. চন্দ্রগুপ্ত মৌর্য্যৰ ৰাজনৈতিক অভিলাষৰ ওপৰত এখন টোকা লিখা।
2. অশোকৰ ধম্ম নীতিৰ ওপৰত লিখা।
3. মৌর্য্য শাসন ব্যৱস্থাৰ কেন্দ্রীয় গঠন বিৱৰণ কৰা।

দীঘল প্রশ্ন (প্রায় ৫০০ শব্দ):

1. মৌর্য্য সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ কাৰণসমূহ আলোচনা কৰা।
2. মৌর্য্য প্রশাসনিক ব্যৱস্থা বিশ্লেষণ কৰা।

অধ্যায় ৫: ভাৰতত মৌলিক চৰ্তবিধানৰ বিকাশ

অধ্যায় গাঁথনি

৫.১ উদ্দেশ্য

৫.২ পৰিচয়

৫.৩ মৌলিক চৰ্তবিধান বুজা

৫.৪ চৰ্তবিধানৰ বিকাশ

৫.৪.১ পুনৰ্থ গোট

৫.৪.২ ধৰ্ম আৰু ধৰ্মচিন্তাৰ উত্থান

৫.৪.৩ ধৰ্মশাস্ত্রসমূহ আৰু বৌদ্ধ চিন্তাধাৰা

৫.৪.৪ ইছলামিক আৰু ইউৰোপীয় প্রভাৰ

৫.৫ উপসংহাৰ

৫.৬ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৫.৭ অধিক জানিবলৈ

৫.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৫.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো পঢ়ি আপুনি—

- মৌলিক চৰ্তবিধানৰ অৰ্থ বুজিব পাৰিব।
- ভাৰতত মৌলিক চৰ্তবিধানৰ বিকাশৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাৰ লগত সংযুক্ত ধৰ্ম আৰু ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ ভূমিকা বুজিবলৈ সক্ষম হ'ব।
- বৌদ্ধ চিন্তাধাৰাৰ ওপৰত এটা মত গঢ়ি তুলিবলৈ সক্ষম হ'ব।
- ইছলামিক আৰু ইউৰোপীয় ধাৰণাৰ প্ৰভাৱ বুজিব পাৰিব।

৫.২ পৰিচয়

ভাৰতত মৌলিক চৰ্তবিধানৰ বিকাশ হৈছে এটা দীঘলীয়া আৰু জটিল প্ৰক্ৰিয়া, যি নানা সাংস্কৃতিক, ধৰ্মীয় আৰু বৌদ্ধিক পৰম্পৰাৰ সৈতে জড়িত। মৌলিক চৰ্তবিধান বুজা মানে কেৱল এক আইনী দৃষ্টিকোণৰ পৰা নহয়, বৰঞ্চ সমাজ, ধৰ্ম, নৈতিকতা আৰু ৰাজ্যৰ দায়িত্বৰ ওপৰত যি চিন্তা-চৰ্চা হৈছে তাৰ এক সামগ্ৰিক অৱলোকন। ভাৰতীয় সমাজত ধৰ্ম, নীতি আৰু দায়িত্ব—এইবোৰে এক গভীৰ সামাজিক সংগঠনৰ আধাৰ গঢ়ি তোলে।

এই অধ্যায়টোত আমি মৌলিক চৰ্তবিধানৰ অৰ্থ আৰু ইয়াৰ উৎপত্তি, বিকাশ আৰু বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ উৎসসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাত ধৰ্ম, বৌদ্ধ ধৰ্ম, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, ইছলামিক ধৰ্ম আৰু ইউৰোপীয় ধাৰণাৰ সংমিশ্ৰণত মৌলিক চৰ্তবিধানৰ ধাৰণা গঢ় লৈ উঠিছিল। এই ঐতিহাসিক আৰু বৌদ্ধিক পৰিৱেশেই ভাৰতীয় সংবিধানৰ আধুনিক ৰূপক ভিত্তি প্ৰদান কৰিছে।

৫.৩ মৌলিক চর্তবিধান বুজা

“চর্তবিধান” বা “Constitutionalism” শব্দটোৰে সাধাৰণতে তেনে এক ব্যৱস্থাক বুজায় য’ত ৰাজনৈতিক শক্তিৰ ব্যৱহাৰৰ ওপৰত সীমা আৰোপ কৰা হয় আৰু চৰকাৰৰ কার্য্য স্বেচ্ছাচাৰী নোহোৱা নিশ্চিত কৰা হয়। ই এটা শাসনৰ ধাৰণা, য’ত চৰকাৰৰ ক্ষমতা সীমিত আৰু আইন, নৈতিকতা আৰু ৰাজনৈতিক তত্ত্বৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্রিত।

“মৌলিক চর্তবিধান” বুজা মানে হৈছে তেনে এক ধাৰণা, যি কেৱল চৰকাৰৰ গঠন আৰু ক্ষমতা সীমিত কৰাই নহয়, বৰঞ্চ শাসনৰ প্রতি এক নৈতিক, ন্যায়িক আৰু দায়িত্বশীল দৃষ্টিভংগীও স্থাপন কৰে। এই ধাৰণাত ব্যক্তিৰ অধিকাৰ, স্বাধীনতা, সামাজিক ন্যায় আৰু দায়িত্ব একেলগে সন্নিৱিষ্ট হৈ থাকে।

মৌলিক চর্তবিধানত চৰকাৰৰ বিভিন্ন অংগ—যেনে, বিধায়িকা, কার্যপালিকা আৰু ন্যায়পালিকাৰ মাজত শক্তিৰ বিভাজন আৰু ক্ষমতাৰ পৰস্পৰ নিৰীক্ষা (checks and balances) ধাৰণা এটা কেন্দ্রীয় তত্ত্ব। ইয়াৰ উপৰিও, মৌলিক চর্তবিধান বুজা মানে হৈছে—আইনৰ শাসন, মৌলিক অধিকাৰ, ন্যায়প্রদানৰ স্বাধীনতা, গণতান্ত্রিক পদ্ধতি আৰু নীতি-নৈতিকতাৰ ওপৰত আধাৰিত শাসন ব্যৱস্থা।

ভাৰতত এই ধাৰণাৰ প্রাচীন ৰূপ ধর্ম, বৌদ্ধ চিন্তাধাৰা, ধর্মশাস্ত্র, সমাজ ব্যৱস্থা আদিৰ মাজত গঢ় লৈ উঠিছিল। এইবোৰ উৎসত ব্যক্তি আৰু শাসনৰ মাজৰ সম্পর্ক, ন্যায়, কর্তব্য, শাসকৰ সীমা আৰু জনসাধাৰণৰ অধিকাৰৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হৈছিল।

এই ভাবনাসমূহে ভাৰতত এক মৌলিক চর্তবোধ গঢ়ি তোলে, যিয়ে আগলৈ গৈ আধুনিক ভাৰতীয় সংবিধানৰ ভিত্তি প্রস্তুত কৰে।

৫.৪ চর্তবিধানৰ বিকাশ

ভাৰতত চর্তবিধানৰ বিকাশ এটা একমাত্রিক প্রক্রিয়া নহয়, বৰঞ্চ ই বিভিন্ন যুগত হোৱা ধর্মীয়, সামাজিক, নৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক আন্দোলনৰ ফচল। ভাৰতীয় চিন্তা-চর্যাৰ

ভিতৰত সকলোবোৰ—শাসনৰ ধাৰণা, ন্যায়-অন্যায়ৰ বোধ, জনসাধাৰণৰ অধিকাৰ আৰু শাসকৰ দায়িত্বৰ বিষয়ে বিশেষ গুৰুত্ব দি আলোচনা কৰিছিল। এইবোৰ ধাৰণাই আগলৈ গৈ আধুনিক ভাৰতীয় সংবিধানৰ বৌদ্ধিক আৰু নৈতিক আধাৰ গঢ়ি তুলিছিল।

এই বিকাশমূলক প্ৰবণতাসমূহক আমি কেইবাটাও শাখাত ভাগ কৰিব পাৰোঁ—পুনৰ্থ গোট বা সংস্কাৰপন্থী চিন্তাধাৰা, ধৰ্মীয় চিন্তাচৰ্যা (হিন্দু, বৌদ্ধ), ইছলামিক আৰু ইউৰোপীয় ধাৰণাৰ সংমিশ্ৰণ।

৫.৪.১ পুনৰ্থ গোট (Reform Groups)

ভাৰতত ১৮শ শতিকাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি সমাজ আৰু ধৰ্মত এক গভীৰ পৰিবৰ্তনৰ ধাৰা পৰিলক্ষিত হৈছিল। এই পৰিবৰ্তনৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য আছিল সমাজৰ ভিতৰত হোৱা অসাম্য, অনাচাৰ আৰু অশিক্ষাৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিক্ৰিয়া জনোৱা। সংস্কাৰপন্থীসকলে ধৰ্মীয় বিশ্বাস, সামাজিক কুৰীতি, আৰু ৰাজনৈতিক অধীনতাৰ বিৰুদ্ধে অৱস্থান লৈ সামাজিক ন্যায়, ব্যক্তিগত স্বাধীনতা আৰু মানবাধিকাৰৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল।

ব্ৰাহ্ম সমাজ (ৰাজা ৰামমোহন ৰায়), আৰ্য সমাজ (স্বামী দয়ানন্দ), থিয়ছফিকেল চোচাইটি, প্ৰাৰ্থনা সমাজ, ৰামকৃষ্ণ মিছন আদি গোটে ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাত মৌলিক অধিকাৰ, শাসনৰ দায়িত্ব আৰু সমাজত ন্যায়িক স্বচ্ছতাৰ কথা প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল।

এই সংস্কাৰপন্থী চিন্তাধাৰাই ভাৰতীয় সমাজত বৌদ্ধিক প্ৰবৃত্তি আৰু আত্মসমীক্ষা আৰম্ভ কৰি মৌলিক চৰ্তবিধানৰ ধাৰণাৰ বাবে এক জনমভূমি তৈয়াৰ কৰিছিল। তেওঁলোকে ব্যক্তিৰ অধিকাৰ, ধৰ্মীয় স্বাধীনতা, মত প্ৰকাশৰ অধিকাৰ, আৰু নৈতিক চৰ্তবোধৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল—যিয়ে আগলৈ গৈ ভাৰতীয় সংবিধানত অন্তৰ্ভুক্ত হয়।

৫.৪.২ ধৰ্ম আৰু ধৰ্মচিন্তাৰ উত্থান

ভাৰতীয় সভ্যতাত প্ৰাচীন যুগৰ পৰাই ধৰ্ম সামাজিক জীৱনৰ কেন্দ্ৰস্থ শক্তি হৈ পৰিছিল। এই ধৰ্ম কেৱল আধ্যাত্মিকতা, পূজা-অৰ্চনা বা জীৱনোত্তৰ চিন্তাত সীমাবদ্ধ নহয়; ই শাসন, ন্যায়, কৰ্তব্য আৰু সামাজিক দায়িত্বৰ সৈতে ওতপ্ৰোতভাৱে জড়িত আছিল।

প্রাচীন ভাৰতত ‘ধর্ম’ শব্দৰ অর্থ আছিল—নৈতিক আচৰণ, সামাজিক শৃংখলা, ব্যাক্তিগত কর্তব্য আৰু সামাজিক কর্তব্যৰ সমন্বয়। ই দায়িত্ব আৰু অধিকাৰৰ এক ভাৰসাম্যপূর্ণ বোধত আধাৰিত। এই ধর্মচিন্তাই সমাজত এক নিয়ম, শাসনৰ নৈতিক আধাৰ আৰু চৰকাৰৰ সীমা নির্ধাৰণ কৰি দিলে।

বেদ, উপনিষদ, ধর্মশাস্ত্র, পুৰাণ, মহাভাৰত, আৰু ৰামায়ণ আদি গ্রন্থত এই ধর্মচিন্তাৰ বিৱৰণ দেখা যায়। এই গ্রন্থবোৰত ৰাজধর্ম, ৰজাৰ দায়িত্ব, প্রজাৰ অধিকাৰ, ন্যায়পালন, শাসন আৰু সুশাসনৰ এক নৈতিক দিশ পোৱা যায়।

উদাহৰণস্বৰূপে, মহাভাৰতত শাসকৰ প্রতি প্রজাৰ অধিকাৰৰ বর্ণনা আছে—যদি ৰজাই অন্যায় কৰে, তেনেহ’লে প্রজাই তেওঁক ৰাজ্যৰ পৰা উৎখাত কৰিব পাৰে। এই ধাৰণাই চর্তবোধ আৰু জন-আধিপত্যৰ ওপৰত এক প্রাচীন চিন্তাক প্রতিনিধিত্ব কৰে।

এই ধর্মচিন্তাই আগলৈ গৈ আধুনিক মৌলিক চর্তবিধানৰ বাবে এক নৈতিক আধাৰ প্রদান কৰে—য’ত শাসক জনতাৰ ওপৰত দায়িত্বশীল, আইনৰ ওপৰত সকলো সমান আৰু নৈতিকতা আৰু ন্যায় চৰকাৰৰ মূল ভিত্তি।

৫.৪.৩ ধর্মশাস্ত্রসমূহ আৰু বৌদ্ধ চিন্তাধাৰা

ভাৰতীয় সমাজৰ ধর্ম-আইনী আৰু নৈতিক কাঠামো গঢ়ি তোলাত ধর্মশাস্ত্রসমূহে এটা গভীৰ প্রভাৱ পেলাইছে। ‘ধর্মশাস্ত্র’ শব্দটোৱে তেনে শাস্ত্রবোৰক সূচায় যি ধর্ম, কর্তব্য, সামাজিক আচৰণ আৰু শাসনৰ নীতিক বুজায়। মনুস্মৃতি, যাজ্ঞবল্ক্য স্মৃতি, নাৰদ স্মৃতি আদিত ৰাজধর্মৰ বর্ণনা, ৰাজসত্তা, শাস্তিৰ নীতি, সামাজিক দায়িত্ব আৰু ব্যক্তিগত আচৰণৰ ওপৰত ব্যাখ্যা দিয়া হৈছে।

ধর্মশাস্ত্রসমূহত ৰজাৰ দায়িত্ব, ন্যায়বিচাৰৰ নিয়ম, প্রজাৰ ওপৰত কৰ সংগ্রহৰ বিধি, আৰু দণ্ডবিধিৰ ওপৰত সুস্পষ্ট নীতি দিয়া আছে। এই ধাৰণাসমূহ মৌলিক চর্তবিধানৰ আধাৰত ৰাজনৈতিক নৈতিকতা আৰু সীমিত চৰকাৰৰ ভাবনাক উৎসাহ দিয়ে। যদিও এই

শাস্ত্রসমূহে বর্ণভিত্তিক সমাজ ব্যৱস্থাক স্বীকৃতি দিছিল তথাপিও তেওঁলোকে শাসনৰ সীমা আৰু শাসক-প্ৰজাৰ সম্পৰ্কৰ ওপৰত এক গাঢ় চিন্তা আগবঢ়াইছিল।

অন্যহাতে, বৌদ্ধ চিন্তাধাৰাই ধৰ্ম, শাসন আৰু নৈতিকতাৰ এক ভিন্ন দৃষ্টিভংগি আগবঢ়াইছিল। গৌতম বুদ্ধৰ শিক্ষা অহিংসা, দয়া, সাম্য আৰু কৰ্তব্যৰ ওপৰত আধাৰিত। বৌদ্ধ ধৰ্মত ৰাজসত্তাৰ লক্ষ্য হ'ল—জনসাধাৰণৰ হিতসাধন। অশোকৰ শাসনৰ সময়ত এই চিন্তাধাৰা বৌদ্ধ ধম্ম ৰূপে প্ৰতিষ্ঠা পায় আৰু শাসনক নৈতিকতাৰ সৈতে সংহত কৰে।

অশোকৰ শিলালিপিসমূহত দেখা যায় যে—শাসকৰ উদ্দেশ্য হ'ল জনসাধাৰণৰ কল্যাণ, ধৰ্মৰ প্ৰচাৰ আৰু অহিংস নীতিৰ অনুসৰণ। অশোকে 'ধম্মমহামাত্ৰ' নিযুক্ত কৰি ধৰ্ম আৰু শাসনক একে দিশত লৈ যাব খুজিছিল। ই হৈছে এক মৌলিক চৰ্তবোধৰ প্ৰাক্-আধুনিক ৰূপ; য'ত শাসন ন্যায়, দায়িত্ব, সামাজিক সম্প্ৰীতি আৰু নৈতিকতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।

এইদৰে, ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ শাসনৰ নীতি আৰু বৌদ্ধ চিন্তাধাৰাৰ সামাজিক ন্যায় আৰু নৈতিকতাবোধ—দুয়োটাই ভাৰতীয় মৌলিক চৰ্তবিধানৰ ধাৰণাৰ ভিতৰভাগ গঢ়ি তোলে।

৫.৪.৪ ইছলামিক আৰু ইউৰোপীয় প্ৰভাৱ

ভাৰতত ইছলামিক চিন্তাধাৰাৰ আগমন মধ্যযুগত হৈছিল। ইছলামিক ৰাজত্ব (যেনে দিল্লী সালতনত, মুঘল সাম্ৰাজ্য) আৰু ইয়াৰ সৈতে সংযুক্ত ধৰ্মীয় আৰু ৰাজনৈতিক তত্ত্বই ভাৰতীয় শাসন ব্যৱস্থাৰ ওপৰত এক নতুন দিশৰ প্ৰভাৱ পেলাইছিল।

ইছলামিক ধৰ্মত 'শৰিয়ত' আইন ৰাজনীতি, ধৰ্ম আৰু নৈতিকতাৰ এক সংহত ৰূপ। খলিফা বা শাসকক 'আল্লাহৰ প্ৰতিনিধি' বুলি গণ্য কৰা হৈছিল, আৰু তেওঁলোকে আইন আৰু ন্যায় ব্যৱস্থাৰ ওপৰত দায়িত্ব প্ৰাপ্ত আছিল। যদিও ভাৰতীয় চিন্তাচৰ্যা আৰু ইছলামিক চিন্তাৰ মাজত মৌলিক পাৰ্থক্য আছিল, তথাপিও ইছলামিক শাসকৰ অধীনত ন্যায়বিচাৰ, কৰ্তব্য আৰু চৰকাৰৰ প্ৰতি দায়িত্বৰ চিন্তা সুস্পষ্ট আছিল।

উদাহৰণস্বৰূপে, আকবৰে 'সুলহ-ই-কুল' (সৰ্বজনীন সম্প্ৰীতি) নীতি গ্ৰহণ কৰিছিল, যিয়ে ধৰ্মনিৰপেক্ষতাৰ আৰু শাসনত সহনশীলতাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ চিন্তা প্ৰদান কৰিছিল।

এইধৰণৰ চিন্তাই অসমৰ দার্শনিকশ্রেষ্ঠ শ্রীমন্ত শংকৰদেৱৰ সম্প্রীতিমূলক ভাৱনাৰ সৈতে মিল খাই গৈছিল।

অন্যহাতে, ইউৰোপীয় চিন্তাধাৰা আৰু উপনিবেশবাদে ভাৰতীয় সমাজ আৰু ৰাজনীতিৰ ওপৰত গভীৰ প্রভাৱ পেলাইছিল। ইংৰাজ ৰাজত্বৰ সময়ত, ইউৰোপীয় ৰাজনৈতিক চিন্তা—যেনে সাংবিধানিক চৰকাৰ, মৌলিক অধিকাৰ, আইনৰ শাসন, প্রশাসনিক জবাবদিহিতা, মত প্রকাশৰ স্বাধীনতা আদিৰ প্রবেশ ঘটে।

জন লক, ৰুছো, মন্টেস্কিউ আদি চিন্তাবিদৰ মত আৰু যুক্তৰাজ্য আৰু আমেৰিকাৰ সাংবিধানিক প্রথাই ভাৰতীয় বৌদ্ধিক সমাজক গভীৰভাৱে প্রভাৱিত কৰিছিল। ইয়াৰ ফলত ভাৰতত এখন আধুনিক, লিখিত, গণতান্ত্রিক সংবিধানৰ প্রেৰণা জন্ম লৈছিল।

ইছলামিক সম্প্রীতি আৰু দায়িত্ববোধৰ ধাৰণা, আৰু ইউৰোপীয় ৰাজনৈতিক দর্শন—এই দুয়োটাই আধুনিক ভাৰতীয় মৌলিক চর্তবিধানৰ ভিতৰত স্থান পাইছে।

৫.৫ উপসংহাৰ

এই অধ্যায়টোত আমি ভাৰতত মৌলিক চর্তবিধানৰ ধাৰণাটোৰ বিকাশ আলোচনা কৰিলোঁ। মৌলিক চর্তবিধান বুজা মানে কেৱল আইনী গঠন নোহোৱাকৈ এক নৈতিক, সামাজিক আৰু ধর্মীয় মূল্যবোধৰ সমষ্টি। ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাই প্রাচীন কালৰে পৰা শাসকৰ দায়িত্ব, প্রজাৰ অধিকাৰ, ন্যায় আৰু সামাজিক কর্তব্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল।

ধর্মশাস্ত্র, বৌদ্ধ চিন্তাধাৰা, ইছলামিক শাসনতত্ব আৰু ইউৰোপীয় ৰাজনৈতিক দর্শনে এই মৌলিক ধাৰণাক সময়ে সময়ে নতুন ৰূপ দিছিল। ইয়াৰ ফলত ভাৰতত এক ধৰণৰ

মৌলিক চৰ্তবোধ বিকাশ লাভ কৰিছিল, যিয়ে আধুনিক ভাৰতীয় সংবিধানৰ নৈতিক আৰু চিন্তনীয় আধাৰ গঢ়ি তোলে।

৫.৬ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- মৌলিক চৰ্তবিধান বুজা মানে শাসনৰ ওপৰত সীমা আৰু দায়িত্বৰ চিন্তা।
- ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাত ধৰ্ম, নৈতিকতা, ন্যায় আৰু কৰ্তব্যৰ ওপৰত আগৰে পৰা গুৰুত্ব দিয়া হৈছে।
- সংস্কাৰপন্থী আন্দোলনে ব্যক্তিৰ অধিকাৰ আৰু সামাজিক ন্যায়ৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল।
- ধৰ্মশাস্ত্ৰ আৰু বৌদ্ধ চিন্তাই শাসনৰ নৈতিক আৰু সামাজিক দিশৰ ওপৰত আলোচনা আগবঢ়াইছিল।
- ইছলামিক আৰু ইউৰোপীয় চিন্তাধাৰাই ভাৰতীয় মৌলিক চৰ্তবিধানৰ বিকাশত সহায় কৰিছিল।

৫.৭ অধিক জানিবলৈ

- লাৰ্চ, ডেভিড (2012): *Foundations of Indian Political Thought*, অক্সফ'ৰ্ড ইউনিভাৰ্চিটি প্ৰেছ
- শৰ্মা, অৰুণ (2005): *Dharmashastra and Indian Society*, ৰাৱত পাব্লিকেশ্যন
- ঠাকুৰ, ৰেণু (2005): *The Idea of Justice in Indian Tradition*, ডীপ এণ্ড ডীপ পাব্লিকেশ্যন

৫.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

Q১: মৌলিক চৰ্তবিধান বুজা মানে শাসনৰ ওপৰত সীমা আৰু নৈতিক নিয়ন্ত্ৰণ আৰোপ কৰা।

Q২: সংস্কাৰপন্থীসকলে সমাজৰ অসাম্য, অজ্ঞতা আৰু ধৰ্মীয় কুৰীতিৰ বিৰুদ্ধে সচেতনতা সৃষ্টি কৰিছিল।

Q৩: ধৰ্মশাস্ত্ৰসমূহত ৰাজধৰ্ম, ন্যায়, দায়িত্ব আৰু শাসনৰ নিয়ম উল্লেখ আছে।

Q৪: বৌদ্ধ চিন্তাধাৰাই অহিংসা, সাম্য আৰু নৈতিকতা ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে।

Q৫: ইউৰোপীয় দৰ্শনে গণতন্ত্ৰ, মৌলিক অধিকাৰ আৰু সাংবিধানিক শাসনৰ চিন্তা আগবঢ়াইছিল।

৫.৯ আদৰ্শ প্ৰশ্ন

অতি চুটি প্ৰশ্ন (৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

1. মৌলিক চৰ্তবিধান বুলিলে কি বুজা যায়?
2. সংস্কাৰপন্থী আন্দোলন কেনেকৈ মৌলিক চৰ্তবোধ গঢ়ি তোলে?
3. ধৰ্মশাস্ত্ৰত শাসনৰ বিষয়ে কি উল্লেখ আছে?
4. বৌদ্ধ চিন্তাৰ নৈতিক দিশটো কি?
5. ইউৰোপীয় দৰ্শনৰ প্ৰভাৱ কি আছিল?

চুটি প্ৰশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

1. মৌলিক চৰ্তবিধানৰ বিকাশত ধৰ্মচিন্তাৰ ভূমিকা বৰ্ণনা কৰা।
2. ধৰ্মশাস্ত্ৰ আৰু বৌদ্ধ চিন্তাধাৰাৰ তুলনামূলক আলোচনা কৰা।
3. ইছলামিক চিন্তাধাৰা আৰু আকবৰৰ ‘সুলহ-ই-কুল’ নীতিৰ ব্যাখ্যা কৰা।

দীঘল প্ৰশ্ন (৫০০ শব্দৰ ভিতৰত)

1. ভাৰতত মৌলিক চৰ্তবিধানৰ বিকাশৰ বিভিন্ন উৎস আলোচনা কৰা।
2. সংস্কাৰপন্থী চিন্তাধাৰাই ভাৰতীয় সমাজত মৌলিক চৰ্তবোধ কেনেকৈ আগবঢ়াইছিল—বিস্তাৰিত বৰ্ণনা কৰা।

অধ্যায় ৬: ভাৰতীয় ধর্ম আৰু ৰাজনীতি

অধ্যায় গাঁথনি

৬.১ উদ্দেশ্য

৬.২ পৰিচয়

৬.৩ ৰাজনীতি আৰু ধর্মৰ সম্পর্ক

৬.৩.১ আধ্যাত্মিক ধর্ম

৬.৩.২ ধার্মিক ধর্ম

৬.৩.৩ নৈতিক ধর্ম

৬.৩.৪ সামাজিক ধর্ম

৬.৪ আধুনিক ভাৰতত ধর্ম আৰু ৰাজনীতি

৬.৫ উপসংহাৰ

৬.৬ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৬.৭ অধিক জানিবলৈ

৬.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৬.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

৬.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো পঢ়ি আপুনি—

- ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাত ধর্ম আৰু ৰাজনীতিৰ সম্পর্ক বুজিব পাৰিব।
- আধ্যাত্মিক, ধর্মীয়, নৈতিক আৰু সামাজিক ধর্মৰ বিভিন্ন দিশ বুজিবলৈ সক্ষম হ'ব।

- ভাৰতীয় চিন্তাত ধর্মৰ অর্থ আৰু কার্য্য বুজিব পাৰিব।
- আধুনিক ভাৰতত ধর্ম আৰু ৰাজনীতিৰ পৰস্পৰ সম্পর্ক বিশ্লেষণ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

৬.২ পৰিচয়

ভাৰতীয় দর্শনত ধর্ম আৰু ৰাজনীতি দুয়োটা গুৰুত্বপূর্ণ দিশ। ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাত ধর্মৰ অর্থ কেৱল ধর্মীয় আচাৰ-অনুষ্ঠানতে সীমাবদ্ধ নহয়, বৰঞ্চ ই আধ্যাত্মিকতা, নৈতিকতা, সামাজিক দায়িত্ব আৰু ৰাজনৈতিক শুদ্ধতাৰ এক সংহত ধাৰণাক বুজায়। ভাৰতীয় পৰম্পৰাত ধর্ম হৈছে জীৱনৰ দিশ-নির্দেশনা প্রদান কৰা এক মূল আদর্শ—যি ব্যক্তিগত জীৱন, সামাজিক জীৱন আৰু ৰাজনৈতিক জীৱন—এই তিনিটাই একেলগে সংহত কৰে।

এই অধ্যায়টোত আমি ধর্ম আৰু ৰাজনীতিৰ এই আন্তঃসম্পর্কৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিম। ভাৰতীয় দর্শনত, ৰজা বা শাসকজনক ধর্মপথে চলা বাধ্যতামূলক বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। ৰজাৰ কর্তব্য আছিল প্রজাৰ কল্যাণ নিশ্চিত কৰা আৰু ন্যায়পূর্ণ শাসন প্রদান কৰা। ৰাজধর্ম আৰু ব্যক্তিগত ধর্ম—এই দুয়োটাৰ মাজত সমন্বয় সাধন কৰা ভাৰতীয় চিন্তাৰ এটা মুখ্য লক্ষ্য আছিল।

এই অংশত আমি ধর্মৰ আধ্যাত্মিক, ধর্মীয়, নৈতিক আৰু সামাজিক দিশবোৰ বুজাৰ চেষ্টা কৰিম; লগতে আধুনিক ভাৰতত ধর্ম আৰু ৰাজনীতিৰ সম্পর্ক কেনেদৰে বিকাশ হৈছে তাকো আলোচনা কৰিম।

৬.৩ ৰাজনীতি আৰু ধর্মৰ সম্পর্ক

ভাৰতীয় দর্শনত ৰাজনীতি আৰু ধর্মৰ মাজত গভীৰ সম্পর্ক পোৱা যায়। এই সম্পর্কই ধর্মক ৰাজনৈতিক চিন্তাৰ কেন্দ্রস্থ তত্ত্ব হিচাপে প্রতিষ্ঠা কৰে। ভাৰতীয় চিন্তাত ৰাজনীতিৰ উদ্দেশ্য কেৱল শক্তি অর্জন কৰাই নহয়; ই আত্মসংযম, নৈতিকতা, কল্যাণ আৰু ন্যায়ৰ ওপৰত আধাৰিত। এই ভাবনাৰ কেন্দ্রস্থত আছে "ধর্ম"—যিয়ে ব্যক্তিৰ আচৰণ, সমাজৰ সংগঠন আৰু ৰাজ্যৰ কর্তব্যৰ দিশ নির্দেশ কৰে।

ৰাজনীতিৰ বাবে ধৰ্ম মানে হ'ল—নীতিমূলক চৰকাৰ, ন্যায়পূৰ্ণ শাসন, আৰু সকলোৰে মঙ্গলৰ চিন্তা কৰা এক ৰাজনৈতিক বোধ। ভাৰতীয় দৰ্শন মতে ৰাজসত্তা যদি ধৰ্মৰ ওপৰত আধাৰিত নহয়, তেন্তে সেই শাসন স্বেচ্ছাচাৰী হ'ব পাৰে। গতিকে, ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক ধাৰণাৰ সৈতে অন্তর্ভুক্ত হৈ আছে ধৰ্মৰ আধ্যাত্মিক, নৈতিক, সামাজিক আৰু ধৰ্মীয় দিশবোৰ।

৬.৩.১ আধ্যাত্মিক ধৰ্ম

আধ্যাত্মিক ধৰ্ম হৈছে তেনে এক ধৰ্ম যি মানুহৰ আভ্যন্তৰিক উন্নতি আৰু আত্মজ্ঞানক লক্ষ্য কৰি চলে। ভাৰতীয় দৰ্শনত আত্মা, মোক্ষ, পুনর্জন্ম আদি ধৰ্মীয় দৃষ্টিভংগিৰ মাজেৰে গঢ় লৈছে—যিয়ে আধ্যাত্মিক উন্নতিৰ পথ দেখুৱায়।

ভাৰতীয় দৰ্শনে ব্যক্তিজীৱনৰ চূড়ান্ত লক্ষ্য হিচাপে 'মোক্ষ'ক স্বীকৃতি দিয়ে, আৰু মোক্ষ লাভৰ পথ হিচাপে ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু মোক্ষ—এই চাৰি "পুৰুষাৰ্থ"ৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে। এই চাৰিওটাৰ ভিতৰত ধৰ্ম হৈছে সকলোৰে মূল আধাৰ। আধ্যাত্মিক ধৰ্মৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে—আত্মা আৰু চেতনাৰ উন্নতিৰ জৰিয়তে সমগ্ৰ সমাজক নৈতিক আৰু আত্মিকভাৱে সমৃদ্ধ কৰা।

এই আধ্যাত্মিক ধৰ্মই শাসকসকলক আত্মসংযম, সহানুভূতি, কর্তব্যবোধ, অহিংসা আৰু ন্যায়পথত চলিবলৈ অনুপ্ৰেৰণা দিয়ে। ৰাজনীতি যদি এই আধ্যাত্মিক মূল্যবোধৰ সৈতে একাত্ম হয়, তেনেহলে সমাজত ন্যায়, শান্তি আৰু কল্যাণৰ ভিত্তি সুদৃঢ় হয়।

৬.৩.২ ধৰ্মীয় ধৰ্ম

ধৰ্মীয় ধৰ্ম হৈছে সেইবোৰ ধৰ্মীয় আচাৰ, নিয়ম, আৰ্হি আৰু আস্থান; যিবোৰ ধৰ্মবিশ্বাস, পূজাৰ্চনা, ধৰ্মপালন আৰু ঐতিহ্যৰ সৈতে জড়িত। ভাৰতীয় সমাজত বহুধৰ্মীয় পৰম্পৰা আছে—যেনে হিন্দু, বৌদ্ধ, জৈন, শিখ, ইছলাম, খ্ৰীষ্টান, আদি। এই সকলো ধৰ্মই ধৰ্মীয় আচৰণ, ধৰ্মগ্ৰন্থ, উপাসনাৰ পদ্ধতি আৰু ধৰ্মীয় আচাৰসমূহৰ ওপৰত বিশেষ গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।

ধৰ্মীয় ধৰ্মই ব্যক্তি আৰু সমাজৰ নৈতিকতা গঢ়ি তোলাত সহায় কৰে। ধৰ্মীয় ধৰ্মৰ জৰিয়তে ব্যক্তিয়ে নিজকে এক বৃহৎ সামাজিক আৰু আধ্যাত্মিক পৰিসৰৰ অংশ হিচাপে অনুভৱ কৰে।

ভাৰতীয় চিন্তাত ধৰ্মীয় ধৰ্মই ৰাজনীতিৰ সৈতে এক সহাবস্থান গঢ়ি তোলে, য'ত ৰাজসত্তাই সকলো ধৰ্মক সমানে স্বীকৃতি দিয়ে, সকলো ধৰ্মৰ মাজত সম্প্ৰীতি ৰক্ষা কৰে আৰু ধৰ্মীয় স্বাধীনতা নিশ্চিত কৰে। আধুনিক ভাৰতীয় সংবিধানত এই ভাবনাই "ধৰ্মনিৰপেক্ষতা" হিচাপে প্ৰতিফলিত হৈছে।

এই পৰিসৰত, ধৰ্মীয় ধৰ্মই ৰাজনৈতিক ধৰ্মক সহনশীলতা, সম্প্ৰীতি, ধৰ্মীয় স্বাধীনতা আৰু নৈতিকতা ভিত্তিক কৰ্তব্যপালনত সহায় কৰে।

৬.৩.৩ নৈতিক ধৰ্ম

নৈতিক ধৰ্ম হৈছে তেনে এক ধৰ্ম, যি মানৱ জীৱনৰ ন্যায়-অন্যায়, শুদ্ধ-অশুদ্ধ, সৎ-অসৎ আদিৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰিবলৈ সহায় কৰে। এই ধৰ্মই ব্যক্তিৰ দৈনন্দিন জীৱনত আদৰ্শ, আচাৰ-ব্যৱহাৰ আৰু দায়িত্বপূৰ্ণ জীৱন-ধাৰণৰ প্ৰেৰণাৰে সমাজক স্থিৰতা আৰু শৃংখলা প্ৰদান কৰে।

ভাৰতীয় চিন্তাত নৈতিক ধৰ্মক বিশেষ গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। উপনিষদ, বৌদ্ধ ধৰ্ম, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, মহাভাৰত আদি গ্ৰন্থত নৈতিকতাৰ ওপৰত দীৰ্ঘ আলোচনা পোৱা যায়। অহিংসা, সত্য, দয়া, সংযম, শুচিতা, কৰ্তব্যবোধ, সহিষ্ণুতা, সমতা আদি নৈতিক গুণবোৰৰ ওপৰত বিশেষ গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হৈছে।

এই নৈতিক ধৰ্ম ৰাজনীতিৰ ক্ষেত্ৰতো খুবেই প্ৰাসংগিক। শাসকৰ নৈতিক আচৰণ, সিদ্ধান্ত গ্ৰহণত ন্যায়বোধ, দায়িত্ববোধ, জনসাধাৰণৰ প্ৰতি দয়া আৰু সমবেদনা—এই সকলোবোৰেই ৰাজনৈতিক নেতৃত্বৰ গুণ ৰূপে গণ্য কৰা হৈছে।

নৈতিক ধৰ্মই নেতৃত্বক শক্তিৰ অপব্যৱহাৰ, স্বেচ্ছাচাৰিতা আৰু অপৰাধৰ পৰা আঁতৰাই, শাসনব্যৱস্থাক জনকল্যাণমূলক আৰু ন্যায়সন্মত ৰূপত পৰিগণিত কৰিব পাৰে।

৬.৩.৪ সামাজিক ধৰ্ম

সামাজিক ধৰ্ম বুলিলে তেনে এক ধৰ্মক বুজায়, যিয়ে সমাজত থকা প্ৰতিজন ব্যক্তিক নিজৰ দায়িত্ব আৰু কৰ্তব্যৰ বিষয়ে সচেতন কৰে। ই সমাজৰ স্থায়িত্ব, শৃংখলা, আৰু সম্প্ৰীতি বজাই

ৰাখিবলৈ এক নৈতিক গাঁথনি প্ৰদান কৰে। সামাজিক ধৰ্মৰ মূল কথা হ'ল—প্ৰত্যেক ব্যক্তি সমাজৰ এটা অংশ, আৰু সমাজৰ প্ৰতি তেওঁৰ বিশেষ দায়িত্ব আছে।

ভাৰতীয় পৰম্পৰাত সামাজিক ধৰ্মৰ দৃষ্টান্ত পোৱা যায়—যেনে গৃহস্থৰ ধৰ্ম, ৰাজধৰ্ম, ব্ৰাহ্মণৰ ধৰ্ম, শূদ্ৰৰ ধৰ্ম, সন্তানৰ প্ৰতি পিতৃ-মাতৃৰ কৰ্তব্য, পিতৃ-মাতৃৰ প্ৰতি সন্তানৰ দায়িত্ব আদি। এই সকলোবোৰ সামাজিক সম্পৰ্ক আৰু নৈতিক দায়িত্বৰ ওপৰত আধাৰিত।

এই সামাজিক ধৰ্ম ৰাজনীতিৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰযোজ্য। ৰজাৰ বা আধুনিক চৰকাৰৰ দায়িত্ব হ'ল—সামাজিক ন্যায়, সমতা, শিক্ষা, আৰোগ্য আৰু সুৰক্ষাৰ দৰে ক্ষেত্ৰত সকলো নাগৰিকৰ বাবে সুযোগ আৰু সন্থা প্ৰদান কৰা।

সমাজত যদি প্ৰতিজনে নিজৰ সামাজিক ধৰ্ম পালন কৰে, তেনেহলে ৰাজনৈতিক শৃংখলা, সম্প্ৰীতি আৰু ন্যায় প্ৰতিষ্ঠা হ'ব পাৰে। ভাৰতীয় সংবিধানত মৌলিক কৰ্তব্যসমূহ এই সামাজিক ধৰ্মৰ আধুনিক ৰূপ।

৬.৪ আধুনিক ভাৰতত ধৰ্ম আৰু ৰাজনীতি

আধুনিক ভাৰতত ধৰ্ম আৰু ৰাজনীতিৰ সম্পৰ্ক জটিল আৰু বহুস্তৰীয়। ভাৰত বহুধৰ্মীয়, বহু-জাতি, বহু-ভাষিক সমাজ। এনে পৰিসৰত ধৰ্ম আৰু ৰাজনীতিৰ মাজত সমন্বয় বজাই ৰখা এটা বিশাল আৰু দায়িত্বপূৰ্ণ কাম। ভাৰতীয় সংবিধান ধৰ্ম আৰু ৰাজনীতিৰ মাজত এটা সুস্থ দূৰত্ব বজাই ৰাখিবলৈ "ধৰ্মনিৰপেক্ষতা"ৰ নীতি গ্ৰহণ কৰিছে।

ধৰ্মনিৰপেক্ষতা মানে কেৱল সকলো ধৰ্মৰ প্ৰতি সম দৃষ্টিভংগি নহয়; ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে—ৰাজ্যই কোনো ধৰ্মক বিশেষ সুবিধা নিদিব, কোনো ধৰ্মৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি শাসন নকৰিব আৰু সকলো ধৰ্মীয় গোটক সমান অধিকাৰ প্ৰদান কৰিব। এই চিন্তাই ভাৰতীয় ৰাজনীতিত ধৰ্মীয় সহিষ্ণুতা, সমতা আৰু সম্প্ৰীতি বজাই ৰাখিবলৈ সহায় কৰে।

তথাপিও, আধুনিক ভাৰতত ধর্ম ৰাজনীতিৰ ক্ষেত্রত এক গুৰুত্বপূর্ণ সামাজিক শক্তি ৰূপে দেখা গৈছে। কিছুমান ক্ষেত্রত ধর্মৰ অপব্যৱহাৰ ৰাজনৈতিক লাভৰ বাবে কৰা হয়, যাৰ ফলত ধর্মীয় দাঙি-ধৰা, বিভাজন আৰু সংঘাত দেখা যায়। এই ধৰণৰ ব্যৱহাৰে ৰাজনীতিত ধর্মৰ প্রকৃত ভূমিকাৰ অপচয় কৰে।

অন্যফালে, ধর্মীয় চিন্তা আৰু নৈতিকতা আজিও জনজীৱনত দিশ-নির্দেশনা দিয়ে। মহাত্মা গান্ধীয়ে ৰাজনীতি আৰু ধর্মৰ মাজত আত্মিক নৈতিকতা, সত্য, অহিংসা, কর্তব্যবোধ, আত্মসংযম আদি মূল্যবোধৰ সংহতি গঢ়ি তুলিছিল। গান্ধীয় চিন্তাধাৰাত ধর্ম ৰাজনীতিৰ এচাম নৈতিক ভিতৰ দিছিল।

সেয়েহে, আধুনিক ভাৰতত ৰাজনীতি আৰু ধর্মৰ সম্পর্ক সু-সন্তুলিত, সহনশীল আৰু নৈতিক হোৱা উচিত—যিয়ে সমাজত সাম্য, সম্প্রীতি আৰু ন্যায় স্থাপন কৰিবলৈ সহায় কৰে।

৬.৫ উপসংহাৰ

এই অধ্যায়টোত আমি ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাত ধর্ম আৰু ৰাজনীতিৰ আন্তঃসম্পর্কৰ ওপৰত আলোচনা কৰিলোঁ। ভাৰতীয় দর্শনত ধর্মৰ অর্থ বহুমুখী—আধ্যাত্মিক, ধর্মীয়, নৈতিক আৰু সামাজিক। এইবোৰে ৰাজনীতিৰ ওপৰত গভীৰ প্রভাৱ পেলাইছে।

ভাৰতীয় চিন্তাত ৰাজনীতিৰ লক্ষ্য হৈছে ন্যায়, কল্যাণ আৰু সামাজিক সাম্য—যি ধর্মৰ নৈতিক ভিত্তিত স্থাপন কৰা হয়। আধুনিক ভাৰতত এই পৰম্পৰা “ধর্মনিৰপেক্ষতা”, “ন্যায়িক সমাজ”, “মৌলিক অধিকাৰ” আৰু “কর্তব্য”ৰ ৰূপত সংবিধানত প্রতিফলিত হৈছে।

৬.৬ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাত ধর্ম আৰু ৰাজনীতিৰ মাজত এক গভীৰ সম্পর্ক আছে।
- ধর্ম বুজা যায়—আধ্যাত্মিক, ধর্মীয়, নৈতিক আৰু সামাজিক এক সংহত ধাৰণা।
- ৰাজনীতি যদি ধর্মৰ মূল্যবোধ অনুসৰণ কৰে, তেনেহলে শাসনত ন্যায় আৰু নৈতিকতা প্রতিষ্ঠা হয়।

- আধুনিক ভাৰতত ধর্ম আৰু ৰাজনীতিৰ মাজত সুস্থ দূৰত্ব বজাই ৰখা হৈছে।
- গান্ধীয় চিন্তাই ধর্মক নৈতিক ৰাজনীতিৰ অংশ হিচাপে অৱস্থান দিয়ে।

৬.৭ অধিক জানিবলৈ

1. পাৰেখ, ভিকি (2000): *Religion and Politics in India*, অক্সফ'র্ড ইউনিভার্চিটি প্ৰেছ।
2. গৌতম, লক্ষ্মী (2010): *Dharma and Governance*, ৰাৰত পাব্লিকেশ্যন।
3. ৰাজ, মণীন্দ্ৰ (1995): *Indian Political Thought and Ethics*, ডীপ এণ্ড ডীপ পাব্লিকেশ্যন।

৬.৮ অগ্ৰগতি খতিয়ান

Q১: ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাত ধর্মৰ অর্থ—আধ্যাত্মিক, নৈতিক, সামাজিক আৰু ধর্মীয়।

Q২: ৰাজনীতিৰ লক্ষ্য হৈছে ন্যায়, কল্যাণ আৰু নৈতিক শাসন প্ৰতিষ্ঠা কৰা।

Q৩: আধ্যাত্মিক ধর্মৰ লক্ষ্য হৈছে আত্মাৰ উন্নতি আৰু মোক্ষ লাভ।

Q৪: সামাজিক ধর্মই সমাজৰ প্ৰতিজন সদস্যক নিজৰ দায়িত্ব পালনৰ কথা কয়।

Q৫: আধুনিক ভাৰতত ধর্ম আৰু ৰাজনীতিৰ মাজত "ধর্মনিৰপেক্ষতা"ৰ নীতি অৱলম্বন কৰা হৈছে।

৬.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

অতি চুটি প্ৰশ্ন (৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

1. ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাত ধর্মৰ অর্থ কি?

2. ৰাজনীতি আৰু ধৰ্মৰ মাজত কেনেধৰণৰ সম্পৰ্ক আছে?
3. সামাজিক ধৰ্মৰ মূল উদ্দেশ্য কি?
4. গান্ধীয় ধৰ্মনীতিৰ বৈশিষ্ট্য কি?
5. আধুনিক ভাৰতত ধৰ্মনিৰপেক্ষতাৰ অৰ্থ কি?

চুটি প্ৰশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

1. আধ্যাত্মিক, ধৰ্মীয় আৰু নৈতিক ধৰ্মৰ মাজত পাৰ্থক্য আলোচনা কৰা।
2. ভাৰতীয় চিন্তাত ৰাজনীতিৰ ধৰ্মীয় দৃষ্টিভংগি কেনেকুৱা আছিল?
3. আধুনিক ভাৰতত ধৰ্ম আৰু ৰাজনীতিৰ মাজত সমন্বয় কেনেকৈ ঘটিছে?

দীঘল প্ৰশ্ন (৫০০ শব্দৰ ভিতৰত)

1. ভাৰতীয় চিন্তাত ধৰ্ম আৰু ৰাজনীতিৰ সম্পৰ্ক বিশ্লেষণ কৰা।
2. আধুনিক ভাৰতত ধৰ্ম আৰু ৰাজনীতিৰ সম্পৰ্ক আৰু তাৰ প্ৰাসংগিকতা আলোচনা কৰা।

অধ্যায়: গুপ্ত সাম্রাজ্য

অধ্যায় গাঁথনি

৭.১ উদ্দেশ্য
৭.২ পৰিচয়
৭.৩ গুপ্তসকলৰ উত্থান
৭.৪ গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ বিস্তাৰ
৭.৪.১ সমুদ্রগুপ্তৰ বিস্তাৰৰ নীতি
৭.৪.২ চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয়ৰ বিস্তাৰৰ নীতি
৭.৫ সংহতকৰণ
৭.৬ ৰাজনীতি আৰু প্রশাসন
৭.৬.১ প্রশাসনিক বিভাগসমূহ
৭.৬.২ বিচাৰ ব্যৱস্থা
৭.৬.৩ আয়/ৰাজস্ব ব্যৱস্থা
৭.৭ গুপ্তসকলৰ পতন
৭.৮ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৭.৯ অধিক জানিবলৈ
৭.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৭.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

৭.১ উদ্দেশ্য:

এই অধ্যায়টো পঢ়ি আপুনি—

- প্রাচীন ভাৰতত গুপ্ত ৰাজবংশৰ উত্থান সম্পর্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব।
- গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ বিস্তাৰ আৰু সংহতকৰণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- গুপ্ত ৰাজবংশৰ ৰাজনীতি আৰু প্রশাসন সম্বন্ধে বর্ণনা কৰিব পাৰিব।
- গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ পতনৰ কাৰণসমূহ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব।

৭.২ পৰিচয়

ভাৰতৰ প্ৰাচীন ইতিহাসত সেই সময়ছোৱাত বিভিন্ন সাম্ৰাজ্য গঢ়ি তোলাৰ প্ৰয়াস দেখা গৈছে। আমি ইতিমধ্যে মৌৰ্য্যবংশৰ দ্বাৰা আৰম্ভ কৰা সবল সাম্ৰাজ্য গঠন উদ্যোগৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছোঁ। মৌৰ্য্যবংশৰ পতনৰ পিছতো এই সাম্ৰাজ্যবাদী আকাংক্ষা শতাব্দীজুৰি চলি আছিল, য'ত শুঙ, কুশান, সাতবাহন আদি বিভিন্ন ৰাজবংশই মৌৰ্য্যসকলৰ দৃষ্টান্ত অনুসৰণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। কিন্তু ৪ৰ্থ শতিকাত ভাৰতীয় ৰাজনীতিত গুপ্তবংশৰ আবিৰ্ভাৱ নোহোৱালৈকে কোনো বিশিষ্ট সাম্ৰাজ্য দেখা পোৱা নাছিল।

তথাপিও, ৰোমিলা থাপাৰ দৰে কিছুমান পণ্ডিতে গুপ্তসকলৰ এই উদ্যোগক এক নিখুঁত সাম্ৰাজ্য ৰূপে স্বীকৃতি দিব পৰা নাই, কিয়নো তেওঁলোকে কেন্দ্ৰীয়ভাৱে নহয়, বিকেন্দ্ৰীকৃত প্ৰশাসনিক ৰূপ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। যিয়েই নহওক, গুপ্ত যুগ (খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ শতিকাৰ পৰা ষষ্ঠ শতিকালৈ) ভাৰতীয় ইতিহাসৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ অধ্যায়, য'ত প্ৰতিটো ক্ষেত্ৰত শ্ৰেষ্ঠতা আৰু গৌৰৱেৰে প্ৰতিফলন দেখুৱাবলৈ সক্ষম হৈছিল। এই সময়ছোৱাত ভাৰতীয় সভ্যতাৰ অসাধাৰণ সফলতা প্ৰকাশ পাইছিল।

এই অধ্যায়ত, আমি গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ ওপৰত বিস্তৃত আলোচনা কৰিম। গুপ্তবংশৰ উত্থান, গুপ্ত ৰাজসকলৰ দ্বাৰা কৃত বিস্তাৰ আৰু সংহতকৰণ, গুপ্তসকলৰ প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থা আৰু গুপ্ত ৰাজবংশৰ পতনৰ বাবে দায়ী হোৱা কাৰকসমূহ মূলভাৱে আলোচনা কৰা হ'ব।

৭.৩. গুপ্তসকলৰ উত্থান

গুপ্তবংশৰ উৎপত্তি ভাৰতৰ প্ৰাচীন সৰহসংখ্যক ৰাজবংশৰ দৰে কিছুমান অস্পষ্টত ঘেৰি থকা বিষয়। সময়ে সময়ে ইতিহাসবিজ্ঞানীসকলে গুপ্তবংশৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে বিভিন্ন মত আগবঢ়াইছে। কিছুমানে বিশ্বাস কৰে যে, তেওঁলোকে মগধৰ এখন সৰু ৰাজ্যৰ শাসক আছিল; আন কিছুমানে কয় যে, তেওঁলোকৰ মূল বাসভূমি আছিল পশ্চিম গঙা উপত্যকা। আনহাতে, নামৰ আধাৰত কিছুমান ইতিহাসবিজ্ঞানীয়ে তেওঁলোকক বৈশ্য বৰ্ণৰ বুলি ধৰি লৈছে আৰু আন কিছুমানে তেওঁলোকক ব্ৰাহ্মণ বৰ্ণৰ বুলি কৈছে।

তেওঁলোকৰ প্ৰকৃত উত্থান সম্পৰ্কে গুপ্ত বংশীয় নথিপত্ৰত প্ৰথম তিনি গৰাকী ৰজাৰ নাম উল্লেখ আছে—মহাৰাজ শ্ৰীগুপ্ত, তেওঁৰ পুত্ৰ মহাৰাজ ঘটোৎকচগুপ্ত আৰু তাৰ পুত্ৰ মহাৰাজাধিৰাজ চন্দ্ৰগুপ্ত প্ৰথম। বিভিন্ন নথিপত্ৰৰ আধাৰত, অধিকাংশ ইতিহাসবিজ্ঞানীয়ে এই কথা নিশ্চিত কৰিছে যে খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ শতিকাৰ সময়ছোৱাত উপ-শাসকৰসকল সাধাৰণতে "মহাৰাজ" উপাধি ব্যৱহাৰ কৰিছিল আৰু স্বাধীন ৰাজাসকলে "মহাৰাজাধিৰাজ" বুলি নিজকে

অভিহিত কৰিছিল। এই বিৱৰণ অনুসৰি, গুপ্ত বংশৰ প্ৰথম দুজন ৰজা উপ-শাসক আছিল বুলি অনুমান কৰা যায়, যদিও তেওঁলোকৰ প্ৰভুৰ নাম স্পষ্টকৈ জনা নাযায়।

চিত্ৰ ১০.১: গুপ্ত সাম্ৰাজ্য

উৎস: Google Image

জানি লোৱা ভাল

চীনদেশৰ পৰ্যটক ই-চিং (I-tsing), যিয়ে খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম শতিকাত ভাৰত ভ্ৰমণ কৰিছিল, তেওঁ গুপ্তবংশৰ প্ৰথম গৰাকী ৰাজা শ্ৰীগুপ্ত (খ্ৰীষ্টীয় ২৭৫-৩০০) সম্পৰ্কে মন্তব্য কৰিছে, যাক যথেষ্ট প্ৰামাণ্য ৰূপে ধৰা হয়। তেওঁৰ মতে, শ্ৰীগুপ্তৰ ৰাজ্য উত্তৰ বঙাল আৰু বিহাৰৰ একাংশ আছিল। শ্ৰীগুপ্ত এজন বৌদ্ধ হৈ পৰিছিল আৰু তেওঁৰ দ্বাৰা মৃগশিখৱনত চীনদেশৰ তীৰ্থযাত্ৰীসকলৰ বাবে এখন মন্দিৰ নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। বাকাটক নথিপত্ৰত শ্ৰীগুপ্তক গুপ্ত বংশৰ *আদিৰাজা* বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। তেওঁৰ পিছত ঘটোৎকচগুপ্তে গদাধিন হ'ল।

গুপ্ত বংশৰ তৃতীয় গৰাকী ৰজা চন্দ্ৰগুপ্ত প্ৰথমে ঘটোৎকচৰ উত্তৰসূৰীৰূপে ৰাজত্ব গ্ৰহণ কৰে আৰু ইতিহাসত গুপ্তসকলৰ পৰিচয় স্পষ্ট ৰূপত আগবঢ়ায়। তেওঁৰ শাসনকালেই গুপ্তসকলৰ সাম্ৰাজ্যিক স্বৰূপৰ পথ প্ৰস্তুত কৰিছিল। চন্দ্ৰগুপ্ত প্ৰথমে উত্তৰ বিহাৰৰ এক বিখ্যাত গণ-সংঘ *লিচ্ছবী* পৰিয়ালত বিবাহ কৰিছিল। এই লিচ্ছবী-গুপ্ত বিবাহ-সম্প্ৰতি গুপ্ত শক্তিৰ উত্থানত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল।

প্ৰসিদ্ধ ইতিহাসবিদ ৰোমিলা থাপাৰে মত প্ৰকাশ কৰিছে যে, সম্ভৱত গুপ্তসকলৰ ৰাজকীয় উৎপত্তি নাছিল, আৰু এনে পৰিস্থিতিত এগৰাকী প্ৰাচীন প্ৰসিদ্ধ পৰিয়ালৰ সৈতে বিবাহ-সম্প্ৰতি তেওঁলোকক সমাজত গ্ৰহণযোগ্যতা এনে দিছিল। আনহাতে, ভি.এ. স্মিথৰ মতে, লিচ্ছবী ৰাজকুমাৰী কুমাৰাদেৱীয়ে তেওঁৰ পতি চন্দ্ৰগুপ্তক পণস্বৰূপে গুৰুত্বপূৰ্ণ ৰাজনৈতিক প্ৰভাৱ আগবঢ়াইছিল, যাৰ ফলস্বৰূপ তেওঁ মগধ আৰু কাষৰীয়া অঞ্চলসমূহত উচ্চপদ লাভ কৰিছিল। সেয়েহে, এই বিবাহ-সম্প্ৰতি সামাজিক দৃষ্টিকোণতকৈ ৰাজনৈতিক দৃষ্টিকোণৰ পৰাই অধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ আছিল বুলি ক'ব পৰা যায়।

চন্দ্রগুপ্ত প্রথমে ভাৰতীয় ৰাজনীতিত নিজৰ স্থান সুদৃঢ় কৰাৰ পাছত গঙা উপত্যকাৰ মূল অঞ্চলসমূহত নিজৰ শাসন বিস্তাৰ কৰিছিল। ইয়াত মগধ, সাক্ষেতা আৰু প্রয়াগা আদি অঞ্চল অন্তর্ভুক্ত আছিল। এই বিস্তাৰেই তেওঁক স্বাধীন ৰজা হিচাপে “মহাৰাজাধিৰাজ” উপাধি গ্রহণৰ যোগ্যতা প্রতিপন্ন কৰিছিল। কিছুমান ইতিহাসবিজ্ঞানীয়ে চন্দ্রগুপ্ত প্রথমৰ সাম্রাজ্যৰ বিস্তাৰ সম্পর্কে মত আগবঢ়াইছে যে এই সাম্রাজ্য বিহাৰৰ সম্পূর্ণ অংশ, বঙালৰ এটা অংশ (সমতট বাদে), আৰু পূব উত্তৰ প্রদেশ (বেনাৰস পর্যন্ত) বিস্তৃত আছিল। যদিও সাম্রাজ্যৰ বিস্তাৰ সম্পর্কে একমত হোৱা কঠিন, তথাপিও ৩১৯-৩২০ খ্রীষ্টাব্দৰ সময়ত তেওঁৰ সিংহাসনাৰোহণৰ লগে লগে গুপ্ত যুগ আৰম্ভ কৰা কথাটোৱে তেওঁৰ শাসনৰ ৰাজনৈতিক গুৰুত্ব অধিক স্পষ্ট কৰিছে। এইদৰে, গুপ্ত বংশৰ প্রথম তিনি গৰাকী ৰজাই ভাৰতীয় ৰাজনীতিত নিজকে এটি উদীয়মান শক্তিৰূপে প্রতিষ্ঠা কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল।

কার্য্যকলাপ- ৭.১

গুপ্ত বংশৰ ৰজাসকলৰ এটি তালিকা প্রস্তুত কৰক।

.....

.....

.....

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

Q ১: শূন্যস্থান পূৰণ কৰক:

a) গুপ্ত বংশৰ প্রথম তিনি গৰাকী ৰজা আছিল ....., ...,
আৰু .....

b) স্বাধীন ৰজাসকলে নিজকে কোৱা পছন্দ কৰিছিল .....

c) চন্দ্রগুপ্ত প্রথমে বিবাহ কৰিছিল লিচ্ছবী ৰাজকুমাৰী .....

Q ২: লিচ্ছবী-গুপ্ত বিবাহ-সম্প্রতি কেনেদৰে গুপ্তসকলক সহায় কৰিছিল? (প্রায় ৬০ শব্দত উত্তৰ দিয়ক)

.....

.....

.....

.....

৭.৪ **গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ বিস্তাৰ**

গুপ্ত ৰাজসকলে ভাৰতত এক ব্যাপক সাম্ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। তেওঁলোকে খুব দক্ষ আৰু বিজয়ী আছিল আৰু নিজৰ তৰোৱালৰ শক্তিৰে বিভিন্ন অঞ্চল অধিকাৰ কৰি গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ সীমা বিস্তৃত কৰিছিল। এই অংশত আমি গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ বিস্তাৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

৭.৪.১ **সমুদ্ৰগুপ্তৰ বিস্তাৰৰ নীতি**

গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ বিস্তাৰ মূলতঃ মহৎ গুপ্ত সম্ৰাট সমুদ্ৰগুপ্তৰ দ্বাৰা কাৰ্যকৰী হৈছিল, যিয়ে প্ৰায় ৩৩৫ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পৰা সিংহাসন গ্ৰহণ কৰিছিল। তেওঁৰ অভিযানৰ মূল উৎস হৈছে এলাহাবাদস্থিত এটি অশোক স্তম্ভত উৎকীৰ্ণ দীঘল কীৰ্তিতাম (প্ৰশস্তি), যাক **এলাহাবাদ স্তম্ভ প্ৰশস্তি** বুলি কোৱা হয়। এই কীৰ্তিতামৰ ৰচয়ক আছিল তেওঁৰ ৰাজদৰবাৰৰ কবি হৰিষেণ। এই শিলালিপিখনৰ উপৰিও, ভিটাৰী মোহৰ আৰু স্তম্ভ, বিভিন্ন মুদ্ৰাগত প্ৰমাণ, লগতে বায়ু আৰু ভাগৱত পুৰাণে সেই সময়ৰ ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতিৰ বিষয়ে যথেষ্ট তথ্য দিয়ে।

এখন গোপন বাক্য *তুল্য কুলজ* (অৰ্থাৎ "সমান কুলৰ ৰাজপুত্ৰ")ৰ আধাৰত সিংহাসনৰ বাবে এটা গৃহযুদ্ধৰ সন্দেহ দেখা যায়। এলাহাবাদ প্ৰশস্তিত স্পষ্টকৈ কোৱা হৈছে যে সমুদ্ৰগুপ্তক তেওঁৰ পিতৃ চন্দ্ৰগুপ্ত প্ৰথমে ৰাজদৰবাৰৰ এক পূৰ্ণ সভাৰ সময়ত সিংহাসনাৰোহনৰ বাবে নিৰ্বাচিত কৰিছিল। কিছুমান ইতিহাসবিজ্ঞানীৰ মতে, এই নিৰ্বাচনে তেওঁৰ সমান জন্মৰ ৰাজপুত্ৰসকলক ক্ষুব্ধ কৰি তুলিছিল, যাৰ সুযোগ লৈ এখন বিদ্ৰোহ আৰম্ভ হৈছিল, যাৰ নেতৃত্ব দিছিল এখন অস্পষ্ট ৰাজপুত্ৰ **কাচ।** কাচক সমুদ্ৰগুপ্তৰ ভায়েক বুলি ধৰা হয়। কিন্তু মুদ্ৰাগত তথ্য অনুসৰি, কাচ আদৌ পৃথক ব্যক্তি নহয়; তেওঁ সমুদ্ৰগুপ্তৰ এটি বেলেগ নামহে। এই মত এতিয়াও পণ্ডিতসকলৰ মাজত বিতৰ্কৰ বিষয় আৰু অধিক গৱেষণাৰ প্ৰয়োজন।

যিয়েই নহওক, যিকোনো অন্তৰায় সত্ত্বেও সমুদ্রগুপ্তই সিংহাসন সফলভাৱে লাভ কৰিছিল।

এলাহাবাদ স্তম্ভ শিলালিপিখনে বিভিন্ন ৰজা আৰু অঞ্চলৰ এখন দীঘল তালিকা আগবঢ়াইছে, যাক সমুদ্রগুপ্তই পৰাজিত কৰি বিভিন্ন ধৰণে নিজৰ অধীনস্থ কৰিছিল। সেই তথ্যৰ আধাৰত, সমুদ্রগুপ্তৰ বিজয়যাত্রা নিম্নলিখিত ৰূপত ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি—

সমুদ্রগুপ্তই প্রথমে গংগা-যমুনা উপত্যকাৰ কাষৰীয়া ৰজাসকলক পৰাজিত কৰি নিজৰ ভিতৰুৱা শক্তি দৃঢ় কৰিছিল। এই আৰম্ভণিতে তেওঁ আধুনিক উত্তৰপ্রদেশ আৰু মধ্য ভাৰতৰ চাৰি গুৰুত্বপূর্ণ ৰজাসকলক পৰাজিত কৰিছিল:

1. অচ্যুত (আহিচ্ছত্রাৰ ৰাজা—আজিৰ ৰামনগৰ, ৰায়বাৰেলী জিলাৰ অঞ্চল)
2. নাগসেন (মথুৰাৰ ৰাজা)
3. গণপতি নাগ (পদ্মাৱতী—অর্থাৎ গোৱালিঅৰ অঞ্চলৰ ৰাজা)
4. কোটা পৰিয়ালৰ এগৰাকী ৰাজপুত্র (পূর্ণৰূপে চিনাক্ত হোৱা নাই)

সমুদ্রগুপ্ত এজন মহৎ বিজয়ী আছিল। তেওঁৰ ঘৰুৱা অঞ্চল মগধ দৃঢ় কৰাৰ পাছত, তেওঁ **দক্ষিণপথ**ৰ (দক্ষিণ ভাৰতৰ) ফালে অভিযান আৰম্ভ কৰিছিল। এই দক্ষিণ অভিযানত তেওঁ **ধর্মবিজয়**ৰ এটি নীতি গ্রহণ কৰিছিল, যি তিনি কার্যপদ্ধতিত বিভক্ত আছিল:

- **গ্রহণ (Grahana)**: শত্রুক বন্দী কৰা
- **মোক্ষ (Moksha)**: শত্রুক মুক্ত কৰি দিয়া
- **অনুগ্রহ (Anugraha)**: শত্রুক নিজৰ ৰাজ্যত পুনঃস্থাপন কৰা

এই অভিযানত তেওঁ দক্ষিণ ভাৰতৰ ১২জন ৰজাক পৰাজিত কৰিছিল, যাক এলাহাবাদ প্রশস্তিত নিম্নলিখিত ৰূপত উল্লেখ কৰা হৈছে:

1. কোসলৰ মহেন্দ্র (বিলাসপুৰ, ৰায়পুৰ, সম্বলপুর অঞ্চল)
2. মহাকান্তাৰৰ বাঘৰাজ (ওড়িশাৰ জয়পুৰ অঞ্চলৰ বনাঞ্চল)
3. কুৰালাৰ মন্তৰাজা (অজ্ঞাত অঞ্চল)
4. পিষ্টাপুৰমৰ মহেন্দ্রগিৰি (গোদাৱৰীৰ পিঠাপুৰম)
5. কটুৰাৰ স্বামীদত্ত (গঞ্জাম অঞ্চল)
6. ইৰণ্ডপল্লাৰ দমন (ভিজাগপটন অঞ্চল)

7. কাঞ্চীৰ বিষ্ণুগোপ
8. ভেঙ্গীৰ হস্তিবৰ্ম্মা (কৃষ্ণা-গোদাৱৰীৰ এল্লোৰ অঞ্চল)
9. অৱমুক্তৰ নীলৰাজা (অজ্ঞাত)
10. পালক্কাৰ উগ্রসেন (ভেল্লোৰ অঞ্চল)
11. দেৱৰাষ্ট্রৰ কুৰেৰ (ভিজাগপটন অঞ্চল)
12. কুশলাপুৰৰ ধনঞ্জয় (উত্তৰ আৰ্কট জিলাত)

সম্ভৱত, সমুদ্রগুপ্ত দক্ষিণ অভিযানত ব্যস্ত থাকোতেই উত্তৰ ভা�ৰতৰ কিছু ৰজাই বিদ্রোহ ক�ৰিছিল। ঘূৰাই অহাৰ পাছত তেওঁ দেখিলে যে ন জন উত্তৰ ভাৰতীয় ৰজাই এক সংঘ গঠন কৰি তেওঁৰ বিপক্ষে বিদ্রোহ কৰিছে। এই ন জন ৰজাৰ ভিতৰত মধ্য ভাৰতৰ তিনিজন নগা ৰজা আছিল—অচ্যুত, নাগসেন আৰু গণপতি নাগ, যাক তেওঁ পূৰ্বে পৰাজিত কৰিছিল।

বাকী ছজন আছিল:

- ৰুদ্রদেৱ (বাকাটক ৰাজা ৰুদ্রসেন প্রথম বুলি চিনাক্ত)
- মতিল (পশ্চিম ইউ.পি.)
- নাগদত্ত
- নন্দিন
- বলবৰ্ম্মা
- আন তিনিটা নাগা ৰাজা

তেওঁলোকৰ সংযুক্ত প্রতিবাদ স্বত্বেও, কবি হৰিষেণে কৈছে যে সমুদ্রগুপ্তই তেওঁলোকক কঠোৰভাৱে পৰাজিত কৰি শিকলি লগাইছিল।

এই তিনিটা প্রধান অভিযানৰ উপৰিও, সমুদ্রগুপ্তই মধ্য ভাৰত আৰু দাক্ষিণাত্যৰ অৰণ্য ৰাজ্য তথা উপজাতি শাসকসকলকো পৰাজিত কৰিছিল। লগতে, বহু গণতান্ত্রিক ৰাজ্যই (যেনে মালৱা, যৌধ্য, মাদ্রক) গুপ্তসকলৰ অধীনতা মানি লৈছিল। এই প্রতিনিধিত্বহীন শক্তিসমূহৰ পৰাস্ত হোৱাটো পাছত গুপ্তসকলৰ বাবে বিপজ্জনক প্রমাণ হৈছিল, কিয়নো হুনসকলৰ আক্রমণৰ সময়ত গংগা উপত্যকাৰ বাবে কোনো বাফাৰ শক্তি অৱশিষ্ট নাছিল।

সমুদ্রগুপ্তৰ শক্তিৰ প্রভাৱত কিছু সীমান্ত ৰাজ্য যেনেঃ- সমতট (দক্ষিণ-পূৰ বঙাল), দাভক (অসমৰ নগাঁৱৰ দবকা), কামৰূপ, নেপাল, কর্ত্তৃপুৰা আদি স্বইচ্ছাৰে ভঁৰাল, সন্মান আৰু নিত্য

আগবঢ়াইছিল। ইয়াৰ উপৰিও, সীমান্তৰ বাহিৰৰ কিছুমান স্বশাসিত বা অৰ্দ্ধ-স্বশাসিত বিদেশী শক্তি যেনেঃ- দৈৱপুত্ৰ, শাহী, শাহানুশাহী, শক-মুৰুন্ডসকলেও গুপ্তসকলৰ সৈতে সহযোগিতা কৰিছিল। এছাড়াও, লংকাৰ (শ্ৰীলংকাৰ) ৰজা মেঘৱাহনেও তেওঁলোকৰ সৈতে কূটনৈতিক সম্পৰ্ক ৰাখিছিল।

এইদৰে, কেৱল পশ্চিম ভাৰতৰ শক শাসিত অঞ্চল, কাশ্মীৰ, পশ্চিম পঞ্জাব, আৰু পশ্চিম ৰাজস্থানৰ বাদে সমুদ্রগুপ্তৰ সময়ত গুপ্ত সাম্ৰাজ্য সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতলৈ বিস্তৃত হৈছিল । দক্ষিণত তেওঁলোকে প্ৰায় তামিলনাড়ু পৰ্যন্ত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল। যদিও সৰ্বত্ৰ বিজয় লাভ কৰিছিল, তেওঁৰ সোঁমাজৰ শাসনক্ষেত্ৰ আছিল ইউ.পি., বিহাৰ, পশ্চিম বঙাল, মধ্য প্ৰদেশ আৰু বিন্ধ্য অঞ্চলৰ কিছু অংশ।

তেওঁৰ বিজয় উদযাপন কৰিবলৈ সমুদ্রগুপ্তই **অশ্বমেধ যজ্ঞ** (ঘোঁৰা-বলি) অনুষ্ঠিত কৰিছিল, যি যজ্ঞক ইতিহাসত সাম্ৰাজ্যবাদৰ প্ৰতীক হিচাপে গণ্য কৰা হয়।

৭.৪.২ **চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয়ৰ বিস্তাৰৰ নীতি**

গুপ্ত ইতিহাসৰ বিস্তাৰৰ ক্ষেত্ৰত আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ পৰ্যায় আৰম্ভ হৈছিল চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয়ৰ শাসনকালৰ পৰা। যি সমুদ্রগুপ্তৰ পুত্ৰ আৰু উত্তৰাধিকাৰী আছিল। এই পৰ্যায়ত তেওঁ পশ্চিম ভাৰতৰ **শকৰ** বিৰুদ্ধে অভিযান চলাইছিল। এই অভিযান প্ৰায় ৩৮৮-৪০৯ খ্ৰীষ্টাব্দৰ মাজত সংঘটিত হৈছিল। এই অভিযান সম্পৰ্কে মূল তথ্যদাতা হৈছে **উদয়গিৰি শিলালিপিখন** আৰু **বিশাখদত্তৰ** সংস্কৃত নাটক **দেৱী চন্দ্রগুপ্তম।**

এই নাটক অনুসৰি, সমুদ্রগুপ্তৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ জ্যেষ্ঠ পুত্ৰ ৰামগুপ্ত গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ ৰজা হয়। ৰামগুপ্তৰ পত্নী আছিল **ধ্ৰুৱাদেৱী।** শকসকলে গুপ্ত সাম্ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰিছিল আৰু ৰামগুপ্তই শকৰ আগ্ৰাসনৰ প্ৰতিবাদ কৰিবলৈ ব্যৰ্থ হয়। শেষত তেওঁ শক ৰজাক নিজৰ ৰাজত্বৰ সলনি ধ্ৰুৱাদেৱীক সমৰ্পণ কৰাৰ চুক্তি কৰিবলগীয়া হয়।

চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয় ই, তেওঁৰ ভায়েক ৰামগুপ্তৰ এই আচৰণত হতাশ হৈছিল। তেওঁ এজন বীৰ নায়কৰ দৰে আগবাঢ়ি আহি ধ্ৰুৱাদেৱীক শকৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰি শক ৰজাক হত্যা কৰে। তাৰ পিছত, চন্দ্রগুপ্তই তেওঁৰ ভায়েকক হত্যা কৰি নিজেই গুপ্ত সিংহাসন আৰোহণ কৰে আৰু ৰানী ধ্ৰুৱাদেৱীক বিবাহ কৰায়। এই কাহিনীৰ প্ৰমাণ যত্নসহকাৰে বিশ্লেষণ কৰিব লাগিলেও, এইটো

নিশ্চিতকৈ দেখুৱায় যে পশ্চিম দিশলৈ বিস্তাৰ কৰাটো গুপ্ত নীতিৰ প্ৰাকৃতিক ধাৰা আছিল, যি সমুদ্ৰগুপ্তই তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰীক হস্তান্তৰ কৰি গৈছিল।

আমিবোৰ ইতিমধ্যে দেখিছো যে, সমুদ্ৰগুপ্তই গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ সীমা পূব আৰু দক্ষিণ দিশলৈ বিস্তাৰ কৰিছিল। তেওঁৰ পশ্চিম দিশৰ বিস্তাৰ **পূব মালৱাত** শেষ হৈছিল। পূব বা দক্ষিণ দিশলৈ অধিক বিস্তাৰ সম্ভৱ নাছিল, সেইকাৰণে চন্দ্ৰগুপ্ত দ্বিতীয়ৰ সময়ত পশ্চিম দিশৰ **শক ক্ষত্ৰপসকলৰ** বিৰুদ্ধে অভিযানটো স্বাভাৱিক হৈ পৰে। তেওঁ **শক আৰু বাকাটক আৰু নাগসকলৰ মাজত সম্ভাৱ্য মিত্ৰতাৰ** আশঙ্কা কৰিছিল। সেইবাবে তেওঁ শকসকলক একত্ৰিত কৰিবৰ বাবে **নাগ, বাকাটক আৰু কদম্বসকলৰ সৈতে ৰাজনৈতিক বিবাহ-সম্প্ৰতি** গঢ়ি তোলে।

ইয়াৰ ফলত, চন্দ্ৰগুপ্তই **নাগ পৰিয়ালৰ ৰাজকুমাৰী কুৱেৰা নাগাক** বিবাহ কৰে আৰু নাগসকলৰ সহযোগিতা লাভ কৰে। নাগসকল মধ্য ভাৰতত এটা শক্তিশালী ৰাজনৈতিক শক্তি আছিল আৰু তেওঁলোকৰ সহযোগিতাই গুপ্তসকলৰ আধিপত্যক অধিক সুদৃঢ় কৰি তোলে। চন্দ্ৰগুপ্ত দ্বিতীয় আৰু কুৱেৰা নাগাৰ জীয়ৰী **প্ৰভাৱতী গুপ্তা, বাকাটক ৰজা ৰুদ্ৰসেন দ্বিতীয়ৰ** সৈতে বিবাহ কৰে। বাকাটকসকলৰ ভূগোলগত অৱস্থান গুপ্তসকলৰ বাবে পশ্চিম দিশত অভিযান চলাবলৈ অতি সহায় হৈছিল। ই শকসকলৰ সম্ভাৱ্য বিদ্ৰোহৰ ক্ষেত্ৰত গুপ্তসকলৰ বাবে এক শক্তিশালী প্ৰতিবন্ধক হিচাপে কাম কৰিছিল। ৰুদ্ৰসেন দ্বিতীয় অল্প সময়তে মৃত্যুবৰণ কৰে আৰু তাৰ পিছত **প্ৰভাৱতী গুপ্তা** তেওঁৰ নাবালক পুত্ৰৰ ৰিজেন্ট (অভিভাৱক) হিচাপে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰে, যাৰ ফলত গুপ্তসকলৰ প্ৰভাৱ বাকাটক ৰাজদৰবাৰত অধিক বৃদ্ধি পায়।

এটা পৰম্পৰাগত মত অনুসৰি, চন্দ্ৰগুপ্ত দ্বিতীয় অথবা তেওঁৰ পুত্ৰই **কুন্তল অঞ্চলৰ কদম্ব ৰাজপুত্ৰীক** বিবাহ কৰিছিল। এই বিবাহো শকসকলৰ বিৰুদ্ধে অভিযানৰ ক্ষেত্ৰত ৰাজনৈতিকভাৱে লাভজনক আছিল। এইদৰে **নাগ, বাকাটক আৰু কদম্বসকলৰ সৈতে বিবাহ-সম্প্ৰতিৰ** মাধ্যমেৰে চন্দ্ৰগুপ্তই **শকসকলক ঘেৰাও কৰিছিল।**

চন্দ্ৰগুপ্ত দ্বিতীয়ৰ **শক ক্ষত্ৰপসকলৰ ওপৰত জয়**লাভে পশ্চিম ভাৰতক উত্তৰ ভাৰতৰ সৈতে সংযুক্ত কৰিছিল। এই জয়ে গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পশ্চিম সীমা **আৰব সাগৰৰ** প্ৰাকৃতিক সীমালৈ বিস্তৃত কৰিছিল। এতিয়া গুপ্ত সাম্ৰাজ্য **পূৱ দিশত বংগোপসাগৰৰ পৰা পশ্চিম দিশত আৰৱ সাগৰ**লৈ বিস্তৃত হৈছিল। **সৌৰাষ্ট্ৰ আৰু মালৱা** অধিকাৰ কৰাৰ ফলত গুপ্তসকলৰ বাবে

পশ্চিম উপকূলৰ বন্দৰসমূহ, বিশেষকৈ **বৰিগজা (Barygaza)**ৰ প্ৰৱেশ সৱল হৈ পৰিছিল। উত্তৰ আৰু পশ্চিম ভাৰতৰ মাজৰ বাণিজ্য ব্যাপকভাৱে বৃদ্ধি পায়।

উজ্জয়িনী চহৰ উত্তৰ আৰু পশ্চিম ভাৰতৰ মাজৰ বাণিজ্য পথত অৱস্থিত আছিল। এই চহৰখন বাণিজ্যৰ কেন্দ্রস্থল হিচাপে বিকাশ লাভ কৰিছিল। লগতে সংস্কৃতি আৰু ধর্মৰো এক গুৰুত্বপূর্ণ কেন্দ্র ৰূপে পৰিগণিত হৈছিল। চন্দ্রগুপ্তই এই চহৰখন **তেওঁৰ দ্বিতীয় ৰাজধানী** লৈ ৰূপান্তৰিত কৰিছিল যদিও এই জয়ৰ বিষয়ে কোনো কথা গুপ্ত শিলালিখনত স্পষ্টকৈ উল্লেখ নাছিল। তথাপিও ইয়াৰ তাৎপর্য অপৰিসীম।

চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয়ৰ **সর্বশ্রেষ্ঠ কৃতিত্ব** আছিল মালৱা, গুজৰাট আৰু কাঠিয়াৱৰ অঞ্চলৰ **পশ্চিম শক ক্ষত্রপসকলৰ পৰা বিজয় লাভ।** পশ্চিম ভাৰতৰ শকসকল গুপ্তসকলৰ বাবে এক ধীৰমান গতিৰ বিষক্রিয়াৰ দৰে আছিল। চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয়ই ৰাজপুত্র হৈ থাকোঁতেই **পূব মালৱাৰ গৱর্ণৰ** আছিল আৰু তেওঁ শকসকলৰ সমস্যাৰ বিষয়ে সচেতন আছিল। তেওঁ পূব মালৱাক **শক ক্ষত্রপ ৰুদ্রসেন দ্বিতীয়ৰ বিৰুদ্ধে অভিযানৰ মুখ্য ক্ষেত্র** হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। এই কথা **উদয়গিৰি শিলালিখন** আৰু **হর্ষচৰিত**ত উল্লেখ আছে। **মেহৰাউলি লৌহস্তম্ভ শিলালিখন**ত “**চন্দ্র**” নামৰ এজন ৰজাৰ উল্লিখন আছে, যিয়ে বংগালত বিদ্রোহ নিৰসন কৰিছিল আৰু **সপ্ত সিন্ধু অঞ্চলৰ** শাসকসকলক পৰাস্ত কৰিছিল। চন্দ্রগুপ্তৰ মুদ্রাত “চন্দ্র” নাম থাকিলেও অধিকাংশ ইতিহাসবিজ্ঞানীয়ে এই “চন্দ্র”ক **চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয়**ৰ সৈতে একে ব্যক্তি বুলি গণ্য কৰে।

চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয়ৰ শাসনৰ অন্তত গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ বিস্তাৰৰ যুগটো সমাপ্ত হয়। যদিও তেওঁ গুৰুত্বপূর্ণ সামৰিক জয় লাভ কৰিছিল, তথাপিও ইতিহাসত তেওঁক **এজন মহৎ বিজয়ী হিচাপে নহয় বৰঞ্চ এজন সংহতকাৰী (consolidator)** হিচাপে অধিক পৰিচিত হয়।

৭.৫ সংহতকৰণ

সমুদ্রগুপ্তৰ প্রবল সামৰিক অভিযানৰ পিছত **সংহতকৰণ আৰু স্থিৰতাৰ** এক পর্যায় আহে। তেওঁ তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰী **চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয়ক** এক বিশাল সাম্রাজ্যৰ উত্তৰাধিকাৰি কৰি থৈ গৈছিল। চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয়ই নিজৰ মনোনয়নক যথার্থ প্রতিপন্ন কৰি, নিজৰ পিতৃৰ অসমাপ্ত কার্য সম্পূর্ণ কৰাৰ উপৰিও বহু উপজাতীয় অঞ্চল আৰু পশ্চিম ভাৰতত শক আৰু কুশানসকলৰ দ্বাৰা শাসিত অঞ্চল, সমতট তথা পূৱ বঙালৰ কিছু অংশ সাম্রাজ্যৰ অন্তর্ভুক্ত কৰি লয়।

আমি ইতিমধ্যে আলোচনা কৰিছোঁ, চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয়ই **পশ্চিম ভাৰতক শকৰ দীর্ঘদিনৰ শাসনৰ পৰা মুক্ত কৰি** সাম্ৰাজ্যিক ছাঁৰ তললৈ অনিছিল। সেয়েহে, বংগোপসাগৰ আৰু আৰব সাগৰৰ মাজৰ ভূমিভাগক এক সাম্ৰাজ্যিক সত্তাৰ ছাঁৰ তলত অনাই তেওঁ উত্তৰ ভাৰতৰ **ৰাজনৈতিক একাকীকৰণ** সম্পূৰ্ণ কৰিছিল।

ভাৰতত গুপ্ত শক্তিক সংহত কৰাৰ ক্ষেত্ৰত **ৰাজনৈতিক বিবাহ-সম্প্ৰতিৰ** এক অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা আছিল। তেওঁলোকৰ উত্থানৰ প্ৰাথমিক পৰ্যায়ত **লিচ্ছবী পৰিয়ালৰ সৈতে কৰা বিবাহ-সম্প্ৰতি** তেওঁলোকক ৰাজনৈতিক মৰ্যাদা আৰু সমাজত গ্ৰহণযোগ্যতা দিয়াৰ ক্ষেত্ৰত সহায় কৰিছিল। একেদৰে, সংহতকৰণৰ এই পৰ্যায়তো চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয়ই **বিভিন্ন ভাৰতীয় ৰজাসকলৰ সৈতে বিবাহ-সম্প্ৰতিৰ** মাধ্যমেৰে উত্তৰ ভাৰতৰ ৰাজনীতিত নিজৰ আধিপত্য অধিক শক্তিশালী কৰি তোলে।

চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয়—এজন মহান সংহতকাৰী—তেওঁ নিজৰ শাসনকালত **পশ্চিম শকৰ বিৰুদ্ধে কৰা সামৰিক অভিযানৰ বাদে আন কোনো বৃহৎ সামৰিক অভিযান** চলোৱা নাছিল। তেওঁৰ সম্পূৰ্ণ শাসনকালটো তুলনামূলকভাৱে **শান্তিপূৰ্ণ** আছিল। এই **শান্তিপ্ৰিয় নীতিয়ে** গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ সংহতকৰণ প্ৰক্ৰিয়াটোক অধিক সুদৃঢ় কৰি তোলে।

এই শান্তিপ্ৰিয়তাৰ ফলত **গুপ্ত ইতিহাসত এক সাংস্কৃতিক পুনৰুজ্জীৱনৰ যুগ** আৰম্ভ হয়। এই শান্ত পৰিৱেশেই তেওঁক **গুপ্ত শিল্প আৰু সংস্কৃতিৰ বিকাশত** অধিক মনোযোগ দিবলৈ সহায় কৰে। চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয় **প্ৰসিদ্ধ "নৱ ৰত্ন"** (Nine Gems) নামৰ জ্ঞানী-গুণীসকলৰ পৃষ্ঠপোষক আছিল। এইসকলৰ ভিতৰত **কালীদাস** আছিল আটাইতকৈ খ্যাতনামা। এই মহান কবিয়ে তেওঁৰ সাহিত্য-কৃতিৰ জৰিয়তে এই যুগক **অমৰ কৰি ৰাখিছে।**

গুপ্ত যুগত **ব্ৰাহ্মণ্য সংস্কৃতিৰ এক পূৰ্ণ পুনৰুত্থান** দেখা যায়, যাৰ আৰম্ভণি সমুদ্রগুপ্তৰ **অশ্বমেধ যজ্ঞৰে** হৈছিল। এই সংস্কৃতিক আগবঢ়াবলৈ গুপ্তসকলে **সংস্কৃত ভাষাক** মূল মাধ্যম হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছিল। চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয়ই **সংস্কৃত সাহিত্যৰ ৰত্নসমূহৰ পৃষ্ঠপোষকতা আগবঢ়াই** এই ভাষাক তাৰ শ্ৰেষ্ঠ শিখৰলৈ লৈ গৈছিল।

তেওঁ নিজৰ যুগৰ **সৃষ্টিশীল চেতনাৰ** পৃষ্ঠপোষকতা কৰি কেৱল সামৰিক নহয়, গুপ্ত সাম্ৰাজ্যক **সাংস্কৃতিক গৌৰৱৰ এক কেন্দ্রবিন্দু** ৰূপে সংহত কৰি তোলে।

জানি লোৱা ভাল

নৱ ৰত্ন (Nine Gems) আছিল:

1. কালীদাস
2. খটকার্পৰ
3. ধন্বন্তৰি
4. ৰাহমিহিৰ
5. ক্ষপণক
6. শঙ্কু
7. অমৰসিংহ
8. ভেটালভট্ট (বা ভেটালভাট্ট)
9. ৰৰুচি

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

Q ৭: কোন বিবাহ-সম্প্রতিয়ে প্রাৰম্ভিকভাৱে গুপ্তসকলক ৰাজনৈতিক স্থান আৰু গ্রহণযোগ্যতা আগবঢ়াইছিল ?

.....

Q ৮: কোনে নৱ ৰত্নসকলক পৃষ্ঠপোষকতা আগবঢ়াইছিল ?

.....

Q ৯: নৱ ৰত্নৰ ভিতৰত আটাইতকৈ খ্যাতনামা কোন আছিল ?

.....

৭.৬ ৰাজনীতি আৰু প্রশাসন

গুপ্ত যুগৰ ৰাজনীতি আৰু প্রশাসনৰ অধ্যয়নৰ বাবে কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ উৎস উপলব্ধ। কিছুমান সাহিত্যিক উৎস যেনে বিভিন্ন স্মৃতি—**মানৱ ধর্মশাস্ত্র, যাজ্ঞবল্ক্য স্মৃতি, নাৰদ স্মৃতি,**

আৰু **কমণ্ডকৰ নীতিসাৰ** আদি গুৰুত্বপূৰ্ণ। লগতে **দামোদৰপুৰ** আৰু **ইৰণ** শিলালিখনেও গুপ্ত প্ৰশাসনৰ ওপৰত আলোকপাত কৰে। আহক, আমি গুপ্তসকলৰ ৰাজনীতি আৰু প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থাৰ বিশ্লেষণ কৰো।

গুপ্ত যুগত **ৰাজতন্ত্ৰক আদৰ্শ চৰকাৰ ব্যৱস্থা** হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। উত্তৰ ভাৰতত মালৱা, যৌধ্য, অৰ্জুনায়ন আদি কিছুমান **উপজাতীয় গণৰাজ্য** যদিও আছিল, তথাপিও ব্ৰাহ্মণ্য শাস্ত্ৰসমূহৰ দ্বাৰা স্বীকৃত **ৰাজতন্ত্ৰই** এক শক্তিশালী আৰু প্ৰভাৱশালী ব্যৱস্থা হিচাপে স্বীকৃত আছিল। এই ব্যৱস্থাই গণৰাজ্যসমূহৰ ওপৰত দমন নীতি গ্ৰহণ কৰিছিল।

ৰজা বা সম্ৰাট আছিল চৰকাৰৰ শীৰ্ষস্থানীয় ব্যক্তি। তেওঁ **উত্তৰাধিকাৰিৰ অধিকাৰেৰে** ৰাজত্ব কৰিছিল। গুপ্ত সম্ৰাটসকলে **"মহাৰাজাধিৰাজ", "পৰমভট্টাৰক"** আদি উচ্চ উপাধি গ্ৰহণ কৰিছিল। তেওঁলোকে নিজৰ আসনত অধিক ভাৰ বৃদ্ধি কৰাৰ বাবে **দেৱতুল্য আৰু অতিমানৱীয় গুণৰ** দাবী আগবঢ়াইছিল। সেইবাবে, তেওঁলোকে **"পৰমেশ্বৰ", "অচিন্ত্যপুৰুষ", "লোকধামদেৱ", "পৰমদৈৱত"** আদি উপাধিও গ্ৰহণ কৰিছিল।

সিদ্ধান্তত, ৰজাৰ শক্তিত কোনো সীমা নাছিল। তেওঁ সকলো বিভাগৰ ওপৰত **সম্পূৰ্ণ নিয়ন্ত্ৰণ** ৰাখিছিল। তেওঁ আছিল **সেনাৰ উচ্চতম অধিনায়ক।** সমুদ্ৰগুপ্ত আৰু চন্দ্ৰগুপ্ত দ্বিতীয়ই নিজে যুদ্ধত অংশ লৈছিল। সকলো **গভৰ্ণৰ আৰু উচ্চপদস্থ নাগৰিক আৰু সামৰিক বিষয়া** ৰজাই নিযুক্ত কৰিছিল আৰু তেওঁলোকৰ কৰ্মকাল তেওঁৰ ইচ্ছাত নিৰ্ভৰ কৰিছিল। কেন্দ্ৰীয় কাৰ্যালয় ৰজাৰ **ব্যক্তিগত পৰ্যৱেক্ষণত** চলিছিল। ৰজাই সকলো ভূমিৰ অধিপতি আছিল আৰু সেই ভূমি যিকোনো ব্যক্তিক দান দিবৰ অধিকাৰী আছিল।

তথাপিও, দেৱতুল্য দাবী আৰু অগাধ শক্তি থকাৰ পিছতো গুপ্ত ৰজাসকল **নিষ্ঠুৰ স্বেচ্ছাচাৰী** হোৱা নাছিল। সমুদ্ৰগুপ্ত আৰু চন্দ্ৰগুপ্ত দ্বিতীয় **জনগণৰ প্ৰতি নিজৰ দায়িত্ব** বুজি চলিছিল। চৰকাৰে **মানুহৰ দৈনন্দিন জীৱনত বিৰক্তি নকৰিছিল,** আৰু তেওঁলোকৰ প্ৰয়োজনত সহানুভূতিশীল হৈছিল। ৰজাৰ ওপৰত **কিছুমান ব্যৱহাৰিক নিয়ন্ত্ৰণ** আছিল। তেওঁ **উচ্চ বিষয়া আৰু মন্ত্ৰীসকলৰ সৈতে ক্ষমতাৰ ভাগ-বতৰা** কৰিছিল। ৰাজকৰ্মত তেওঁৰ অংশগ্ৰহণ **সীমিত আছিল।** তেওঁ **ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ বিধান অনুসৰি চলিবলগীয়া আছিল।** স্থানীয় স্বায়ত্ব সংস্থাসমূহক যথেষ্ট স্বাধীনতা দিয়া হৈছিল আৰু তেওঁলোকে তাত সাধাৰণতে হস্তক্ষেপ নকৰিছিল।

আগ্ৰহাৰ আৰু ব্ৰাহ্মদেয় ভূমি অনুদান প্ৰথাৰ জৰিয়তে প্ৰশাসনৰ বিকেন্দ্ৰীকৰণ আৰু কেন্দ্ৰীয় কৰ্তৃত্বৰ হ্ৰাস হোৱা দেখা যায়। যদিও সিংহাসনৰ উত্তৰাধিকাৰ সাধাৰণতে বংশানুক্ৰমিক

আছিল। তথাপিও **সম্রাটে নিজৰ পছন্দৰ উত্তৰাধিকাৰী নির্বাচন কৰাৰ অধিকাৰ** ৰাখিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, সমুদ্রগুপ্তক তেওঁৰ পিতা চন্দ্রগুপ্তই প্রথমে মনোনীত কৰিছিল। কুমাৰগুপ্ত প্রথমে সম্ভৱতঃ স্কন্দগুপ্তক মনোনীত কৰিছিল। তথাপিও এই মনোনয়ন পদ্ধতি **বিতর্কৰ পৰা মুক্ত** নহয়।

৭.৬.১ প্রশাসনিক বিভাগসমূহ

গুপ্ত সাম্রাজ্য কেইবাটাও **প্রদেশ (Province)**ত বিভক্ত আছিল। এই প্রদেশসমূহক সাধাৰণতে **ভুক্তি (Bhukti), দেশ (Desa)** আৰু **ভোগ (Bhoga)** বুলি কোৱা হৈছিল। প্রতিটো প্রদেশ কেইবাটাও **বিশয় (Vishaya)** বা **জিলা (District)**ত বিভক্ত আছিল। **বিশয়**ৰ অংশবোৰক **বিথি (Vithi)** বুলি কোৱা হৈছিল। **গ্রাম (Grama)** আছিল শাসন ব্যৱস্থাৰ আটাইতকৈ সৰু একক।

ভুক্তি নামেৰে চিনাক্ত প্রদেশসমূহৰ **শাসনকর্তা** আছিল **উপৰিক (Uparika)** নামেৰে অভিহিত বিষয়া বা **"মহাৰাজাধিৰাজ, দেৱভট্টাৰক"** উপাধিধাৰী ৰাজপৰিজন। **দেশ** নামেৰে চিনাক্ত অঞ্চলসমূহত **গোপ্তি (Gopti)** বা সীমান্তৰ ৰক্ষকসকলে শাসন কৰিছিল। **বিশয়**সমূহৰ শাসন চলাবলৈ নিযুক্ত বিষয়াসকল আছিল **বিশয়পতি (Vishayapati), কুমাৰমত্য (Kumaramatya)** আৰু **আযুক্ত (Ayukta)**।

কেতিয়াবা কোনো **সমন্ত** বা সামন্তীয় ৰাজাসকলে জিলা শাসন কৰিছিল। সাধাৰণতে, জিলা বিষয়া **প্রাদেশিক গভর্ণৰে নিযুক্ত** কৰিছিল, যদিও কেতিয়াবা সম্রাটে নিজেই নিযুক্ত কৰিছিল। **আযুক্তসকল** কেন্দ্র আৰু জিলা শাসনৰ মাজত সংযোগস্থাপনকাৰী হিচাপে কার্য্য কৰিছিল। **বিশয়পতি** সাধাৰণতে **উপৰিকসকলৰ অধীনত** কাম কৰিছিল, যাৰ প্রমাণ **দামোদৰপুৰৰ কপাৰপ্লেট**ত পোৱা যায়।

অন্তর্বেদি বিশয় বা **দোৱাব অঞ্চল** আছিল গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ মুখ্য অঞ্চল। **বিশয়সমূহ** গুপ্তসকলৰ প্রাদেশিক শাসন ব্যৱস্থাৰ মূল স্তম্ভ আছিল। প্রতিটো বিশয়ত সম্ভৱত **এটা উপদেষ্টা পৰিষদ (Parishad)** আছিল, য'ত **স্থানীয় প্রতিনিধি, গ্রাম প্রধান (Gramikas), ভোজক (Bhojakas)** আদি অন্তর্ভুক্ত আছিল।

গ্রামসমূহৰ শাসন চলাবলৈ **গ্রামিকা** নিযুক্ত আছিল। তেওঁ **ৰাজস্বভুক্ত বেতনভোগী বিষয়া** আছিল আৰু **গ্রাম পৰিষদ (Village Council)**ৰ সহায়ত শাসন চলাইছিল। তদুপৰি,

তালবৰ (Talabara), **বিনয়স্থিতিস্থাপক (Vinayasthitisthapaka)** আদি নৱ পদাধিকাৰীসকলে সামৰিক, ধর্মীয় আৰু ন্যায়িক দায়িত্ব পালন কৰিছিল।

উত্তৰ বঙালৰ কেইখনমান শিলালিখনে গুপ্ত প্রশাসনত **জনপ্রতিনিধিসকলৰ সম্পৃক্ততা**ৰ কথা প্রকাশ কৰিছে। **প্রাদেশিক, জিলাস্তৰ আৰু গ্রাম স্তৰত** নিযুক্ত বিষয়াসকলৰ সহায়ত **আধিকৰণ (Adhikarana)** নামেৰে জানাজনজনীয়া পৰিষদ আছিল। **চহৰসমূহত**, এই **মিউনিচিপেল বোর্ড/আধিকৰণত** অন্তর্ভুক্ত আছিল:

- **শ্রেণীপ্রধান (Guild President)**
- **মূল ব্যৱসায়ী বা নাগৰ শ্রেষ্ঠি (Chief Merchant)**
- **মূল কাৰিগৰ বা প্রতম কুলিক (Chief Artisan)**
- **মূল লেখক বা প্রতম কায়স্থ (Chief Scribe)**

জিলা আৰু গ্রামসমূহৰ এই পৰিষদসমূহত **গ্রাম প্রধান, গৃহস্বামীসকল** আদি অর্ন্তভূক্ত আছিল। গুপ্তসকলে **জনসাধাৰণক প্রশাসনত অংশগ্রহণ**ৰ সুযোগ দিয়াৰ বাবে **এটা সাহসী প্রশাসনিক পৰীক্ষা** কৰিছিল।

জানি লোৱা ভাল

গুপ্তসকলৰ সৰাসৰি শাসনত থকা সাম্রাজ্যৰ বাহিৰে **সীমান্ত অঞ্চলত থকা ৰাজতন্ত্রীয় আৰু গণতন্ত্রীয় ৰাজ্যসমূহ** আছিল। ৰাজনৈতিক উদাৰতাৰ প্রমাণ হিচাপে গুপ্তসকলে তেওঁলোকক **ভিন্ন ভিন্ন স্তৰৰ অধীনস্থ ৰাজ্য** হিচাপে মান্যতা দি **তেওঁলোকৰ আন্তঃ-স্বায়ত্বতা** অক্ষুণ্ণ ৰাখিছিল।

সমুদ্রগুপ্তৰ কীর্তিতামে এনে বহু সীমান্ত ৰাজ্যৰ নাম উল্লেখ কৰিছে, যিয়ে তেওঁৰ অধীনতা মানি লৈছিল। এই ৰাজ্যসমূহৰ স্তৰসমূহ **তেওঁলোকৰ গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ প্রতি শক্তিৰ তুলনাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰিছিল।**

- **পূব সীমান্তৰ ৰাজ্যসমূহ:** সমতট, কামৰূপ, দাভক, নেপাল আৰু কর্ত্তৃপুৰা
- **পশ্চিম সীমান্তত:** পাঞ্জাব আৰু ৰাজস্থানৰ ন'টা উপজাতীয় গণৰাজ্য

৭.৬.২ বিচাৰ ব্যৱস্থা

গুপ্ত শাসকৰ শাসনকালৰ **ন্যায়পালন ব্যৱস্থা** সম্পর্কে শিলালিখনসমূহত স্পষ্ট তথ্য নাই। তথাপিও, **কাত্যায়ন স্মৃতিত** পৰম্পৰাগতভাৱে কোৱা হৈছে যে **ৰজা হৈছে উচ্চতম বিচাৰকর্তা।** তেওঁ **নিজে সভাত বহি মোকদ্দমা শুনিছিল,** আৰু তেওঁক সহায় কৰিছিল—

- **আমাত্য (মন্ত্রীসকল)**
- **প্রাদ্বিবাক (বিচাৰপতি)**
- **পুৰোহিত (ব্রাহ্মণ উপদেষ্টা)**

চহৰসমূহত, নগৰ মেজিষ্ট্রেটসকলক সহায় কৰিছিল **শ্রেণীপ্রধান, ব্যৱসায়ী আদিসকলে। গ্রামসমূহত, গ্রাম পঞ্চায়ত** বা **পৰিয়াল সমিতি (কুল)**-ই সৰু-মুঠ মোকদ্দমা নিষ্পত্তি কৰিছিল।

এই সময়ৰ **অপৰাধ আইন (Criminal Law)** তুলনামূলকভাৱে **নৰম (lenient)** আছিল, যাৰ প্রমাণ **চীনদেশীয় পর্যটক ফা-হিয়েনৰ** বর্ণনাতো দেখা যায়।

৭.৬.৩ আয়/ৰাজস্ব ব্যৱস্থা (Revenue Administration)

গুপ্ত শাসনকালত **ৰাজস্বৰ মুখ্য উৎসসমূহ** আছিল:

- **বিভিন্ন ধৰণৰ ভূমি কৰ (land revenue)**
- **অপৰাধৰ বাবে আদায় কৰা জৰিমনা**
- **বাণিজ্য কৰ**
- **লবণৰ ওপৰত কৰ**
- **খনি আদি প্রাকৃতিক সম্পদৰ ওপৰত কৰ।**

কিছুমান বিশেষ ক্ষেত্রত **গ্রামসমূহক কৰ ৰেহাই** দিয়া হৈছিল।

কর্মচাৰী নিযুক্তি কৰোঁতে **যোগ্যতা আৰু দক্ষতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব** দিয়া হৈছিল। **জাতি বা ধর্মৰ ভিত্তিত কোনো বৈষম্য কৰা নহৈছিল।** এই সময়ছোৱাত **কাৰিগৰ আৰু ব্যৱসায়ীসকলৰ মাজত গিল্ড বা শ্রেণী (Shreni)** অতি সক্রিয় আছিল।

এই **গিল্ডসমূহ (Shrenis)** আছিল **স্বায়ত্বশাসিত (autonomous)** আৰু তেওঁলোক **নিজস্ব নিয়মেৰে চলিছিল।** **বৌদ্ধ সংঘসমূহেও (Sanghas)** **ব্যৱসায় আৰু ধনৰ ঋণ লেনদেনত** অংশ লৈছিল আৰু তেওঁলোকে **শ্ৰেষ্ঠি (bankers)** হিচাপেও কাম কৰিছিল।

ভূমিৰ মালিকানা সাধাৰণতে **ৰাজ্য আৰু গাঁও সমাজ**ৰ যৌথ অধীনত আছিল। **পাৰস্পৰিক সন্মতি অবিহনে ভূমি বিক্ৰয় বা ক্ৰয়** কৰিব নোৱাৰি।

সামগ্ৰিকভাৱে চাবলৈ গ'লে, গুপ্তসকলৰ প্ৰশাসন আছিল **জনবান্ধৱ, সহানুভূতিশীল আৰু শান্তিপ্ৰিয়।** এই **উদাৰ আদৰ্শ প্ৰশাসন** গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ পাছতো কিছুদিন চলি আছিল। পিছত **কালচুৰি, চালুক্য, ৰাষ্ট্ৰকুট**ৰ দৰে ৰাজসকলেও গুপ্তসকলৰ এই **প্ৰশাসনিক মডেলৰ অনুকৰণ** কৰিছিল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

Q ১০: মিলাওক (Match the following):

a) সম্ৰাট — ৫. ৰজা
b) সন্দিৰিগ্ৰহিকা — ৬. যুদ্ধ আৰু শান্তিৰ মন্ত্ৰী
c) কাঁচুকি — ১. ৰাজপ্ৰাসাদৰ প্ৰবেশদ্বাৰৰ দায়িত্বত থকা বিষয়া
d) মহাকপতি — ৩. অশ্ববাহিনীৰ প্ৰধান
e) গোপ্তি — ২. প্ৰাদেশিক বিষয়া
f) পুস্তপাল — ৪. নথিপত্ৰ ৰক্ষক

Q ১১: মহাবলাধিকৃত কোন আছিল?

.....

Q ১২: গুপ্তসকলৰ আয় ব্যৱস্থাৰ ওপৰত প্ৰায় ৫০টা শব্দৰে এটি টোকা লিখক।

.....

.....

.....

.....

৭.৭ গুপ্তসকলৰ পতন

ভাৰতত গুপ্তসকলৰ শক্তি হ্ৰাস পাবলৈ **বহুকেইটা কাৰণ দায়ী আছিল।** ইয়াৰ ভিতৰত **হুনসকলৰ আক্ৰমণ** আছিল **সৰ্বাপেক্ষা মুখ্য কাৰণ। চতুৰ্থ শতিকাত** মধ্য এছিয়াৰ পৰা আহি হুনসকলৰ এটা শাখাই **বাক্ট্ৰিয়া** অধিকাৰ কৰি **হিন্দুকুশ overpass কৰি ভাৰতলৈ** আগবাঢ়ি আহিছিল।

এই আক্ৰমণ হৈছিল **কুমাৰগুপ্ত প্ৰথম (৪১৫–৫৪ খ্ৰী.)**-ৰ সময়ছোৱাত। তথাপিও, **ভিটাৰী স্তম্ভ শিলালিখন** আৰু **জুনাগঢ় শিলালিখনৰ** পৰা জনা যায় যে **যুৱৰাজ স্কন্দগুপ্তে** এই আক্ৰমণক **অত্যন্ত সাহসেৰে প্ৰত্যাহ্বান জনাই প্ৰতিহত** কৰিছিল।

কিন্তু স্কন্দগুপ্তৰ পিছত **পুনঃ পুনঃ হুন আক্ৰমণে গুপ্ত শক্তিক দিনকদিনে দুৰ্বল কৰি তোলে।** যদিও স্কন্দগুপ্তই একেলগে **বিদ্ৰোহী সামন্তসকলৰ** বিৰুদ্ধে যুদ্ধ চলাইছিল, তথাপিও এই **আভ্যন্তৰীণ সমস্যা**বোৰে তেওঁৰ কাৰ্যক কঠিন কৰি তোলে।

প্ৰায় **৪৬৭ খ্ৰীষ্টাব্দত স্কন্দগুপ্তৰ মৃত্যুৰ পাছত অনেক অনুপযুক্ত উত্তৰাধিকাৰী ৰজাসকলে** গুপ্ত সাম্ৰাজ্যক একত্ৰিত ৰূপত ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰিলে। **পঞ্চম শতিকাৰ শেষৰ ফালে** হুনসকলে **উত্তৰ ভাৰতত ব্যাপকভাৱে আক্ৰমণ** চলাই গুপ্ত শক্তিক **চূড়ান্তভাৱে ভাঙি পেলায়** আৰু **আগামী আধা শতিকাৰ ভিতৰতে সাম্ৰাজ্য সম্পূৰ্ণ ভাঙি পৰে,** ফলস্বৰূপে **সৰু সৰু বহু ৰাজ্য গঠিত হয়।**

হুনসকলৰ আক্ৰমণৰ উপৰিও **অন্যান্য কেইবাটাও মুখ্য কাৰণ** আছিল:

- **সামন্তসকলৰ বিদ্ৰোহ** — চন্দ্ৰগুপ্ত দ্বিতীয়ই যিসকল ৰজাৰ সৈতে বিবাহ-সম্প্ৰতি কৰি বন্ধুত্ব গঢ়িছিল, তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰীসকলে তেওঁলোকৰ সৈতে শান্তিপূৰ্ণ সম্পৰ্ক বজাই ৰাখিব নোৱাৰিলে।
- **বাকাটকসকলৰ আক্ৰমণ** — বিশেষকৈ **নৰেন্দ্ৰসেন** নামৰ বাকাটক ৰজাই গুপ্তসকলৰ শাসনকালত **মালৱা, কৌশল, মেকল** আদি অঞ্চল আক্ৰমণ কৰে। এই আক্ৰমণে **গুপ্তসকলৰ মধ্য ভাৰতৰ আধিপত্য হ্ৰাস** কৰে।

- তাৰ পিছত আন এজন বাকাটক ৰজা **হৰিসেনে গুজৰাট আৰু মালৱা গুপ্তসকলৰ পৰা দখল কৰে,** যিয়ে গুপ্তসকলৰ **সাম্ৰাজ্যিক গৰিমা হ্ৰাস** কৰাৰ উপৰিও **সামন্তসকলক বিদ্ৰোহৰ উৎসাহ দিয়ে।**
- **যশোধর্মাৰ দৰে শক্তিশালী সামন্তসকলে** গুপ্তসকলৰ ওপৰত **চূড়ান্ত আঘাত** হানে।

এই উদাহৰণবোৰ অনুসৰণ কৰি **অন্যান্য সামন্তসকলেও স্বাধীনতা ঘোষণা** কৰে। যাৰ ফলত গুপ্ত সাম্ৰাজ্য **সম্পূৰ্ণৰূপে ভাঙি পৰে।**

তাৰ উপৰিও, গুপ্তসকলৰ **বিকেন্দ্ৰীকৃত প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থাও পতনৰ এটা মুখ্য কাৰণ** আছিল।

- **প্ৰাদেশিক গৱৰ্ণৰসকল** গুপ্ত আমলত পৰ্য্যাপ্ত স্বাধীনতা উপভোগ কৰিছিল। গুপ্ত ৰজাসকলে **তেওঁলোকৰ স্বেচ্ছাচাৰী আচৰণ নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ বাবে উপযুক্ত যন্ত্ৰণা গঢ়ি তুলিব নোৱাৰিলে।**
- গুপ্তসকলে **তেওঁলোকক নগদ বেতন নিদিয়ে,** তাৰ সলনি **ভূমি দান কৰিছিল,** যাৰ ফলত **তেওঁলোকৰ মনোভাৱ সামন্তীয় ৰূপ লৈ উঠে।**
- এইসকল বিষয়াই **নিজ নিজ স্থানীয় স্বাৰ্থক** প্ৰাধান্য দিবলৈ ধৰিলে আৰু **কেন্দ্ৰীয় শাসনক অগ্ৰাহ্য কৰিলে।**

এইদৰে সামন্তীয় **মানসিকতাৰ বৃদ্ধি আৰু বিকেন্দ্ৰীকৰণৰ প্ৰক্ৰিয়া** গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পতন **দ্ৰুত গতিত আগবঢ়াই।**

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

Q ১৩: কোন ৰজাৰ শাসনকালত হুনসকলে হিন্দুকুশ পৰ্বত অতিক্ৰম কৰিছিল?

.....

.....

Q ১৪: চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয়ই কেনেদৰে বাকাটকসকলৰ সৈতে বন্ধুত্ব গঢ়িছিল?

.....

.....

Q ১৫: গুপ্ত প্রশাসনত কেনেদৰে সামন্তীয় মানসিকতাৰ বিকাশ ঘটিল?

.....

.....

৭.৮ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ভাৰতত গুপ্তসকলৰ উত্থানে **প্রাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ এক গৌৰৱোজ্জ্বল যুগৰ আৰম্ভণি** কৰে। তথাপিও, গুপ্তসকলৰ মূল উৎপত্তি **অস্পষ্ট।** শ্রীগুপ্তই গুপ্ত সাম্রাজ্যৰ ভেঁটি স্থাপন কৰিছিল। তেওঁৰ পিছত শাসনলৈ আহিছিল ঘটোৎকচগুপ্ত, চন্দ্রগুপ্ত প্রথম, সমুদ্রগুপ্ত, চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয়, কুমাৰগুপ্ত, স্কন্দগুপ্ত আদি। প্রথম দুজন ৰজাই **মহাৰাজ** উপাধি ব্যৱহাৰ কৰিছিল, সেয়েহে তেওঁলোক **সম্ভৰত উপ-শাসক আছিল।** কিন্তু চন্দ্রগুপ্ত প্রথমে **"মহাৰাজাধিৰাজ"** উপাধি গ্রহণ কৰি **স্বাধীন শাসক হিচাপে গুপ্তসকলক গৌৰৱৰ স্থানলৈ নিয়াৰ পথ প্রশস্ত কৰিছিল।**
- গুপ্ত বংশৰ প্রথম তিনিজন ৰজাই **এক শক্তিশালী আধাৰ গঢ়ি তোলে,** যাৰ আধাৰত **সমুদ্রগুপ্ত আৰু চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয়ই সাম্রাজ্য বিস্তাৰ কৰে।** সমুদ্রগুপ্তি ঘৰুৱা শক্তি সুদৃঢ় কৰাৰ পিছত **দক্ষিণপথ (তামিলনাড়ু পর্যন্ত)**ৰ ওপৰত অভিযান চলাই **১২ জন দক্ষিণ ভাৰতীয় ৰজাক** পৰাস্ত কৰে (এলাহাবাদ প্রসস্তিত উল্লেখিত)। তেওঁ উত্তৰ, মধ্য, পূব ভাৰত, বনাঞ্চল, উপজাতি অঞ্চলকো অধিকাৰ কৰে আৰু **অশ্বমেধ যজ্ঞ** অনুষ্ঠিত কৰে।

  তেওঁৰ পুত্র চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয়ই পশ্চিম দিশলৈ অভিযান চলাই **শকৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰি মালৱা, গুজৰাট আৰু কাঠিয়ৰৰ** অধিকাৰ কৰি **উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতক সংযুক্ত কৰে।** তেওঁ **নাগ, বাকাটক আৰু কদম্বসকলৰ সৈতে বিবাহ-সম্প্রতি**ৰ জৰিয়তে শকৰ ঘেৰাও কৰে।
- চন্দ্রগুপ্ত দ্বিতীয় **বৃহৎ বিজয়ী নহয়, কিন্তু এজন শক্তিশালী সংহতকাৰী** হিচাপে পৰিচিত। তেওঁ নিজৰ পিতৃৰ অসমাপ্ত বিজয় সম্পূর্ণ কৰে আৰু সাম্রাজ্যক **সংহত আৰু স্থিতিশীল ৰূপ**লৈ ৰূপান্তৰিত কৰে। তেওঁ **বিভিন্ন ৰজাসকলৰ সৈতে বিবাহ-সম্প্রতি**ৰ মাধ্যমে বন্ধুত্ব গঢ়ি **এক শান্তিপূর্ণ পৰিৱেশ** সৃষ্টি কৰে, যিয়ে **গুপ্ত যুগত**

সাংস্কৃতিক পুনৰুজ্জীৱনৰ পথ প্ৰশস্ত কৰে। তেওঁ নৱ **ৰত্নসকলক পৃষ্ঠপোষকতা** আগবঢ়ায়।

- গুপ্তসকলৰ শাসনত **ৰাজতন্ত্ৰই চৰকাৰৰ আদৰ্শ পদ্ধতি** আছিল। ৰজাই আছিল শাসনৰ সিৰা। উত্তৰাধিকাৰমূলক ৰজাৰ ব্যৱস্থাত তেওঁক সহায় কৰিছিল ৰাজপুত্ৰ, মন্ত্ৰী আৰু বিষয়া। গুপ্তসকলৰ **এক সুসংগঠিত আমোলাতন্ত্ৰ** আছিল, য'ত কেন্দ্ৰীয় আৰু প্ৰাদেশিক বিষয়াৰ মাজত পদবী অনুযায়ী পাৰ্থক্য আছিল। সাম্ৰাজ্যখন **ভুক্তি বা দেশ**ত বিভক্ত আছিল, যাক পুনৰ **বিশয় (জিলা)** আৰু **গ্ৰাম**ত বিভক্ত কৰা হৈছিল।
  বিচাৰ ব্যৱস্থাত ৰজাই আছিল **চূড়ান্ত বিচাৰকৰ্তা**, আৰু তেওঁ মন্ত্ৰী, ব্ৰাহ্মণ, বিচাৰকৰ সহায়ত বিচাৰ চলাইছিল। নগৰত **নগৰ মেজিষ্ট্ৰেট**, আৰু গাঁওত **পঞ্চায়ত বা কুল সভাই বিচাৰ চলাইছিল।**
  ৰাজস্বৰ উৎস আছিল ভূমি কৰ, জৰিমনা, বাণিজ্য কৰ আদি। ভূমিৰ অধিকাৰ ৰাজ্য আৰু গাঁও সমাজে যৌথভাৱে ৰাখিছিল। সামগ্ৰিকভাৱে **গুপ্তসকলৰ প্ৰশাসন আছিল উদাৰ আৰু জনবান্ধৱ;** যি **চালুক্য, ৰাষ্ট্ৰকুট আদিৰ দৰে পৰৱৰ্তী ৰজাসকলেও অনুসৰণ কৰিছিল।**
- গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ বাবে বহু কাৰণ দায়ী। **হুনসকলৰ আক্ৰমণ** আছিল ইয়াৰ মুখ্য কাৰণ। পঞ্চম শতিকাৰ শেষৰ ফালে হুনসকলৰ বৃহৎ আক্ৰমণে গুপ্ত শক্তিক শেষ কৰে। তাৰ উপৰিও **সামন্তসকলৰ বিদ্ৰোহ, প্ৰশাসনৰ বিকেন্দ্ৰীকৰণ, ভূ-দানৰ ফলত সামন্তীয় মানসিকতাৰ বিকাশ**—এইবোৰ কাৰণৰ সহযোগত গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পতন হয়।

৭.৯ অধিক জানিবলৈ

মজুমদাৰ, আৰ.চি., ৰায়চৌধুৰী, এইচ.চি., দত্ত, কে. (১৯৮৬) । *An Advanced History of India*। নতুন দিল্লী, মেকমিলান ইণ্ডিয়া লিমিটেড।

1. শৰ্মা, এল.পি. (১৯৮১)। *Ancient History of India (Pre-historic Age to 1200 A.D.)*। নতুন দিল্লী, বিকাশ পাব্লিকেশন হাউচ প্ৰাইভেট লিমিটেড।
2. ঠাপাৰ, ৰোমিলা। (২০০২)। *The Penguin History of Early India from The Origins to A.D. 1300*। নতুন দিল্লী, দ্য পেংগুইন গ্ৰুপ।

৭.১০ অগ্ৰগতি খতিয়ান

প্রশ্ন নং ১ৰ উত্তৰ:

a) শ্রীগুপ্ত, ঘটোৎকচগুপ্ত, চন্দ্রগুপ্ত I

b) মহাৰাজাধিৰাজ

c) কুমাৰাদেৱী

প্রশ্ন নং ২ৰ উত্তৰ:

চন্দ্রগুপ্ত I-এ লিচ্ছবী পৰিয়ালত বিবাহ কৰিছিল। এই লিচ্ছবী-গুপ্ত বিবাহ-সম্প্রতি গুপ্ত শক্তিৰ উত্থানত ৰাজনৈতিকভাৱে অতি গুৰুত্বপূর্ণ আছিল। ৰোমিলা ঠাপাৰে ক'লে যে, যিহেতু গুপ্তসকলৰ ৰাজকীয় উত্পত্তি নাছিল, সেই বিবাহ-সম্প্রতিয়ে তেওঁলোকক সমাজত স্বীকৃতি আগবঢ়াইছিল। ভি.এ. স্মিথে ক'লে যে, লিচ্ছবী ৰাজকুমাৰী কুমাৰাদেৱীয়ে তেওঁৰ পতি চন্দ্রগুপ্তক মগধ আৰু কাষৰীয়া অঞ্চলসমূহত ৰাজনৈতিক প্রভাৱৰ পণ আগবঢ়াইছিল।

প্রশ্ন নং ৩ৰ উত্তৰ:

a) সঁচা

b) ভুল

c) ভুল

d) সঁচা

e) সঁচা

f) সঁচা

প্রশ্ন নং ৪ৰ উত্তৰ: এলাহাবাদ স্তম্ভ শিলালিখন।

প্রশ্ন নং ৫ৰ উত্তৰ: ৰামগুপ্ত আছিল সমুদ্রগুপ্তৰ জ্যেষ্ঠ পুত্র।

প্রশ্ন নং ৬ৰ উত্তৰ (৬০ শব্দৰ ভিতৰত): সমুদ্রগুপ্ত এজন মহান বিজয়ী আছিল। তেওঁ প্রথমে ঘৰুৱা শক্তি সুদৃঢ় কৰি দক্ষিণপথত অভিযান চলাইছিল। তেওঁৰ দক্ষিণ অভিযান **ধর্মবিজয়**ত আধাৰিত আছিল, য'ত **গ্রহণ, মোক্ষ আৰু অনুগ্রহ** এই তিনিটা নীতি অনুসৰণ কৰিছিল। তেওঁ ১২জন দক্ষিণ ভাৰতীয় ৰাজাক পৰাস্ত কৰি তেওঁলোকক মুক্ত কৰি নিজৰ ৰাজ্যত পুনঃস্থাপন কৰিছিল।

প্রশ্ন নং ৭ৰ উত্তৰ: লিচ্ছবী বিবাহ-সম্প্রতি।

প্ৰশ্ন নং ৮ৰ উত্তৰ: চন্দ্ৰগুপ্ত দ্বিতীয়।

প্ৰশ্ন নং ৯ৰ উত্তৰ: কালীদাস।

প্ৰশ্ন নং ১০ৰ উত্তৰ:

a) – ৫

b) – ৬

c) – ১

d) – ৩

e) – ২

f) – ৪

প্ৰশ্ন নং ১১ৰ উত্তৰ: মহাবলাধিকৃত আছিল সেনাৰ প্ৰধান অধিনায়ক (Commander-in-Chief)।

প্ৰশ্ন নং ১২ৰ উত্তৰ (৫০ শব্দৰ ভিতৰত): গুপ্ত যুগত ৰাজস্বৰ উৎস আছিল ভূমি কৰ, জৰিমনা, বাণিজ্য কৰ, খনি, লবণ আদিৰ ওপৰত কৰ। কেতিয়াবা গ্ৰামসমূহক কৰ ৰেহাই দিয়া হৈছিল। বিষয়াসকলক যোগ্যতাৰ ভিত্তিত নিযুক্ত কৰা হৈছিল আৰু জাতি-ধৰ্ম অনুসৰি কোনো বৈষম্য কৰা নহয়। গিল্ড বা শ্ৰেণী ব্যৱস্থা অতি সক্ৰিয় আছিল।

প্ৰশ্ন নং ১৩ৰ উত্তৰ: কুমাৰগুপ্ত I-ৰ শাসনকালত হুনসকলে হিন্দুকুশ পৰ্বত অতিক্ৰম কৰিছিল।

প্ৰশ্ন নং ১৪ৰ উত্তৰ: চন্দ্ৰগুপ্ত দ্বিতীয়ে বাকাটকসকলৰ সৈতে **বিবাহ-সম্প্ৰতি**ৰ মাধ্যমে বন্ধুত্ব গঢ়িছিল। তেওঁৰ জীয়ৰী প্ৰভাৱতী গুপ্তা বাকাটক ৰাজা ৰুদ্ৰসেন II-ৰ পত্নী হৈছিল।

প্ৰশ্ন নং ১৫ৰ উত্তৰ: গুপ্তসকলে বিষয়াসকলক নগদ বেতন নিদি ভূমি দান কৰিছিল। এইদৰে ভূমিৰ অধিকাৰে বিষয়া সকলে **স্থানীয় স্বাৰ্থত কেন্দ্ৰীয় শাসনক উপেক্ষা কৰি সামন্তীয় স্বভাব গঢ়ি তোলে**, যিয়ে বিকেন্দ্ৰীকৰণক ত্বৰান্বিত কৰিছিল।

৭.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

A) অতি চমু প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ৫০টা শব্দত দিব)

Q১: শ্ৰীগুপ্ত কোন আছিল?

Q২: প্ৰভাৱতী গুপ্তাৰ মাতৃৰ নাম ক'ত?

Q৩: বিষ্ণুদেৱ কোন আছিল?

Q৪: গুপ্তসকলৰ পতনৰ এটা কাৰণ উল্লেখ কৰক।

B) চমু প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ১৫০টা শব্দত দিব)

Q১: গুপ্ত বংশৰ উত্থান সম্পৰ্কে আপোনাৰ কি মতামত আছে?

Q২: সমুদ্ৰগুপ্তৰ বিজয় নীতিৰ ওপৰত এলাহাবাদ স্তম্ভ শিলালিখনে কি পোহৰ পেলায়?

Q৩: গুপ্ত সাম্ৰাজ্য গঢ়ি তোলাত চন্দ্ৰগুপ্ত দ্বিতীয়ৰ অৱদান কি আছিল?

Q৪: গুপ্তসকলৰ প্ৰশাসনিক বিভাগসমূহৰ ওপৰত এটা টোকা লিখক।

Q৫: গুপ্ত যুগত সমাজ কেনেদৰে বিভক্ত আছিল?

Q৬: গুপ্ত যুগত মহিলাৰ অৱস্থান কেনেকুৱা আছিল?

Q৭: গুপ্ত যুগত কৃষিৰ উন্নয়নৰ ওপৰত এটা টোকা লিখক।

Q৮: গুপ্ত শাসনকালত ব্ৰাহ্মণ্য হিন্দুধৰ্মৰ বিকাশৰ বিষয়ে লিখক।

Q৯: গুপ্ত যুগত সংস্কৃত সাহিত্যৰ বিকাশৰ ওপৰত এটা টোকা লিখক।

C) দীঘল প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ প্ৰায় ৩০০-৫০০ শব্দত দিব)

Q১: গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ বিস্তাৰ আৰু সংহতকৰণৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

Q২: গুপ্তসকলৰ প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থাৰ ব্যাখ্যা কৰক।

Q৩: গুপ্ত যুগৰ সমাজ-অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ বৰ্ণনা কৰক।

অধ্যায় ৮: উত্তৰ-গুপ্ত ৰাজনীতি

অধ্যায় গাঁথনি

৮.১ উদ্দেশ্য

৮.২ পৰিচয়

৮.৩ চালুক্য

৮.৪ পল্লৱ

৮.৫ চেৰাছ

৮.৬ পাণ্ডিয়া

৮.৭ চোলা

৮.৮ ডেকান পলিটি

৮.৯ সমাজ, ব্যৱসায় আৰু বাণিজ্য

৮.১০ পূষ্যভূতি

৮.১১ থানেশ্বৰৰ হৰ্ষবৰ্ধন

৮.১২ কামৰূপ ৰাজ্যৰ সৈতে হৰ্ষবৰ্ধনৰ সম্পৰ্ক

৮. ১৩ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৮.১৪ অধিক জানিবলৈ

৮.১৫ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৮.১৬ আৰ্হি প্রশ্ন

৮.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়নৰ অন্তত আপুনি—

- গুপ্তসকলৰ পিছৰ যুগত চালুক্যসকলৰ উত্থানৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- গুপ্তসকলৰ পিছৰ যুগত পল্লৱসকলৰ উত্থানৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- চেৰাসকলৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব
- মাদু�ৰাৰ পাণ্ড্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- গুপ্তৰ পিছৰ যুগত চোলসকলৰ উত্থানৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব।

৮.২ পৰিচয়

গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ পিছত প্ৰদেশ আৰু সামন্ত ৰাজ্যসমূহে স্বাধীনতা ঘোষণা কৰাৰ লগতে উত্তৰ আৰু দক্ষিণ ভাৰতত নতুন ৰাজনৈতিক শক্তিৰ উত্থান ঘটে। কিন্তু সংঘাতৰ মাজতো এই শাসকসকলৰ ৰাজত্বকালত স্থিতিশীলতা প্ৰদানৰ বাবে প্ৰশাসনিক (ৰাজনৈতিক) গাঁথনি আছিল। ইয়াৰ ফলত ডেকান সমাজত শান্তি আৰু সমৃদ্ধিৰ সৃষ্টি হয় আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ বাণিজ্য আৰু বাণিজ্যৰ বিকাশৰ বাবে প্ৰেৰণা যোগায়। ডেকান ৰাজনীতিৰ গঠন, সামাজিক অৱস্থা আৰু বাণিজ্য আৰু বাণিজ্যৰ ক্ষেত্ৰত হোৱা উন্নয়নৰ বিষয়ে এই অধ্যায়ত অধ্যয়ন কৰা হ'ব।

ইয়াৰ উপৰিও আমি মধ্যযুগৰ আৰম্ভণিত উত্তৰ ভাৰতত উত্থাপিত হোৱা ৰাজনৈতিক শক্তি পুষ্যভূতিসকলৰ বিষয়েও অধ্যয়ন কৰিম। এই অধ্যায়ৰ মূল গুৰুত্ব হ'ব পুষ্যভূতৰ বিখ্যাত ৰজা হৰ্ষবৰ্ধন আৰু কামৰূপ ৰাজ্যত শাসন কৰা বৰ্মন বংশৰ ৰজা ভাস্কৰবৰ্মনৰ সৈতে তেওঁৰ সম্পৰ্ক।

৮.৩ চালুক্য

গুপ্ত ৰ পিছৰ যুগত দক্ষিণ ভাৰতত উদ্ভৱ হোৱা আন আন শক্তিসমূহৰ ভিতৰত চালুক্যসকল আছিল অন্যতম গুৰুত্বপূৰ্ণ আঞ্চলিক শক্তি। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতিকাৰ মাজভাগৰ পৰা চালুক্যসকলে বাকটকসকলৰ ঠাইত ডেকানত প্ৰধান শক্তি হিচাপে লৈছিল। চালুক্যসকলে চন্দ্ৰ জাতিৰ পৰা অহা বুলি দাবী কৰিছিল যদিও তেওঁলোকৰ উৎপত্তিৰ সন্দৰ্ভত ভিন্ন মতামত আছে। চালুক্যসকলে ভাৰতৰ চাৰিটা ভিন্ন অঞ্চলত বিভিন্ন সময়ত শাসন কৰিছিল। বদমীৰ চালুক্য, ভেংগীৰ চালুক্য, কল্যাণীৰ চালুক্য আৰু আনহিলৱাড়াৰ চালুক্য বুলিয়েই তেওঁলোক তেনেদৰেই পৰিচিত আছিল। আনহিলৱাদা পশ্চিম ভাৰতত অৱস্থিত, গতিকে আমি এই অধ্যায়ত

আনহিলৱাদাৰ চালুক্যসকলৰ বিষয়ে বিতংভাৱে অধ্যয়ন নকৰো কাৰণ এই অধ্যায়টোত কেৱল দক্ষিণ ভাৰতৰ প্ৰধান ৰাজনৈতিক শক্তিসমূহৰ বিষয়েহে আলোচনা কৰা হৈছে।

□ বাদামীৰ চালুক্য

চালুক্যসকলে উত্তৰ মহীশূৰত বাটাপি বা বাদামী আৰু কাষৰীয়া আইহোলেত নিজৰ ঘাটি আৰম্ভ কৰিছিল। ইয়াৰ পৰা তেওঁলোকে উত্তৰ দিশলৈ গতি কৰিলে আৰু তাৰ পিছত তেওঁলোকে নাচিক আৰু ওপৰৰ গোদাৱৰীক কেন্দ্ৰ কৰি থকা পূৰ্বৰ বাকটকৰ ৰাজ্যখনক নিজৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিলে। জয়সিংহ আৰু তেওঁৰ পুত্ৰ ৰানাৰগৰ অধীনত বাদামীৰ চালুক্য ক্ষমতাৰ আৰম্ভণি বিনম্ৰ আছিল। কোৱা হয় যে ৰাষ্ট্ৰকুট ৰজা ইন্দ্ৰক পৰাস্ত কৰি জয়সিংহই বাদমীত নিজৰ কৰ্তৃত্ব প্ৰতিষ্ঠা কৰি চালুক্যসকলৰ ৰাজনৈতিক ইতিহাসৰ আৰম্ভণি ঘটায়।

পুলকেশি প্ৰথম (৫৫০-৫৬৬ খ্ৰীষ্টাব্দ): বাদামীৰ চালুক্যসকলৰ তৃতীয় শাসক আছিল আৰু তেওঁ আছিল বাদামীৰ চালুক্য বংশৰ প্ৰকৃত প্ৰতিষ্ঠাপক। তেওঁ বাটাপি বা বাদামীক ৰাজধানী হিচাপে লৈছিল। তেওঁ "বল্লভশ্বৰ" উপাধি গ্ৰহণ কৰাৰ লগতে 'অশ্বমেধ' যজ্ঞও কৰে। তেওঁৰ পিছত প্ৰথম কীৰ্তিবৰ্মান ৰাজত্ব কৰে। উত্তৰ-কংকনাৰ মৌৰ্য আৰু নানাবাদীৰ নলসকলক পৰাস্ত কৰি প্ৰথম কীৰ্তিৱৰ্মানে নিজৰ ৰাজ্য সম্প্ৰসাৰণ কৰে। তেওঁ উত্তৰে বিহাৰ আৰু বংগ আৰু দক্ষিণে চোলা-পাণ্ডিয়া অঞ্চল আক্ৰমণ কৰে। তেওঁৰ পিছত তেওঁৰ ভাতৃ মংগলেছা ৰাজপাটত বহে। দ্বিতীয় পুলকেশি (প্ৰথম কীৰ্তিৱৰ্মানৰ পুত্ৰ) নাবালক হোৱাৰ বাবে মংগলেছাই ৰিজেণ্ট হিচাপে শাসন কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। মংগলেছাই চেদিৰ কলাচুৰীসকলক পৰাস্ত কৰি পশ্চিম আৰু পূব সাগৰৰ মাজৰ সমগ্ৰ অঞ্চলত চালুক্যসকলৰ কৰ্তৃত্ব প্ৰতিষ্ঠা কৰে। অলপ পিছতে মংগালেছা আৰু দ্বিতীয় পুলকেশিৰ মাজত গৃহযুদ্ধ আৰম্ভ হয় যেতিয়া প্ৰথমজনে ক্ষমতা পিছৰজনক গতাই দিবলৈ অস্বীকাৰ কৰে। এই যুদ্ধত মংগলেছাই তেওঁৰ মৃত্যুৰ সন্মুখীন হয়।

দ্বিতীয় পুলকেশিয়ে ককাক মংগলেছাক পৰাস্ত কৰি ৬০৯ খ্ৰীষ্টাব্দত সিংহাসনত বহা হয়। তেওঁ বাদামীৰ চালুক্যসকলৰ ক্ষমতা আৰু প্ৰতিপত্তি বৃদ্ধি কৰে। তেওঁ সত্যশ্ৰয় উপাধি গ্ৰহণ কৰিছিল। দক্ষিণে পশ্চিম গংগা আৰু আলুপা আৰু উত্তৰত লতা, মালৱ আৰু গুৰজাৰসকলে দ্বিতীয় পুলকেশিৰ আধিপত্য গ্ৰহণ কৰিছিল। আনকি তেওঁ হৰ্ষবৰ্ধনক পৰাস্ত

কৰিছিল। পল্লৱ শাসক প্ৰথম মহেন্দ্ৰবৰ্মনৰ বিৰুদ্ধে তেওঁৰ প্ৰথম অভিযান সফল হৈছিল আৰু তেওঁ ভেংগীক নিজৰ অধীনত লৈছিল। দ্বিতীয় পুলকেশিয়ে সেই অঞ্চলৰ শাসনৰ বাবে তেওঁৰ ভাতৃ বিষ্ণুবৰ্ধনক যুৱৰাজ হিচাপে নিযুক্তি দিয়ে। ইয়াৰ পৰাই পূৰ্বাঞ্চলৰ চালুক্য বা ভেংগীৰ চালুক্যৰ আৰম্ভণি হয়। দুৰ্ভাগ্যজনকভাৱে পুলকেশিৰ দ্বিতীয়টো আক্ৰমণ পল্লৱসকলৰ বিৰুদ্ধে কৰোঁতে বিফল সমাপ্তি হয়। প্ৰায় ৬৪২ খ্ৰীষ্টাব্দত পল্লৱ ৰজা প্ৰথম নৰসিংহবৰ্মানে বাদামীত থকা চালুক্য ৰাজধানী দখল কৰে। সম্ভৱতঃ এই যুদ্ধত দ্বিতীয় পুলকেশিক হত্যা কৰা হৈছিল। দ্বিতীয় পুলাকেচিনে ৬২৫ খ্ৰীষ্টাব্দত ইৰাণলৈ এজন ৰাষ্ট্ৰদূত পঠিয়াইছিল আৰু বিনিময়ত ইৰাণৰ ৰজা দ্বিতীয় খুছৰাউৱেও চালুক্য ৰাজধানী বাদামীলৈ এজন ৰাষ্ট্ৰদূত পঠিয়াইছিল। প্ৰায় ৬৪১ খ্ৰীষ্টাব্দত বিখ্যাত চীনা তীৰ্থযাত্ৰী হিউৱেন ছাঙে দ্বিতীয় পুলকেশি ৰাজ্য ভ্ৰমণ কৰে। দ্বিতীয় পুলাকেচিনে শিল্প আৰু স্থাপত্যকো উৎসাহিত কৰাৰ লগতে ধৰ্ম আৰু শিক্ষাৰ প্ৰসাৰো আগবঢ়াইছিল। তেওঁৰ দৰবাৰ কবি ৰবি কীৰ্তিয়ে আইহোলে শিলালিপিত তেওঁৰ প্ৰশংসা লিখিছিল।

দ্বিতীয় পুলকেছিনৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ প্ৰথম বিক্ৰমাদিত্যই ৰাজত্ব কৰে। তেওঁ পূৰ্বতে পল্লৱসকলৰ হাতত হেৰুৱাই পেলোৱা ভূখণ্ডসমূহ পুনৰ লাভ কৰি চালুক্যসকলৰ ক্ষমতা পুনৰ ঘূৰাই আনে। আনকি পল্লৱ ৰাজধানী কাঞ্চীতো তেওঁ লুণ্ঠন কৰিছিল। তেওঁৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ বিনয়দিত্যৰ ৰাজত্ব হয়, যাৰ অঞ্চল সাধাৰণতে শান্তিপূৰ্ণ আৰু সমৃদ্ধিশালী আছিল। বংশৰ পৰৱৰ্তী শাসক আছিল বিজয়দিত্য। তেওঁৰ অঞ্চলটো আছিল আটাইতকৈ দীঘলীয়া, আটাইতকৈ সমৃদ্ধিশালী আৰু শান্তিপূৰ্ণ অঞ্চল। তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰী দ্বিতীয় বিক্ৰমাদিত্য। কোৱা হয় যে দ্বিতীয় বিক্ৰমাদিত্যই তিনিবাৰ কাঞ্চীক আগুৰি ধৰিছিল। প্ৰায় ৭৪০ খ্ৰীষ্টাব্দত তেওঁ পল্লৱসকলক সম্পূৰ্ণৰূপে পৰাস্ত কৰে যিয়ে দক্ষিণ ভাৰতত পল্লৱ আধিপত্যৰ অন্ত পেলায়। দক্ষিণ গুজৰাটৰ আৰবৰ আগ্ৰাসনকও তেওঁ প্ৰতিহত কৰিছিল। বাদামীৰ চালুক্যসকলৰ শেষ শাসক আছিল দ্বিতীয় কীৰ্তিৱৰ্মন। তেওঁৰ অন্যতম সামন্ত দন্তীদুৰ্গাই তেওঁক পৰাজিত কৰে। ইয়াৰ পিছত দন্তিদুৰ্গাই ৰাষ্ট্ৰকুট বংশ প্ৰতিষ্ঠা কৰে যিয়ে অৱশেষত বাদামীৰ চালুক্য বংশৰ অন্ত পেলায়।

বাদামীৰ চালুক্য শাসকসকলৰ শিল্প, স্থাপত্য আৰু মন্দিৰ নিৰ্মাণৰ ক্ষেত্ৰত অপৰিসীম অৱদান আছিল। গাঁথনিগত মন্দিৰ নিৰ্মাণত তেওঁলোকে ডেকান বা ভেছাৰা শৈলী গঢ়ি তুলিছিল। মৰ্টন অবিহনে শিল নিৰ্মাণৰ কলাকো তেওঁলোকে নিখুঁত কৰি তুলিছিল।

তেওঁলোকৰ পৃষ্ঠপোষকতাত বৌদ্ধ, জৈন আৰু ব্ৰাহ্মণসকলে ইজনে সিজনৰ লগত গুহা মন্দিৰ নিৰ্মাণৰ প্ৰতিযোগিতাত অৱতীৰ্ণ হৈছিল। বাদামীৰ চালুক্য শাসকসকলৰ পৃষ্ঠপোষকতাত বৃহৎ সংখ্যক মন্দিৰ নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। এই মন্দিৰসমূহে বিভিন্ন স্থাপত্য শৈলীক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছিল। সেই সময়ছোৱাত নিৰ্মিত কিছুমান মন্দিৰ আছিল আইহোলে আৰু বদমীৰ মন্দিৰ, লাধ কান মন্দিৰ, দুৰ্গা মন্দিৰ, হুচিমালিগুড়ী মন্দিৰ, মেগুটিৰ জৈন মন্দিৰ, মেলাগিত্তী শিৱালয়, পাপনাথ মন্দিৰ আৰু বিৰুপাক্ষ মন্দিৰ ইত্যাদি।

□ ভেংগীৰ চালুক্য

বাদামীৰ বিখ্যাত চালুক্য ৰজা দ্বিতীয় পুলকেশি গোদাবৰী নদীৰ পাৰৰ লগতে অন্ধ্ৰপ্ৰদেশৰ বহু ঠাই দখল কৰিছিল। তেওঁ নিজৰ কনিষ্ঠ ভাতৃ বিষ্ণুবৰ্ধনক এই নতুনকৈ দখল কৰা ভূখণ্ডবোৰৰ ভাইচৰয় হিচাপে নিযুক্তি দিয়ে। কিন্তু অতি সোনকালেই এই ভাইচৰয়লিটিয়ে বিষ্ণুবৰ্ধনৰ অধীনত ভেংগীক ৰাজধানী হিচাপে লৈ স্বতন্ত্ৰ ৰাজ্যলৈ পৰিণত হয়। এইদৰে বিষ্ণুবৰ্ধন আছিল ভেংগীৰ পূব চালুক্য নামেৰে জনাজাত এক নতুন বংশৰ প্ৰতিষ্ঠাপক। এই বংশৰ পৰৱৰ্তী গুৰুত্বপূৰ্ণ শাসক আছিল প্ৰথম বিজয়াদিত্য (৭৪৬-৭৬৪ খ্ৰীষ্টাব্দ)। তেওঁৰ সময়ত বাদামীৰ পশ্চিম চালুক্যসকলক ৰাষ্ট্ৰকুটসকলে উফৰাই পেলায়। তৃতীয় বিজয়াদিত্য আছিল পূব চালুক্য বংশৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ৰজা। তেওঁ আগ্ৰাসী সাম্ৰাজ্যবাদৰ নীতি অনুসৰণ কৰিছিল আৰু তেওঁৰ সময়ত উত্তৰত মহেন্দ্ৰগিৰিৰ পৰা দক্ষিণে পুলিকাট লুকলৈকে ৰাজ্য বিস্তৃত হৈছিল। তেওঁ ৰাষ্ট্ৰকুট ৰজা দ্বিতীয় কৃষ্ণক পৰাস্ত কৰে। কলিং আৰু কোছলৰ ৰজাই তৃতীয় বিজয়দিত্যৰ আধিপত্য গ্ৰহণ কৰিছিল। তেওঁৰ পিছত কেইবাজনো দুৰ্বল উত্তৰাধিকাৰীয়ে ৰাজত্ব কালত ভেংগী চোলা সাম্ৰাজ্যৰ অংশ হৈ পৰে। ভেংগী বংশৰ অন্যতম শাসক বিমলাদিত্যই প্ৰথম ৰাজৰাজ চোলাৰ কন্যা কুণ্ডৱৈক বিয়া কৰায়।এনেদৰে চোলা- চালুক্য বৈবাহিক মিত্ৰতাৰ প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ হয় যাৰ ফলত অৱশেষত ভেংগীৰ ৰাজেন্দ্ৰ নৰেন্দ্ৰ আৰু ৰাজকুমাৰী অমংগাদেৱীৰ (ৰাজেন্দ্ৰ চোলা প্ৰথমৰ কন্যা) কুলোট্টুংগাৰ অধীনত দুয়োটা বংশ একত্ৰিত হয়। ১০৭৫ খ্ৰীষ্টাব্দত তেওঁৰ মৃত্যুৰ লগে লগে পূব চালুক্য বংশৰ অন্ত পৰিল।

□ □ কল্যানীৰ চালুক্য

৯৭৪-৯৭৫ খ্ৰীষ্টাব্দত চালুক্য বংশৰ অন্তর্গত দ্বিতীয় টাইলাই ৰাষ্ট্ৰকুটসকলক উফৰাই পেলায়। ইয়াৰ পিছত তেওঁ কল্যাণীক ৰাজধানী হিচাপে লৈ এক নতুন বংশ প্ৰতিষ্ঠা কৰে। এই বংশটো পাছৰ চালুক্য বা কল্যাণীৰ চালুক্য নামেৰে পৰিচিত হ'ল। দ্বিতীয় টাইলাই পৰমৰাৰ সৈতে যুদ্ধ কৰি পৰমৰ ৰজা মুঞ্জাক পৰাস্ত কৰে। পিছলৈ মুঞ্জাক মৃত্যুদণ্ড দিয়া হয়। দ্বিতীয় টেইলৰ সময়ৰ পৰাই চালুক্য-চোলা সংগ্ৰাম নিয়মীয়া বৈশিষ্ট্য হৈ পৰিছিল।

কল্যাণীৰ চালুক্যসকলৰ অন্যতম শক্তিশালী শাসক আছিল প্ৰথম সোমেশ্বৰ।তেওঁ কোপ্পমত হোৱা যুদ্ধত চোল ৰজা প্ৰথম ৰাজাধিৰাজক পৰাস্ত কৰিছিল, য'ত চোল ৰজাই প্ৰাণ হেৰুৱাইছিল। অৱশ্যে প্ৰথম সোমেশ্বৰ কুদল সংগম যুদ্ধত প্ৰথম ৰাধিৰাজৰ উত্তৰাধিকাৰী চোল ৰজা দ্বিতীয় ৰাজেন্দ্ৰৰ হাতত পৰাস্ত হয়। প্ৰথম সোমেশ্বৰে উত্তৰ কোংকন জয় কৰি গুজৰাট আৰু মালৱ আক্ৰমণ কৰি পৰমৰা ভোজৰ বশৱৰ্তীও লাভ কৰিছিল। ষষ্ঠ বিক্ৰমাদিত্য কল্যাণীৰ চালুক্যসকলৰ শেষ মহান শাসক আছিল। তেওঁ নিজৰ জ্যেষ্ঠ ভাতৃ দ্বিতীয় সোমেশ্বৰক হত্যা কৰি ১০৭৬ খ্ৰীষ্টাব্দত সিংহাসনত আৰোহণ কৰে।তেওঁৰ ৰাজ অভিষেকৰ সময়ত ষষ্ঠ বিক্ৰমাদিত্যই শক যুগ প্ৰত্যাহাৰ কৰি চালুক্য- বিক্ৰম যুগৰ প্ৰৱৰ্তন কৰে। তেওঁ দ্বাৰসমুদ্ৰৰ হয়শাল, ৱাৰংগলৰ কাকতীয়া, দেৱগিৰিৰ যাদৱ আৰু গোৱাৰ কদম্বাসৰ বিৰুদ্ধে বহু যুদ্ধ কৰিছিল। তেওঁৰ অঞ্চলটোৱে চালুক্য শিল্প আৰু সাহিত্যৰ বিকাশৰ সাক্ষীও আছিল। বিক্ৰমণকচৰিতৰ ৰচক বিলহানা আৰু মিতক্ষৰৰ ৰচক বিজ্ঞানেশ্বৰক তেওঁৰ পৃষ্ঠপোষকতা দিছিল। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব দ্বাদশ শতিকাত কল্যাণীৰ চালুক্যসকলৰ শাসনৰ অন্ত পৰে।

৮.৪ পল্লৱ

পল্লৱসকল দক্ষিণ ভাৰতৰ অন্যতম গুৰুত্বপূৰ্ণ শক্তি আছিল। তেওঁলোকে কৃষ্ণ-গুন্টুৰ অঞ্চলৰ পৰা ইক্ষ্ৱাকুসকলৰ ঠাই লয়। সতবাহনসকলৰ পতনৰ পাছত পল্লৱসকলে কাঞ্চীক ৰাজধানী হিচাপে লৈ কৃষ্ণৰ পৰা পালাৰ নদীলৈকে সমগ্ৰ অঞ্চলৰ অধিনায়ক কৰি লৈছিল। পল্লৱসকলৰ বংশাৱলী আৰু কালক্ৰম সম্পৰ্কে বিভিন্ন ধৰণৰ মতামত আছে। পল্লৱ শব্দটোৰ অৰ্থ হৈছে 'লতা', আৰু ই তামিল শব্দ 'টণ্ডাই'ৰ সংস্কৃত সংস্কৰণ, যিটোৱেও একে অৰ্থ বহন কৰে। সম্ভৱতঃ পল্লৱসকল আছিল স্থানীয় জনগোষ্ঠী যিয়ে টণ্ডাইনাড়ু বা লতাৰ দেশত নিজৰ কৰ্তৃত্ব প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। পল্লৱসকলৰ আদিম লিপি প্ৰাকৃত, সংস্কৃত আৰু তামিল ভাষাৰ শিলালিপি।

সিংহ বিষ্ণু (৫৭৫-৬০০ খ্রীষ্টাব্দ) পল্লৱ ৰাজ্যৰ অন্যতম শক্তিশালী শাসক আছিল। তেওঁ চোল, পাণ্ডিয়া আৰু তেওঁলোকৰ মিত্রৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ চলাইছিল। খ্রীষ্টপূর্ব ষষ্ঠ শতিকাৰ শেষৰ চতুর্থাংশৰ সময়ছোৱাত তেওঁ কাবেৰী নদীলৈকে নিজৰ ক্ষমতা সম্প্রসাৰিত কৰিছিল। তেওঁৰ পিছত তেওঁৰ পুত্র প্রথম মহেন্দ্রবর্মান (৬০০-৬৩০ খ্রীষ্টাব্দ) ৰাজপাটত বহে। তেওঁ আছিল এজন নাট্যকাৰ, সংগীতজ্ঞ আৰু এজন কবি। তেখেতে 'মত্তৱিতাস-প্রহসন' নামৰ এখন নাটকৰ ৰচনা কৰিছিল। চালুক্য ৰজা দ্বিতীয় পুলকেশিৰ হাতত তেওঁ কেইবাবাৰো পৰাজয়ৰ সন্মুখীন হয়। আনকি দ্বিতীয় পুলকেশি ভেংগী দখল কৰি ভাতৃ বিষ্ণুবর্ধনক সেই অঞ্চলৰ ভাইচৰয় হিচাপে নিযুক্তি দিয়ে। পিছলৈ বিষ্ণুবর্ধনে ভেংগীক ৰাজধানী হিচাপে লৈ পূব চালুক্যৰ লাইন আৰম্ভ কৰে।

প্রথম নৰসিংহবর্মান (৬৩০-৬৬০ খ্রীষ্টাব্দ) প্রথম মহেন্দ্রবর্মনৰ পুত্র আৰু উত্তৰাধিকাৰী আছিল।তেওঁৰ উপাধি আছিল মহামল্ল। তেওঁ দ্বিতীয় পুলকেশিৰ দ্বিতীয় আক্রমণক প্রতিহত কৰাই নহয়, তেওঁক হত্যা কৰি তাৰ পিছত চালুক্যৰ ৰাজধানী বাটাপি বা বাদামী দখল কৰে। এই সফলতাৰ পিছত তেওঁ 'বতাপিকোণ্ড' খিতাপ লাভ কৰে। তেওঁৰ ৰাজত্বকালত বিখ্যাত চীনা তীর্থযাত্রী হিউৱেন ছাঙে ৬৪২ খ্রীষ্টাব্দত কাঞ্চি ভ্রমণ কৰিছিল।তেওঁ শিল্পৰ প্রতি অতিশয় প্রেমিক আছিল।

প্রথম চালুক্য ৰজা বিক্রমাদিত্যই পল্লৱ শাসক দ্বিতীয় মহেন্দ্রবর্মান (৬৬৮-৬৭০ খ্রীষ্টাব্দ)ক পৰাস্ত কৰি হত্যা কৰে। পৰৱর্তী পল্লৱ শাসক প্রথম পৰমেশ্বৰবর্মণে (৬৭০-৬৮০ খ্রীষ্টাব্দ) নিজৰ ৰাজধানী কাঞ্চি চালুক্য ৰজা প্রথম বিক্রমদিত্যৰ হাতত হেৰুৱাইছিল, অতি সোনকালেই সেইখন উদ্ধাৰ কৰিছিল। প্রথম পৰমেশ্বৰবর্মনৰ পিছত তেওঁৰ পুত্র আৰু উত্তৰাধিকাৰী দ্বিতীয় নৰসিংহবর্মান (৬৮০-৭২০ খ্রীষ্টাব্দ) ৰাজপাটত বহে। তেওঁক ৰাজসিংহ বুলিও জনা যায়। তেওঁৰ এই সময়ছোৱা শান্তি আৰু সমৃদ্ধিৰ দ্বাৰা চিহ্নিত। কাঞ্চিৰ বিখ্যাত কৈলাসনাথ মন্দিৰ আৰু মহামল্লাপুৰাৰ শ্বোৰ মন্দিৰ তেওঁ নির্মাণ কৰিছিল। তেওঁ চীনলৈ দূতাবাস প্রেৰণ কৰা বুলি জানিব পৰা গৈছে। তেওঁৰ ৰাজত্বকালত সামুদ্রিক বাণিজ্যৰ বিকাশ ঘটিছিল।

পৰৱর্তী চালুক্য শাসক দ্বিতীয় পৰমেশ্বৰবর্মণ (৭২৮-৭৩১ খ্রীষ্টাব্দ) চালুক্য আৰু গংগাৰ সংযুক্ত আক্রমণৰ সন্মুখীন হয় আৰু সেই আক্রমণত তেওঁ নিহত হয়। পল্লৱ ৰজা দ্বিতীয় নন্দীবর্মান (৭৩১-৭৯৫ খ্রীষ্টাব্দ)ৰ ৰাজত্বকালত চালুক্য ৰজা দ্বিতীয় বিক্রমাদিত্যই পল্লৱ ৰাজধানী আক্রমণ কৰি দখল কৰে যদিও কাঞ্চিৰ পৰা ধ্বংস নকৰাকৈ আঁতৰি যায়। দ্বিতীয় নন্দীবর্মানে কাঞ্চিত বৈকুণ্টাপেৰুমাল মন্দিৰ নির্মাণ কৰিছিল।

জানি লোৱা ভাল

দ্বিতীয় পৰমেশ্বৰবৰ্মনৰ মৃত্যুৰ পিছত পল্লৱ সিংহাসনৰ কোনো প্ৰত্যক্ষ উত্তৰাধিকাৰী নাছিল। গতিকে মন্ত্ৰী পৰিষদে সিংহবিষ্ণুৰ কনিষ্ঠ ভাতৃ ভীমবৰ্মানৰ বংশধৰ এজনক পল্লৱ বংশৰ নতুন শাসক হিচাপে নিযুক্তি দিলে। সিংহাসনত আৰোহণ কৰাৰ পিছত তেওঁ দ্বিতীয় নন্দীবৰ্মান নামেৰে পৰিচিত হ'ল।

অপৰাজিতা আছিল পল্লৱসকলৰ শেষ শাসক। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব দশম শতিকাৰ আৰম্ভণিতে তেওঁ প্ৰথম আদিত্য চোলৰ হাতত পৰাস্ত হয়।

পল্লৱ শাসকসকলে শিল্প, স্থাপত্য আৰু সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত যথেষ্ট অৱদান আগবঢ়াইছিল। পল্লৱ শাসকসকলে বৃহৎ সংখ্যক মন্দিৰ নিৰ্মাণ কৰিছিল যিবোৰ স্থাপত্যৰ সৌন্দৰ্য্যৰ বাবে জনাজাত। এনে মন্দিৰৰ ভিতৰত ভৈৰৱকোণ্ডৰ শিল নিৰ্মিত মন্দিৰ, উণ্ডৱল্লীৰ অনন্তেশ্বৰ মন্দিৰ, মহাবলীপুৰমৰ ৰাথ, জলাশায়নস্বামীৰ শ্বোৰ মন্দিৰ, কাঞ্চিপুৰমৰ কৈলাশনাথ মন্দিৰ, কাঞ্চিৰ বৈকুণ্ঠপেৰুমাল মন্দিৰ, মুক্তেশ্বৰ মন্দিৰ আৰু কাঞ্চিৰ মটংগেশ্বৰ মন্দিৰ আদিৰ উল্লেখ কৰিব পাৰি পল্লৱ ভাস্কৰ্য্য হৈছে মহাবলীপুৰমত 'গংগাৰ অৱতৰণ' বা অৰ্জুনৰ তপস্যা।

পল্লৱ ৰাজধানী কাঞ্চি সংস্কৃত শিক্ষাৰ এক মহান কেন্দ্ৰ আছিল আৰু সংস্কৃত আছিল পল্লৱসকলৰ চৰকাৰী ভাষা। কিৰাতৰ্জুনিয়ামৰ ৰচক ভৰৱী আৰু দশকুমাৰচৰিতৰ ৰচক দণ্ডিন দুয়োজনেই পল্লৱ দৰবাৰত বাস কৰিছিল।

৮.৫ চেৰাছ

গুপ্তাৰ পিছৰ যুগত দক্ষিণ ভাৰতত চেৰাসকলে ৰাজনৈতিক শক্তি হিচাপে আত্মপ্ৰকাশ কৰিছিল। চেৰাসকলক কেৰেলা বুলিও জনা গৈছিল আৰু তেওঁলোক দ্ৰাবিড় ষ্টকৰ অন্তৰ্গত আছিল। চেৰাসকলৰ ৰাজ্যই মোটামুটিভাৱে আধুনিক মালাবাৰ জিলা, ট্ৰেভাংকোৰ আৰু কোচিন ৰাজ্য, কংগু অঞ্চল যিয়ে কইমাবাটোৰ আৰু চেলেমৰ দক্ষিণ অংশ সামৰি লৈছিল। মুজিৰি আৰু বৈক্কাৰাইৰ দৰে কিছুমান সুন্দৰ প্ৰাকৃতিক বন্দৰও চেৰা ৰাজ্যৰ অধীনত আছিল। চেৰাসকলৰ ইতিহাসৰ বিষয়ে অতি কমেইহে জনা যায় আৰু তেওঁলোকৰ প্ৰাচীন উল্লেখ অশোকৰ দ্বিতীয় ৰক এডিক্টত পোৱা গৈছিল। এই ৰক এডিক্টত কোডা (চোলা) আৰু পাণ্ডিয়াসকলক সীমান্ত শক্তি হিচাপে (দক্ষিণত) কেৰালাপুত বা কেৰালাপুত্ৰ (চেৰা)ৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে। দুৰ্ভাগ্যজনকভাৱে চেংগুট্টুভানৰ আগৰ চেৰাসকলৰ প্ৰাৰম্ভিক ইতিহাস অস্পষ্ট হৈয়েই আছে।

চেংগুট্টুভান আছিল এজন শক্তিশালী চেৰা ৰজা আৰু তেওঁ চুবুৰীয়া দেশৰ বিৰুদ্ধে কেইবাবাৰো জয়লাভ কৰিছিল। তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰীয়ে চোল আৰু পাণ্ডিয়াসকলৰ সৈতে যুদ্ধ কৰিছিল যিয়ে তেওঁক আনকি বন্দী কৰিছিল। কিন্তু অৱশেষত তেওঁ পলায়ন কৰিবলৈ সক্ষম হয়। তেওঁৰ পিছত কেইটামান শতিকা ধৰি চেৰাসকলৰ ইতিহাস আন্ধাৰত থাকিল। আকৌ এবাৰ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব অষ্টম শতিকাত এজন চেৰা ৰজাই পল্লৱ পৰমেশ্বৰবৰ্মানৰ সৈতে যুদ্ধ কৰিলে তেওঁলোক আগৰণুৱা হয়। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব অষ্টম শতিকাৰ শেষৰ ফালে চেৰা শাসকসকলে পাণ্ড্যসকলৰ আগ্ৰাসনৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল।আনকি প্ৰথম মৰাবৰ্মান ৰাজসিংহ আৰু প্ৰথম নেদুঞ্জদয়ন বৰগুনা আদি পাণ্ড্য শাসকসকলেও চেৰাসকলৰ পৰা কংগুদেছা আৰু ভেনাদ (দক্ষিণ ট্ৰাভাংকোৰ) জয় কৰিছিল।

চোলাসকলৰ লগত চেৰাসকলৰ আন্তৰিক সম্পৰ্ক আছিল আৰু কোৱা হয় যে বিখ্যাত চোল ৰজা পৰন্তক মই এগৰাকী চেৰা ৰাজকুমাৰীক বিয়া কৰাইছিল। কিন্তু খ্ৰীষ্টপূৰ্ব দশম শতিকাৰ শেষৰ ফালে চোল ৰজা প্ৰথম ৰাজৰাজে চেৰা শাসকক বশ কৰি কন্দলুৰত তেওঁলোকৰ বহৰ ধ্বংস কৰে। ইয়াৰ ফলত চেৰা-চোলাৰ সম্পৰ্ক অৱনতি ঘটিল। দ্বাদশ শতিকাত চোলাসকলে চেৰাসকলৰ অৱনতিৰ আৰম্ভণিলৈকে আধিপত্য বিস্তাৰ কৰি থাকিল।চোলাসকলৰ অৱনতি ঘটা ক্ষমতাৰ সুযোগ লৈ এজন চেৰা ৰজা বিৰাকেৰালে নিজৰ স্বাধীনতা দখল কৰাত সফল হয়।

খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ত্ৰয়োদশ শতিকাত জাতবৰ্মান সুন্দৰ পাণ্ড্যৰ অধীনত পাণ্ডিয়াসকলে চেৰাসকলক দাসত্বলৈ হ্ৰাস কৰে। কিন্তু মালিক কাফুৰ (আলাউদ্দিন কালিজীৰ শক্তিশালী সেনাপতি) আৰু পাণ্ডিয়াসকলৰ মাজত হোৱা সংঘাতৰ সুযোগ লৈ চেৰা ৰজা ৰবিবৰ্মান কুলাশেখৰে নিজৰ ক্ষমতা বৃদ্ধি কৰিলে। কিন্তু অতি সোনকালেই চেৰাসকলৰ ক্ৰমবৰ্ধমান আগ্ৰাসী কাৰ্যকলাপ কাকতীয়া ৰজা প্ৰথম ৰুদ্ৰৰ দ্বাৰা নিৰীক্ষণ কৰা হয়।চেৰা বংশৰ পিছৰ শাসকসকলৰ কোনো উল্লেখযোগ্য কৃতিত্ব নাছিল আৰু অতি সোনকালেই তেওঁলোক দক্ষিণ ভাৰতৰ এক প্ৰধান ৰাজনৈতিক শক্তি হিচাপে নোহোৱা হৈ যায়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ১। চালুক্যসকলৰ কোনজন শাসকে "বল্লভশ্বৰ" উপাধি গ্ৰহণ কৰিছিল ?

.....

প্ৰশ্ন ২। কল্যাণী বংশৰ চালুক্যসকলৰ প্ৰতিষ্ঠাপক কোন আছিল ?

.....

প্রশ্ন ৩। 'পল্লৱ' শব্দটোৰ অর্থ কি ?

.....

প্রশ্ন ৪। 'মত্তৱিতাস-প্রহসন' নাটকৰ লেখক কোন আছিল ?

.....

প্রশ্ন ৫। কোন পল্লৱ শাসকে কাঞ্চিৰ বিখ্যাত কৈলাসনাথ মন্দিৰ আৰু মহামল্লাপু�ৰাত শ্বোৰ মন্দিৰ নির্মাণ কৰিছিল ?

.....

৮.৬ পাণ্ডিয়া

গুপ্তাৰ পিছৰ যুগতো দক্ষিণ ভাৰতত পাণ্ড্যাসকলে এক শক্তি হিচাপে আত্মপ্রকাশ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ ৰাজ্যখনে মোটামুটিভাৱে দক্ষিণ ভাৰতৰ বর্তমানৰ মাদুৰা, ৰামনাদ আৰু টিনেভেলী জিলাক সামৰি লৈছিল। মাদুৰা আছিল পাণ্ড্য ৰাজ্যৰ ৰাজধানী। প্রাথমিক কালত কোৰকাই বন্দৰ আছিল পাণ্ডিয়া ৰাজ্যৰ প্রধান বাণিজ্যিক কেন্দ্র। আৰু পিছলৈ কায়াল ৰাজ্যখনৰ বাণিজ্য আৰু বাণিজ্যৰ মূল কেন্দ্র হৈ পৰিল।

পাণ্ড্য ৰাজ্যৰ আদিম উল্লেখ কৌটিল্যৰ অর্থশাস্ত্রত, মহাবংশত, মেগাস্থেনিছৰ লিখনিত, হাতীগুম্ফা শিলালিপিত, ষ্ট্রেবোৰ লিখনিত, পেৰিপ্লাছত, টলেমিৰ ভূগোলত আৰু দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় অশোকৰ শিলা আদেশ আদিত পোৱা গৈছিল তেওঁৰ ৰাজ্যৰ দক্ষিণ সীমাত থকা এটা স্বাধীন জনগোষ্ঠী। কিন্তু বহুদিনলৈ পাণ্ড্যসকলৰ কালক্রম আৰু বিশদ ইতিহাস অস্পষ্ট হৈয়েই থাকিল। সম্ভৱতঃ পল্লৱসকলৰ ক্রমবর্ধমান ক্ষমতাৰ বাবেই পাণ্ড্যসকলৰ ক্ষমতা ক্ষতিগ্রস্ত হৈছিল আৰু খ্রীষ্টপূর্ব ষষ্ঠ শতিকাত কলাভ্রসকলে পাণ্ড্য ৰাজ্য দখল কৰিছিল। কিন্তু খ্রীষ্টপূর্ব ষষ্ঠ শতিকাৰ শেষৰ ফালে বা সপ্তম শতিকাৰ আৰম্ভণিতে পাণ্ড্য ৰজা কাডুংগনে অনুপ্রৱেশকাৰীসকলক উৎখাত কৰি পাণ্ড্য ক্ষমতাক পুনৰ সজীৱ কৰি তুলিছিল। কিন্তু তেওঁৰ বিষয়ে বিশেষ তথ্য উপলব্ধ নহয়।

পাণ্ড্য ৰাজ্যৰ পৰৱর্তী উল্লেখযোগ্য শাসক আছিল আৰিকেছাৰী মাৰাবর্মণ যিয়ে খ্রীষ্টপূর্ব সপ্তম শতিকাৰ মাজভাগত শাসন কৰিছিল।তেওঁক নেদুমৰণ বা কিংবদন্তি কুন পাণ্ড্যৰ সৈতে চিনাক্ত কৰা হৈছিল। আৰিকেছাৰী মৰাবর্মণ আৰু তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰী কোচ্চদয়ন ৰানাধীৰা, মৰাবর্মণ ৰাজসিংহ প্রথম আৰু নেদুঞ্জদয়ন বৰাগুনা প্রথমৰ ৰাজত্বকালত চোল, কেৰেলা আৰু অন্যান্য চুবুৰীয়া দেশৰ মূল্যত পাণ্ড্য ৰাজ্য চৌদিশে সম্প্রসাৰণ হৈ থাকিল। নেদুঞ্জদয়ন বৰাগুনা প্রথমে আনকি ভেনাডা (দক্ষিণ ট্রেভাংকোৰ)কো সংলগ্ন কৰিছিল। তেওঁৰ পুত্র আৰু উত্তৰাধিকাৰী শ্রী-মৰা-

আৰি-বল্লভাই (৮১৫-৮৬২ খ্ৰীষ্টাব্দ) কুডামুক্কু (কুম্বকোনাম)ত পল্লৱ, গংগা আৰু চোলৰ এক সংযুক্ত বাহিনীক পৰাস্ত কৰে। কিন্তু পাণ্ড্য ৰজা ৰৰাগুনাবৰ্মন বা দ্বিতীয় ৰৰাগুনাক প্ৰায় ৮৮০ খ্ৰীষ্টাব্দত কুম্বকোনামৰ ওচৰৰ শ্ৰী-পুৰম্বিয়ম (তিৰুপপুৰম্বিয়ম) যুদ্ধত পল্লৱ ৰজা অপৰাজিতবৰ্মানে পৰাস্ত কৰে।

চোলৰ উত্থানে পাণ্ড্য ৰাজ্যত আন এক আঘাত দিলে। কোৱা হয় যে পাণ্ড্য ৰজা মৰাবৰ্মণ ৰাজসিংহ দ্বিতীয়ই চিলনৰ শাসকৰ সৈতে মিত্ৰতা কৰি চোল ৰজা প্ৰথম পৰন্তক আক্ৰমণ কৰিছিল।কিন্তু প্ৰথম পৰন্তকে তেওঁক সফলতাৰে বিকৃত কৰাই নহয়, পাণ্ড্যৰ ভূখণ্ডসমূহ দখল কৰি তেওঁৰ বিজয়ৰ স্মৃতিত 'মদুৰাইকোণ্ডা' উপাধিও গ্ৰহণ কৰিছিল। ইয়াৰ পিছত মাৰাবৰ্মন ৰাজসিংহ দ্বিতীয় চিলনলৈ পলায়ন কৰে আৰু তাৰ পৰা তেওঁ নিজৰ স্থান পুনৰ লাভ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। কিন্তু তেওঁৰ সকলো প্ৰচেষ্টা বিফলতাৰে শেষ হ'ল। এই সময়ৰ পৰাই পাণ্ডিয়া ৰাজ্যই স্বাধীনতা হেৰুৱাই খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ আৰম্ভণিলৈকে চোলৰ আধিপত্যৰ অধীনত থাকে।কিন্তু সময়ে সময়ে পাণ্ড্য শাসকসকলে চোলৰ আধিপত্যক পেলাই দি হেৰুৱা ক্ষমতা আৰু প্ৰতিপত্তি পুনৰ লাভ কৰিবলৈ নিজৰ স্তৰৰ সৰ্বোচ্চ চেষ্টা কৰিছিল। কিন্তু পাণ্ড্য শাসকসকলৰ এই সকলো প্ৰচেষ্টা বিফল হ'ল।

১১৯০ খ্ৰীষ্টাব্দত জাতবৰ্মণ কুলাশাখাৰ ৰাজপাটত বহা পাণ্ড্যসকলৰ ভাগ্যৰ এক টাৰ্নিং পইণ্ট আছিল। তেওঁৰ সময়ৰ পৰাই পাণ্ড্য ক্ষমতা আৰু প্ৰতিপত্তিৰ পুনৰুদ্ধাৰ আৰম্ভ হয় আৰু এশ বছৰ বা তাতোকৈ অধিক সময় ধৰি তেওঁলোকে দক্ষিণ ভাৰতত ৰাজনৈতিক আধিপত্য বজাই ৰাখিছিল। তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰী মৰাবৰ্মন সুন্দৰ পাণ্ড্য প্ৰথম (১২১৬-১২৩৮ খ্ৰীষ্টাব্দ) চোলাসকলক পৰাস্ত কৰি তাঞ্জোৰ আৰু উৰাইয়ুৰ নগৰ জ্বলাই দিয়ে। এনে পৰিস্থিতিত চোল ৰজা তৃতীয় ৰাজৰাজৰ সহায়ৰ বাবে আগবাঢ়ি আহিছিল দ্বিতীয় নৰসিংহ হয়ছল। ইয়াৰ ফলত পাণ্ড্য আৰু হয়শালৰ সম্পৰ্ক অৱনতি ঘটে।

জাতবৰ্মণ সুন্দৰ পাণ্ড্য (১২৫১-১২৭২ খ্ৰীষ্টাব্দ) পাণ্ড্য ৰাজ্যৰ অন্যতম শক্তিশালী শাসক আছিল। তেওঁ দক্ষিণ ভাৰতৰ চোলা কৰ্তৃপক্ষক চেপি ধৰি কাঞ্চী দখল কৰিছিল। তেওঁ চেৰা দেশ, কংগুডেছা আৰু চিলনকো বশ কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰিও তেওঁ হয়ছালৰ পৰা কান্নানুৰ-কোপ্পমৰ দুৰ্গ দখল কৰিছিল। আনকি তেওঁ ৱাৰংগলৰ কাকতীয়া গণপতি আৰু চেন্দমংগলমৰ পল্লৱ প্ৰধান কোপেৰুঞ্জিংগাক পৰাস্ত কৰিছিল। এইদৰে জাতবৰ্মান সুন্দৰ পাণ্ডিয়াই দ্ৰুতগতিত পাণ্ড্য ৰাজ্য সম্প্ৰসাৰণ কৰিলে আৰু অতি সোনকালেই তেওঁলোক দক্ষিণ ভাৰতৰ অন্যতম শক্তিশালী শক্তি

হিচাপে আত্মপ্রকাশ কৰিলে। তেওঁৰ সর্বোচ্চ পদবী চিহ্নিত কৰিবলৈ জাতবর্মান সুন্দৰ পাণ্ডিয়াই আনকি 'মহাৰাজাধিৰাজ-শ্রী-পৰমেশ্বৰ' উপাধিও গ্রহণ কৰিছিল।

মৰাবর্মণ কুলাশেখৰ আছিল পাণ্ড্যসকলৰ আন এজন শক্তিশালী শাসক। তেওঁ মালাইনাড়ু আৰু চিলনৰ বিৰুদ্ধে কিছু সামৰিক সফলতা লাভ কৰিছিল। তেওঁ জয়ংগোন্দসোলাপুৰমত এটা ৰাজপ্রসাদও নির্মাণ কৰিছিল। কিন্তু তেওঁৰ শেষ দিনবোৰ আছিল অতি মর্মান্তিক। তেওঁৰ অবৈধ পুত্র বিৰা পাণ্ড্য আৰু তেওঁৰ বৈধ পুত্র সুন্দৰাৰ মাজত ভাতৃঘাতী সংগ্রাম চলিছিল আৰু দুয়োজনেই ক্রমে ১২৯৬ খ্রীষ্টাব্দ আৰু ১৩০৩ খ্রীষ্টাব্দৰ পৰা পিতৃ (মৰাবর্মণ কুলাছেখৰা)ৰ সৈতে সহ-শাসক আছিল। মৰাবর্মণ কুলাছেখৰাক হত্যা কৰা বুলি সন্দেহ কৰা হৈছে। দুয়োজন ভাতৃৰ মাজত হোৱা বিবাদে আলাউদ্দিন খালজীৰ জেনেৰেল মালিক কাফুৰে ১৩১০ খ্রীষ্টাব্দত মাদুৰাৈলৈ অভিযানৰ নেতৃত্ব দিয়াৰ এক সোণালী সুযোগ প্রদান কৰিছিল।তেওঁ মাদুৰাৰ ধন লুটপাত আৰু লুটপাত কৰিছিল। কেইবছৰমান পিছত আলাউদ্দিন খালজীয়ে পুনৰ খুছৰু খানৰ অধীনত পাণ্ডিয়া ৰাজ্যৰ বিৰুদ্ধে শক্তিশালী বাহিনী পঠিয়াই দিলে। চেৰা ৰজা ৰবিবর্মান কুলাশেখৰ আৰু ৱাৰংগলৰ কাকতীয়াসকলেও পাণ্ড্য ৰাজ্যত প্রচলিত বিশৃংখল পৰিস্থিতিৰ সুযোগ লৈছিল। এইদৰে সকলো ফালৰ পৰা দুর্বল হৈ পৰা পাণ্ড্য ৰাজ্য অতি সোনকালেই বিভাজিত হৈ দৃশ্যপটৰ পৰা নোহোৱা হৈ গ'ল।

৮.৭ চোলা

পল্লৱসকলৰ অৱনতিৰ পিছত খ্রীষ্টপূর্ব নৱম শতিকাৰ শেষৰ ফালে সাম্রাজ্যবাদী চোলাসকলে আগস্থানলৈ আহে।চোল সাম্রাজ্যৰ প্রতিষ্ঠাপক আছিল বিজয়ালয় যি কাঞ্চিৰ পল্লৱসকলৰ সামন্ত আছিল। পল্লৱ-পাণ্ড্য সংঘাতৰ সুযোগ লৈ তেওঁ নিজৰ ক্ষমতা বৃদ্ধি কৰি ৮৫০ খ্রীষ্টাব্দত তাঞ্জোৰ দখল কৰে।তেওঁৰ পুত্র আৰু উত্তৰাধিকাৰী প্রথম আদিত্যই প্রায় ৯০৩ খ্রীষ্টাব্দত পল্লৱ ৰজা অপৰাজিতাক পৰাস্ত কৰি পল্লৱ ৰাজ্যৰ অধিক অংশ নিজৰ সংলগ্ন কৰে। খ্রীষ্টপূর্ব নৱম শতিকাৰ শেষলৈকে চোলসকলে পল্লৱসকলক সম্পূর্ণৰূপে পৰাস্ত কৰিছিল। পাণ্ডিয়াসকলো চোলৰ হাতত পৰাস্ত হৈছিল। ৰাষ্ট্রকুৎস ৰজা দ্বিতীয় কৃষ্ণই নিজৰ কন্যাক আদিত্যক বিয়া দিছিল। প্রথম আদিত্যৰ পিছত ৯০৭ খ্রীষ্টাব্দত তেওঁৰ পুত্র প্রথম পৰন্তকে চোলসকলৰ ক্ষমতা আৰু প্রতিপত্তি বৃদ্ধি কৰে। তেওঁ পাণ্ড্য শাসক দ্বিতীয় ৰাজসিংহক পৰাস্ত কৰি মাদুৰাই জয় কৰে আৰু তাৰ পিছত তেওঁ "মদুৰাইকণ্ড" উপাধি গ্রহণ কৰে। কিন্তু ৰাষ্ট্রকুট শাসক তৃতীয় কৃষ্ণই ৯৪৯ খ্রীষ্টাব্দত "টক্কোলাম" যুদ্ধত প্রথম পৰন্তকৰ ওপৰত গুৰুতৰ পৰাজয় সাধন কৰে। এই সংঘর্ষই

চোলাসকলৰ বৰ্ধিত ক্ষমতাক এক গুৰুতৰ বিপৰ্যয়ৰ সৃষ্টি কৰিছিল আৰু ইয়াৰ পৰা উদ্ধাৰ হ'বলৈ কিছু সময় লাগিছিল। দ্বিতীয় পৰন্তকৰ ৰাজপাটত বহাৰ লগে লগে চোল ক্ষমতাৰ পুনৰুজ্জীৱন আৰম্ভ হয়। তেওঁ টণ্ডামণ্ডলমক উদ্ধাৰ কৰে।

দ্বিতীয় পৰন্তকৰ উত্তৰাধিকাৰী অৰুমোলিৱৰ্মনৰ ৰাজত্বকালত চোলাসকলৰ ক্ষমতাই শিখৰত উপনীত হৈছিল। ৯৮৫ খ্ৰীষ্টাব্দত তেওঁ প্ৰথম ৰাজৰাজ হিচাপে মুকুট পিন্ধাইছিল।তেওঁৰ ৰাজত্বকালত সুসংগঠিত প্ৰশাসনৰ লগতে চোলা ৰাজ্যৰ ভূখণ্ড সম্প্ৰসাৰণৰ সাক্ষী হৈছিল। তেওঁৰ শক্তিশালী থিয় সেনা আৰু নৌসেনা আছিল আৰু ইয়াৰ সহায়ত তেওঁ চেৰা, পাণ্ডিয়া, চিলন আৰু ভেংগীৰ চালুক্যসকলক পৰাস্ত কৰিছিল। চিলনৰ ৰজা পঞ্চম মহিন্দক পৰাস্ত কৰাৰ পিছত পোলোনাৰুভা উত্তৰ চিলনৰ চোলা প্ৰদেশৰ ৰাজধানী হৈ পৰে। মহীশূৰ, তাঞ্জোৰ আৰু মালদ্বীপকো তেওঁৰ সাম্ৰাজ্যৰ লগত সংযুক্ত কৰিছিল। ৰাজৰাজ প্ৰথমে থাঞ্জাৰুৰত বৃহদেশ্বৰৰ ভয়ংকৰ শিৱ মন্দিৰ বা ৰাজৰাজ মন্দিৰ নিৰ্মাণ কৰিছিল। এই মন্দিৰ নিৰ্মাণৰ কাম ১০১০ খ্ৰীষ্টাব্দত সম্পূৰ্ণ হয়।তেওঁৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ প্ৰথম ৰাজেন্দ্ৰ ১০১৪ খ্ৰীষ্টাব্দত ৰাজেন্দ্ৰ প্ৰথমে পিতৃৰ সম্প্ৰসাৰণবাদী নীতি অনুসৰণ কৰি চিলনত ব্যাপক বিজয় কৰে। ১০২২ খ্ৰীষ্টাব্দত বংগৰ পাল শাসক মহিপালক পৰাস্ত কৰি এই অনুষ্ঠানৰ স্মৃতিত তেওঁ "গংগাইকোণ্ডচোলা" উপাধি গ্ৰহণ কৰে। প্ৰথম ৰাজেন্দ্ৰই কাবেৰীৰ মুখৰ ওচৰত নিজৰ নতুন ৰাজধানী নিৰ্মাণ কৰি "গংগাইকোণ্ডচোলাপুৰম" (গংগাৰ চোল বিজয়ী নগৰ) বুলি অভিহিত কৰিছিল। তেওঁৰ শক্তিশালী নৌসেনা বাহিনীৰে প্ৰথম ৰাজেন্দ্ৰই মলয়া উপদ্বীপ, শ্ৰীবিজয়া সাম্ৰাজ্য, জাভা আৰু চুবুৰীয়া দ্বীপসমূহ আক্ৰমণ কৰে আৰু তাৰ দ্বাৰা চীনলৈ যোৱা বহিঃৰাজ্যৰ বাণিজ্যিক পথ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। ৰাজনৈতিক লগতে বাণিজ্যিক উদ্দেশ্যত তেওঁ চীনলৈ দুটা কূটনৈতিক মিছন পঠিয়াইছিল।

প্ৰথম ৰাজেন্দ্ৰৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ ৰাজাধিৰাজা প্ৰথম ১০৪৪ খ্ৰীষ্টাব্দত ৰাজধানী হয়। কল্যাণীক বৰ্খাস্ত কৰাৰ পিছত তেওঁ কল্যাণীত বিৰাভিষেক (বিজয়ীৰ ৰাজ অভিষেক) কৰি বিজয়ৰ উদযাপনৰ বাবে বিজয়ৰাজেন্দ্ৰৰ উপাধি গ্ৰহণ কৰে। চালুক্য ৰজা প্ৰথম সোমেশ্বৰৰ সৈতে কোপ্পমত হোৱা যুদ্ধত তেওঁৰ মৃত্যু হয়। দ্বিতীয় ৰাজেন্দ্ৰই তেওঁৰ ভাতৃ প্ৰথম ৰাজাধীৰাজৰ পিছত কুদল সংগম যুদ্ধত প্ৰথম সোমেশ্বৰক পৰাস্ত কৰে। চোল সাম্ৰাজ্যৰ পৰৱৰ্তী শাসক প্ৰথম বিৰাৰাজেন্দ্ৰই (১০৬৩-১০৭০ খ্ৰীষ্টাব্দ) চালুক্যসকলক পৰাস্ত কৰি টুংগভদ্ৰৰ পাৰত বিজয়ৰ স্তম্ভ স্থাপন কৰে।

প্রথম বিৰাৰাজেন্দ্ৰৰ পিছত প্রথম ৰাজৰাজৰ প্রপৌত্র প্রথম কুলোট্টুংগা (১০৭০-১১২২ খ্রীষ্টাব্দ) ৰাজাৰাজৰ প্রপৌত্র ৰাজত্ব কৰে।তেওঁ কেৰেলা আৰু পাণ্ড্য ৰাজ্যৰ শাসকসকলক পৰাস্ত কৰে। প্রথম কুলোট্টুংগাৰ ৰাজত্বকালত চিলনৰ ৰজা বিজয়াবাবুৰে চিলনত চোলা কর্তৃত্ব উফৰাই পেলায়। কুলোটুংগা প্রথমে শ্রী বিজয়াৰ সৈতে আন্তৰিক সম্পর্ক বজাই ৰাখিছিল আৰু লগতে চীনলৈ ৭২ জন বণিকৰ এটা বৃহৎ দূতাবাস পঠিয়াইছিল। তেওঁৰ উপাধি আছিল “সুংগম তবির্ত্ত” (যিজনে টোল বিলুপ্ত কৰিছিল)।

জানি লোৱা ভাল

কুলোট্টুংগা প্রথম ভেংগীৰ ৰাজেন্দ্র নৰেন্দ্র আৰু চোলা ৰাজকুমাৰী আম্মাংগাদেৰীৰ (প্রথম ৰাজেন্দ্র চোলাৰ কন্যা) পুত্র আছিল। এই কুলোট্টুংগাৰ ফলস্বৰূপে মই ভেংগীৰ পূব চালুক্য আৰু থাঞ্জাভুৰৰ চোলা দুটা ৰাজ্যক একত্রিত কৰিলোঁ।

প্রথম কুলোট্টুংগাৰ পিছত দুর্বল শাসক আহিছিল আৰু ভেংগী, টুংগভদ্র দোৱাব আৰু গংগা দেশৰ অভাৰ লর্ডশ্বিপক লৈ চোল আৰু পিছৰ চালুক্যসকলৰ মাজত সংঘর্ষ হৈছিল। খ্রীষ্টপূর্ব ত্রয়োদশ শতিকাৰ শেষৰ ফালে চোলাসকলৰ ক্ষমতা হ্রাস পাবলৈ ধৰিলে। ১২৯৭ খ্রীষ্টাব্দত পাণ্ড্য ৰজা সুন্দৰে কাঞ্চি দখল কৰে আৰু চোলৰ স্থান পাণ্ড্য আৰু হয়ছালসকলে দখল কৰে। ইয়াৰ লগে লগে চোলা ক্ষমতাৰ অন্ত পৰিল।

চোলাসকলৰ বংশগত ৰাজতন্ত্র আছিল আৰু ৰজা আছিল প্রশাসনৰ মুৰব্বী। মন্ত্রী পৰিষদে ৰজাক প্রশাসনৰ সুচাৰুৰূপে চলাবলৈ সহায় আৰু সহায় কৰে। আন কেইবাজনো বিষয়াই আগতে ৰাজ্যৰ প্রশাসনিক বিষয়ত ফলপ্রসূ ভূমিকা পালন কৰিছিল আৰু তেওঁলোকৰ মর্যাদা অনুসৰি ‘জীৰিত’ নামৰ মাটিৰ এচাইনমেণ্টেৰে দৰমহা দিয়া হৈছিল। চোলাসকলৰ এটা অতি শক্তিশালী সেনাবাহিনী আছিল যিটো পদাতিক বাহিনী, অশ্বাৰোহী বাহিনী আৰু হাতীৰে গঠিত আছিল। তেওঁলোকৰ নৌসেনাৰ প্রতিও বিশেষ গুৰুত্ব দিছিল। চোলা চৰকাৰৰ উপার্জনৰ মূল উৎস আছিল ভূমিকৰ।

উন্নত প্রশাসনৰ বাবে সমগ্র চোলা সাম্রাজ্যক ‘মণ্ডলম’ বা প্রদেশত বিভক্ত কৰা হৈছিল যিবোৰক আৰু অধিক ‘ভালানাডুডছ’ (বিভাগ), ‘নাড়ুছ’ (জিলা) আৰু ‘কুৰাম’ (গাঁও)ত বিভক্ত কৰা হৈছিল। গাঁওখন আছিল চোলা প্রশাসনৰ মৌলিক একক। চোলাসকল গাঁও পর্যায়ত স্থানীয় আত্মশাসনৰ

বাবে বেছিকৈ পৰিচিত আছিল। গাঁৱৰ কাম-কাজ চোৱাচিতা কৰিবলৈ প্ৰতিখন গাওঁতে এখন সভা আছিল। উৰ, সভা বা মহাসভা আৰু নগৰম নামেৰে তিনিখন সভা আছিল। উৰ আছিল গাঁওখনৰ সাধাৰণ সভা যিখন সাধাৰণ গাঁৱৰ সকলো কৰদাতা বাসিন্দাৰে গঠিত আছিল। সভা বা মহাসভা ব্ৰহ্মদেয় গাঁৱৰ একান্ত ব্ৰাহ্মণ সভা আছিল যিয়ে বহুলাংশে নিজৰ ৱৰিয়াম নামৰ সমিতিসমূহৰ জৰিয়তে কাম কৰিছিল। নগৰম বণিকসকলৰ সমাবেশ আছিল আৰু ব্যৱসায়িক কেন্দ্ৰত বেছিকৈ পোৱা গৈছিল। কেন্দ্ৰীয় কৰ্তৃপক্ষ আৰু স্থানীয় সংস্থাসমূহৰ মাজত ঘনিষ্ঠ যোগাযোগৰ সৃষ্টি হয়।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ৬। কোনজন পাণ্ড্য শাসকে 'মহাৰজাধিৰাজ-শ্ৰী-পৰমেশ্বৰ' উপাধি গ্ৰহণ কৰিছিল?

.....

প্ৰশ্ন ৭। চোলা সাম্ৰাজ্যৰ প্ৰতিষ্ঠাপক কোন আছিল?

.....

প্ৰশ্ন ৪। পাণ্ডিয়াসকলৰ ৰাজনৈতিক ইতিহাসৰ এটা হিচাপ কৰা।

প্ৰশ্ন ৫। দক্ষিণ ভাৰতৰ এক প্ৰধান ৰাজনৈতিক শক্তি হিচাপে চোলাসকলৰ বিষয়ে বিতংভাৱে আলোচনা কৰা।

৮.৮ ডেকান পলিটি

মধ্যযুগৰ আৰম্ভণিৰ ভাৰতত বিভিন্ন ৰাজনৈতিক ক্ষমতা ঘৰ বা বংশৰ অধীনত ডেকান শাসকসকলৰ ৰাজনীতি বা প্ৰশাসনিক গাঁথনি অতি আকৰ্ষণীয় আৰু ৰাজনৈতিকভাৱে তাৎপৰ্যপূৰ্ণ যেন লাগে। কাৰণ সেই সময়ত যোগাযোগৰ মাধ্যম কম আৰু লেহেমীয়া আছিল যে তেওঁলোকে বিস্তৃত ভূখণ্ডত দীৰ্ঘদিন ধৰি শাসন কৰিব পৰাটো যথেষ্ট উল্লেখযোগ্য আছিল। আচলতে বিভিন্ন শাসকীয় বংশৰ অধীনত প্ৰশাসনৰ যন্ত্ৰপাতি বিভিন্ন দিশত কম বেছি পৰিমাণে একেই আছিল, মাথোঁ সময়ৰ লগে লগে ইয়াৰ অংশ বা গঠনৰ ভিন্নতা আছিল। কাৰ্য্যকৰীসকলৰ আনুষ্ঠানিক পদবীও সলনি হ'ল, কিন্তু তেওঁলোকৰ কাম-কাজ কেতিয়াও সলনি নহ'ল।

অৰাজতিক চৰকাৰৰ কোনো ৰূপ নাছিল। দক্ষিণ ভাৰতৰ সকলো শাসক বংশই বংশগত ৰাজতন্ত্ৰত বিশ্বাস কৰিছিল। প্ৰাইমোজেনিচাৰৰ নিয়ম মানি চলিছিল। জ্যেষ্ঠ ৰাজকুমাৰক ৰজাই নিজৰ জীৱনকালত যুৱৰাজ হিচাপে অভিষেক কৰিছিল। ৰজাৰ মৃত্যুৰ সময়ত যুবৰাজে মৃত ৰজাৰ

উত্তৰাধিকাৰী হৈছিল। কেতিয়াবা যদি কোনো কনিষ্ঠ ৰাজকুমাৰৰ শাসনৰ বাবে অধিক ক্ষমতা আৰু সামৰ্থ্য থকা দেখা গৈছিল, তেন্তে জ্যেষ্ঠ ৰাজকুমাৰৰ দাবী কনিষ্ঠ ৰাজকুমাৰৰ হাতলৈ গৈছিল। যদিহে ৰজা আগতে নাবালক আছিল, ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্কীয়ই ৰিজেণ্ট হিচাপে কাম কৰিছিল।

প্ৰশাসনিক সুবিধাৰ বাবে ডেকান শাসকসকলে নিজৰ ৰাজ্য বা ৰাজ্যক কেইবাখনো প্ৰদেশত ভাগ কৰিছিল। প্ৰদেশবোৰক ভূক্তি, ভূমি, মণ্ডল বা মণ্ডলম বুলি কোৱা হৈছিল। প্ৰদেশসমূহক পুনৰ কোট্টাম বা ৰালানাড়ু নামৰ বিভাগত উপবিভক্ত কৰা হয় যিবোৰ পৰৱৰ্তী সময়ত নাড়ু নামৰ জিলাত বিভক্ত কৰা হয়। প্ৰতিখন নাড়ুৰ অধীনস্থ গাঁৱৰ এটা দল আছিল যিবোৰক সামূহিকভাৱে কুৰৰাম বুলি কোৱা হৈছিল। গাঁওবোৰ প্ৰশাসনৰ নিম্নতম স্তৰত আছিল আৰু গ্ৰাম বা গ্ৰাম বুলি কোৱা হৈছিল।

প্ৰশাসনৰ কাম আগবঢ়াই নিবলৈ উচ্চ আৰু নিম্ন শ্ৰেণীৰ কেন্দ্ৰীয়, প্ৰাদেশিক আৰু স্থানীয় বিষয়াৰ গোট আছিল। কেতিয়াবা অসামৰিক আৰু সামৰিক বিষয়াৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰাটো অতি কঠিন হৈ পৰিছিল। তাৰ পিছত এই বিষয়াসকলৰ অন্যান্য, প্ৰশাসন চলোৱাত ৰজাক সহায় কৰিবলৈ মন্ত্ৰিন (মন্ত্ৰী) আৰু অমত্য (পৰামৰ্শদাতা)ৰ দৰে কাৰ্য্যকৰী আছিল। কিন্তু, সম্ভৱতঃ, ৰজাক পৰামৰ্শ আৰু পথ প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ মন্ত্ৰপৰিষদ (মন্ত্ৰী পৰিষদ)ৰ দৰে একো নাছিল, ইয়াৰ পৰা বুজা যায় যে ডেকান শাসকসকলে স্বেচ্ছাচাৰী ক্ষমতা ভোগ কৰিছিল যাৰ ফলত নিৰপেক্ষ কৰ্তৃত্ব হিচাপে ৰাজত্ব কৰিছিল। ডেকান শাসকসকলৰ মহাসামন্ত বা সমন্তা নামৰ সামন্তও আছিল যিয়ে তেওঁলোকক ব্যক্তিগত উপস্থিতি প্ৰদান কৰিছিল আৰু সামৰিক অভিযানত সহায় কৰিছিল।

ডেকান শাসকসকলৰ প্ৰশাসনিক গাঁথনিৰ তলত সভা বা মহাসভাৰ ৰূপত গাঁওসভা আছিল, যিয়ে সমগ্ৰ ৰাজনীতিক স্বকীয়তা প্ৰদান কৰিছিল। এই গাঁওসভাসমূহ সাম্ৰাজ্যবাদী বিষয়াসকলৰ তত্বাৱধানত আছিল যদিও গ্ৰাম্য কাম-কাজ পৰিচালনাৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকে সম্পূৰ্ণ কৰ্তৃত্ব লাভ কৰিছিল। কামটো দক্ষতাৰে সম্পন্ন কৰাৰ বাবে গাঁওসভাসমূহে মন্দিৰ, টেংকি, ৰাজহুৱা গা ধোৱা, বাৰী, পথাৰ আদিৰ ৰক্ষণাবেক্ষণ আৰু উন্নতিৰ দায়িত্ব বিভিন্ন উপ-সমিতিৰ হাতত অৰ্পণ কৰিছিল। এই গাঁও সভাবোৰলৈ সদস্য নিৰ্বাচনৰ বাবে বিশদ নিয়ম ৰচনা কৰা হৈছিল। এজন সদস্য নিৰ্বাচিত হৈছিল মাত্ৰ এবছৰৰ বাবে।

এইদৰে ডেকান শাসকসকলে ৰাজ্যখনত আইন-শৃংখলা বজাই ৰাখিছিল যিটো তেওঁলোকে নিজৰ প্ৰাথমিক কৰ্তব্য হিচাপে গণ্য কৰিছিল। জনসাধাৰণৰ সমৃদ্ধিৰ প্ৰসাৰৰ বাবে ৰাজহুৱা উপযোগী কামো হাতত লৈছিল। যদিও শাসকসকল বৈদেশিক সম্পৰ্কত আক্ৰমণাত্মক আছিল,

তথাপিও তেওঁলোকে নিজৰ ৰাজ্যৰ ভিতৰত শান্তি আৰু নিৰাপত্তা ৰক্ষাৰ বাবে অতিশয় উদ্বিগ্ন আছিল।

৮.৯ সমাজ, ব্যৱসায় আৰু বাণিজ্য

□ সমাজ

মধ্যযুগৰ আৰম্ভণিৰ ভাৰতবর্ষৰ ডেকান সমাজখন জাতি ব্যৱস্থাৰ আধাৰত সংগঠিত হৈছিল। সমাজখনক কেইবাটাও সামাজিক গোট বা জাতিত বিভক্ত কৰা হৈছিল। প্রতিটো জাতি বংশগত আছিল আৰু ই এটা বৃত্তিগত গোট গঠন কৰিছিল। মূল চাৰিটা জাতিৰ বাহিৰেও কাইকোলা, চট্টী, কম্মালা আদি উপ-জাতি আছিল।

ব্রাহ্মণসকলে সমাজত বিশেষ সুবিধাপ্রাপ্ত স্থান দখল কৰিছিল। ধর্মীয় কর্তৃত্ব আৰু অর্থনৈতিক ক্ষমতা দুয়োটাতে তেওঁলোকে ভোগ কৰিছিল। যিকোনো ধৰণৰ অপৰাধ কৰিলে তেওঁলোকক লঘু শাস্তি দিয়া হৈছিল। ব্রাহ্মণসকলৰ প্রধান কর্তব্যৰ ভিতৰত বেদ শিক্ষণ আৰু শিক্ষা আৰু ৰীতি-নীতি আৰু অনুষ্ঠান সম্পাদন কৰা আদি আছিল। তেওঁলোকৰ কিছুমানেও মন্দিৰৰ প্রধান পুৰোহিত হিচাপে কাম কৰিছিল। দুই এজনে নিজকে ব্যৱসায়ত নিয়োজিত কৰি তুলিলে।

সমাজত নাৰীৰ অৱস্থা একেবাৰে সন্তোষজনক নাছিল। তত্ত্ব আৰু ব্যৱহাৰ দুয়োটা দিশতে তেওঁলোক পুৰুষতকৈ হীন আছিল। সতী আৰু বাল্যবিবাহৰ প্রথা প্রচলিত আছিল। সতি নকৰা মহিলাসকলক পাপী বুলি গণ্য কৰা হৈছিল আৰু এনে নাৰীসকলে বহুত অৱনমিত জীৱন যাপন কৰিবলগীয়া হৈছিল। মহিলাসকলক সম্পত্তিৰ মালিক হ'বলৈ দিয়া হোৱা নাছিল। সৈনিক, মন্ত্রী, ৰাষ্ট্রদূত বা ৰজাৰ আন উপদেষ্টা হিচাপে নিযুক্তি দিয়া হোৱা নাছিল। ইয়াৰ পৰা বুজা যায় যে ৰাজ্যিক শিল্পৰ বিষয়ত মহিলাসকলৰ কোনো মতামত নাছিল।

সমাজত বিভিন্ন ধৰণৰ বিবাহ প্রচলিত আছিল। নিৰামিষ আৰু নিৰামিষভোজী উভয় ধৰণৰ ভাল খাদ্যৰ প্রতি মানুহবোৰ অভ্যস্ত আছিল। বিভিন্ন ৰূপ আৰু গুণৰ সাজ-পোছাক ৰাইজে পিন্ধিছিল। চিলাই কৰা কাপোৰো সীমিতভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। অলংকাৰ মহিলাসকলে বেছিকৈ পিন্ধিছিল আৰু তেওঁলোকে সুগন্ধি ভাল পাইছিল। আজৰি সময় উপভোগ কৰিবলৈ মানুহৰ মনোৰঞ্জনৰ বিভিন্ন উপায় আছিল। তেওঁলোকেও এনে অন্ধবিশ্বাসত শংকা, ভূত, আত্মাৰ সপোন বিশ্বাস কৰিছিল আৰু সেইবোৰৰ প্রতি অতিশয় ভয় কৰিছিল।

□ ব্যৱসায় আৰু বাণিজ্য

মধ্যযুগৰ আৰম্ভণিৰ ভাৰতবর্ষত ডেকানত বেপাৰ আৰু বাণিজ্যৰ অৱস্থা মোটামুটিভাৱে সমৃদ্ধিশালী আছিল। অঞ্চলটোত উপলব্ধ সামুদ্রিক সুবিধাই বাণিজ্যিক কার্য্যকলাপৰ বিকাশত বহুখিনি সহায় কৰিছিল। ভাৰতৰ বিভিন্ন প্রান্তৰ মাজত কেৱল উপকূলীয় বাণিজ্য হোৱাই নহয়, এফালে ভাৰত আৰু আনফালে পূব আৰু পশ্চিমীয়া দেশৰ মাজতো নিয়মীয়া ব্যৱসায়িক যাতায়ত চলিছিল। ডেকান ব্যৱসায়ীসকলেও সাগৰৰ সিপাৰে থকা ভাৰতীয় উপনিবেশসমূহৰ সৈতে নিয়মীয়াকৈ বাণিজ্যিক সম্পর্ক স্থাপন কৰিছিল।

বাণিজ্য এনে এক সমৃদ্ধিশালী পৰম্পৰাত থকাৰ বাবে ডেকানৰ উৎপাদকসমূহে স্থানীয় বজাৰত ব্যৱহাৰৰ বাবে সামগ্রী উৎপাদন কৰাৰ লগতে বিদেশলৈ এই ৰপ্তানিৰ বাবেও সামগ্রী উৎপাদন কৰিছিল। বাহিৰত প্রস্তুত বজাৰ থকাৰ বাবে উচ্চমানৰ বস্ত্র, ধাতুৰ সামগ্রী, নিমখ আৰু মৃৎশিল্প ৰপ্তানিৰ বাবে উৎপাদন কৰা হৈছিল। ইয়াৰ উপৰিও মছলা, বহুমূলীয়া শিল, চেণ্ডেল কাঠ, মুকুতা, হাতীদাঁত, কর্ফূৰ আদিও ৰপ্তানি কৰা হৈছিল। ডেক্কানৰ কিছুমান বিখ্যাত বন্দৰ আছিল মহাবলীপুৰম, কাবেৰীপট্টনাম, কোৰকাই, শালিউৰ ইত্যাদি।

লাভজনক ব্যৱসায় থকা ব্যৱসায়ীসকলে নিজৰ ব্যৱসায় নিয়ন্ত্রণৰ বাবে নিজকে গিল্ড বা নিগমত সংগঠিত কৰিছিল। সৰু সৰু গিল্ডবোৰক নাগৰম আৰু বৃহৎ গিল্ডবোৰক মণিগ্রামম নামেৰে জনা গৈছিল। প্রতিটো গিল্ডৰ মুৰব্বী আৰু সদস্যসকল আগতে কর্পৰেট ক্ষমতাত আছিল। ৰাষ্ট্রই তেওঁলোকৰ লগত বিশেষ হস্তক্ষেপ নকৰাৰ বাবে তেওঁলোকে নিজৰ আভ্যন্তৰীণ কাম-কাজ পৰিচালনা কৰিবলৈ স্বাধীন আছিল।

গিল্ডবোৰে নির্মাতাসকলৰ পৰা সামগ্রী কিনি বজাৰত বিক্রী কৰিছিল। বৃহৎ গিল্ডসমূহে বৈদেশিক বাণিজ্যত সাহস কৰিছিল আৰু কোনো প্রতিযোগী শক্তিয়ে তেওঁলোকৰ বাণিজ্য ধ্বংস কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলে ৰাষ্ট্রৰ সুৰক্ষা লাভ কৰিছিল। এই গিল্ডবোৰে কেতিয়াবা বেংক হিচাপেও কাম কৰিছিল য'ত নির্দিষ্ট সুতৰ হাৰত ধন জমা কৰিব পৰা গৈছিল।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

প্রশ্ন ৮: ৰাজনীতিৰ ডেকান ব্যৱস্থাৰ অধীনত প্রদেশবোৰক কি বুলি কোৱা হৈছিল?

.....

প্রশ্ন ৯: ডেকান ব্যৱস্থাৰ ৰাজনীতিৰ অধীনত গাঁও সভাৰ এজন সদস্য কিমান বছৰলৈ নির্বাচিত হৈছিল ?

.....

প্রশ্ন ১০: ডেকান সমাজৰ যিকোনো দুটা উপজাতিৰ নাম লিখা।

.....

প্রশ্ন ১১: ডেকান সমাজত কোনে বিশেষ সুবিধাজনক স্থান দখল কৰিছিল ?

.....

প্রশ্ন ১২: ডেকান ইণ্ডিয়াৰ যিকোনো দুটা বিখ্যাত বন্দৰৰ নাম লিখা।

.....

প্রশ্ন ১৩: ডেকানত সৰু সৰু গিল্ডবোৰক নামেৰে জনা গৈছিল।

.....

৮.১০ পুষ্যভূতি

মধ্যযুগৰ আৰম্ভণিৰ ভাৰতবর্ষত উত্তৰ ভাৰতত উদ্ভৱ হোৱা শাসক বংশৰ ভিতৰত অন্যতম আছিল পুষ্যভুতি। এই বংশৰ প্রতিষ্ঠাপক শাসক আছিল পুষ্যভূতি যাৰ নামেৰে এই বংশৰ নামকৰণ কৰা হৈছিল। পুষ্যভুতি শাসকসকলে প্রথমে থানেশ্বৰ (হাৰিয়ানা)ৰ পৰা আৰু পিছলৈ কননাউজ (উত্তৰ প্রদেশ)ৰ পৰা শাসন কৰিছিল। এই বংশৰ আদিম শাসক অর্থাৎ পুষ্যভূতি, নৰবর্ধন, প্রথম ৰাজ্যবর্ধন আৰু আদিত্যবর্ধনে মহাৰাজ উপাধি গ্রহণ কৰিছিল যিয়ে সম্ভৱতঃ সাম্রাজ্যবাদী গুপ্তৰ অধীনত এই শাসকসকল সামন্তীয় শাসক আছিল বুলি ইংগিত দিয়ে।

আদিত্যবর্ধনৰ পুত্র প্রভাকৰবর্ধন পুষ্যভূতি বংশৰ প্রথম গুৰুত্বপূর্ণ শাসক আছিল কাৰণ তেওঁ স্বতন্ত্রভাৱে মহাৰাজাধিৰাজ উপাধি গ্রহণ কৰি শাসন কৰিছিল। তেওঁ গুৰজাৰাৰ শাসক হুনা আৰু মালৰাৰ ৰজাক পৰাস্ত কৰিছিল। তেওঁ কন্যা ৰাজ্যশ্রীক মৌখৰী ৰজা গ্রহবর্মানক বিয়া দি কনৌজৰ শক্তিশালী শাসক বংশ মৌখৰীসকলৰ সৈতেও বৈবাহিক সম্পর্ক স্থাপন কৰিছিল। প্রভাকৰবর্ধনৰ দুজন পুত্র ৰাজ্যবর্ধন আৰু হর্ষবর্ধন আছিল, দুয়োজনেই পুষ্যভূতি ৰাজ্যৰ ওপৰত ইজনে সিজনৰ শাসন চলাইছিল।

প্রভাকৰবৰ্ধনৰ মৃত্যুত তেওঁৰ জ্যেষ্ঠ পুত্ৰ ৰাজ্যবৰ্ধনে ৬০৫ খ্ৰীষ্টাব্দত পূষ্যভূমিৰ সিংহাসনত আৰোহণ কৰে।প্ৰায় একে সময়তে মালৱাৰ ৰজা দেৱগুপ্ত আৰু গৌড়ৰ ৰজা শসংকই মিত্ৰতা কৰি কননৌজক আক্ৰমণ কৰে। মালৱাৰ ৰজা দেৱগুপ্তই কননৌজৰ বিৰুদ্ধে এই অভিযান সফলতাৰে নেতৃত্ব দি ইয়াৰ শাসক গ্ৰহবৰ্মানক হত্যা কৰি ৰাণী ৰাজ্যশ্ৰীক বন্দী কৰি ৰাজ্য দখল কৰে। এই কথাত ৰাজ্যবৰ্ধনে নিজৰ ভায়েকৰ হত্যাৰ প্ৰতিশোধ ল'ব, ভগ্নী ৰাজ্যশ্ৰীক উদ্ধাৰ কৰি কননাউজক উদ্ধাৰ কৰাৰ সিদ্ধান্ত লয়। লগে লগে তেওঁ নিজৰ ভাতৃ হৰ্ষবৰ্ধনক ৰাজধানীত এৰি ৰাজ্য চোৱাচিতা কৰিবলৈ মালৱাৰ ৰজা দেৱগুপ্তৰ বিৰুদ্ধে যাত্ৰা কৰে। তীব্ৰ যুদ্ধত তেওঁ দেৱগুপ্তক হত্যা কৰি কননৌজক উদ্ধাৰ কৰে। কিন্তু মৃত ৰজা দেৱগুপ্তৰ মিত্ৰ গৌড়ৰ ৰজা সাশঙ্কে বিশ্বাসঘাতকতাৰে ৰাজ্যবৰ্ধনক হত্যা কৰি পুনৰ এবাৰ কননৌজ দখল কৰে।

ৰাজ্যবৰ্ধনৰ আকস্মিক মৃত্যুৰ ফলত তেওঁৰ ভাতৃ হৰ্ষবৰ্ধনে অতি কম বয়সতে ১৬ বছৰ বয়সতে ৬০৬ খ্ৰীষ্টাব্দত থানেশ্বৰৰ সিংহাসনত বহিবলৈ বাধ্য হয়।পূষ্যভূতি বংশৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ৰজা হিচাপে আত্মপ্ৰকাশ কৰা হৰ্ষবৰ্ধনৰ ৰাজত্বকাল আৰু সাফল্যৰ বিষয়ে পৰৱৰ্তী উপখণ্ডত আলোচনা কৰা হ'ব।

৮.১১ থানেশ্বৰৰ হৰ্ষবৰ্ধন

হৰ্ষবৰ্ধনে ৰাজপাটত বহাৰ লগে লগে বহু সমস্যাৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল। তেওঁ প্ৰথমে ভগ্নী ৰাজ্যশ্ৰীক মুকলি কৰি দিলে আৰু তাৰ পৰাই সাশংকাক খেদি পঠিয়াই কনৌজ ৰাজ্য পুনৰ ঘূৰাই আনিলে। ভগ্নীৰ অনুৰোধত হৰ্ষবৰ্ধনেও কননৌজ ৰাজ্য প্ৰশাসনৰ দায়িত্ব ল'বলগীয়া হৈছিল কাৰণ সিংহাসনৰ কোনো প্ৰাপ্য উত্তৰাধিকাৰী নাছিল। সেইবাবে হৰ্ষবৰ্ধনে থানেশ্বৰ ৰাজ্য আৰু কান্নৌজ ৰাজ্যক একত্ৰিত কৰি একত্ৰিত কৰি তেওঁৰ স্থিতি বহু পৰিমাণে শক্তিশালী কৰি তুলিছিল। আনকি তেওঁ নিজৰ ৰাজধানী থানেশ্বৰৰ পৰা কান্নাউজলৈ স্থানান্তৰিত কৰিছিল কাৰণ ই সমগ্ৰ ৰাজ্যখন পৰিচালনাৰ বাবে অধিক কেন্দ্ৰীয় স্থানত অৱস্থিত আছিল।

নতুনকৈ লাভ কৰা ক্ষমতা আৰু পদবীৰে হৰ্ষবৰ্ধনে নিজৰ বিজয় আৰম্ভ কৰিলে। তেওঁ উত্তৰ ভাৰতৰ অধিকাংশ অংশ অৰ্থাৎ পঞ্জাব, মালৱা, মগধ, উৰিষ্যা, আৰু মিথিলাক নিজৰ অধীনলৈ আনি তাৰ দ্বাৰা চিলাদিত্য উপাধি গ্ৰহণ কৰে। তাৰ পাছত তেওঁ পশ্চিম ভাৰতৰ ফালে মনোযোগ দিলে য'ত তেওঁ ৰালাভীৰ ৰজাক পৰাস্ত কৰে, কিন্তু বাদামীৰ চালুক্য শাসক দ্বিতীয় পুলকেছিনৰ হাতত পৰাজয়ৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হয়। পৰাজিত হৈ হৰ্ষবৰ্ধনে পূব ভাৰতৰ ফালে ঘূৰি যাবলগীয়া হয় য'ত তেওঁ কামৰূপৰ ৰজা ভাস্কৰবৰ্মনত মিত্ৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰে যিয়ে তেওঁক গৌড়ৰ

ৰজা সাশংকৰ বিৰুদ্ধে সফল অভিযানত সহায় কৰে। হৰ্ষবৰ্ধনে গৌড় ৰাজ্যৰ কিছু অংশ সফলতাৰে দখল কৰিছিল।

দ্বিতীয় পুলকেশিৰ বিৰুদ্ধে কৰা অভিযানৰ বাহিৰে হৰ্ষবৰ্ধনৰ সফল অভিযানে তেওঁৰ সামৰিক শক্তি প্ৰমাণ কৰিলে আৰু তেওঁৰ ৰাজ্যৰ বিশালতাৰ সাক্ষ্যও দিয়ে। ইমান বিশাল ৰাজ্য এখন শাসন কৰিবলৈ হৰ্ষবৰ্ধনে সামন্তবাদৰ উপাদান থকা বিকেন্দ্ৰীকৃত প্ৰশাসন ব্যৱস্থাৰ আয়োজন কৰিছিল। ৰজা প্ৰশাসনৰ কেন্দ্ৰবিন্দু আছিল আৰু তেওঁক ক্ৰাউন প্ৰিন্সে সহায় কৰিছিল। তেওঁ জয় কৰা ভূখণ্ডৰ সৰহভাগ অংশ সামন্তৰ দ্বাৰা শাসন কৰা হৈছিল। আনকি ৰাজকীয় তেজৰ ৰাজকুমাৰকো প্ৰদেশৰ ভাইচৰয় হিচাপে নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। প্ৰশাসনত সহায় কৰিবলৈ কেইবাজনো মন্ত্ৰী আৰু অন্যান্য বিষয়াও উপস্থিত আছিল। প্ৰশাসনৰ তদাৰক কৰিবলৈ হৰ্ষবৰ্ধনে নিজৰ বিষয়াৰ জৰিয়তে আৰু নিজৰ ভ্ৰমণৰ জৰিয়তে জনমতৰ সৈতে যোগাযোগ বজাই ৰাখিছিল।

হৰ্ষবৰ্ধন আছিল যথেষ্ট সাহিত্যিক আগ্ৰহ আৰু প্ৰতিভাশালী ব্যক্তি। শাসক হিচাপে কৰ্তব্য পালন কৰিও তেওঁ ৰত্নৱলী, প্ৰিয়দৰ্শিকা আৰু নগানন্দ নামৰ তিনিখন নাটক ৰচনা কৰে। বানাভট্ট, ময়ুৰ, ভৰত্ৰিহাৰী আদি মহান আলোকসজ্জাৰে শোভা বঢ়াই তেওঁৰ দৰবাৰ আছিল এক ভয়ংকৰ। আনকি হৰ্ষবৰ্ধন নালন্দা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ মুখ্য পৃষ্ঠপোষক আছিল য'ত সেই সময়ছোৱাত ভাৰতৰ সকলো প্ৰান্তৰ পৰা আৰু বিদেশৰ ১০,০০০ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে অধ্যয়ন কৰিছিল। ধৰ্মীয় বিষয়ত তেওঁ উদাৰ আৰু ধৰ্মনিৰপেক্ষ আছিল। তেওঁ জন্ম হিন্দু আছিল আৰু তেওঁ ভগৱান শিৱক পূজা কৰিছিল। কিন্তু পিছলৈ তেওঁ বৌদ্ধ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰে আৰু তেওঁৰ ৰাজ্য ভ্ৰমণ কৰা চীনা তীৰ্থযাত্ৰী হিউৱেন ছাঙৰ প্ৰভাৱত ইয়াৰ মহায়ানা ৰূপলৈ সলনি হয়। হৰ্ষবৰ্ধনে চীনৰ সৈতেও কূটনৈতিক অভিযানৰ আদান-প্ৰদান কৰে।

৮.১২ কামৰূপ ৰাজ্যৰ সৈতে হৰ্ষবৰ্ধনৰ সম্পৰ্ক

কামৰূপ ৰাজ্যৰ সৈতে হৰ্ষবৰ্ধনৰ সম্পৰ্ক আছিল অতি আন্তৰিক। ভাস্কৰবৰ্মন ৰজা আৰু হৰ্ষবৰ্ধন ৰজাৰ মাজত বন্ধুত্বপূৰ্ণ সম্পৰ্ক, বৰঞ্চ মিত্ৰতা গঢ় লৈ উঠিছিল। এই বন্ধুত্বই দুয়ো শাসকৰ বাবে নিজ নিজ ৰাজনৈতিক স্থিতি শক্তিশালী কৰাৰ ক্ষেত্ৰত সমানে উপকাৰী বুলি প্ৰমাণিত হ'ল। তদুপৰি এই সম্পৰ্কৰ ভিত্তিত ভাস্কৰবৰ্মনে খ্ৰীষ্টপূৰ্ব সপ্তম শতিকাৰ প্ৰথমাৰ্ধত উত্তৰ ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক ইতিহাসত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিব পাৰিছিল।

ভাস্কৰবৰ্মনে প্ৰায় ৬০০ খ্ৰীষ্টাব্দত কামৰূপৰ সিংহাসনত আৰোহণ কৰি প্ৰায় ৬৫০ খ্ৰীষ্টাব্দলৈকে পঞ্চাশ বছৰ শাসন কৰে। সকলো বৰ্মান শাসকৰ ভিতৰত তেওঁ আছিল আটাইতকৈ বিখ্যাত। ৰাজপাটত বহাৰ সময়ত পুন্দ্ৰবৰ্ধন হেৰুৱাই মহাসেনাগুপ্ত আৰু সাশংকৰ হাতত পৰাজয়ৰ ফলত কামৰূপ ৰাজ্যৰ গৌৰৱ বহু পৰিমাণে ক্ষতিগ্ৰস্ত হৈছিল। ভাস্কৰবৰ্মনে সহ্য কৰিব নোৱাৰিলে গৌড়ৰ সাশংকৰ উত্থান।

এনে পৰিস্থিতিতেই ভাস্কৰবৰ্মানে গৌড়ৰ ৰজা সাশংকৰ লগত শত্ৰুতা থকা হৰ্ষবৰ্ধন ৰজাৰ বন্ধুত্ব বিচাৰিছিল। ভাস্কৰবৰ্মানে হামছাভেগাৰ অধীনত হৰ্ষবৰ্ধনলৈ দূতাবাস পঠিয়াইছিল আৰু মূল্যৱান সামগ্ৰী লৈ পিছৰজনে তেওঁলোকৰ উমৈহতীয়া শত্ৰুৰ বিৰুদ্ধে মিত্ৰতা বিচাৰিছিল। হৰ্ষকো মিত্ৰৰ প্ৰয়োজন আছিল আৰু তেওঁ এই প্ৰস্তাৱক আন্তৰিকতাৰে আদৰণি জনাইছিল আৰু এইদৰে, উত্তৰ আৰু পূব ভাৰতৰ দুজন স্বাধীন ৰজাৰ মাজত আক্ৰমণাত্মক আৰু প্ৰতিৰক্ষামূলক মিত্ৰতা গঠন কৰা হৈছিল।

হৰ্ষবৰ্ধন আৰু ভাস্কৰবৰ্মনৰ সংযুক্ত বাহিনীয়ে সম্ভৱতঃ সাশংকাৰ ওপৰত আক্ৰমণ চলাইছিল। পশ্চিমৰ পৰা হৰ্ষবৰ্ধনৰ খুলশালীয়েক আৰু সেনাপতি ভাণ্ডীয়ে গৌড়াক আক্ৰমণ কৰে। পূবৰ পৰা থাকোঁতে ভাস্কৰবৰ্মণ তেওঁৰ ওপৰত পৰিল। সংযুক্ত আক্ৰমণৰ সন্মুখীন হ'ব নোৱাৰি সাশংকাই উৰিষ্যালৈ পলায়ন কৰে আৰু তাৰ পৰাই তেওঁ প্ৰায় ৬১৯-৬২০ খ্ৰীষ্টাব্দলৈকে শাসন কৰি থাকে। এই অনুষ্ঠানৰ স্মৃতিত তেওঁ কৰ্ণসুবৰ্ণৰ বিজয়ী শিবিৰৰ পৰা পুন্দ্ৰবৰ্ধনত ভুতিৱৰ্মানে দিয়া ভূমি অনুদান পুনৰ নিশ্চিত কৰি বিখ্যাত নিধানপুৰ অনুদান জাৰি কৰে।

জানি লোৱা ভাল

> হৰ্ষবৰ্ধনৰ সৈতে বন্ধুত্ব গঢ়িবলৈ কামৰূপৰ ৰজা ভাস্কৰবৰ্মানে তেওঁৰ ৰাষ্ট্ৰদূত হামছাভেগক পঠিয়াইছিল, যিয়ে হৰ্ষবৰ্ধনক ভোগ (বৰুণৰ ছাতি), শিখৰ মণি, মুকুতাৰ হাৰ, ৰেচম কাপোৰ, এলোভেৰাৰ বাকলিত থকা পাণ্ডুলিপি, পানীয় পাত্ৰ ইত্যাদি চহকী উপহাৰেৰে সাক্ষাৎ কৰিছিল।

হৰ্ষবৰ্ধনৰ সৈতে মিত্ৰতা কৰি ভাস্কৰবৰ্মানে কামৰূপ ৰাজ্যৰ হেৰাই যোৱা গৌৰৱ আৰু দখল পুনৰ উদ্ধাৰ কৰাই নহয়, কামৰূপৰ ৰাজনৈতিক গৌৰৱো এনে এটা পৰ্যায়লৈ লৈ যায়। পিছলৈ ভাস্কৰবৰ্মনেও হৰ্ষবৰ্ধনে আয়োজন কৰা কান্নৌজত ধৰ্মীয় সভা আৰু প্ৰয়াগত ধৰ্মীয় সমাৱৰ্তনত অংশগ্ৰহণ কৰে। চীনা তীৰ্থযাত্ৰী হিউয়েন-ছাঙে কামৰূপ ৰাজ্য ভ্ৰমণ কৰি ৰজা ভাস্কৰবৰ্মনৰ

দৰবাৰত বাস কৰে। ভাস্কৰবৰ্মনৰ আতিথ্য আৰু কামৰূপ ৰাজ্যত বিৰাজমান শান্তি আৰু সমৃদ্ধিৰ বাবে চীনা তীৰ্থযাত্ৰীজন অতিশয় সন্তুষ্ট হৈছিল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

প্ৰশ্ন ১৪: পূষ্যভূমি বংশৰ প্ৰতিষ্ঠাপক শাসক কোন আছিল?

.....

প্ৰশ্ন ১৫: হৰ্ষবৰ্ধনে কিমান বয়সত থানেশ্বৰৰ সিংহাসনত আৰোহণ কৰিছিল?

.....

প্ৰশ্ন ১৬: থানেশ্বৰ ৰাজ্য আৰু কননৌজ ৰাজ্য কোনে একত্ৰিত কৰিলে?

.....

প্ৰশ্ন ১৭: দ্বিতীয় পুলকেশি কোন আছিল?

.....

প্ৰশ্ন ১৮: নালন্দা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ মুখ্য পৃষ্ঠপোষক কোন আছিল?

.....

প্ৰশ্ন ১৯: ভাস্কৰবৰ্মনে কেতিয়া কামৰূপৰ সিংহাসনত আৰোহণ কৰিছিল?

.....

প্ৰশ্ন ২০: ভাণ্ডী কোন আছিল?

.....

প্ৰশ্ন ২১: গৌড়া ৰাজ্যৰ ৰাজধানী চহৰৰ নাম লিখা।

.....

৮. ১৩ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- গুপ্তৰ পিছৰ যুগত চালুক্যসকলৰ উত্থান ঘটে। তেওঁলোক দক্ষিণ ভাৰতৰ অন্যতম গুৰুত্বপূৰ্ণ আঞ্চলিক শক্তি আছিল । ভাৰতৰ চাৰিটা ভিন্ন অঞ্চলত বিভিন্ন সময়ত তেওঁলোকে শাসন কৰিছিল। বদমীৰ চালুক্য, ভেংগীৰ চালুক্য, কল্যাণীৰ চালুক্য আৰু আনহিলৰাড়াৰ চালুক্য বুলিয়েই তেওঁলোক তেনেদৰেই পৰিচিত আছিল।

- জয়সিংহ আৰু তেওঁৰ পুত্ৰ ৰানাৰগৰ অধীনত বদামীৰ চালুক্য ক্ষমতাৰ আৰম্ভণি বিনম্ৰ আছিল। প্ৰথম পুলকেছিন (৫৫০-৫৬৬ খ্ৰীষ্টাব্দ) আছিল তেওঁ বাদামীৰ চালুক্য বংশৰ প্ৰকৃত প্ৰতিষ্ঠাপক। তেওঁ বাটাপি বা বাদামীক ৰাজধানী হিচাপে লৈছিল। দ্বিতীয় পুলকেশি বাদামীৰ চালুক্যসকলৰ ক্ষমতা আৰু প্ৰতিপত্তি বৃদ্ধি কৰিছিল। কিন্তু প্ৰায় ৬৪২ খ্ৰীষ্টাব্দত পল্লৱ ৰজা প্ৰথম নৰসিংহবৰ্মানে চালুক্য ৰাজধানী বাদামী দখল কৰে আৰু এই যুদ্ধত দ্বিতীয় পুলকেশি নিহত হয়।
- দ্বিতীয় পুলকেছিনৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ প্ৰথম বিক্ৰমাদিত্যই ৰাজত্ব কৰে।তেওঁ পূৰ্বতে পল্লৱসকলৰ হাতত হেৰুৱাই পেলোৱা ভূখণ্ডসমূহ পুনৰ লাভ কৰি চালুক্যসকলৰ ক্ষমতা পুনৰ ঘূৰাই আনে। আনকি পল্লৱ ৰাজধানী কাঞ্চীতো তেওঁ লুণ্ঠন কৰিছিল। বাদামীৰ চালুক্যসকলৰ শেষ শাসক আছিল দ্বিতীয় কীৰ্তিৱৰ্মন। তেওঁৰ অন্যতম সামন্ত দন্তীদুৰ্গাই তেওঁক পৰাজিত কৰে। ইয়াৰ পিছত দন্তিদুৰ্গাই ৰাষ্ট্ৰকুট বংশ প্ৰতিষ্ঠা কৰে যিয়ে অৱশেষত বাদামীৰ চালুক্য বংশৰ অন্ত পেলায়।
- মধ্যযুগৰ আৰম্ভণিৰ ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন শাসকীয় বংশৰ অধীনত ডেকানৰ ৰাজনীতি বা প্ৰশাসনিক গাঁথনি কম বেছি পৰিমাণে একে আছিল যদিও ভৌগোলিকভাৱে ভূখণ্ডৰ তাৰতম্য আছিল। ই আছিল বংশগত ৰাজতন্ত্ৰ আৰু প্ৰাইমোজেনিচাৰৰ নিয়ম অনুসৰণ কৰা ৰাজতন্ত্ৰবাদী শাসন ব্যৱস্থা। প্ৰশাসনিক সুবিধাৰ বাবে ৰাজ্যখনক কেইবাটাও প্ৰশাসনিক এককত বিভক্ত কৰা হৈছিল। ৰজাৰ সহায়ৰ বাবে মহাসামন্ত, সমন্ত, মন্ত্ৰিন, অমত্য আদি আছিল। সভা বা মহাসভাৰ ৰূপত গাঁৱৰ সভাবোৰ ডেকান ৰাজনীতিৰ তলত আছিল।
- মধ্যযুগৰ আৰম্ভণিৰ ভাৰতবৰ্ষত ডেকান সমাজত জাতি ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলন আছিল। চাৰিটা জাতিৰ বাহিৰেও সমাজত বিভিন্ন উপ-জাতি আছিল। মহিলাৰ অৱস্থান পুৰুষতকৈ কম আছিল। খাদ্য, সাজ-পোছাক, অলংকাৰ আৰু বিনোদন আদিৰ প্ৰতি মানুহবোৰ অতিশয় আকৰ্ষিত আছিল।
- মধ্যযুগৰ আৰম্ভণিৰ ভাৰতবৰ্ষত ডেকানত বাণিজ্য আৰু বাণিজ্যৰ যথেষ্ট উন্নতি ঘটিছিল। পূব আৰু পশ্চিম উভয়ৰে বিদেশী দেশৰ লগতে বাহিৰত ভাৰতীয় উপনিবেশৰ সৈতেও বাণিজ্য চলিছিল। বহুতো বন্দৰ আছিল য'ৰ পৰা বস্ত্ৰ, ধাতুৰ সামগ্ৰী, মছলা, হাতীদাঁত

আদি ৰপ্তানি কৰা হৈছিল। লাভজনক ব্যৱসায় থকা ব্যৱসায়ীসকলে নিজকে গিল্ডত সংগঠিত কৰিছিল।

- উত্তৰ ভাৰতত পূষ্যভূতী বংশৰ উত্থান ঘটিছিল মধ্যযুগৰ আৰম্ভণিৰ ভাৰতবর্ষত। এই বংশৰ প্রতিষ্ঠাপক শাসক আছিল পূষ্যভূতি যাৰ নামেৰে এই বংশৰ নামকৰণ কৰা হৈছিল। পূষ্যভুতি শাসকসকলে প্রথমে থানেশ্বৰ (হাৰিয়ানা)ৰ পৰা আৰু পিছলৈ কননাউজ (উত্তৰ প্রদেশ)ৰ পৰা শাসন কৰিছিল। প্রভাকৰবর্ধন আছিল পূষ্যভূমি বংশৰ প্রথম গুৰুত্বপূর্ণ শাসক। এই বংশৰ আটাইতকৈ বিখ্যাত শাসক আছিল প্রভাকৰবর্ধনৰ কনিষ্ঠ পুত্র হর্ষবর্ধন।
- হর্ষবর্ধনে অতি কম বয়সতে ১৬ বছৰ বয়সতে ৬০৬ খ্রীষ্টাব্দত থানেশ্বৰৰ সিংহাসনত আৰোহণ কৰিছিল আৰু বিভিন্ন সমস্যাৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল, যাৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল সফলতাৰে। তেওঁ এজন ভাল যোদ্ধা আৰু প্রশাসকৰো সাহিত্যৰ প্রতি আগ্রহ আছিল আৰু তিনিখন নাটক ৰচনা কৰিছিল।
- কামৰূপৰ ৰজা ভাস্কৰবর্মনৰ লগত হর্ষবর্ধনে বন্ধুত্বপূর্ণ সম্পর্ক স্থাপন কৰিছিল। দুয়োজনেই মিত্রৰ প্রয়োজন আছিল আৰু সেইবাবেই তেওঁলোকে আক্রমণাত্মক আৰু প্রতিৰক্ষামূলক মিত্রতাত লিপ্ত হৈছিল। হর্ষবর্ধন আৰু ভাস্কৰবর্মনৰ সংযুক্ত বাহিনীয়ে সম্ভৱতঃ তেওঁলোকৰ উমৈহতীয়া শত্রু গৌড়ৰ ৰজা সাশংকক পৰাস্ত কৰিছিল। হর্ষবর্ধনৰ সৈতে মিত্রতা কৰি ভাস্কৰবর্মানে কামৰূপৰ ৰাজনৈতিক গৌৰৱক এনে এটা পর্যায়লৈ লৈ গ'ল যিটো আগতে কেতিয়াও পোৱা নাছিল।

৮.১৪ অধিক জানিবলৈ

1. Chandra, Sathish (2007) *A History of Medieval India*, Orient BlackSwan, New Delhi
2. Chattopadhyaya, B.D. (1994) *The Making of Early Medieval India*, OUP
3. Maiti, Provatansu (2000): *Studies In Ancient India (Pre-Historic Age-1206* C.E.*),* Sreedhar Publishers, Calcutta.

৮.১৫ অগ্রগতি খতিয়ান

প্রশ্ন নং ১ৰ উত্তৰ: ডেকান ৰাজনীতি ব্যৱস্থাৰ অধীনত প্রদেশসমূহক ভূক্তি, ভূমি, মণ্ডল বা মণ্ডলম বুলি কোৱা হৈছিল।

প্রশ্ন নং ২ৰ উত্তৰ: গাঁও সভাৰ এজন সদস্যক এবছৰৰ বাবে নির্বাচিত কৰা হৈছিল মাত্র ডেকান ব্যৱস্থাৰ ৰাজনীতিৰ অধীনত।

প্রশ্ন নং ৩ৰ উত্তৰ: কাইকোলা আৰু চট্টীসকল।

প্রশ্ন নং ৪ৰ উত্তৰ: ডেকান সমাজত ব্রাহ্মণসকলে বিশেষ সুবিধাজনক স্থান দখল কৰিছিল।

প্রশ্ন নং ৫ৰ উত্তৰ: মহাবলীপুৰম আৰু শালিউৰ।

প্রশ্ন নং ৬ৰ উত্তৰ: নগৰম।

প্রশ্ন নং ৭ৰ উত্তৰ: পূষ্যভূতি।

প্রশ্ন নং ৮ৰ উত্তৰ: ১৬।

প্রশ্ন নং ৯ৰ উত্তৰ: হর্ষবর্ধনে থানেশ্বৰ ৰাজ্য আৰু কননৌজ ৰাজ্যক একত্রিত কৰিলে।

প্রশ্ন নং ১০ৰ উত্তৰ: হর্ষবর্ধনক পৰাস্ত কৰা বাদামীৰ চালুক্য শাসক।

প্রশ্ন নং ১১ৰ উত্তৰ: ৰজা হর্ষবর্ধন।

প্রশ্ন নং ১২ৰ উত্তৰ: ভাস্কৰবর্মনে প্রায় ৬০০ খ্রীষ্টাব্দত কামৰূপৰ সিংহাসনত আৰোহণ কৰিছিল।

প্রশ্ন নং ১৩ৰ উত্তৰ: হর্ষবর্ধনৰ খুলশালীয়েক আৰু সেনাপতি।

প্রশ্ন নং ১৪ৰ উত্তৰ: কর্ণসুবর্ণ।

৮.১৬ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) অতি চুটি প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৫০ শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

প্রশ্ন ১। "বিষ্ণুবর্ধন" কোন আছিল?

প্রশ্ন ২। ৰাষ্ট্রকুট বংশৰ প্রতিষ্ঠাপক কোন আছিল?

প্রশ্ন ৩। কোনে 'বতাপিকোণ্ড' উপাধি গ্রহণ কৰিছিল?

প্রশ্ন ৪। পল্লৱসকলৰ শেষ শাসক কোন আছিল?

প্রশ্ন ৫। দশকুমাৰচৰিতমৰ ৰচনা কোন আছিল?

প্রশ্ন ৬। "অর্থশাস্ত্র"ৰ ৰচক কোন?

প্রশ্ন ৭। ডেকান ৰাজনীতি ব্যৱস্থাৰ অধীনত ৰজাই কাক যুৱৰাজ হিচাপে অভিষিক্ত কৰিছিল?

প্রশ্ন ৮। ডেকান সমাজত উপস্থিত থকা দুটা সামাজিক দুষ্টতাৰ নাম লিখা।

প্রশ্ন ৯। ডেকান পর্টেৰ পৰা ৰপ্তানি কৰা যিকোনো দুটা বস্তুৰ নাম লিখা।

প্রশ্ন ১০। পূষ্যভূমি বংশৰ প্রথম গুৰুত্বপূর্ণ শাসক কোন আছিল?

প্রশ্ন ১১। ৰজা হর্ষবর্ধনে কি উপাধি গ্রহণ কৰিছিল?

প্রশ্ন ১২। কামৰূপ ৰাজ্য ভ্রমণ কৰা চীনা তীর্থযাত্রীৰ নাম লিখা।

খ) চুটি প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

প্রশ্ন ১। বাদামীৰ চালুক্য শাসকৰ পৃষ্ঠপোষকতাত নির্মিত দুটা মন্দিৰৰ নাম লিখা।

প্রশ্ন ২। পল্লৱ শাসকসকলে নির্মাণ কৰা দুটা মন্দিৰৰ নাম লিখা।

প্রশ্ন ৩। চেৰা ৰাজ্যৰ অধীনত থকা দুটা প্রাকৃতিক বন্দৰৰ নাম লিখা।

প্রশ্ন ৪। মালিক কাফুৰ কোন আছিল?

প্রশ্ন ৫। "উৰ" কি?

প্রশ্ন ৬: পলিটিৰ ডেকান ব্যৱস্থাৰ অধীনত গাঁও সভাবোৰ কেনেকৈ চলিছিল?

প্রশ্ন ৭: ডেকান সমাজত মহিলাসকলে কি স্থান লাভ কৰিছিল?

প্রশ্ন ৮: ডেকানৰ ব্যৱসায়ীসকলে গঠন কৰা গিল্ডবোৰে কেনেকৈ কাম কৰিছিল?

গ) দীঘলীয়া প্রশ্ন (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

প্রশ্ন ১। গুপ্তৰ পিছৰ যুগত দক্ষিণ ভাৰতৰ অন্যতম প্রধান ৰাজনৈতিক শক্তি হিচাপে চালুক্যসকলৰ উত্থানৰ বিষয়ে বিতংভাৱে লিখক।

প্রশ্ন ২। পল্লৱসকলৰ ৰাজনৈতিক ইতিহাসৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৩: ৰাজনীতিৰ ডেকান ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৪: মধ্যযুগৰ আৰম্ভণিৰ ভাৰতবর্ষৰ ডেকান সমাজৰ ওপৰত এটা টোকা লিখক।

প্রশ্ন ৫: উত্তৰ ভাৰতত পূষ্যভূতিৰ উত্থানৰ বিষয়ে বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ৬: ৰজা হর্ষবর্ধনৰ ৰাজত্বকাল সমালোচনাত্মকভাৱে অনুমান কৰক?

প্রশ্ন ৭: হর্ষবর্ধন ৰজা আৰু কামৰূপৰ ৰজা ভাস্কৰবর্মনৰ সম্পর্ক পৰীক্ষা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৯: মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ উৎস আৰু ইতিহাস তালিকা

অধ্যায়ৰ গাঁথনি

৯.১. উদ্দেশ্য

৯.২. পাতনি

৯.৩. মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ সাহিত্যিক উৎস

- স্থানীয়
- বিদেশী

৯.৪. প্রত্নতাত্ত্বিক উৎস

৯.৫ মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ ইতিহাস লেখা

৯.৬ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৯.৭ অধিক জানিবলৈ

৯.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৯.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

৯.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি নিম্নোক্ত কাম কৰিব পাৰিব:

- মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ অধ্যয়নৰ বাবে বিভিন্ন সাহিত্যিক উৎসসমূহৰ বর্ণনা আৰু আলোচনা কৰা,
- মধ্যযুগক আলোকিত কৰা বিদেশী সাহিত্যিক বিৱৰণীসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা আৰু,
- মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ বিভিন্ন প্রত্নতাত্ত্বিক উৎস আৰু অৱশিষ্টৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰা।

৯.২. পাতনি

মধ্যযুগৰ বিস্তৃত অধ্যয়নৰ বাবে উপলব্ধ বিভিন্ন উৎসৰ সৈতে অধ্যায়টোৱে আমাক পৰিচয় কৰাই দিব। উৎসসমূহ মূলতঃ সাহিত্যিক আৰু প্রত্নতাত্ত্বিক উৎস।

থলুৱা লোকৰ লগতে বিদেশীসকলেও এৰি থৈ যোৱা প্ৰচুৰ উৎসৰে মধ্যযুগীয় ভাৰত চহকী। থলুৱা আৰু বিদেশী ভ্ৰমণকাৰীৰ অমূল্য বিৱৰণীৰ উপৰিও মুদ্ৰা আৰু শিলালিপিসমূহো অধ্যায়টোত সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে কাৰণ ইয়াৰ দ্বাৰা মধ্যযুগীয় জীৱনৰ বিভিন্ন দিশ সম্পৰ্কে স্পষ্ট আভাস পোৱা যায়। এই অধ্যায়ত মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ ইতিহাস পুনৰ্গঠনত আমাক সহায় কৰা বিভিন্ন উৎসৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব।

৯.৩. মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ সাহিত্যিক উৎস

মুছলমান পণ্ডিত আৰু বিদেশী ভ্ৰমণকাৰীসকলৰ বিৱৰণীয়ে মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ ইতিহাসৰ ওপৰত দৃষ্টি পেলাইছে। সংঘটিত হোৱা পৰিঘটনাৰ কালক্ৰমিক বিৱৰণী ৰখাৰ উদ্দেশ্যে দৰবাৰৰ ইতিহাসবিদসকলক নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। কিন্তু তথ্যসমূহৰ বস্তুনিষ্ঠতাত সন্দেহ আছে কাৰণ ইয়াৰে বেছিভাগেই আছিল শক্তিশালী শাসকসকলৰ সপক্ষে অতিৰঞ্জিত বিৱৰণী।

- **স্থানীয় সাহিত্যিক উৎস**

  আমি এতিয়া থলুৱা সাহিত্যিকৰ গ্ৰন্থসমূহলৈ মাজলৈ দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰিম, যিবোৰে আমাক মধ্যযুগীয় সময়ৰ প্ৰাঞ্জল বৰ্ণনা দিয়ে।

  মূলতঃ আৰবী ভাষাত লিখা আৰু পিছলৈ পাৰ্চী ভাষালৈ অনুবাদ কৰা চাচনামাত সিন্ধৰ ওপৰত মুছলমান বিজয়ৰ বিৱৰণ বিতংভাৱে দিয়া হৈছে। ছিণ্ড আৰু মুছলমান আক্ৰমণৰ ইতিহাস মিৰ মহম্মদ মাছুমৰ গ্ৰন্থ "তাৰিখ-ই-চিণ্ড"ৰ পৰা জানিব পাৰি। ফেৰিষ্টা, "মুহাম্মাদ-বিন-কাছিম" নামৰ কিতাপখনত আমাক চুলতান যুগৰ সমসাময়িক ইতিহাসৰ বিষয়ে কয়।

  আল-বেৰুনী আছিল তেনে এজন মুছলমান পণ্ডিত যিয়ে গাজনীৰ চুলতান মহমুদৰ লগত গৈছিল আৰু তেওঁ "তহকিক-ই-হিন্দ" নামৰ গ্ৰন্থখনত ইতিহাসৰ এক চহকী উৎস এৰি থৈ গৈছিল। এই গ্ৰন্থত তেওঁ মহমুদৰ আগ্ৰাসন আৰু বহুতো আৰ্থ-ৰাজনৈতিক সবিশেষ বৰ্ণনা কৰিছে। এই গ্ৰন্থখনে সামাজিক, ধৰ্মীয়, ৰাজনৈতিক আদি সকলো বিষয়ৰ তথ্যৰ প্ৰাথমিক উৎস গঠন কৰে। "তাৰিক-ই-য়ামিনী" হৈছে ছাবুকতাগিন আৰু চুলতান মাহমুদৰ ৰাজত্বকালৰ ওপৰত লিখা গ্ৰন্থ।

  "জাইমুল আখবৰ"ত আমি গাজনীৰ মাহমুদৰ বিৱৰণী আৰু "তাৰিখ-ই-বাইহাকী"ত মাহমুদৰ দৰবাৰ আৰু আভিজাত্যৰ সম্পৰ্কে বিতংভাৱে লিপ্ত হোৱাৰ কথা পাওঁ।

হাছান নিজামীৰ দ্বাৰা ৰচিত “তাজ-উল-মছিৰে” দিল্লী চুলতানতাৰ ইতিহাস আৰু বিশেষকৈ কুতুব-উদ্দিন আইবাকৰ ৰাজত্বকালৰ ওপৰত দৃষ্টি পেলায়। ইয়াত আইবাকৰ সামৰিক কার্যকলাপৰ বিষয়ে আৰু ১২১৭ খ্ৰীষ্টাব্দলৈকে ইলটুটমিছৰ ৰাজত্বকালৰ বিষয়ে বিতংভাৱে উল্লেখ কৰা হৈছে।

মিনহাজ-উছ-চিৰাজে লিখা “তবাকুৱাত-ই-নাচিৰি”ত দিল্লী চুলতানসকলৰ ১২০৬ খ্ৰীষ্টাব্দলৈকে ইতিহাসৰ বিশদ বিৱৰণ দিয়া হৈছে। ইয়াত মহম্মদ ঘোৰীৰ আক্ৰমণৰ প্ৰত্যক্ষ বিৱৰণ পোৱা যায়।

আমিৰ খুছৰু আছিল আন এজন আলোকবিদ যি ইতিহাসবিদতকৈ কবি আছিল যদিও তেওঁৰ গ্ৰন্থ টুগলক-নামা, খাজাইন-উল-ফুতুহ্ আৰু খিৰান-উছ-ছাদাইন তথ্যৰ এক মূল্যৱান উৎস। জিয়াউদ্দিন বাৰাণীৰ তাৰিখ-ই-ফিৰোজ শ্বাহীত তুগলাক বংশৰ বিৱৰণ দিয়া হৈছে।

বাবৰ-নামাত বাবৰৰ জীৱনৰ কথা কেইটামান ফাকিৰে লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে আৰু ইতিহাসবিদসকলে ইয়াক অতিশয় সন্মান কৰে। চাৰিবাৰ ফার্চী ভাষাত অনুবাদ কৰা এই গ্ৰন্থখনৰ এটা কাম সম্পূৰ্ণ কৰিছিল বৈৰাম খানৰ পুত্ৰ আব্দুৰ ৰহিম খান-ই-খানানে। হুমায়ুনৰ ভগ্নী গুলবাদন বেগমৰ হুমায়ুন-নামা আকবৰৰ আদেশত লিখা হৈছিল। বাবৰৰ ওপৰত সামান্য দৃষ্টি পেলোৱা এখন স্মৃতিগ্ৰন্থ হুমায়ুন-নামাহ যদিও যুদ্ধৰ মাজেৰে, তেওঁৰ জয়-পৰাজয়, তেওঁ সন্মুখীন হোৱা কষ্টৰ মাজেৰে হুমায়ুনৰ জীৱন উন্মোচন কৰে। তদুপৰি হুময়ুনামাহত সমাজ আৰু তেতিয়াৰ প্ৰচলিত ৰীতি-নীতিৰ বিষয়ে বহু কথাই কোৱা হৈছে।

মির্জা হাইদৰৰ তাৰিখ-ই-ৰছিদীত কনৌজৰ যুদ্ধৰ এক আকর্ষণীয় বিৱৰণ দিয়া হৈছে যিটো আন কোনো সমসাময়িক গ্ৰন্থত পোৱাটো কঠিন। মির্জা বাবৰৰ খুলশালীয়েক আছিল আৰু তেওঁ বাবৰৰ মহানুভৱতাৰ বাবে প্ৰশংসা কৰিছিল আৰু লগতে হুমায়ুনৰ অভ্যাস আৰু চৰিত্ৰৰ বিষয়ে স্পষ্টকৈ বর্ণনা কৰিছিল।

আবুল ফজলৰ আকবৰনামাহ নামৰ গ্ৰন্থখনত আমি আকবৰৰ সময়ৰ বিশদ আৰু প্ৰামাণিক বিৱৰণ পাওঁ। শৈলীৰ ওপৰত তেওঁৰ আয়ত্ত তেওঁৰ কামত প্ৰতিফলিত হৈছে। আকবর্ণমাহ তিনি ভাগত বিভক্ত। প্ৰথম খণ্ডত আকবৰৰ জন্মকে ধৰি টাইমুৰৰ পৰা হুমায়ুনলৈকে ৰাজকীয় বুৰঞ্জী সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। দ্বিতীয় খণ্ডত ১৬০২ চনলৈকে আকবৰৰ ৰাজত্বকালৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে, যিটো একে বছৰতে আবুল ফাজলৰ আকস্মিক

মৃত্যুৰ বাবে। ঘটনাসমূহ কালক্রমিকভাৱে বৰ্ণনা কৰা হৈছে আৰু বিতংভাৱে লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে। ফজলৰ আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম আছিল আইন-ই-আকবাৰী যিটো বিভিন্ন বিভাগৰ অধীনত প্রশাসনিক ব্যৱস্থাৰ সংকলন। সেই সময়ৰ অর্থনৈতিক অৱস্থা আৰু ৰাজনৈতিক পৰিঘটনাৰ বিশদ পর্যবেক্ষণৰ বাবে ৰচনাসমূহৰ ঐতিহাসিক মূল্য আছে।

আকবৰৰ মিৰ বক্ষী হিচাপে কাম কৰা নিজামুদ্দিনৰ আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্রন্থ আছিল তবাকত-ই-আকবাৰী। ইয়াক তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে আৰু ইয়াত ভাৰতত গাজনাবীৰ সময়ৰ পৰা আকবৰৰ সময়লৈকে মুছলমান শাসনৰ বিৱৰণ দিয়া হৈছে। কিন্তু নিজামুদ্দিনে আকবৰৰ ধর্মৰ মতামত পোহৰ নিক্ষেপ নকৰে আৰু লেখকে নিজেই ঘটনাবোৰৰ কোনো সমালোচনা দিয়াৰ পৰা বিৰত থাকে।

তাৰিখ-ই-বদৌনী বা মুন্তাখাব-উত-তৱাৰিক ৰচনা কৰিছিল মোল্লা আব্দুল কাদিৰ বদাউনীয়ে। আকবৰৰ সময়ত ৰচনা কৰা এইখন গ্রন্থত বাবৰ, হুমায়ুন আৰু আকবৰৰ ৰাজত্বকালৰ কথা লিপিৱদ্ধ কৰা হৈছে। বদৌনী আকবৰৰ ধর্মীয় নীতিৰ সমালোচক আছিল আৰু আবুল ফাজল, ফৈজী আদিক গৰিহণা দিছিল। আকবৰৰ সহনশীল নীতি আৰু লগতে বিভিন্ন ধর্মীয় পটভূমিৰ পুৰুষক পৃষ্ঠপোষকতা প্রদান কৰাটোও তেওঁ অপছন্দ কৰিছিল।

জাহাংগীৰে "তুজুক-ই-জাহাংগীৰি" নামৰ আত্মজীৱনীখন লিখিছিল যিখন তেওঁৰ ৰাজত্বকালৰ বিৱৰণী। তেওঁৰ সময়ৰ সামাজিক, ৰাজনৈতিক, সামৰিক আৰু অন্যান্য জীৱনৰ দিশসমূহৰ সন্দর্ভত বিতংভাৱে সমৃদ্ধ স্মৃতিগ্রন্থখন। কিন্তু "তুজুক-ই-জাহাংগীৰি"ত জাহাংগীৰৰ ৰাজত্বকাল সোতৰ বছৰলৈকে লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে আৰু তেওঁৰ ৰাজত্বৰ শেষৰ দুবছৰ মুতামিদ খানে লিপিবদ্ধ কৰিছিল। জাহাংগীৰৰ ওপৰত আন এক বিস্তৃত গ্রন্থ আছিল মুতামিদ খানৰ ইকবালনামাহ-ই-জাহাংগীৰী। মাছিৰ-ই-জাহাংগীৰিও আছিল মূল উৎসৰ আধাৰত এই যুগৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্রন্থ।

পদশাহ নাম আছিল শ্বাহজাহানৰ ৰাজত্বকালৰ আন এক বিখ্যাত গ্রন্থ। আবুল হামিদ লাহোৰীৰ পদ্শাহ নামাহক গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি গণ্য কৰা হয় কাৰণ ইয়াত শ্বাহজাহানৰ সম্রাট হিচাপে ২০ বছৰ সামৰি লোৱা হৈছে। এনায়েত খানৰ শ্বাহজাহান নাম আৰু মোড ছালিহৰ অমল-ই-শ্বাহীয়ে তেওঁৰ ৰাজত্বকালৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ ব্যক্তিসকলৰ বিশদ বিৱৰণ আগবঢ়াইছে। ঔৰংগজেৱৰ যুগৰ অধ্যয়নৰ বাবে আমি খাফী খানৰ মুন্তাখাব-উল-লুবাব, মির্জা মহম্মদ

কাজিমৰ আলমগিৰনামা, মহম্মদ ছাকিৰ মাছিৰ-ই-আলমগিৰি, সুজান ৰায় খাত্রীৰ খুলাছাত-উত-তাৰাৰীখ, ভীমসেনৰ নুস্কা-ই-দিলকুছা আৰু ঈশ্বৰ দাসৰ লেখাৰ পৰা মূল্যৱান তথ্য লাভ কৰিব পাৰো ফাতুহাট-ই-আলমগিৰি।

- **বিদেশী সাহিত্যৰ উৎস**

ঔৰংজেবৰ দৰবাৰত ১২ বছৰ কটোৱা ফ্ৰান্সোৱা বার্নিয়াৰে হাৰেমৰ জীৱনৰ বিশদ বিৱৰণ দিছে। তেওঁ মহিলা আৰু বিশেষকৈ ৰাজকীয় মহিলাসকলৰ বিষয়েও উল্লেখ কৰিছে। তেওঁৰ কাম আগবঢ়াই লৈ গৈছে আন এজন বিদেশী ভ্ৰমণকাৰী নিকোলাই মানুচিয়ে। যিয়ে দাৰাৰ অধীনত আৰু তাৰ পিছত ঔৰংজেবৰ অধীনত সেৱা আগবঢ়াইছিল। তেওঁৰ ৰচনা ষ্টৰিয়া ডো মগ'ৰৰ সকলোবোৰেই হাৰেম সংস্কৃতিৰ লগতে ৰাজকীয় পুৰুষ-মহিলা আৰু ঘৰ-বাৰীৰ বিষয়ে। মদ, ড্ৰাগছ, সংগীত আৰু এনে আন কামত লিপ্ত হোৱাৰ বিৰুদ্ধে ঔৰংজেবে গ্ৰহণ কৰা কঠোৰ পদক্ষেপৰ কথাও তেওঁ উল্লেখ কৰে।

বিদেশী ভ্ৰমণকাৰীৰ সাহিত্যিক উৎসৰ ভিতৰত আমি ইবন বতুতাৰ নাম উল্লেখ কৰিব লাগিব, যিজন মৰক্কোৰ ভ্ৰমণকাৰী আছিল, যিজন মুহাম্মদ বিন তুগলাকৰ সময়ত ভাৰতলৈ আহিছিল। তেওঁৰ গ্ৰন্থ কিতাব-উৰ-ৰেহলাত মুহাম্মদ তুগলাকৰ ৰাজত্বকালত ভাৰতৰ সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক অৱস্থাৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ইয়াত তেওঁৰ দিল্লী আৰু মাদুৰাইৰ অভিজ্ঞতা আৰু চুলতান শাসকসকলৰ খাদ্যৰ বিৱৰণী আছে। অৱশ্যে ইয়াত বস্তুনিষ্ঠতাৰ অভাৱ আছিল। আন এজন বিদেশী ভ্ৰমণকাৰী আছিল বিজয়নগৰ ৰাজ্য আৰু ইয়াৰ প্ৰশাসনৰ বিৱৰণ দিয়া পার্চী আব্দুৰ ৰাজ্জাক। তেওঁৰ এই গ্ৰন্থই বিজয়নগৰ ৰাজ্যৰ সাংস্কৃতিক ইতিহাসৰ প্ৰাথমিক উৎস হিচাপে কাম কৰে। ত্ৰয়োদশ শতিকাত দক্ষিণ ভাৰত ভ্ৰমণ কৰা মার্কো পোলোৱে প্ৰতিষ্ঠিত হৈ উঠা সামুদ্ৰিক বাণিজ্যৰ বিষয়ে লিখিছে। নিকোলো কন্টিয়ে দক্ষিণ ভাৰতৰ সমাজ আৰু অর্থনীতিৰ ওপৰতো লিখিছে।

আঞ্চলিক ইতিহাসেও মধ্যযুগীয় ভাৰত অধ্যয়নৰ এক চহকী উৎস হিচাপে কাম কৰে। এই শ্ৰেণীত মিৰ মহম্মদ মাছুমৰ তৰাৰীখ-ই-চিন্দ (চিন্দৰ ইতিহাস)ৰ দৰে চুলতানী সাম্ৰাজ্যৰ ইতিহাসৰ কথা উল্লেখ কৰিব লাগিব। বংগৰ ইতিহাসৰ ওপৰত গুলাম হুছেইনৰ ৰচনা ৰিয়াজ-উছ-ছালাটিনত বখতিয়াৰ কাহলজীৰ আগ্ৰাসনৰ পৰা ১৭৮৮ চনলৈকে এই ঘটনাৰ লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে। আহমদনগৰৰ নিজাম শ্বাহী বংশৰ ইতিহাসৰ কথা ছায়িদ আলীৰ বুৰহান-ই-মাছিৰ নামৰ গ্ৰন্থখনত উল্লেখ কৰা হৈছে। আবু তৰাব আলীৰ তৰাৰিক-ই-

গুজৰাত গুজৰাটৰ ইতিহাসৰ ওপৰত দৃষ্টিপাত কৰিছে । ৰফিউদ্দিন শিলাগীৰ তৰাৰীখ-উল-মুলেকত বাহমনী ৰাজ্যৰ ইতিহাস লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে। ১১৪৯ খ্ৰীষ্টাব্দলৈকে কাশ্মীৰৰ ইতিহাস, কলহনাৰ দ্বাৰা ৰচিত ৰাজতৰংগিনী নামৰ মহান গ্ৰন্থখনত লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে। চান্দ বৰদৈৰ পৃথ্বী ৰাজ ৰাছ'ই ৰাজপুতৰ ইতিহাস আৰু অধিক নিৰ্দিষ্টভাৱে পৃথ্বীৰাজ চৌহান আৰু মহম্মদ ঘোৰীৰ সংঘাতৰ বিষয়ে আলোকপাত কৰিছে। আজমেৰৰ চৌহান শাসকসকলৰ এক নিৰ্ভৰযোগ্য ইতিহাসৰ বাবে জয়নাকৰ পৃথ্বীৰাজ বিজয় কাব্যই বহু তথ্য প্ৰদান কৰে।

- **বাৰ্ডছ আৰু মৌখিক উৎস**

  বাৰ্ড বা চৰণ আৰু মৌখিক আখ্যানসমূহেও যিকোনো যুগৰ ঐতিহাসিক পৰিঘটনাৰ ক্ষেত্ৰত গভীৰ অন্তৰ্দৃষ্টি প্ৰদান কৰে। এইবোৰ প্ৰজন্মৰ পৰা প্ৰজন্মলৈ গৈ পৰিয়ালৰ লগত জড়িত হৈ থাকে। ৰাজস্থানত বাৰ্ডিক ৰচনাসমূহ মহাকাব্যৰ দ্বাৰা গঠিত, যিবোৰ দুটা ভাগত ভাগ কৰে- এটা য'ত কবিতাসমূহ সাহসী ৰাজপুত বীৰসকলৰ বাবে উৎসৰ্গিত হোৱাৰ বিপৰীতে আনটো ৰাজপুত ঘৰৰ বিষয়ৰ সৈতে জড়িত। এই বুৰঞ্জীসমূহৰ ৰচনাত ব্যৱহৃত ভাষা আছিল ডিংগালা। মোগল ৰাজদৰবাৰৰ পৰা প্ৰেৰণা হিচাপে ৰাজপুতনাৰ খ্যাত ৰচনা কৰা হৈছিল। গদ্য বুৰঞ্জী হিচাপে খ্যাতসকলে লেখকৰ সাক্ষ্য অনুসৰি তথ্যসমূহ লিপিবদ্ধ কৰিছিল।

.

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

১) মুছলমান পণ্ডিতজনৰ নাম লিখা যিজনে গাজনীৰ মাহমুদৰ অভিযানত লগত গৈছিল।

.....

২) তাৰিখ-ই-ফিৰুজ-শ্বাহীৰ লেখক কোন আছিল ?

.....

৩) বুৰহান-ই-মাছিৰত কোনটো বংশৰ ইতিহাস লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে ?

.....

৯.৪. প্ৰত্নতাত্ত্বিক উৎস

শিলালিপি আৰু মুদ্রাসমূহ প্ৰত্নতত্ত্বৰ শ্ৰেণীৰ ভিতৰত পৰে। এপিগ্ৰাফী হৈছে শিলালিপিৰ অধ্যয়ন আৰু ইয়াত পাঠ্যৰ ডিচিফাৰিং আৰু তথ্য পৰীক্ষা কৰাৰ কাম অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। সেই যুগ বুজিবলৈ আমি মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ শিলালিপি আৰু মুদ্রাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিম।

- **শিলালিপি**

  চুলতান যুগৰ কীৰ্তিচিহ্নমূলক কামে হিন্দু আৰু মুছলমান স্থাপত্য পৰম্পৰাৰ আন্তঃমিশ্ৰণৰ ধাৰা উন্মোচন কৰে আৰু গাঁথনিগত ডিজাইনে সেই যুগৰ সাৰ্বভৌম আৰু সম্ভ্ৰান্ত লোকসকলৰ আৰ্থ-সাংস্কৃতিক দৃষ্টিভংগীৰ ওপৰত আলোকপাত কৰে ।

  দক্ষিণ ভাৰতৰ আৰম্ভণিৰ মধ্যযুগীয় যুগৰ তিনিখন লিপি পোৱা গৈছে- গ্ৰন্থ, তামিল আৰু ভাট্টেলুট্টু। প্ৰথমখন সংস্কৃত লিখাৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল যদিও বাকী দুখন তামিল লিখাৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। দক্ষিণত তামিল ভাষাত দানৰ তথ্য পোৱা গৈছে। দানৰ তথ্যৰ ভিতৰত ৰাজকীয় মাটি অনুদান বা দেৱাল, গেটৰে আৰু ৰেলিঙত লিখা ধৰ্মীয় প্ৰতিমূৰ্তি স্থাপন কৰা, শিল বা তামৰ প্লেটত স্থাপন কৰা আদি অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে।

  খানাকাহ-ই-মুআল্লা, শ্ৰীনগৰৰ জামি মছজিদ, ছায়িদ মহম্মদ মাদানীৰ মছজিদ আৰু চুলতান জৈন উল-আবিদিনৰ মাতৃৰ সমাধি কেইটামান কীৰ্তিচিহ্ন যিয়ে আমাক কাশ্মীৰৰ ইতিহাস পুনৰ নিৰ্মাণ কৰিবলৈ সক্ষম কৰে। খানাকাহ-ই- মুআল্লা হৈছে মুছলমান প্ৰচাৰক শ্বাহ হামাদানৰ প্ৰতি উৎসৰ্গিত মুছলমান মন্দিৰ। ১৩৯৫ চনত চুলতান ছিকন্দৰে কাঠেৰে নিৰ্মাণ কৰিছিল। কাঠৰ স্থাপত্য আৰু কাঠৰ কামৰ এসময়ৰ মৃত্যুমুখী ধাৰাটোক খানাকা-ই-মুআল্লাই নতুন জীৱন দিলে। জাম-ই-মছজিদ হৈছে বৃহৎ পৰিসৰৰ ইছলাম ধৰ্মান্তৰকৰণৰ সোঁৱৰণী যাৰ বাবে বৃহৎ সমাৱেশৰ বাবে এটা ডাঙৰ মছজিদ স্থাপন কৰাটো প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰিছিল। বুদশ্বাহছ ডুমাথ নামেৰে পৰিচিত চুলতান জৈন উল-আবিদিনৰ মাতৃৰ সমাধিয়ে সমাধিৰ ব্যৱহাৰৰ সাক্ষ্য দিয়ে। ডাবল গম্বুজযুক্ত সমাধিটোৱে টাইমুৰিড স্থাপত্যৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱ উন্মোচন কৰে। এপিটাফবোৰ দ্বিভাষিক - ওপৰত সংস্কৃত আৰু তলত পাৰ্চী। তাৰ পৰাই সেই সময়ৰ কেলিগ্ৰাফিক কলাৰ সন্ধান পোৱা যায়। শিলালিপি খোদিত কৰাত নাছাখ আৰু নাস্তা'লিক ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। এই কীৰ্তিচিহ্নসমূহে কাশ্মীৰত পাৰ্চী আৰু মধ্য এছিয়াৰ স্থাপত্যৰ প্ৰভাৱৰ ওপৰত পোহৰ পেলাইছে।

শিলালিপিবোৰে ঐতিহাসিক মুহূর্তবোৰক এটা নির্দিষ্ট পৰিঘটনাৰ অভিলেখ হিচাপে ধৰি ৰাখিবলৈ সক্ষম হয়। মন্দিৰৰ দেৱাল বা স্তম্ভ বা শিলৰ ফলকত এই শিলালিপি পোৱা যায়। দক্ষিণ ভাৰতৰ শিলালিপিসমূহে ধর্মীয় দানৰ প্রথাৰ ওপৰত দৃষ্টি পেলায়। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে, ভূমি অনুদানৰ বিষয়ত অভিজাত ৰচনাৰ কথা কোৱা পাঠ্যগত তথ্যৰ বিপৰীতে শিলালিপিসমূহে প্রায়ে বিভিন্ন পটভূমিৰ বিভিন্ন গোটক বুজায়। শিলালিপিত কৃষক, যোদ্ধা, তেওঁলোকৰ পত্নী, কন্যাৰ উপৰিও পুৰোহিত শ্রেণী আৰু ৰাজকীয় লোকৰ কথা উল্লেখ আছে। শিলালিপিসমূহে ধর্মীয় অনুদানৰ জৰিয়তে ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক গাঁথনিৰ বিষয়েও বহু বিশদভাৱে উন্মোচন কৰে, যিবোৰৰ সামাজিক তাৎপর্য অতি বেছি হ'ব পাৰে।

নোবৰু কৰসিংহই বিভিন্ন গাঁৱৰ জনগোষ্ঠী বুজিবলৈ শিলালিপি বিশেষভাৱে শিলৰ শিলালিপি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। শিলালিপিসমূহে আঞ্চলিক ৰাজ্যসমূহৰ কালক্রমিক গাঁথনি গঢ়ি তোলাত সহায় কৰে, লগতে ধর্মীয় প্রতিষ্ঠানসমূহৰ কার্য্যকলাপ আৰু অন্যান্য বিষয়ৰ উপৰিও পৃষ্ঠপোষকতাৰ ভূমিকা সম্পর্কে আমাৰ জ্ঞান গভীৰ কৰে।

বণিক পৰিয়ালসমূহে ৰচনা কৰা এপিগ্রাফিক তথ্য দিল্লীত পোৱা গৈছে। সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত পণ্ডিত যোগীশ্বৰে ৰচনা কৰা ১২৭৬ খ্রীষ্টাব্দৰ পালম বাওলি শিলালিপিৰ উল্লেখ আছে। দিল্লীত পোৱা সংস্কৃতত সর্ব্বন শিলৰ শিলালিপিত সর্ব্বান গাঁৱত এটা কুঁৱা নির্মাণৰ কথা বুজোৱা হৈছে। শিলালিপিত "মলেচ্চা" আৰু "তুৰুস্কা" শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা দেখা গৈছিল।

শিলালিপিসমূহে প্রাথমিক উৎস হিচাপে কাম কৰে আৰু টেকসই হ'লেও ই কেৱল কোনো এটা পৰিঘটনাৰ সম্পূর্ণ ছবি দিব নোৱাৰে আৰু সেয়েহে ইয়াক পাঠ্য তথ্য আৰু তথ্যৰ দ্বাৰা পৰিপূৰক বা সমর্থন কৰাটো প্রয়োজন।

- **ন্যুমিজমেটিক উৎস বা মুদ্রা**

ভাৰতত মুছলমান শাসনৰ আগমনৰ লগে লগে মুদ্রাৰ নতুন আর্হিৰ উন্মেষ ঘটিল। চুলতানৰ মুদ্রাবোৰৰ দুয়োফালে আৰবী বা পার্চী লিপিৰ শিলালিপি আছিল। মুদ্রাটোত শাসকৰ নাম লিখাৰ ইছলামিক গুৰুত্ব আছিল কাৰণ ইয়াৰ অর্থ আছিল তেওঁৰ দ্বাৰা আইনী ক্ষমতাৰ নির্দিষ্ট ধাৰণা। এইদৰে শাসকসকলৰ নাম তেওঁলোকৰ উপাধিৰ সৈতে

লিপিবদ্ধ কৰি হিজৰী যুগত তাৰিখ আৰু মুদ্রা প্রদানৰ স্থানৰ লগতে দুর্গ, নগৰ আদিৰ বিজয়ৰ দৰে শুভ অনুষ্ঠানত জাৰি কৰাটো এটা অভ্যাসত পৰিণত হ'ল।

১১৯২ চনত থানেশ্বৰ বা তৰাইনৰ দ্বিতীয় যুদ্ধৰ পিছত মহম্মদ ঘোৰীয়ে নাগৰী লিপিত মহম্মদ বিন ছাম নাম আৰু আগফালে বহি থকা লক্ষ্মীৰ ছবি থকা সোণৰ মুদ্রা আঘাত কৰে। ইলটুটমিছে ৰূপৰ মুদ্রা জাৰি কৰিছিল য'ত কিংবদন্তি লিখা আছিল। বালবানে আৰবী ভাষাত তেওঁৰ নাম লিখা মুদ্রা জাৰি কৰিছিল। মহম্মদ তুগলুক মুদ্রাৰ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ বাবে পৰিচিত আছিল। তেওঁৰ আগৰ সোণ আৰু ৰূপৰ মুদ্রাবোৰৰ মানক ওজন আছিল ১৭০ দানা। পিছত তেওঁ ২০১.৫ শস্যৰ সোণৰ দিনাৰ আৰু ১৪৪ শস্যৰ ৰূপৰ আদলিছ জাৰি কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে।

দিল্লী চুলতানসকলে জিতাল নামৰ এক প্রকাৰৰ মুদ্রা প্রস্তুত কৰিছিল। মূলতঃ ইয়াক আধা টাংকাৰ মূল্যতকৈ কম নগদ ধনৰ লেনদেনৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। অত্যাৱশ্যকীয় সামগ্রী আৰু মজুৰিৰ দাম জিতালত পৰিশোধ কৰা হৈছিল। তেৰ শতিকাৰ মাজভাগৰ পৰা প্রতিটো জিতালৰ ৰূপৰ পৰিমাণক গণি বা ড্রামা বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল। কিন্তু ১৩১৫ চনৰ আৰম্ভণিতে এই মুদ্রাসমূহ প্রচলনৰ পৰা নোহোৱা হ'বলৈ আৰম্ভ কৰে।

খালজী আৰু আৰম্ভণিৰ তুগলুক যুগত ৰূপৰ মুদ্রাৰ আকাৰ বৃদ্ধি পাইছিল। ইয়াৰ পৰা বুজা যায় যে ধনৰ ব্যাপক ব্যৱহাৰ হৈছিল।

চোলাৰ মুদ্রাত পদামৰ কলা সর্বোত্তমভাৱে প্রতিফলিত হয়। চোলা শাসকসকলে সোণৰ মুদ্রা উলিয়াইছিল। একেদৰে বিজয়নগৰৰ বেছিভাগ মুদ্রা সোণৰ আছিল। হৰিহৰ আৰু দ্বিতীয় দেৱৰায় ৰূপৰ মুদ্রা জাৰি কৰা বুলি জনা যায়। বিজয়নগৰ শাসকসকলে তেওঁলোকৰ মুদ্রাত নাগৰী, কানাড়া আৰু তেলেগু লিপি ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

বৈদেশিক বাণিজ্য মধ্যযুগীয় অর্থনীতিৰ এক অবিচ্ছেদ্য অংগ আছিল। মধ্যযুগীয় উত্তৰ ভাৰতত অর্থনীতি ফুলি উঠিছিল যদিও ইউৰোপৰ পাৰ আৰু ইৰাণৰ দৰে দেশৰ পৰা বিদেশী ৰূপৰ আগ্রাসন ঘটিছিল। কিন্তু ৰূপৰ সংকটে দিল্লী চুলতানাইটক তামৰ মুদ্রাৰ ব্যৱস্থাৰ আশ্রয় ল'বলৈ বাধ্য কৰাইছিল। ৰূপৰ পতনে ভাৰত মহাসাগৰৰ বাণিজ্যত প্রভাৱ পেলাইছিল। ৰূপৰ মূল্যত সোণৰ অনুপাত বৃদ্ধি পালে। ইজিপ্তৰ পৰা তামৰ মুদ্রা বৈ আহিছিল আৰু ভাৰত মহাসাগৰৰ বাণিজ্যত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। পোন্ধৰ শতিকাত দক্ষিণ ভাৰতে নিজৰ সোণৰ মানদণ্ড বজাই ৰাখিছিল আৰু অঞ্চলটোৱে লেভেণ্টৰ মছলা পঠিয়াই

ৰপ্তানিৰ উদ্বৃত্ত বজাই ৰাখিছিল। ইতিবাচক দিশটো হ'ল সামুদ্রিক বাণিজ্যৰ বাবে ধাতুৰ মুদ্রাৰ অস্তিত্ব অব্যাহত আছিল যাৰ ফলত সোণ আৰু ৰূপৰ প্ৰৱেশ ঘটিছিল।

টোকেন মুদ্রাৰ প্ৰৱৰ্তন মধ্যযুগীয় ভাৰতত এক অভিনৱ প্ৰথা আছিল। মামলুক বংশৰ অধীনত ছামছুদ্দিন ইলতুতমিছ (১২১০-১২৩৫)ৰ শাসনকালত এই মুদ্রাবোৰৰ ওপৰত জ্যামিতিক ডিজাইনৰ আৰবী শিলালিপি পোৱা গৈছিল। বংগ চুলতান ইলিয়াছ শ্বাহী চুলতানৰ মুদ্রাত কেলিগ্রাফী আৰু জ্যামিতিক দুয়োটা ডিজাইন পোৱা গৈছিল। আকবৰ আৰু জাহাংগীৰৰ মুদ্রাত জীৱ-জন্তুৰ অংকন পোৱা গৈছিল।

এই যুগৰ মুদ্রাৰ পৰা দিল্লী চুলতানৰ ৰাজনৈতিক সাধনা আৰু অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ তথ্য পোৱা যায়। যদিও পূৰ্বৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ অধীনত মুদ্রা প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল, তথাপিও চুলতানীয় শাসন অহাৰ পিছতহে মুদ্রা অৰ্থনীতিৰ মানকৰণৰ গুৰুতৰ প্ৰচেষ্টা চলোৱা হৈছিল।

গাজনীৰ মাহমুদে ৰূপৰ মুদ্রা উলিয়াইছিল য'ত তেওঁৰ নাম লিখা আছিল দুটা ভিন্ন ভাষাত। মুদ্রাৰ মূল্য আছিল টাংকা, দি�ৰহাম আৰু জিতাল। ইলটুটমিছৰ মুদ্রাত তেওঁক খলিফা বুলি বৰ্ণনা কৰা হৈছে। বালবানে টাংকা নামৰ ৰূপৰ মুদ্রা জাৰি কৰাৰ বিপৰীতে আলাউদিন খিলজীয়ে চিকন্দাৰ আল ছানি-অৰ্থাৎ দ্বিতীয় আলেকজেণ্ডাৰ উপাধিকে ধৰি সন্মানজনক উপাধিৰে মুদ্রা আঘাত কৰিছিল। যদিও তুগলাকসকলৰ মুদ্রা খিলজীসকলৰ তুলনাত ডিজাইন আৰু নিষ্পাদনৰ ক্ষেত্ৰত উন্নত আছিল তথাপিও তেওঁলোকৰ বহুতো আৰ্থিক পৰীক্ষা বিফল হৈ উঠিছিল। তামৰ মুদ্রা বেছিভাগেই লোডী শাসনৰ সময়ত জাৰি কৰা হৈছিল। বংগ, জৌনপুৰ, ডেক্কান, মালৱা আৰু গুজৰাট প্ৰদেশতো মুদ্রা মুদ্রা প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল।

বালবানৰ মুদ্রাবোৰত নান্দনিক আকৰ্ষণৰ অভাৱ আছিল আৰু এইবোৰক কেৱল আৰ্থিক মূল্যৰ বাবেহে স্বীকৃতি দিয়া হৈছিল। কিন্তু ইছলামে জীৱ-জন্তু বা মানুহ প্ৰদৰ্শন কৰাত নিষেধাজ্ঞা আৰোপ কৰাৰ পিছতো আকবৰ আৰু জাহাংগীৰে তেওঁলোকৰ প্ৰতিকৃতি থকা মুদ্রা আঘাত কৰিছিল। জাহাংগীৰে এনে মুদ্রা জাৰি কৰিছিল য'ত তেওঁৰ আৰু বেগম নুৰ জাহানৰ প্ৰতিমূৰ্তি আছিল।

মোগলৰ মুদ্রা তিনিটা ধাতুৰে আঘাত কৰা হৈছিল- সোণ, ৰূপ আৰু তাম। পোন্ধৰ শতিকালৈকে মুদ্রাৰ বহু পৰিমাণে অৱনতি ঘটিছিল আৰু মূল মুদ্রা আছিল তামৰ টেংকা যাৰ ৰূপৰ মিশ্রণ ক্ৰমান্বয়ে হ্ৰাস পাইছিল। শ্বেৰ শ্বাহে অৱক্ষয়ী মুদ্রাবোৰ নাইকিয়া কৰি

প্রথম টকা মুদ্রা তৈয়াৰ কৰিলে, যিটো প্রায় বিশুদ্ধ ৰূপৰ ১৭৮ দানা। ষোড়শ শতিকালৈকে টকা প্রকৃততে ব্যৱহৃত মুদ্রাৰ মৌলিক একক হৈ পৰিছিল। ১৫৫০ চনৰ পৰা ১৭৫০ চনলৈকে নিউ ৱর্ল্ড ৰূপৰ প্রবাহে কেৱল ধাতুৰ নিৰপেক্ষতাবাদী ক্ষেত্রতে নহয়, লেনদেনৰ ক্ষেত্রতো আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণভাৱে ধনৰ প্রচলন বৃদ্ধি কৰিলে।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

৪/ আকবৰ আৰু জাহাংগীৰৰ মুদ্রাৰ বিষয়ে কি বিশেষ আছিল?

.....

৫/ চিকন্দাৰ আল ছানীৰ সন্মানীয় উপাধিৰে মুদ্রা কোনে আঘাত কৰিছিল?

.....

৬) কাৰ মুদ্রাত কেলিগ্রাফী আৰু জ্যামিতিক ডিজাইন পোৱা যায়?

.....

৭) পালম বাওলি শিলালিপি কোনে ৰচনা কৰিছিল?

.....

৮) কোনটো স্মৃতিসৌধে কাঠৰ স্থাপত্য আৰু কাঠৰ কামৰ মৃত্যুমুখী ধাৰাটোৰ কথা কয়?

.....

৯.৫ মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ ইতিহাস লেখা

মধ্যযুগীয় ভাৰতীয় ইতিহাস ৰচনা হৈছে বিভিন্ন পণ্ডিতৰ অৱদানেৰে সময়ৰ লগে লগে বিকশিত হোৱা এক বহুমুখী ক্ষেত্র।

ঔপনিৱেশিক ইতিহাস ৰচনাঃ মধ্যযুগীয় ভাৰতীয় ইতিহাসৰ অধ্যয়ন আন্তৰিকতাৰে আৰম্ভ হৈছিল ঔপনিৱেশিক কালত যেতিয়া ইউৰোপীয় পণ্ডিতসকলে মূলতঃ ব্রিটিছে ভাৰতৰ অতীতৰ অন্বেষণ আৰু নথিভুক্ত কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। উল্লেখযোগ্য ব্যক্তিসকলৰ ভিতৰত “দ্য হিষ্ট্রী অৱ ব্রিটিছ

ইণ্ডিয়া” ৰচনা কৰা জেমছ মিল আৰু মাউণ্টষ্টুয়ার্ট এলফিনষ্টন, যাৰ “ভাৰতৰ ইতিহাস” গ্ৰন্থই মধ্যযুগীয় ভাৰতীয় সমাজ আৰু ৰাজনীতিৰ বিষয়ে উল্লেখযোগ্য অন্তর্দৃষ্টি প্রদান কৰিছিল।

জাতীয়তাবাদী ইতিহাস লেখাঃ ১৯ শতিকাৰ শেষৰ ফালে আৰু ২০ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদৰ উত্থানৰ লগে লগে ভাৰতীয় পণ্ডিতসকলে মধ্যযুগীয় ভাৰতীয় ইতিহাসৰ থলুৱা দৃষ্টিকোণৰ পৰা পুনৰ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। আৰ.চি.ৰ দৰে চিত্র। মজুমদাৰ, যদুনাথ সৰকাৰ, আৰু কে.এম. এই আন্দোলনত মুনছিয়ে মূল ভূমিকা পালন কৰিছিল। তেওঁলোকে ভাৰতৰ চহকী সাংস্কৃতিক ঐতিহ্যক উজ্জ্বল কৰি তুলিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল আৰু ইয়াৰ অতীতৰ ঔপনিৱেশিক ব্যাখ্যাক প্রত্যাহ্বান জনাইছিল।

মার্ক্সবাদী ইতিহাস ৰচনাঃ ডি.ডি.ৰ দৰে মার্ক্সবাদী ইতিহাসবিদ। কোছাম্বি আৰু আৰ. শর্মাই আর্থ-সামাজিক গাঁথনি, শ্রেণী গতিশীলতা, সামন্তবাদৰ ভূমিকা বিশ্লেষণ কৰি মধ্যযুগীয় ভাৰতীয় ইতিহাসৰ নতুন অন্তর্দৃষ্টি আগবঢ়াইছিল। তেওঁলোকে মধ্যযুগীয় ভাৰতীয় সমাজৰ বস্তুগত অৱস্থা আৰু কৃষক আৰু নিম্নবর্গৰ সংগ্রামৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল।

ছাবলটার্ন ষ্টাডিজঃ ছাবলটার্ন পণ্ডিতসকলে বিশেষকৈ ৰানাজিৎ গুহা আৰু দীপেশ চক্রৱর্তীয়ে অভিজাত আৰু শাসকৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰাৰ বাবে মূলসুঁতিৰ ইতিহাস লেখাৰ সমালোচনা কৰিছিল। তেওঁলোকে তলৰ পৰা ইতিহাসৰ পোষকতা কৰিছিল। কৃষক, মহিলা, জনজাতীয় সম্প্রদায়ৰ দৰে প্রান্তীয় গোটৰ এজেন্সী আৰু প্রতিৰোধৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিছিল।

উত্তৰ-ঔপনিৱেশিক ইতিহাস লেখা: ৰোমিলা থাপাৰ আৰু সতীশ চন্দ্রৰ দৰে উত্তৰ-ঔপনিৱেশিক পণ্ডিতসকলে ঔপনিৱেশিক আৰু জাতীয়তাবাদী আখ্যানক প্রত্যাহ্বান জনাইছিল, একাধিক দৃষ্টিভংগী আৰু উৎসৰ সৈতে সমালোচনাত্মক সংযোগৰ প্রয়োজনীয়তাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। তেওঁলোকে মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ পৰিচয়, ধর্ম, সাংস্কৃতিক বিনিময়ৰ বিষয়সমূহ অন্বেষণ কৰিছিল।

আঞ্চলিক ইতিহাসঃ মধ্যযুগীয় ভাৰত আছিল এক বৈচিত্রময় আৰু খণ্ডিত ভূ-প্রকৃতি, আৰু ইয়াৰ জটিলতা ভালদৰে বুজিবলৈ পণ্ডিতসকলে আঞ্চলিক ইতিহাসৰ ওপৰত ক্রমান্বয়ে মনোনিৱেশ কৰিছে। দক্ষিণ ভাৰত, বংগ, গুজৰাট, আৰু ডেকানৰ দৰে নির্দিষ্ট অঞ্চলৰ ওপৰত কৰা অধ্যয়নে স্থানীয় গতিশীলতা আৰু সাংস্কৃতিক পাৰস্পৰিক ক্রিয়াৰ বিষয়ে আমাৰ বুজাবুজি সমৃদ্ধ কৰিছে।

আন্তঃশাখা পদ্ধতি: ইতিহাস ৰচনাৰ শেহতীয়া ধাৰাসমূহত আন্তঃশাখা পদ্ধতিৰ দিশত পৰিৱৰ্তন হোৱা দেখা গৈছে, য'ত পুৰাতত্ত্ব, সাহিত্য অধ্যয়ন, শিল্প ইতিহাস আৰু নৃতত্ত্বৰ পৰা অন্তর্দৃষ্টি অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে। এই আন্তঃশাখা দৃষ্টিভংগীয়ে পৰম্পৰাগত ঐতিহাসিক উৎসৰ বাহিৰেও মধ্যযুগীয় ভাৰতীয় সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ বিষয়ে আমাৰ বুজাবুজি গভীৰ কৰি তুলিছে।
সামগ্রিকভাৱে মধ্যযুগীয় ভাৰতীয় ইতিহাসৰ ইতিহাস লেখাৰ বৈশিষ্ট্য হৈছে দৃষ্টিভংগী, পদ্ধতি আৰু বিতর্কৰ সমৃদ্ধ বৈচিত্র্য, যিয়ে ভাৰতৰ অতীতৰ জটিলতা আৰু গতিশীলতাক প্রতিফলিত কৰে।

৯.৬ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত আপুনি জানিব পাৰিছে যে:–

- উৎস- সাহিত্যিক, প্রত্নতাত্ত্বিক, মধ্যযুগীয় জীৱনৰ বিভিন্ন দিশৰ বিষয়ে মূল্যৱান তথ্য প্রদান কৰে।
- ভাৰত-মুছলমান পণ্ডিত আৰু ইতিহাসবিদসকলে আমাক মধ্যযুগীয় যুগৰ ৰাজনৈতিক ইতিহাসৰ এক মূল্যৱান আভাস দিয়ে।
- এই কীর্তিচিহ্নসমূহে মধ্যযুগীয় যুগৰ শাসকসকলৰ সামাজিক-সাংস্কৃতিক লগতে ধর্মীয় প্রৱণতাৰ ওপৰত আলোকপাত কৰে।
- একেদৰে মধ্যযুগীয় যুগৰ নুমিজমেটিক উৎসসমূহে আঞ্চলিক ৰাজ্যসমূহৰ সমৃদ্ধিৰ স্তৰৰ লগতে বিত্ত আৰু বাণিজ্যিক কার্যকলাপৰ বিষয়ে বহু কথা উন্মোচন কৰে।

৯.৭ অধিক জানিবলৈ

1) Chattopadhyaya, D.P. (2011). *History of Science, Philosophy and Culture in Indian Civilization in Vol III, Part I, Economic History of Medieval India, 1200-1500*. Delhi, India: Pearson Longman.

2) Singh, Vipul (2009). *Interpreting Medieval India Vol. I. Early Medieval Delhi Sultanate and Regions (circa 750-1550)*. New Delhi, India: MacMillan.

3) Maiti, Provatansu and Kumar Saha, Prabhat, (2000). *Medieval India (1206 A.D.-1707 A.D.)*. Calcutta, India: Sreedhar Publishers.

4) Salma Ahmed, Farooqui, (2011). *A Comprehensive History of Medieval India: From the twelfth to the Mid-Eighteenth Century.* Delhi, India: Dorling Kindersley (India) Pvt. Ltd.

৯.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

প্রশ্ন নং ১ৰ উত্তৰ: আল-বেৰুনি

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ : জিয়াউদ্দিন বাৰাণী

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ আহমেদনগৰৰ নিজাম শ্বাহী বংশ

প্রশ্ন নং ৪ৰ উত্তৰ: ইছলামে জীৱ-জন্তু বা মানুহ প্রদর্শন কৰাত নিষেধাজ্ঞা আৰোপ কৰাৰ পিছতো আকবৰ আৰু জাহাংগীৰে তেওঁলোকৰ প্রতিকৃতি থকা মুদ্রা আঘাত কৰিছিল।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ আলাউদিন খিলজী

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ বংগ চুলতানসকলে জাৰি কৰা মুদ্রাত

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ পণ্ডিত যোগীশ্বৰ

৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ খানাকা-ই মুআল্লা

৯.৯ আদর্শ প্রশ্ন

(ক) অতি চুটি প্রশ্ন (৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ):

প্রশ্ন ১। কিতাব-উৰ-ৰেহলাৰ লেখকৰ নাম লিখা?

প্রশ্ন ২। কোনে প্রথম টকা খনন কৰি তাৰ মূল্য উল্লেখ কৰে?

প্রশ্ন ৩। তৃতীয় পৃথ্বী ৰাজা আৰু মহম্মদ ঘুৰীৰ সংগ্রামৰ ওপৰত পোহৰ পেলোৱা উৎসৰ নাম লিখা?

প্রশ্ন ৪। জৈন-আল-আবিদিনৰ মাতৃৰ সমাধিৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্য কি?

(খ) চুটি প্রশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ):

প্রশ্ন ১। বিজয়নগৰ শাসকসকলে তেওঁলোকৰ মুদ্রাত কোনখন লিপি ব্যৱহাৰ কৰিছিল?

প্রশ্ন ২। "তাৰিখ-ই-বদৌনী"ৰ সমালোচনা কি?

প্রশ্ন ৩। চুলতানী যুগৰ আঞ্চলিক ইতিহাসৰ ওপৰত এটা সাহিত্যিক উৎসৰ নাম লিখা?

(গ) দীঘলীয়া প্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ):

প্রশ্ন ১। মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ সাহিত্যিক উৎস আৰু ইতিহাসবিদসকলৰ বাবে ইয়াৰ গুৰুত্ব বর্ণনা কৰা।

প্রশ্ন ২। মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ ইতিহাসৰ সন্দর্ভত ইতিহাসৰ পুনর্গঠনত ন্যুমিজমেটিক উৎসসমূহৰ তাৎপর্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।

(খ) চুটি প্রশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ):

প্রশ্ন ১। বিজয়নগৰ শাসকসকলে তেওঁলোকৰ মুদ্রাত কোনখন লিপি ব্যৱহাৰ কৰিছিল?

প্রশ্ন ২। "তাৰিখ-ই-বদৌনী"ৰ সমালোচনা কি?

প্রশ্ন ৩। চুলতানী যুগৰ আঞ্চলিক ইতিহাসৰ ওপৰত এটা সাহিত্যিক উৎসৰ নাম লিখা?

(গ) দীঘলীয়া প্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ):

প্রশ্ন ১। মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ সাহিত্যিক উৎস আৰু ইতিহাসবিদসকলৰ বাবে ইয়াৰ গুৰুত্ব বর্ণনা কৰা।

প্রশ্ন ২। মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ ইতিহাসৰ সন্দর্ভত ইতিহাসৰ পুনর্গঠনত ন্যুমিজমেটিক উৎসসমূহৰ তাৎপর্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।

□ □ □ □

অধ্যায় ১০ : চুলতানীয় শাসনৰ ভেঁটি আৰু সম্প্রসাৰণ

অধ্যায় গাঁথনি

১০.১ উদ্দেশ্য

১০.২ পাতনি

১০.৩ সিন্ধৰ আৰবসকল

১০.৪ গাজনাৰীসকল

১০.৫ ঘোৰীসকল

১০.৬ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১০.৭ অধিক জানিবলৈ

১০.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১০.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

১০.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়নৰ পিছত আপুনি—

- ভাৰতত মুছলমান বিজয় আৰু ভাৰতত ইছলামৰ ক্রমান্বয়ে উত্থানৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিব,
- গাজনাৰীৰ অধীনত আক্রমণৰ প্রচেষ্টাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- ভাৰতত ঘোৰীসকলে কৰা আগ্রাসন আৰু মুছলমান সাম্রাজ্য প্রতিষ্ঠাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব, আৰু
- ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক জীৱনত তুৰ্কো-আফগান শাসনৰ প্রভাৱৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

১০.২ পাতনি

আগৰ অধ্যায়ত আমি মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ সাহিত্যিক, প্রত্নতাত্ত্বিক, নুমিজমেটিক উৎসসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছোঁ। এই অধ্যায়ত আমি ভাৰতত চুলতানীয় শাসনৰ ভেটিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। চুলতানীয় শাসনৰ প্রাক্-ক্ষণত ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক অৱস্থা ইছলামৰ প্রসাৰ আৰু মুছলমান বংশৰ উত্থানৰ বাবে অনুকূল আছিল।

৬৪৭ খ্ৰীষ্টাব্দত কনৌজৰ হৰ্ষৰ মৃত্যুৰ পিছত ভাৰতত শক্তিশালী ৰাজনৈতিক শক্তিৰ অনুপস্থিতি দেখা গৈছিল আৰু দৃশ্যপটত অসংখ্য ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ ৰাজ্যৰ উন্মেষ ঘটিছিল। ইয়াৰ ফলত বিদেশী শক্তিসমূহে ভাৰত আক্ৰমণৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সুযোগ লাভ কৰিছিল।

১০.৩ সিন্ধৰ আৰবসকল

আৰবৰ আগ্ৰাসনৰ প্ৰাকক্ষণত ভাৰত ৰাজনৈতিকভাৱে দুৰ্বল আছিল। বহু মুখীয়াল আৰু শাসকে নিজৰ স্বাধীনতা দৃঢ় কৰি ৰখাৰ বাবে ৰাজ্যসমূহৰ মাজত কোনো ঐক্য নাছিল।

খ্ৰীষ্টপূৰ্ব অষ্টম শতিকাত সিন্দ বিজয়ৰ লগে লগে ভাৰতত ইছলামৰ প্ৰসাৰত আৰবসকলে গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। আৰবসকলে ভাৰতত প্ৰৱেশৰ বহু প্ৰচেষ্টা কৰিছিল। কিন্তু ৭১১-৭১২ খ্ৰীষ্টাব্দতহে অৱশেষত তেওঁলোকে ভাৰতত প্ৰৱেশ কৰিব পাৰিছিল। আৰবৰ আক্ৰমণৰ বিষয়ে চাচনামা আৰু আল-বেৰুনীৰ লিখনিত ভালদৰে লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে।

কেইটামান কাৰকে আৰবসকলক ভাৰতলৈ লৈ গৈছিল। প্ৰথমতে ভাৰতৰ সমৃদ্ধিৰ কাহিনীবোৰে তেওঁলোকৰ কল্পনাশক্তিক জ্বলাই তুলিছিল আৰু ভাৰতৰ সম্পদ লুটপাত আৰু লুণ্ঠন কৰিবলৈ তেওঁলোক আগ্ৰহী হৈ পৰিছিল। দ্বিতীয়তে, তেওঁলোক আছিল তেওঁলোকৰ বিশ্বাসৰ উদ্যমৰ (ইছলাম) সমৰ্থিত এজন কঠোৰ সাম্ৰাজ্যবাদী। দুঃসাহসিক অভিযান বিচাৰি আছিল।

সিন্ধৰ শাসক, যেতিয়া আৰবসকলে আক্ৰমণ কৰিছিল, তেতিয়া আছিল দহৰ বা দাহিৰ। ইৰাকৰ গৱৰ্ণৰ আল হাজ্জাজে দেবালৰ জলদস্যুৰ এই কাৰ্য্যত ক্ষুব্ধ হৈ পৰিছিল আৰু সেয়েহে সিন্ধক শাস্তি দিবলৈ কেইবাটাও অভিযান পঠিয়াইছিল। হাজ্জাজে জোঁৱাই মহম্মদ ইবনে কাছিমক পঠিয়াই দিয়া প্ৰাৰম্ভিক আক্ৰমণক ডাহিৰে প্ৰতিহত কৰে। নিজৰ মানুহে নিৰ্জন কৰি ৰখাৰ বাবে ডাহিৰে যথেষ্ট ক্ষতিৰ সন্মুখীন হয় আৰু সেয়েহে কাছিমে দেবালত ধুমুহাৰ সৃষ্টি কৰি কিছুমান দুৰ্গ দখল কৰে। ৰ'য়াৰত (৭১২ খ্ৰীষ্টাব্দ) বীৰত্বপূৰ্ণ প্ৰতিৰোধৰ অন্তত দাহিৰে ধৰি ৰাখিব নোৱাৰি যুদ্ধক্ষেত্ৰত নিহত হয়। আগ্ৰাসীসকলে ব্ৰহ্মনাবাদ আৰু আৰোৰ ওপৰত খোজ দিলে। ইয়াৰ মাজতে দাহিৰৰ বিধৱা ৰাণী ৰাণী বাইয়ে প্ৰতিৰোধ আগবঢ়াবলৈ চেষ্টা কৰিলে। কিন্তু তাইৰ এই প্ৰচেষ্টাত ব্যৰ্থ হৈ জৌহৰ বা আত্মহত্যা কৰে আৰু ৰোৱাৰ দুৰ্গ আক্ৰমণকাৰীৰ হাতত পৰিল। অৱশ্যে কাছিম ইয়াতেই থমকি ৰোৱা নাছিল আৰু তেওঁৰ পৰৱৰ্তী পদক্ষেপ আছিল মুলতানৰ ফালে। ৰাজ্যপাল নিযুক্তি দিয়াৰ পিছত তেওঁ মুলতানৰ ফালে আগবাঢ়ি যায় আৰু হিন্দুসকলে আগবঢ়োৱা এক বৃহৎ প্ৰতিৰক্ষাৰ পিছতহে অৱশেষত মুলতানক তেওঁৰ হাতত বন্দী কৰা হয়। আচৰিত কথাটো হ'ল কাছিমৰ উজ্জ্বল কেৰিয়াৰৰ কৰুণ অন্ত পৰিল যেতিয়া তেওঁক খলিফাই মৃত্যুদণ্ড দিয়ে।

কাছিমৰ মৃত্যুৰ লগে লগে সিন্ধৰ হিন্দু মুখীয়ালসকলে আৰবৰ প্ৰভাৱ বিফল কৰাৰ চেষ্টা চলাইছিল। খলিফা দ্বিতীয় খলিফ ওমৰ ইছলাম ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিলে তেওঁলোকক স্বাধীনভাৱে শাসন কৰিবলৈ অনুমতি দিয়াৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিছিল। কিন্তু দহিৰৰ পুত্ৰ জয় সিংহক হত্যা কৰি তেওঁ নিজৰ প্ৰতিশ্ৰুতি ভংগ কৰিলে যদিও পিছৰজনে ইছলাম গ্ৰহণ কৰিছিল। ইয়াৰ মাজতে জুনাইদে সিন্ধৰ আৰব গৱৰ্ণৰে ইছলামৰ মনোভাৱ বিয়পাই নিয়াৰ চেষ্টা কৰিছিল ঠিকেই। কিন্তু ৮৭১ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ভিতৰত সিন্ধ আৰু মুলতানৰ আৰব শাসকসকলে নিজকে স্বাধীন বুলি ঘোষণা কৰে আৰু চুবুৰীয়া হিন্দু শক্তি যেনে চালুক্য আৰু প্ৰতিহাৰৰ বাৰে বাৰে আক্ৰমণৰ ফলত আৰব ক্ষমতাৰ অৱনতি ঘটে। একে সময়তে খলিফা আৰু সিন্ধৰ আৰবসকলৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ দখল ক্ৰমান্বয়ে কমি অহাৰ লগে লগে আব্বাছিদসকলে সফলতা লাভ কৰে।

- **আৰব আক্ৰমণৰ প্ৰভাৱ**

  আৰবে ছিণ্ড বিজয়ৰ গভীৰ ৰাজনৈতিক প্ৰভাৱ পৰা নাছিল। কাৰণটো মূলতঃ আছিল যে- প্ৰথমতে আৰবৰ প্ৰভাৱ সিন্ধতে সীমাবদ্ধ আছিল আৰু ভাৰতৰ দূৰৱৰ্তী অভ্যন্তৰীণ অঞ্চললৈকে বিস্তৃত নাছিল; দ্বিতীয়তে, সিন্ধক আগুৰি থকা মৰুভূমিয়ে আৰবসকলক ধনৰ পিয়াহৰ লগতে সিন্ধৰ প্ৰতি আগ্ৰহ হেৰুৱাই পেলালে।

  সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ বিশেষ উন্নয়ন হোৱা নাছিল। ইকতা ব্যৱস্থাৰ অধীনত সামন্তবাদৰ বিকাশ অব্যাহত আছিল। ইছলামিক আইনৰ অধীনত হিন্দুসকলে বৈষম্যৰ সন্মুখীন হৈছিল। সিন্ধৰ পৰা বিপুল পৰিমাণৰ ধন-সম্পত্তি কঢ়িয়াই লৈ ফুৰিছিল। জিজিয়া হিন্দুৰ ওপৰত জাপি দিয়া হৈছিল।

  কিন্তু সিন্ধ বিজয়ৰ সাংস্কৃতিক প্ৰভাৱ পৰিল। আৰব পণ্ডিতসকলে ব্ৰাহ্মণ আৰু বৌদ্ধ সন্ন্যাসীৰ চৰণত জ্যোতিৰ্বিজ্ঞান, গণিত, চিকিৎসা, ৰসায়ন বিজ্ঞান আদিৰ ক্ষেত্ৰত জ্ঞান লাভ কৰিছিল। আৰব জ্যোতিৰ্বিজ্ঞানী আবা মাছাৰে বেনাৰসত সংস্কৃত আৰু জ্যোতিৰ্বিজ্ঞান অধ্যয়ন কৰিছিল। ব্ৰহ্ম সিদ্ধান্ত আৰু কন্দ খণ্ডক আদি জ্ঞানৰ গ্ৰন্থ আৰবী ভাষাত অনুবাদ কৰা হৈছিল। ভাৰতীয় সংগীত আৰু সংস্কৃতিৰ প্ৰতি আৰবসকলো সমানেই মন্ত্ৰমুগ্ধ হৈ পৰিছিল। ভাৰতৰ স্থাপত্য শৈলীয়েও আৰবসকলক গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত কৰিছিল।

  কিন্তু কিছুমান পণ্ডিতে আৰবৰ সাংস্কৃতিক প্ৰভাৱক অস্বীকাৰ কৰে কাৰণ তেওঁলোক চিণ্ডতে সীমাবদ্ধ আছিল আৰু সেয়েহে তেওঁলোকৰ সাংস্কৃতিক সংস্পৰ্শ কোনো গভীৰ প্ৰভাৱ পেলাবলৈ ব্যাপক নাছিল। দ্বিতীয়তে, বিদ্বান ভাৰতীয় গ্ৰন্থসমূহ আৰবীলৈ অনুবাদ কৰা হৈছিল বুলি বিশ্বাস কৰাৰ কোনো ভিত্তি নাই। তৃতীয়তে, ভাৰতীয় সভ্যতাই পূৰ্বৰ

গৌৰৰ হেৰুৱাই পেলাইছিল আৰু সেয়েহে আৰবসকলৰ ওপৰত ইয়াৰ প্ৰভাৱ অতিমাত্ৰা মূল্যায়ন কৰা হৈছে।

- **আৰবৰ সফলতাৰ কাৰণ**

  আৰবসকলৰ সফলতাৰ আঁৰৰ কাৰণসমূহৰ বিষয়ে বিভিন্ন সিদ্ধান্ত লোৱা হৈছিল। প্ৰথমতে সিন্ধৰ জনসাধাৰণ বিভক্ত হৈ পৰিছিল আৰু তেওঁলোকে মুছলমান বাহিনীয়ে তেওঁলোকক আক্ৰমণ কৰাৰ পৰা প্ৰতিহত কৰাত ব্যৰ্থ হৈছিল। দ্বিতীয়তে, বিভিন্ন ধৰ্মীয় পন্থাৰ লোকৰ প্ৰতি থকা অসহিষ্ণুতাৰ বাবে দাহিৰ অত্যন্ত অজনপ্ৰিয় আছিল। তৃতীয়তে, আৰবসকল সামৰিকভাৱে সুসজ্জিত হোৱাৰ বিপৰীতে চিণ্ডীসকল তেওঁলোকৰ সামাজিক বৈষম্য আৰু পাৰ্থক্যত অধিক ব্যস্ত আছিল।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

১/ আল-হাজ্জাজ কোন আছিল ?

_____

২) কাছিমৰ বিৰুদ্ধে ৰ'ৰ দুৰ্গ প্ৰতিহত কৰা ৰাণীৰ নাম লিখা।

_____

৩/ আৰবীলৈ অনুবাদ কৰা ভাৰতীয় জ্ঞানৰ গ্ৰন্থসমূহৰ উল্লেখ কৰা ?

_____

১০.৪ গাজনাৱীসকল

যদিও এই কথা অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি যে আৰবসকল ভাৰতৰ সমভূমি আক্ৰমণ কৰা প্ৰথম মুছলমান বিজয়ী আছিল তথাপিও আৰবসকলে এৰি থৈ যোৱা অসমাপ্ত ব্যৱসায়টো তুৰ্কীসকলে সম্পূৰ্ণ কৰা কথাটোক আওকাণ কৰিব নোৱাৰি।

আৰব ভাষাত আব্বাছিদ ঘৰৰ অৱনতি ঘটাৰ লগে লগে ছাম্মানীদসকলৰ দৰে স্থানীয় ৰাজ্যৰ উত্থান ঘটিল। বুখাৰাৰ সমমানী শাসক আব্দুল মালিকৰ পূৰ্বৰ দাস আলাপ্তগিনৰ পৰাই গাজনাৱী বংশৰ প্ৰতিষ্ঠা আৰম্ভ হৈছিল। তেওঁৰ সামৰ্থ্যৰ বাবেই তেওঁক উচ্চ পদবীলৈ পদোন্নতি দিয়া হৈছিল। কিন্তু ৯৬২ খ্ৰীষ্টাব্দত আব্দুল মালিকৰ মৃত্যুৰ লগে লগে উত্তৰাধিকাৰ যুদ্ধৰ সৃষ্টি

হয়। হতাশ হৈ আলাপ্তগিনে নিজৰ লোকসকলৰ সৈতে গাজনীলৈ গুচি যায় আৰু য়ামিনী বা গাজনাৱী বংশ প্রতিষ্ঠা কৰে।

৯৭৭ খ্রীষ্টাব্দত আলাপ্তগিনৰ দাস বিষয়া ছাবুকতাগিনে গাজনীৰ সিংহাসনত আৰোহণ কৰে। তেওঁ আছিল অতি সামর্থ্যৰ ব্যক্তি আৰু তেওঁ লামঘন আৰু ছিস্তানক জয় কৰি সেই কথা প্রমাণ কৰিছিল। ৯৯৪ খ্রীষ্টাব্দত তেওঁ খোৰাছান প্রদেশ সুৰক্ষিত কৰি নিজৰ অভিযান ভাৰতলৈ ঘূৰাই অনাৰ পৰিকল্পনা কৰে। অৱশ্যে হিন্দু শ্বাহী ৰাজ্যৰ প্রতিৰোধৰ সম্মুখীন হ'বলগীয়া হ'ল। হিন্দু শ্বাহী ৰাজ্যৰ শাসক জয়পালে কঠোৰ যুঁজ দিলে আৰু ক্ষন্তেক সময়ৰ বাবে শান্তি ঘূৰি আহিল যদিও বেছি দিন নহ'ল কাৰণ সাবুকতাগিনে শ্বাহী ৰাজ্যত ব্যাপক আক্রমণ চলালে। ফলস্বৰূপে জয়পালে আত্মসমর্পণ কৰি অপমানজনক সন্ধি স্বাক্ষৰ কৰিবলগীয়া হ'ল।

তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছত সাবুকতাগিনৰ পিছত তেওঁৰ পুত্র মাহমুদ ৰাজপাটত বহে। খলিফা আল-কাদিৰ-বিলালৰ পৰা তেওঁ শাসক হিচাপে স্বীকৃতি লাভ কৰে। পিছৰজনে তেওঁক ইয়ামিন-উদ-দৌলা আৰু আমিন-উল-মিল্লাত উপাধি প্রদান কৰিছিল। খলিফাৰ প্রতি থকা আনুগত্যৰ বাবেই তেওঁ ভাৰতৰ বিৰুদ্ধে অভিযানৰ নেতৃত্ব দিয়াৰ প্রতিজ্ঞা কৰিছিল। হেনৰী ইলিয়টৰ মতে, মাহমুদে ভাৰতলৈ ১৭টা অভিযানৰ নেতৃত্ব দিছিল। ১০০০ খ্রীষ্টাব্দত। গাজনীৰ মাহমুদে ভাৰতৰ বিৰুদ্ধে ধ্বংস আৰু লুণ্ঠনৰ যুদ্ধ চলাইছিল। তেওঁ গুজৰাটৰ সৌৰাষ্ট্রৰ দৰে দূৰৈৰ ঠাই দখল কৰিছিল।

স্মিথৰ দৰে পণ্ডিতসকলৰ মতে মাহমুদৰ ভাৰত বসতি স্থাপন কৰি শাসন কৰাৰ কোনো উদ্দেশ্য নাছিল আৰু তেওঁৰ উচ্চাকাংক্ষা ভাৰতৰ সম্পদ লুণ্ঠনত নিহিত আছিল। অভিযানৰ সময়ত তেওঁ সা-সম্পত্তিৰ নির্দয় ঘেৰাও চলাই মথুৰা, বৃন্দাবন আদিৰ বহু মন্দিৰ ধ্বংস কৰি কাশ্মীৰ জয় কৰাৰ চেষ্টা কৰে যদিও শেষত তেওঁ এই প্রকল্পটো এৰি দিয়ে। তেওঁৰ আটাইতকৈ বিখ্যাত অভিযান আছিল সোমনাথ মন্দিৰৰ বিৰুদ্ধে। নিৰীহ লোকৰ অবিৰত বধৰ লগতে মন্দিৰৰ ধন-সম্পত্তি লুটপাত হৈছিল। তেওঁৰ শেষ অভিযান আছিল জাটসকলৰ বিৰুদ্ধে।

তেওঁৰ এই অভিযানে তেওঁৰ সামৰিক গৌৰৱ আৰু ইছলাম সেৱাৰ আকাংক্ষাৰ কথা আঙুলিয়াই দিয়ে। ডঁ ঈশ্বৰী প্রসাদৰ মতে, মাহমুদ নিজৰ লোকসকলৰ বাবে বিশ্বাসৰ চেম্পিয়ন আছিল আৰু হিন্দুসকলৰ বাবে তেওঁ আছিল অত্যাচাৰী। তেওঁ অৱশ্যে একে সময়তে চিঠিৰ পৃষ্ঠপোষক আৰু এজন ভক্তিময় মুছলমান আছিল। তেওঁ বহু প্রাচ্যৰ পণ্ডিতক নিজৰ সেৱাৰ অধীনলৈ আনিছিল। উৎবী তেওঁৰ দৰবাৰত আছিল এক মহান সাহিত্যিক ব্যক্তিত্ব। শ্বাহনামাৰ লেখক ফিৰদাউছিয়েও তেওঁৰ দৰবাৰ শোভা বঢ়াইছিল। আন এজন গুৰুত্বপূর্ণ ব্যক্তি আছিল মাহমুদৰ ভাৰতীয় আগ্রাসনৰ সময়ত সংগ দিয়া আল-বেৰুনী। তেওঁ কনৌজ, বংগ, মালৱা,

গুজৰাট আদি ৰাজ্যৰ কথা উল্লেখ কৰি লিখিছে যে জনসাধাৰণ ক্ষমতাত একত্রিত হোৱা নাছিল। তেওঁ লিখে যে হিন্দুসকলে বহু দেৱতাক বিশ্বাস কৰিছিল আৰু ব্রাহ্মণসকলক মৃত্যুদণ্ডৰ পৰা ৰেহাই দিয়া হৈছিল। বিধৱাৰ পুনৰ বিবাহ সাধাৰণ কথা নাছিল যদিও বাল্যবিবাহৰ প্রচলন আছিল। আল বেৰুনি হিন্দু শিক্ষাৰ ওপৰত গভীৰভাৱে আপ্লুত হৈছিল। গাজনীত মাহমুদে এখন বিশ্ববিদ্যালয় স্থাপন কৰিছিল। শিল্পৰ পৃষ্ঠপোষক হিচাপে তেওঁ মাদ্রাছা আৰু মছজিদ নির্মাণৰ বাবে নির্দেশনা দিছিল।

তেওঁ এজন মেধাৱী সৈনিক হৈ থকাৰ সময়তে তেওঁ ৰাষ্ট্রনেতা হিচাপে ব্যর্থ হৈছিল। এই কথা অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি যে তেওঁ প্রশাসন, আইন বা প্রতিষ্ঠানিক উন্নয়নত কোনো নতুন পৰিৱর্তন আনিবলৈ কোনো প্রচেষ্টা কৰা নাছিল আৰু সেয়েহে তেওঁৰ মৃত্যুৰ লগে লগে তেওঁ গঢ়ি তোলা ছুপাৰ ষ্ট্রাকচাৰটো ছিন্নভিন্ন হৈ পৰিছিল। ১০৩০ খ্রীষ্টাব্দত তেওঁৰ মৃত্যু হয়।

মাহমুদৰ উত্তৰাধিকাৰীসকলৰ সংঘাত আৰু মাহমুদৰ উত্তৰাধিকাৰ অব্যাহত ৰাখিবলৈ অক্ষমতাৰ বাবে গাজনাৱী বংশ বেছি দিন টিকি থাকিব নোৱাৰিলে। বেছিভাগেই লৌকিক সুখৰ প্রতি আকর্ষিত হৈছিল। শেষ শাসক খুছৰৌ মালিকে ঘোৰৰ ঘৰৰ হাতলৈ যোৱা গাজনীক ৰক্ষা কৰাত ব্যর্থ হৈছিল। ১১৮৬ খ্রীষ্টাব্দত লাহোৰ দখল কৰাৰ লগে লগে খুছৰৌক কাৰাগাৰত ভৰাই মৃত্যুদণ্ড দিয়া হয় যাৰ ফলত গাজনাৱী বংশৰ অন্ত পৰে।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষন

তলত দিয়া প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

৪/ গাজনাৱী বংশৰ ভেটি কোনে স্থাপন কৰিছিল?

.....

৫) ভাৰতৰ বিৰুদ্ধে চলোৱা অভিযানত সবুকতাগিনে কোন ৰজাৰ প্রতিৰোধৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল? তেওঁৰ নাম লিখা।

.....

৬) শ্বাহনামা কোনে ৰচনা কৰিছিল?

.....

১০.৫ ঘোৰীসকল

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে মাহমুদৰ উত্তৰাধিকাৰীসকলে প্ৰায়ে ঘোৰীসকলৰ সৈতে প্ৰত্যক্ষ সংঘাতত লিপ্ত হৈছিল। ঘুৰ ৰাজধানী আফগানিস্তানৰ পশ্চিম কেন্দ্ৰৰে গঠিত আছিল, মূলতঃ কঠোৰ পৰিশ্ৰমী লোকেৰে গঠিত পশুপালন ভূমি। ছানচবানী বংশৰ সময়ত গাজনী ভূখণ্ডত সঘনাই আক্ৰমণ চলিছিল। এই সংঘৰ্ষৰ সময়তে গাজনাৰী ৰজা বাহাৰমে ছানচবানী বংশৰ কুতুবুদ্দিন মহম্মদ আৰু ছাইফুদ্দিনক হত্যা কৰে। এই কাৰ্যই মৃত ৰাজকুমাৰসকলৰ কনিষ্ঠ ভাতৃ আলাউদ্দিন হুছেইনক ক্ষুব্ধ কৰি তুলিছিল আৰু তেওঁ গাজনীৰ প্ৰতিশোধ ল'লে চহৰ আৰু গাঁও জ্বলাই। তেওঁৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ ঘিয়াছুদ্দিন আৰু মুইজুদ্দিন ৰাজপাটত বহে। ভাৰতৰ বিৰুদ্ধে ব্যাপক অভিযান চলাইছিল মুইজুদ্দিনে বেছি পৰিচিত এজন মহম্মদ ঘুৰী।

মহম্মদ বিন কাছিম আৰু মাহমুদে ভাৰতত আগ্ৰাসন কৰিলে, তথাপিও মহম্মদ ঘুৰীয়েই মুছলমান সাম্ৰাজ্য গঢ়ি তুলিছিল। মহম্মদ ঘুৰীয়ে ১১৭৫ খ্ৰীষ্টাব্দত মুলতান জয় কৰি নিজৰ বিখ্যাত কেৰিয়াৰ আৰম্ভ কৰে আৰু ঠিক পিছৰ বছৰতে তেওঁ উচ্চ (চিণ্ড) দখল কৰে। ১১৭৮ খ্ৰীষ্টাব্দত তেওঁ নাহৰৱালাৰ মাজেৰে দক্ষিণ ভাৰত পোৱাৰ প্ৰয়াস কৰিছিল যদিও নাহৰৱালাৰ মৰুভূমিৰ প্ৰধান আৰু গুজৰাটৰ ভীমদেৱ দ্বিতীয় মুল ৰাজৰ পৰা কঠোৰ প্ৰতিৰোধৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল। ইয়াৰ পিছত অলপ সময়ৰ ভিতৰতে তেওঁ সকলো চেষ্টা ত্যাগ কৰি মুলতান, সিন্ধ আৰু পঞ্জাৱত নিজৰ স্থান শক্তিশালী কৰাত মনোনিৱেশ কৰিলে। ১১৭৯ চনত তেওঁ পেশ্বৰক আক্ৰমণ কৰে আৰু ইয়াৰ পিছত তেওঁ লাহোৰ দখল কৰে তেতিয়াৰ শেষৰজন গাজনাৰী শাসক খুছৰাউ শ্বাহৰ শাসনত। পিছলৈ তেওঁ সিন্ধৰ দেবাললৈ যাত্ৰা কৰে আৰু এইদৰে ইয়াক বন্দী কৰাৰ লগে লগে মহম্মদ ঘুৰীয়ে মুলতান, সিন্ধ আৰু পঞ্জাৱত নিজৰ ঘাটি স্থাপন কৰে।

পঞ্জাৱ সীমান্তৰ বাহিৰত তুৰ্কীসকলে টোকৰ মাৰিলে ভাৰতীয় ৰাজকুমাৰসকল আতংকিত হৈ পৰিল। মুছলমানৰ আগ্ৰাসনৰ আশংকাত পৃথ্বীৰাজে দিল্লী আৰু আজমেৰৰ চৌহান ৰজাই আন হিন্দু ৰজাৰ লগত মিত্ৰতা কৰি ঘুৰি আৰু তেওঁৰ সৈন্যক প্ৰতিহত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। ১১৯১ খ্ৰীষ্টাব্দত তৰাইনৰ প্ৰথম যুদ্ধত মহম্মদ ঘুৰী আৰু তেওঁৰ লোকসকল তীব্ৰভাৱে পৰাস্ত হয়। ৰাজপুতসকলে নিজৰ শক্তি আৰু বীৰত্ব প্ৰমাণ কৰি ঘুৰিক পিছুৱাই যাবলৈ বাধ্য কৰালে।

তাৰাইনৰ দ্বিতীয়খন যুদ্ধ ঠিক পিছৰ বছৰত ১১৯২ খ্ৰীষ্টাব্দত অনুষ্ঠিত হয়।এইবাৰ মহম্মদ ঘুৰীয়ে শক্তিশালী সৈন্যবাহিনী লৈ উভতি আহি পৃথ্বীৰাজৰ নেতৃত্বত হিন্দু মুখীয়ালসকলৰ ওপৰত গধু�ৰ পৰাজয় সাধন কৰি তেওঁলোকৰ কৌশলগত দক্ষতা প্ৰকাশ কৰে। অতি সোনকালে দিল্লী আৰু আজমেৰ দখল কৰি বৰ্তমানৰ মহম্মদ ঘুৰিৰ ৰাজ্যৰ লগত সংযুক্ত কৰা

হয়। তাৰাইনৰ দ্বিতীয়খন যুদ্ধই ভাৰতৰ ইতিহাসত এক মাইলৰ খুঁটি হিচাপে পৰিগণিত হৈছিল কাৰণ ই ভাৰতৰ দুৱাৰ তুৰ্কীৰ বাবে মুকলি কৰি দিছিল। দিল্লী আৰু আজমেৰক নিজৰ সংযোজন কৰাৰ পাছত মহম্মদ ঘুৰিয়ে ইয়াৰ প্ৰশাসন তেওঁৰ সেনাপতি কুতুবুদ্দিন আইবাকৰ সক্ষম হাতত এৰি থৈ গ'ল আৰু তেওঁ নিজেই গাজনীলৈ আঁতৰি যায়।

১১৯৪ খ্ৰীষ্টাব্দত ঘুৰিয়ে কনৌজৰ বিৰুদ্ধে সমদল উলিয়াইছিল। কনৌজৰ শাসক ৰাজা জয়চন্দ্রই ইয়াৰ পূৰ্বে পৃথ্বীৰাজ চৌহানে তৰাইনৰ দ্বিতীয় যুদ্ধত ঘুৰিৰ সৈতে যুঁজি থকাৰ সময়ত আঁতৰি আছিল। কিন্তু চন্দোৱাৰা যুদ্ধত জয়চান্দৰ মৃত্যু হয় আৰু তেওঁৰ মৃত্যুৰ লগে লগে ৰাজপুতসকল আতংকিত হৈ যুদ্ধক্ষেত্ৰৰ পৰা পলায়ন কৰে। মহম্মদ ঘুৰিয়ে আছনিৰ দুৰ্গৰ কাষেৰে আৰু তাৰ পিছত বেনাৰসলৈ আগবাঢ়িল। মন্দিৰবোৰ ধ্বংস হৈ তাৰ ধন-সম্পত্তি লুণ্ঠন কৰা হ'ল। ১১৯৫-৯৬ চনত ঘুৰিয়ে জেদন ভট্টী ৰাজপুতক পৰাস্ত কৰি বিহাৰৰ এটা অংশ দখল কৰে।

তেওঁৰ অনুপস্থিতিত আইবাকেহে ভাৰত আক্ৰমণৰ অভিযান অব্যাহত ৰাখিছিল। তেওঁ বদৌন জয় কৰি বেনাৰস, চন্দোৱাৰা আৰু কনৌজ পুনৰ দখল কৰে। ১২০২-০৩ খ্ৰীষ্টাব্দত তেওঁ বুণ্ডেলখণ্ডৰ চাণ্ডেলা বংশৰ শাসক পৰমৰ্দি দেৱৰ সামৰিক ৰাজধানী কালিঞ্জাৰ আক্ৰমণ কৰে। চাণ্ডেলাসকলে কঠোৰ যুদ্ধ কৰিলে যদিও কালিঞ্জাৰৰ দুৰ্গ আগ্ৰাসীসকলৰ হাতত পৰিল। ইয়াৰ মাজতে আইবাকৰ সেনাপতি মহম্মদ বিন বখতিয়াৰ খালজীয়ে বংগ আৰু বিহাৰ জয় কৰাৰ বিশদ পৰিকল্পনা কৰিছিল। ৰজা ইন্দ্ৰুমানে যুঁজ নিদিয়াকৈ পলাই যোৱাত বিহাৰৰ ৰাজধানী ওদান্তপুৰী সহজে দখল কৰা হয়। কিন্তু এই প্ৰক্ৰিয়াত বহু বৌদ্ধ মঠ ধ্বংস কৰি সন্ন্যাসী আৰু হিন্দু ব্ৰাহ্মণক হত্যা কৰা হয়।

ইয়াৰ পিছত খালজীয়ে তেওঁৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰে বংগলৈ যিখন সেনা বংশৰ লক্ষ্মনা সেনাৰ শাসনত আছিল। খালজীয়ে এমুঠিমান মানুহ লৈ ৰাজপ্ৰসাদত উপস্থিত হৈ আকস্মিক আক্ৰমণ চলাই চহৰখন আৰু ইয়াৰ জনসাধাৰণৰ ওপৰত বিধ্বংসী ৰূপ ধাৰণ কৰে। ৰজাই কাপুৰুষৰ দৰে কাম কৰিলে আৰু নিজৰ সম্পত্তি এৰি জীৱন ৰক্ষাৰ বাবে পলায়ন কৰি ক্ষন্তেকীয়াকৈ ওলাই আহিল। গোটেই চহৰখন খালজীৰ হাতত পৰিল। কিন্তু তেওঁ সমগ্ৰ বংগক নিজৰ নিয়ন্ত্ৰণলৈ অনাৰ কোনো প্ৰয়াস কৰা নাছিল।

ইয়াৰ পিছত খালজীয়ে হিমালয়ৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি কামৰূপ ৰজাৰ সৈতে তেওঁৰ দুঃসাহসিক অভিযানত সহায় আৰু পথ প্ৰদৰ্শনৰ বাবে চুক্তিবদ্ধ হয়। কিন্তু পদযাত্ৰাৰ সময়ত খালজী আৰু তেওঁৰ লোকসকলে যথেষ্ট ক্ষতিৰ সন্মুখীন হয় আৰু পিছুৱাই যাবলৈ চেষ্টা কৰিলেও কিন্তু তেনে কৰাৰ সময়ত কামৰূপ ৰজাই তেওঁলোকক আক্ৰমণ কৰে। খালজীয়ে কোনোমতে

দেওকোটৰ ওচৰ পাবলৈ সক্ষম হয় আৰু গুৰুতৰ অসুস্থতাৰ বাবে বিচনাত আবদ্ধ হৈ থাকে। ইয়াতেই তেওঁক মৃত্যুশয্যাত হত্যা কৰা হৈছিল।

ইয়াৰ মাজতে মহম্মদ ঘুৰী ১২০৪ খ্ৰীষ্টাব্দত অন্ধখুদত তুৰ্কীৰ সৈতে সংঘাতত লিপ্ত হৈছিল আৰু তাৰ পৰাজয়ৰ অন্ত পৰিছিল। এই পৰাজয়ে মহম্মদ ঘুৰিৰ সুনামত এক মাৰাত্মক আঘাত দিলে। সঁচাকৈয়ে তেওঁক হত্যা কৰা বুলি উৰাবাতৰি ওলাইছিল আৰু ইয়াৰ ফলত খোখাৰসকলে মুলতান আৰু লাহোৰত বিদ্রোহ কৰাৰ সুযোগ পাইছিল। মহম্মদ ঘুৰী ভাৰতলৈ উভতি আহি আইবাকৰ সৈতে শত্রুক (খোখৰ) খেলপথাৰত নমাই আনিলে। বৃহৎ সংখ্যকক বধ কৰি আন কিছুমানক দাস হিচাপে বিক্রী কৰা হৈছিল। ১২০৬ খ্ৰীষ্টাব্দত গাজনীলৈ উভতি যোৱাৰ পথত মহম্মদ ঘুৰীক হত্যা কৰা হয়। তেখেতৰ মৃত্যুৰ পিছতো বেছি দিন থিয় দিব নোৱাৰিলে শংসবাণী বংশ।

মহম্মদ ঘুৰিয়ে নিজকে ৰাষ্ট্রনেতা বুলি প্রমাণ কৰিলে আৰু গাজনীৰ মাহমুদৰ দৰে ধর্মান্ধ শাসক নহয়। তেওঁৰ কূটনৈতিক ক্ষমতাই তেওঁক ভাৰতত মুছলমান সাম্রাজ্য প্রতিষ্ঠা কৰিবলৈ সক্ষম কৰি তুলিছিল। তাৰাইন আৰু নাহৰৱালাত পৰাজয়ৰ পিছতো তেওঁ নিজৰ ৰাজনৈতিক উচ্চাকাংক্ষা এৰি দিয়া নাছিল আৰু তেওঁৰ বিজয়ৰ পূৰ্বৰ যিকোনো বিজয়ৰ তুলনাত এক সুদৃঢ় স্থায়ী ভিত্তি আছিল।

তুৰ্কী বিজয়ে ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক ক্ষেত্রখনত যথেষ্ট প্রভাৱ পেলাইছিল। তুৰ্কী শাসনৰ আদর্শস্বৰূপ ৰাজতন্ত্রৰ কেন্দ্রীভূত ৰূপে ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক দিগন্ত বহল কৰি তুলিছিল। কোনোবা পণ্ডিতে বর্ণনা কৰা আন এটা প্রভাৱ আছিল নগৰ বিপ্লৱ। তুৰ্কী চৰকাৰে জাতিভিত্তিক সামাজিক জীৱনক আঁতৰাই পেলালে আৰু বৰঞ্চ সকলো শ্রেণীৰ সকলো লোককে নতুন চহৰ নির্মাণৰ কামত হাত মিলাবলৈ উৎসাহিত কৰিলে। সামৰিক প্রশাসনেও বহু পৰিৱর্তনৰ মাজেৰে পাৰ হৈছিল। এতিয়া সকলো সামাজিক শ্রেণীৰ বাবে নিযুক্তি মুকলি কৰি দিয়া হ'ল। সেনাবাহিনীসমূহক কেন্দ্রীয়ভাৱে দৰমহা আৰু প্রশাসন কৰিব লাগিছিল। পদাতিক সৈনিকসকলৰ ঠাইত ঘোঁৰাত উঠি বিজুলী বা ছাৱাৰন-ই-মুকাটালাক নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। একেদৰে শুল্ক নিয়ম, মুদ্রা বিতৰণ, আইনী ব্যৱস্থা আৰু ভাষাত একাকাৰীতা অনাত বিজয়ৰ ডাঙৰ প্রভাৱ পৰিছিল।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

৭) তৰাইনৰ দ্বিতীয় যুদ্ধ কেতিয়া হৈছিল ?

.....

৮) ইন্দ্রুমান কোন আছিল ?

.....

৯) কালিঞ্জাৰ দুৰ্গলৈ যোৱা আইবাকক প্ৰতিহত কৰা চাণ্ডেলা শাসকৰ নাম লিখা ?

.....

১০) কোন চনত মহম্মদ ঘুৰীক হত্যা কৰা হৈছিল ?

.....

১০.৬ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টোৰ মাজেৰে যোৱাৰ পিছত আপুনি জানিব পাৰিছে যে–

- আৰবসকলে ছিণ্ডৰ ধন-সম্পত্তি লুণ্ঠনৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্যেৰে আক্ৰমণ কৰিছিল আৰু ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক জীৱনত কোনো স্থায়ী চিন ৰাখিব পৰা নাছিল।
- ভাৰতৰ বিৰুদ্ধে ১৭টা অভিযানৰ নেতৃত্ব দিয়া মাহমুদৰ ৰাজত্বকালত গাজনাৰী বংশই অগ্ৰগতি লাভ কৰে। কিন্তু এই অভিযানসমূহ ধনৰ লোভৰ লগতে ধৰ্মীয় উদ্দেশ্যৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হৈছিল।
- শ্বানছবানী বংশৰ অধীনত মহম্মদ ঘুৰিৰ শাসনকালতহে মুছলমান সাম্ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠাক এক নিৰ্দিষ্ট ৰূপ দিছিল। মহম্মদ ঘুৰীয়ে এজন বিজয়ী আৰু এজন সক্ষম ৰাষ্ট্ৰনেতা হিচাপে আত্মপ্ৰকাশ কৰিছিল।
- এই প্ৰাথমিক মুছলমান আগ্ৰাসনে দিল্লী চুলতানীৰ উত্থানৰ বাট প্ৰস্তুত কৰি ভাৰতৰ ইতিহাসত এক নতুন যুগৰ সূচনা কৰিছিল।

১০.৭ অধিক জানিবলৈ

1) Mahajan, V.D. (Reprint 2007): *History of Medieval India*. New Delhi, India: S. Chand & Company Limited.

2) Maiti, Provatansu and Kumar Saha, Prabhat. (2000). *Medieval India (1206 AD-1707 AD).* Calcutta, India: Sreedhar Publishers.

3) Majumdar, RC., Raychaudhuri, HC. and Datta, K. (2007). *An Advanced History of India.* Delhi, India: Macmillan.

১০.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

প্রশ্ন নং ১ৰ উত্তৰঃ আল হাজ্জাজ আছিল ইৰাকৰ গৱর্ণৰ যিয়ে সিন্ধৰ বিৰুদ্ধে অভিযান চলাবলৈ নির্দেশ দিছিল

প্রশ্ন নং ২ৰ উত্তৰ : ৰাণী ৰাণী বাই

প্রশ্ন নং ৩ৰ উত্তৰ : ব্রহ্ম সিদ্ধান্ত আৰু কণ্ড খাণ্ডক

প্রশ্ন নং ৪ৰ উত্তৰ: আলাপটাগিন

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ : জয় পাল

প্রশ্ন নং ৬ৰ উত্তৰ : ফিৰদৌছি

প্রশ্ন নং ৭ৰ উত্তৰ: ১১৯২ খ্রীষ্টাব্দ।

প্রশ্ন নং ৮ৰ উত্তৰঃ কুতুবুদ্দিন আইবাকে বিহাৰত আক্রমণ কৰাৰ সময়ত ইন্দ্রুমান বিহাৰৰ শাসক আছিল

প্রশ্ন নং ৯ৰ উত্তৰঃ পৰমর্দি দেৱ

প্রশ্ন নং ১০ৰ উত্তৰ: ১২০৬ খ্রীষ্টাব্দ।

১০.৯ আর্হি প্রশ্ন

(ক) অতি চুটি প্রশ্ন (৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ):

প্রশ্ন ১। গাজনাৱী বংশৰ শেষ শাসক কোন আছিল?

প্রশ্ন ২। দাহিৰ কোন আছিল?

প্রশ্ন ৩। মাহমুদে কাৰ বিৰুদ্ধে তেওঁৰ শেষ অভিযানৰ নেতৃত্ব দিছিল?

প্রশ্ন ৪। "ছাৱাৰন -ই-মুকাতলা" শব্দটোৰ দ্বাৰা আপুনি কি বুজি পায়?

প্রশ্ন ৫। ১১৯১ খ্রীষ্টাব্দত তাৰাইনৰ যুদ্ধত মহম্মদ ঘুৰীৰ লগত কোনে যুঁজিছিল?

(খ) চুটি প্রশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ):

প্রশ্ন ১। আৰবসকলে সিন্ধ আক্রমণৰ আঁৰৰ মূল উদ্দেশ্য কি আছিল?

প্রশ্ন ২। মাহমুদৰ বিখ্যাত অভিযানৰ কথা উল্লেখ কৰক?

প্রশ্ন ৩। ৰাষ্ট্রপতি হিচাপে মাহমুদ কিয় ব্যর্থ হ'ল বুলি আপুনি ভাবে?

প্রশ্ন ৪। কিয় ভাৰতৰ ইতিহাসৰ টার্নিং পইণ্ট হৈ পৰিল তাৰাইনৰ দ্বিতীয়খন যুদ্ধ?

প্রশ্ন ৫। ভাৰতত তুর্কো-আফগান আগ্রাসনৰ প্রাকক্ষণত ভাৰতৰ অৱস্থা কি আছিল?

(গ) দীঘলীয়া প্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ):

প্রশ্ন ১। ভাৰতৰ আদিম মুছলমান আগ্রাসনৰ বিষয়ে বিতংভাৱে বর্ণনা কৰা।

প্রশ্ন ২। ভাৰতত তুর্কো-আফগান আগ্রাসনৰ প্রভাৱৰ বিষয়ে বিতংভাৱে ব্যাখ্যা কৰা।

প্রশ্ন ৩। ভাৰতত মুছলমান সাম্রাজ্য গঢ়াত মহম্মদ ঘুৰিৰ কৃতিত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।

□ □ □ □

অধ্যায় ১১: দিল্লী চুলতানিতৰ প্ৰশাসন

অধ্যায় গাঁথনি

১১.১ উদ্দেশ্য

১১.২ পাতনি

১১.৩ কেন্দ্ৰীয় প্ৰশাসন

১১.৪ প্ৰাদেশিক প্ৰশাসন

১১.৫ ভূমি ৰাজহ ব্যৱস্থা

১১.৬ আইন আৰু শৃংখলা প্ৰশাসন

- আৰ্মি
- ন্যায়পালিকাৰ ব্যৱস্থা

১১.৭ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১১.৮ অধিক জানিবলৈ

১১.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১১.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত আপুনি নিম্নোক্ত বিষয়সমূহ কৰিব পাৰিব:

- দিল্লী চুলতানৰ অধীনত কাম কৰা প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰা,
- বিভিন্ন বিভাগৰ অধীনত মন্ত্ৰীসকলৰ দায়িত্ব আৰু কৰ্তব্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা, আৰু
- চুলতানীয় যুগত প্ৰশাসনিক গাঁথনি আৰু কাৰ্য্যকলাপৰ ওপৰত ইছলামৰ প্ৰভাৱৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে

১১.২ পাতনি

দিল্লী চুলতানসকলে আৰম্ভ কৰা প্ৰশাসন পূৰ্বৰ প্ৰশাসনতকৈ একেবাৰে পৃথক আছিল। কিয়নো ই বিশ্বৰ সাধাৰণ ইছলামিক প্ৰশাসনৰ নীতিৰ দ্বাৰা বহুলাংশে প্ৰভাৱিত হৈছিল। একে সময়তে ভাৰতত চুলতানসকলে সদায় ভাৰতীয় জনসাধাৰণৰ ওপৰত নিজৰ শাসন পদ্ধতি জাপি দিবলৈ চেষ্টা কৰা নাছিল। বহু সময়ত তেওঁলোকে খিলঞ্জীয়া লোকসকলক নিজৰ আইন ধৰি ৰাখিবলৈ

অনুমতি দিছিল। এই অধ্যায়ত আপুনি দিল্লী চুলতানিতৰ অধীনত কেন্দ্রীয়, প্রাদেশিক, ৰাজহ, সামৰিক, ন্যায়পালিকা আদি প্রশাসনৰ বিভিন্ন শাখাৰ উল্লেখ থাকিব।

দিল্লী চুলতানীৰ প্রশাসনিক ব্যৱস্থাটো ইকটা ব্যৱস্থাৰ চাৰিওফালে ঘূৰি আছিল। তদুপৰি দিল্লী চুলতানীৰ অধীনত থকা বিভিন্ন শাসক বংশ এছিয়াৰ বিভিন্ন স্থানৰ পৰা বিভিন্ন সময়ত ভাৰতলৈ আহিছিল। দিল্লী চুলতানসকলে স্বাভাৱিকতে কো�ৰানৰ শিক্ষাৰ ওপৰত নিজৰ প্রশাসনৰ ভিত্তি স্থাপন কৰিছিল।

জানি লোৱা ভাল

ইকতা: ইকতাৰ আক্ষৰিক অর্থ হৈছে "অংশ"। ৰাষ্ট্রৰ সেৱাৰ পৰিৱর্তে সম্ভ্রান্ত লোকসকলক নিযুক্ত কৰা মাটি বা ৰাজহ আছিল।

১১.৩ কেন্দ্রীয় প্রশাসন

ভাৰতত দিল্লী চুলতানৰ অধীনত চুলতানসকল তেওঁলোকৰ চৰকাৰৰ মুৰব্বী আছিল। ইয়াতো নির্বাচনৰ ৰূপবোৰ বর্তাই ৰখা হৈছিল। এজন ব্যক্তিয়ে চুলতান হ'বলৈ দিল্লীৰ সম্ভ্রান্ত আৰু প্রভাৱশালী ফকীহৰ সন্মতি লাভ কৰিব লাগিছিল। ভাৰতত চুলতানৰ পদ বংশগত নাছিল। নির্বাচিত পদ আছিল। অৱশ্যে প্রথমে মৃত চুলতানৰ জ্যেষ্ঠ পুত্রক প্রাধান্য দিয়া হৈছিল। তদুপৰি কিছুমান বিশেষ পৰিস্থিতিত এজন চুলতানক পদচ্যুত কৰিব পৰা যায়। তাৰ কাৰণ এইবোৰ আছিল-

- যদি কোনো চুলতানে নিজৰ আস্থা পালন কৰাত ব্যর্থ হয়, তেন্তে
- যদি কোনো চুলতানে বিচাৰ ক্ষমতা হেৰুৱাই পেলায়, আৰু...
- যদি কোনো চুলতানে নিজৰ শাৰীৰিক ক্ষমতা হেৰুৱাই পেলায়।

চুলতানৰ কর্তব্যঃ দিল্লী চুলতানসকলে খলিফাসকলৰ সৈতে নিজৰ প্রশাসনৰ আর্হি তৈয়াৰ কৰিছিল। গতিকে, তেওঁলোকে সেইবোৰ কাম কৰিব লাগিছিল যিবোৰ খলিফাই তেওঁৰ খিলাফতত কৰিছিল। ভাৰতত চুলতানসকলৰ কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ কর্তব্য তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

- ইছলামৰ নীতি ৰক্ষা কৰা
- ইছলামৰ ভূখণ্ড ৰক্ষা কৰা
- তেওঁৰ প্রজাৰ মাজত বিবাদ নিষ্পত্তি কৰা

- অপৰাধমূলক আইন বলবৎ কৰা
- মুছলমান ভূখণ্ডৰ সীমা শক্তিশালী কৰা
- ইছলামৰ শত্রুৰ বিৰুদ্ধে পবিত্র যুদ্ধ চলোৱা
- কৰ সংগ্রহ কৰিবলৈ।

জানি লোৱা ভাল

খলিফাসকল: ইছলামিক বিশ্বৰ নেতাই বহন কৰা উপাধি। প্রথম খলিফা আছিল আবু বকৰ যিয়ে ৬৩২ চনত মহম্মদৰ উত্তৰাধিকাৰী হিচাপে কার্যনির্বাহ কৰিছিল।১৫১৭ চনত যেতিয়া অট্টোমানসকলে আব্বাছিদসকলৰ শাসন উৎখাত কৰিছিল, তেতিয়া ১৯২২ চনলৈকে এই উপাধি পূর্বৰজনে বহন কৰিছিল আৰু তাৰ পিছত ১৯২৪ চনত ইয়াক বিলুপ্ত কৰা হৈছিল।

মন্ত্রীসকলঃ:

অসামৰিক প্রশাসন- ৰাজিৰ: দিল্লী চুলতানত্বৰ অধীনত চুলতান তেওঁৰ চৰকাৰৰ মুৰব্বী আছিল। তেওঁক সহায় কৰিছিল বিভিন্ন পদবী আৰু মর্যাদাৰ কেইবাজনো মন্ত্রীয়ে। অসামৰিক প্রশাসনৰ মুৰব্বীজন ৰাজিৰ নামেৰে পৰিচিত আছিল। তেওঁৰ বিভাগটো দিৱান-ই-উইজাৰত নামেৰে পৰিচিত আছিল। ৰাজিৰে মূল দুটা কর্তব্য পালন কৰিবলগীয়া হৈছিল। প্রথমতে তেওঁ মুখ্য কার্যালয়ৰ কেন্দ্রীয় বিত্ত বিষয়া আছিল। গতিকে, ৰাজহ সংগ্রহ তেওঁৰ মূল দায়িত্ব আছিল.. তদুপৰি তেওঁ বিভিন্ন ব্যয় নিয়ন্ত্রণ কৰিছিল। তেওঁৰ অধীনস্থ বিষয়াসকলে বিভিন্ন চৰকাৰী বিভাগৰ একাউণ্ট তুলনা, পৰীক্ষা আৰু পাছ কৰিছিল। দ্বিতীয়তে, ৰাজিৰে মুখ্য কার্যালয়ৰ অন্যান্য কার্যালয়ৰ কাম-কাজৰ তদাৰক কৰিব লাগিছিল। তেওঁ বিভিন্ন বিভাগত চৰকাৰী কর্মচাৰীক নিযুক্তি দিছিল। ইয়াৰ বাহিৰেও ৰাজিৰে কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ বিবিধ কাম কৰিব লগা হৈছিল। তাৰে কিছুমান আছিল-

- ৰাজিৰে সামৰিক বিভাগৰ সকলো প্রয়োজনীয়তা পূৰণ কৰিব লাগিছিল। তেওঁৰ কার্যালয়ে সকলো সামৰিক হিচাপ ৰাখিছিল, বিষয়াসকলৰ মাজত দৰমহা বিতৰণ কৰিছিল আৰু মাটিৰ নিযুক্তি আবণ্টন দিছিল।
- ৰাজিৰৰ কার্যালয়ে পণ্ডিত আৰু বিদ্বান লোকক ষ্টাইপেণ্ড দিছিল।
- ৰাজিৰৰ কার্যালয়ে দুখীয়া আৰু আর্তজনৰ মাজত ধন বিতৰণ কৰিছিল।

সহকাৰী বিষয়া: বিভিন্ন প্রকৃতিৰ বহু গুৰুত্বপূর্ণ দায়িত্ব কান্ধত ল'বলৈ হ'লে ৰাজিৰে আন দুই এজন গুৰুত্বপূর্ণ বিষয়াৰ সহায় ল'বলগীয়া হৈছিল। ৰাজিৰৰ মুখ্য সহায়ক নৈব ৰাজিৰ নামেৰে জনাজাত আছিল। কাযতে আছিল মুনছিফ-ই-মুমালিক। প্রথম অৱস্থাত তেওঁৰ কর্তব্য আছিল

বিভিন্ন বিভাগৰ পৰা পোৱা হিচাপ আৰু ব্যয়ৰ প্ৰৰেশ। কিন্তু ফিৰুজ শ্বাহ তুগলাকে (১৩৫১-১৩৮৮ খ্ৰীষ্টাব্দ) তেওঁক খৰচ লিপিবদ্ধ কৰাৰ কৰ্তব্যৰ পৰা মুকলি কৰি দিলে। মুনছিফ-ই-মুমালিকক, আকৌ, এজন নাজিৰে সহায় কৰিছিল। তেওঁ ৰাজহ সংগ্ৰহৰ তদাৰক কৰিছিল আৰু স্থানীয় ৰাজহৰ অডিট কৰিছিল। মুছৌফী-ই-মুমালিক নামেৰে পৰিচিত আন এজন বিষয়াই মুছৰিফৰ কাৰ্যালয়ৰ হিচাপ পৰীক্ষা কৰিছিল। ফিৰুজ শ্বাহে তেওঁক বিভিন্ন বিভাগৰ ব্যয়ৰ সৈতে মোকাবিলা কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়ে।

বিভিন্ন মন্ত্ৰালয়ঃ দিৱান-ই-উইজৰাটৰ কাৰ্যালয়ৰ বাহিৰেও আৰু তিনিটা মূল মন্ত্ৰালয় আছিল। তলত এই মন্ত্ৰালয়সমূহ আৰু ইয়াৰ কাৰ্য্যসমূহ উল্লেখ কৰা হ'ল।

I. **দিৱান-ই-ৰিছালাত:** ইয়াৰ নেতৃত্বত আছিল চদৰ-উছ-ছুদুৰ নামেৰে পৰিচিত এজন মন্ত্ৰী। এই মন্ত্ৰালয়ে ধৰ্মীয় বিষয়, ধৰ্মপৰায়ণ ভেটি, ধৰ্মপৰায়ণ পুৰুষক ষ্টাইপেণ্ড আদিৰ সৈতে জড়িত আছিল।চদৰ-উছ চুদুৰসকলো কাজী -ই-মুমালিক আছিল আৰু ন্যায় বিভাগ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিছিল ।

II. **দিৱান-ই-আৰ্জঃ** এই বিভাগৰ মন্ত্ৰীজন আৰিজ-ই-মুমালিক নামেৰে পৰিচিত আছিল। তেওঁ সামৰিক বিভাগৰ মহানিয়ন্ত্ৰক আৰু মহাপৰিদৰ্শক আছিল।

III. **দিৱান-ই-ইনছা:** এই মন্ত্ৰালয়ে সকলো ধৰণৰ আনুষ্ঠানিক আৰু গোপনীয় চিঠিপত্ৰৰ কাম-কাজ কৰিছিল। এই বিভাগৰ মন্ত্ৰীজন ডাবীৰ-ই-খাছ নামেৰে পৰিচিত আছিল।

চুলতান ৰাজ্যৰ আন এজন গুৰুত্বপূৰ্ণ মন্ত্ৰী আছিল **বাৰিদ-ই-মুমালিক।** তেওঁ আছিল ৰাজ্যিক সংবাদ সংস্থাৰ মুৰব্বী। তেওঁ ৰাজ্যৰ সকলো গুৰুত্বপূৰ্ণ ঘটনাৰ তথ্য সংগ্ৰহ কৰিব লগা হৈছিল।

জানি লোৱা ভাল

দিল্লী চুলতানীৰ অধীনত দিৱান-ই-ৱিজাৰাট, দিৱান-ই-ৰিছালাত,দিৱান-ই-আৰ্জ আৰু দিৱান-ই-ইনছাৰ মন্ত্ৰালয় আছিল মূল শক্তি। প্ৰায়ে প্ৰশাসনৰ চাৰিটা স্তম্ভৰ লগত তুলনা কৰা হৈছিল ।

মন্ত্ৰীসকলৰ মৰ্যাদাঃ আপুনি জানে যে দিল্লীৰ চুলতানসকল নিৰ্বাচিত হৈছিল। কিন্তু, তেওঁলোকে প্ৰচণ্ড প্ৰশাসনিক ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্ব লাভ কৰিছিল। কোনো ব্যক্তিয়ে, আনকি মন্ত্ৰীসকলেও তেওঁৰ ইচ্ছাক লৈ প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰিব নোৱাৰিলে যদিহে ই শ্বৰীয়ত বা ইছলামিক আইনৰ বিৰুদ্ধে নাযায়। দিল্লী চুলতানসকলৰ মন্ত্ৰীসকল আন কোনো বিষয়াৰ দৰে তেওঁলোকৰ চাকৰৰ দৰে আছিল। মন্ত্ৰীসকলে নিজৰ নিজৰ বিভাগৰ মুৰব্বী হিচাপেহে নিজৰ ক্ষমতা উপভোগ কৰিছিল। যদিও তেওঁলোক নিজৰ নিজৰ ক্ষেত্ৰৰ বিশেষজ্ঞ আছিল তথাপিও তেওঁলোকে

কোনো স্বায়ত্তশাসন লাভ কৰা নাছিল। তেওঁলোকে নিজৰ চুলতানসকলৰ ইচ্ছা পালন কৰিছিল।

চুলতানসকলৰ ঘৰুৱা বিষয়া: ব্যক্তিগত বিষয়া, চুলতানৰ দেহৰক্ষী, ব্যক্তিগত পৰিচাৰক আদিক এটা ৰাকিল-ই-দাৰৰ তলত ৰখা হৈছিল। তেওঁ এনে বিষয়াৰ দৰমহা আৰু ভাট্টা প্রদানৰ তদাৰক কৰিছিল। আমিৰ-ই-হাজিব নামৰ আন এজন বিষয়াই আদালতত আনুষ্ঠানিক কাম-কাজৰ তদাৰক কৰিছিল। ৰাজগৃহতো পৰম্পৰাগতভাৱে ত্রিশটা ছয়কৰ্খানা আছিল। তেওঁলোকৰ মূল কাম আছিল আদালত আৰু সেনাবাহিনীৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে সামগ্রী উৎপাদন কৰা। এই কার্খানাসমূহৰ বিভিন্ন কাম-কাজ চোৱা-চিতা কৰিবলৈ বিভিন্ন বিষয়া নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। তেনে বিষয়াৰ ভিতৰত এজন আছিল খুৱবেক। তেওঁ সেনাবাহিনীৰ বাবে ঘোঁৰাৰ প্রজননৰ তদাৰক কৰিছিল।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

১/ ডাবীৰ-ই-খাছ নামেৰে কাক জনা গৈছিল?

.....

২/ ৰাজিৰৰ মুখ্য সহায়ক কোন আছিল?

.....

৩) মোগল প্রশাসনৰ চাৰিটা স্তম্ভৰ নাম লিখা।

.....

৪/ সেনাবাহিনীৰ বাবে ঘোঁৰাৰ প্রজনন কোনে তদাৰক কৰিছিল?

.....

১১.৪ প্রাদেশিক প্রশাসন

দিল্লী চুলতানসকলৰ সাম্রাজ্য বহু প্রদেশত বিভক্ত হৈছিল। ইয়াৰ উপৰিও বহু উপনৈ ৰাজ্যও অন্তর্ভুক্ত আছিল। যেতিয়ালৈকে এই উপনৈ ৰাষ্ট্রসমূহে চুলতানসকলৰ নীতিৰ বিৰুদ্ধে

একো নকৰিলে, তেতিয়ালৈকে তেওঁলোকক নিজৰ কাম-কাজ নিজে পৰিচালনা কৰিবলৈ দিয়া হ'ল। এই উপনৈ ৰাজ্যসমূহৰ শাসকসকলৰ কর্তব্য চুলতানসকলে স্পষ্টভাৱে নির্ধাৰণ কৰিছিল। এইবোৰ আছিল-

- সাম্ৰাজ্যবাদী বিষয়াসকলক সুৰক্ষা দিবলৈ,
- মুছলমান বাসিন্দাসকলক সুৰক্ষা দিবলৈ, আৰু...
- প্ৰজাবোৰক ভাল প্ৰশাসন দিবলৈ

ৰাজ্যপাল আৰু তেওঁলোকৰ ক্ষমতাঃ দিল্লী চুলতানৰ অধীনত দুবিধ প্ৰদেশ আছিল। তেওঁলোকৰ কিছুমানে সীমিত ক্ষমতা আৰু আন কিছুমানে কার্যতঃ সীমাহীন ক্ষমতা ভোগ কৰিছিল। প্ৰতিখন প্ৰদেশত এজন ৰাজ্যপালৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হৈছিল। ৰাজ্যপালসকলক চুলতানসকলে নিযুক্তি দিছিল। বংগ আছিল সাম্ৰাজ্যৰ আটাইতকৈ দূৰৈৰ প্ৰদেশ। সেই সময়ত যোগাযোগ আৰু যাতায়তৰ ব্যৱস্থাও আজিৰ দৰে নাছিল। সঁচাকৈয়ে দিল্লীৰ পৰা বংগৰ ৰাজ্যপালৰ প্ৰতিটো কার্যকলাপ নিয়ন্ত্ৰণ কৰাটো অতি কঠিন আছিল। গতিকে, বংগৰ ৰাজ্যপালসকলে সীমাহীন ক্ষমতা ভোগ কৰিছিল। তেওঁলোক ঠিক অর্ধস্বাধীন শাসকৰ দৰেই আছিল। চুলতানসকলক নিয়মীয়াকৈ শ্ৰদ্ধাঞ্জলি জনোৱাৰ লগতে প্ৰজাসকলক সু-প্ৰশাসনৰ ব্যৱস্থা কৰিব লগা হৈছিল। যেতিয়ালৈকে তেওঁলোকে এইবোৰ সন্তুষ্ট কৰিছিল, তেতিয়ালৈকে চুলতানসকলে তেওঁলোকৰ প্ৰশাসনত হস্তক্ষেপ কৰা নাছিল। সেই সময়ত শ্ৰদ্ধাঞ্জলি সাধাৰণতে বংগৰ পৰা অহা হাতীৰ ৰূপত আছিল।

দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ প্ৰদেশসমূহে সীমিত ক্ষমতা লাভ কৰিছিল। সাম্ৰাজ্যৰ অধিকাংশ প্ৰদেশ এই শ্ৰেণীৰ অন্তর্গত আছিল। ইয়াত ৰাজ্যপালসকল চুলতানসকলৰ সম্পূৰ্ণ নিয়ন্ত্ৰণত আছিল। তেওঁলোকৰ ক্ষমতা স্পষ্টভাৱে নির্ধাৰণ কৰা হৈছিল। তেওঁলোকৰ কর্তৃত্ব নিয়ন্ত্ৰণৰ বাবে কিছুমান নির্দিষ্ট ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল।

প্ৰথমতে, তেওঁলোকে সকলো বিভাগৰ আন কিছুমান কার্যবাহী বিষয়াৰ সহায়তহে কাম কৰিব লাগিছিল। এইবোৰ কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ ক্ষেত্ৰতো একেই আছিল। এনে বিষয়া নিযুক্তিৰ ক্ষেত্ৰত চুলতানসকলৰ সকলো কথা আছিল। দ্বিতীয়তে, কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰসমূহৰ মন্ত্ৰীসকলৰ ৰাজ্যসমূহৰ একেবোৰ বিভাগৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ আছিল। তৃতীয়তে, যদিও প্ৰতিখন প্ৰদেশৰ নিজাকৈ সেনাবাহিনী আছিল কিন্তু ৰাজ্যপালসকলৰ ইয়াৰ ওপৰত কোনো প্ৰত্যক্ষ নিয়ন্ত্ৰণ নাছিল। প্ৰাদেশিক সেনাবাহিনীক আৰিজ নামৰ স্থানীয় বিষয়াৰ অধীনত ৰখা হৈছিল। স্থানীয় ৰাজ্যপালসকলৰ ওচৰত নহয় আৰিজ-ই-মুমালিক নামৰ এজন বিষয়াৰ ওচৰত তেওঁলোকৰ

দায়িত্ব আছিল। তেওঁ আছিল কেন্দ্রীয় চৰকাৰৰ এজন বিষয়া। গতিকে, চুলতানসকলৰ হাতত প্রাদেশিক ৰাজ্যপালসকলৰ ক্ষমতা নিয়ন্ত্রণৰ বহু উপায় আছিল।

প্রদেশসমূহৰ বিভাজন: ভাল প্রশাসনৰ বাবে প্রতিখন প্রদেশক শিকত বিভক্ত কৰা হৈছিল। এইবোৰক শিকদাৰৰ অধীনত ৰখা হৈছিল। কিন্তু সময়ে সময়ে চুলতানসকলৰ সুবিধা লৈ বহু প্রদেশত প্রাদেশিক বংশৰ বৃদ্ধি হ'ল। তাৰ পিছত শিকসকলে সৰকাৰ হিচাপে ওলাই আহিল। তাৰ পিছত প্রতিটো চৰকাৰক অনেক পৰগনাত ভাগ কৰা হ'ল। চৰকাৰসমূহে কৃষকৰ সৈতে কেৱল পৰগনাৰ জৰিয়তেহে প্রত্যক্ষ সম্পর্ক বজাই ৰাখিছিল। এটা পৰগনাৰ মূল বিষয়া আছিল এজন আমিল, যাক পিছলৈ শিকদাৰ বুলি কোৱা হৈছিল; এজন মুশ্বৰীফ বা আমিন যাক মুনছিফ বুলিও কোৱা হৈছিল, এজন কোষাধ্যক্ষ, দুজন কার্কুন আৰু এজন কানুংগো। এই বিষয়াসকলে তলত উল্লেখ কৰা কর্তব্যসমূহ পালন কৰিছিল-

আমিল: তেওঁ পৰগনা প্রশাসনৰ মুৰব্বী আছিল।

মুশ্বৰীফ : তেওঁ আছিল মুখ্য মূল্যায়ন বিষয়া।

কোষাধ্যক্ষ : তেওঁ ৰাজহ সংগ্রাহক আছিল।

কার্কুনসকল: তেওঁলোক আছিল পৰগণাৰ পঞ্জীয়ক।

কানুংগো: তেওঁলোকে নিজৰ প্রদেশত উৎপাদিত সামগ্রীৰ পূর্বৰ অভিলেখ বজাই ৰাখিছিল।

জানি লোৱা ভাল

এখন প্রদেশৰ প্রশাসনৰ আটাইতকৈ সৰু একক আছিল এখন গাঁও। গতিকে প্রদেশসমূহৰ বিষয়াসকলৰ বাহিৰেও চৌধুৰীসকলক নিযুক্তি দিয়া হ'ল। কৃষকসকলৰ অৱস্থা আৰু প্রয়োজনীয়তাৰ বিষয়ে প্রায়ে প্রশাসনক অৱগত কৰিছিল। গাঁৱৰ একাউণ্টেণ্টজনক পাটোৱাৰী বুলি জনা গৈছিল। গাঁৱৰ উৎপাদিত সামগ্রী, খেতি আৰু ৰাজ্যৰ চাহিদাৰ ৰেকর্ড তেওঁ কৰ হিচাপে ৰাখিছিল।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

৫) বংগৰ পৰা দিল্লী চুলতানলৈ প্রেৰণ কৰা কৰৰ ৰূপ কি আছিল?

.....

৬/ কার্কুনসকল কোন আছিল ?

.....

৭/ শ্বিক বুলিলে কি বুজোৱা হয় ?

.....

১১.৫ ভূমি ৰাজহ ব্যৱস্থা

দিল্লী চুলতানসকলৰ সর্বোচ্চ অগ্রাধিকাৰ আছিল সু-প্রশাসন। ভাল অর্থনীতি অবিহনে এটা ভাল প্রশাসন অসম্ভৱ। দিল্লী চুলতানীৰ অধীনত সেয়েহে ৰাজ্যখনৰ আর্থিক সম্পদৰ বিষয়ে স্পষ্টকৈ সংজ্ঞায়িত কৰা হৈছিল। ৰাজ্যৰ আয়ৰ মূল উৎস আছিল কৃষি। কৃষি উৎপাদিত সামগ্রীৰ মূল্যায়নৰ দুটা ভিন্ন পদ্ধতি আছিল। এটা আছিল বিনিময় কৰা; আনটো আছিল মূল্যায়ন বা জোখ-মাখ। মূল্যায়ন ব্যৱস্থাটো এনে এক ব্যৱস্থাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কৰা হৈছিল যাৰ অধীনত প্রতিটো মহকুমাৰ গড় উৎপাদন গণনা কৰা হৈছিল। তাৰ পিছত, এটা এলেকাৰ সম্ভাব্য উৎপাদন গণনা কৰা হৈছিল। তাৰ পিছত অনুমান কৰা হৈছিল যে এজন ব্যক্তিগত কৃষকে কিমান উৎপাদন কৰিব। আলা-উদ্দিন-খালজী (১২৯৬-১৩১৬ খ্রীষ্টাব্দ)ৰ আগতে দিল্লী চুলতানসকলে মুঠ উৎপাদিত সামগ্রীৰ এক পঞ্চমাংশ ৰাজ্যিক অংশ হিচাপে দাবী কৰিছিল। আলাউদ-দিন-খালজীয়ে ইয়াক এজন কৃষকৰ মুঠ উৎপাদনৰ আধালৈ বৃদ্ধি কৰিলে। কিন্তু তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছত পুনৰ ৰাজ্যৰ অংশ পঞ্চমাংশলৈ হ্রাস পায়। পিছলৈ মহম্মদ-বিন-তুহগলাকে (১৩২৫-১৩৫১ খ্রীষ্টাব্দ) অধিক উর্বৰ গংগা দোয়াব অঞ্চলত ৰাজ্যৰ অংশীদাৰিত্ব দ্রুতগতিত বৃদ্ধি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে।

ভূমি ৰাজহৰ বাহিৰেও দিল্লী চুলতানসকলৰ আয়ৰ অন্যান্য উৎস আছিল

- বিদেশী সামগ্রীৰ ওপৰত আমদানি শুল্ক
- যুদ্ধৰ লুটপাতত ৰাষ্ট্রৰ অংশীদাৰিত্ব
- প্রাক-মুছলমান মুদ্রাৰে খনি আৰু ধন-সম্পত্তিৰ ওপৰত কৰ

আমদানি শুল্ক সংগ্রহ কৰা হৈছিল দুইৰ পৰা ডেৰ শতাংশৰ পৰা দহ শতাংশৰ ভিতৰত। যুদ্ধৰ ৰাজ্যিক লুটপাত আৰু খনিৰ ওপৰত কৰ বিশ শতাংশ নির্ধাৰণ কৰা হৈছিল।

এই কৰসমূহৰ বাহিৰেও মুছলমান আৰু হিন্দুসকলৰ ওপৰত পৃথকে পৃথকে দুটা ভিন্ন কৰ আৰোপ কৰা হৈছিল। মুছলমান প্ৰজাসকলে জাকাত নামৰ কৰ দিব লগা হৈছিল। আনহাতে,হিন্দুসকলৰ ওপৰত কেপিটেশ্যন টেক্স আৰোপ কৰা হৈছিল। তাৰ নাম আছিল জিজিয়া। কৰদাতাৰ ধন-সম্পত্তিৰ ওপৰত ইয়াৰ ভিন্নতা আছিল। বছৰি দহ, বিশ বা চল্লিশটা টাংকাৰ হাৰত আৰোপ কৰা হৈছিল। আপোনালোকক ইতিমধ্যে কোৱা হৈছে যে দিল্লী চুলতানসকলে অমুছলমানক ইবাদতৰ অধিকাৰ প্ৰদান কৰিছিল। এতিয়া, আপুনি হয়তো ভাবিব, যদি তেনেকুৱাই আছিল, তেন্তে জিজিয়া কেৱল হিন্দুৰ ওপৰত জাপি দিয়া হ'ল কিয়? কাৰণটো হ'ল, দিল্লী চুলতানীৰ অধীনত তাত্ত্বিকভাৱে সকলো মুছলমানৰ বাবে সামৰিক সেৱা বাধ্যতামূলক আছিল। কিন্তু, হিন্দুসকলৰ বাবে ই কেৱল স্বেচ্ছামূলক আছিল। সামৰিক সেৱাৰ পৰিৱৰ্তে জিজিয়াৰ বিৰুদ্ধে অভিযোগ উত্থাপন কৰা হৈছিল। গতিকে, হিন্দুৰ ওপৰত জাপি দিয়া হ'ল কিন্তু মুছলমানসকলৰ জিজিয়া দিয়াৰ কোনো প্ৰশ্ন নাছিল।

জানি লোৱা ভাল

হিন্দুৰ সকলো শ্ৰেণীৰ ওপৰত জিজিয়া জাপি দিয়া হোৱা নাছিল। জিজিয়াক দৰমহা দিয়াৰ পৰা তলত দিয়া ধাৰাক ৰেহাই দিয়া হৈছিল - মহিলা, শিশু, চৰকাৰী চাকৰ, সন্ন্যাসী আৰু পুৰোহিত যিয়ে জীৱিকাৰ বাবে উপাৰ্জন নকৰে, মূৰ্খ বুঢ়া, পংগু, অন্ধ আৰু দুখীয়া।

১১.৬ আইন আৰু শৃংখলা প্ৰশাসন

- **আৰ্মি**

  দিল্লী চুলতানসকলে শক্তিশালী সেনাবাহিনীৰ বিশদ ব্যৱস্থা কৰিছিল। সেনাবাহিনীৰ নেতৃত্বত আছিল চুলতান। অৱশ্যে সেনাবাহিনীৰ জেনেৰেলজন আৰিজ-ই-মুমালিক নামেৰে পৰিচিত আছিল। তেওঁৰ কৰ্তব্য আছিল বাহিনীৰ শক্তি আৰু দক্ষতা অব্যাহত ৰখা। লগতে তেওঁ সা-সৰঞ্জাম, ঘোঁৰা আৰু ৰেচন যোগান ধৰিব লগা হৈছিল। তেওঁ প্ৰতিজন সৈনিকৰ বৰ্ণনাত্মক ৰোলখন বজাই ৰাখিব লাগিছিল। সীমান্তত সেনাক পোষ্ট কৰা হৈছিল। য'ৰ পৰা তেওঁলোকৰ বাবে সহজে স্থানান্তৰিত হ'ব পাৰে, আভ্যন্তৰীণ অশান্তিৰ সৈতে মোকাবিলা কৰিবলৈও ইয়াক পোষ্ট কৰা হৈছিল।

  সেনাবাহিনীৰ মূল তিনিটা ডিভিজন আছিল- অশ্বাৰোহী, হাতী আৰু পদাতিক বাহিনী।

  অশ্বাৰোহী বাহিনী আছিল সেনাবাহিনীৰ মূল বিভাগ। ঘোঁৰাৰ ব্ৰেণ্ডিং ব্যৱস্থা আলা-উদ্দিন খালজীয়ে প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল। দিল্লী চুলতানৰ সেনাবাহিনীতো হাতী সৈন্যই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। কিন্তু দিল্লী চুলতানসকলে পদাতিক বাহিনীক গৌণ গুৰুত্ব

দিছিল। আলাউদ্দিন খালজীৰ দিনৰ পৰাই অগ্নিনির্বাপক বাহিনীৰ ব্যৱহাৰৰ বিষয়ে জনা গৈছিল। যুঁজাৰু সৈন্যৰ বাহিৰেও প্ৰতিটো সেনাবাহিনীত অভিযন্তা, স্কাউট, ডাক্তৰ আদিৰ কিছুমান ডিভিজন আছিল।

জানি লোৱা ভাল

দিল্লীৰ চুলতানসকলে সেনাবাহিনীত কোনো বিশেষ জাতিৰ একচেটিয়া অধিকাৰ ৰোধ কৰিবলৈ পৰ্যাপ্ত পদক্ষেপ গ্ৰহণ কৰিছিল। গতিকে, তেওঁলোকৰ সেনাবাহিনীত প্ৰায় সকলো সম্ভাৱ্য জাতিৰ সৈন্য আছিল - তুৰ্ক, আফগান, পাৰ্চী, মংগোল আনকি ভাৰতীয়ও।

- **ন্যায়পালিকাৰ ব্যৱস্থা**

  ইছলামিক ৰাজনীতি-শ্ৰৰীয়তঃ দিল্লী চুলতানীৰ ন্যায়পালিকা শ্ৰৰীয়ত বা ইছলামিক আইন ধাৰণাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈ উঠিছিল। ৰজা আৰু প্ৰজা দুয়োজনেই ইয়াৰ অধীনত আছিল। শ্ৰৰীয়ত মূলতঃ কোৰআনৰ নীতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈ উঠিছিল। শ্ৰৰীয়তত তিনিটা উপাদান আছিল। এইবোৰ আছিল-

  - কোৰআন বা পবিত্ৰ কিতাপ,
  - হাদী বা নির্ভৰযোগ্য পৰম্পৰা
  - মুছলমান ফকীহৰ ইজমা বা মতামতৰ একমত।

  এইদৰে আমি লক্ষ্য কৰিব পাৰো যে এখন লিখিত কিতাপৰ বাহিৰেও বিচাৰকসকলৰ ব্যাখ্যাৰ দ্বাৰা শ্ৰৰীয়তৰ বিকাশ ঘটিছিল। সময়ৰ লগে লগে ইছলামৰ কেইবাটাও আইন বিদ্যালয়ৰ জন্ম দিলে। প্ৰত্যেকৰে নিজস্ব বৈশিষ্ট্য আছিল। সাধাৰণতে চুন্নীবাদ বুলি কোৱা গতানুগতিক ইছলামে আইনৰ মূল চাৰিটা বিদ্যালয়ৰ বিকাশ ঘটাইছিল। তেওঁলোক আছিল- হানবলী, মালিকী, শ্বাফী, আৰু হানাফী।

  অমুছলমানক নিয়ন্ত্ৰণ কৰা আইন: শ্ৰৰীয়তত মুছলমান ৰাষ্ট্ৰৰ অমুছলমান সম্পৰ্কে তিনিটা বহল নীতি নির্ধাৰণ কৰা হৈছিল। প্ৰথমতে, অমুছলমানসকলে নিজৰ মুছলমান শাসকৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ কৰিব নালাগে। দ্বিতীয়তে জিজিয়া নামৰ কৰ এটা দিবলগীয়া হৈছিল। তৃতীয়তে, যিকোনো জিম্মি ইছলামিক আদালতলৈ যাব পাৰিলেহেঁতেন, যদিহে তেওঁ/তাই কৰিব বিচাৰে। সাধাৰণতে গোচৰবোৰৰ সিদ্ধান্ত জিম্মিসকলৰ ব্যক্তিগত আইন অনুসৰি লোৱা হৈছিল।

জানি লোৱা ভাল

জিম্মি: হিন্দুসকলক জিম্মি বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল যিসকলক সুৰক্ষিত বা সহ্য কৰা হৈছিল।

ভাৰতত ইছলামিক ফৌজদাৰী আইন সাধাৰণতে প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। আমোদজনক কথাটো হ'ল যেতিয়া ভাৰতীয়সকলৰ নৈতিক ধাৰণাৰ লগত সংঘাতত পৰিল, তেতিয়া তাত ইছলামিক আইন প্ৰয়োগ কৰা নহ'ল। আকৌ মুছলমান ফকীকসকলে মুছলমানৰ দৰে হিন্দু (জিম্মি) এজনৰ পৰা ইছলামিক আইনৰ প্ৰতি একেধৰণৰ সন্মান আশা কৰা নাছিল। গতিকে, অপৰাধমূলক অপৰাধৰ শাস্তি এজন মুছলমানতকৈ হিন্দুৰ বাবে লঘু আছিল।

আদালতসমূহঃ চুলতান ভাৰতত আইন বলবৎকাৰী আছিল। তেওঁ তিনিটা ডাঙৰ কার্য্য সম্পাদন কৰিছিল। এইবোৰ আছিল-

- চুলতান তেওঁৰ প্ৰজাৰ মাজত হোৱা বিবাদৰ মধ্যস্থতাকাৰী আছিল,
- তেওঁ আমোলাতন্ত্ৰৰ মুৰব্বী আছিল, আৰু
- তেওঁ আছিল সেনাবাহিনীৰ সেনাপতি।

গতিকে, তেওঁৰ ভূখণ্ডত যিমান ন্যায় প্ৰদান কৰা হৈছিল, সেয়া আছিল চুলতানৰ নামত। চুলতান ন্যায়পালিকাৰ মুৰব্বী আছিল আৰু ন্যায়াধীশসকল তেওঁৰ অধীনস্থ আছিল
ন্যায় প্ৰদানৰ ক্ষেত্ৰত চুলতানক সহায় কৰিছিল দিৱান-ই-কাজা নামৰ এজন বিষয়াই। দিৱান-ই-মাজালিম নামৰ আন এজন বিষয়াই আমোলাৰ সৈতে জড়িত বিবাদ নিষ্পত্তি কৰিছিল। দিৱান-ই-ছিয়াছাতে সামৰিক বিচাৰ প্ৰক্ৰিয়া চলাইছিল। ইয়াত বিশিষ্ট অধিবক্তা আছিল। কিন্তু কোনো অপৰাধীক মৃত্যুদণ্ডৰ শাস্তি কেৱল চুলতানেহে দিব পাৰিছিল।

দুজন সাধাৰণ নাগৰিকৰ মাজত হোৱা বিবাদৰ বিচাৰ কাজা-ই-মুমালিকে কৰিছিল। ৰাজধানী বা প্ৰদেশত তেওঁৰ ডেপুটি আৰু প্ৰতিখন গুৰুত্বপূৰ্ণ চহৰৰ কাজীয়ে তেওঁক সহায় কৰিছিল। তথ্য বিচাৰি উলিয়াই আইন প্ৰয়োগ কৰাটো মুখ্য কাজীৰ কর্তব্য আছিল। আমিৰদাদ নামৰ এজন বিষয়াই অভিযুক্তক আদালতলৈ আনিব লগা হৈছিল। প্ৰতিখন চহৰৰ আৰক্ষী প্ৰশাসনৰ মুৰব্বী আছিল কোটোৱালসকল। বিবাদ হ'লে কোতোৱালৰ সৈতে মুহতাছিব নামৰ এজন বিষয়াই প্ৰাৰম্ভিক তদন্ত কৰে। নিম্ন আদালতৰ পৰা উচ্চ ন্যায়ালয়লৈ আপীল কৰাৰ ব্যৱস্থা দিল্লী চুলতানত্বৰ সময়ত আছিল। চুলতানসকলে পঞ্চায়তসমূহক গাঁও পর্যায়ত অস্তিত্ব লাভ কৰিবলৈ অনুমতি দিছিল। সাধাৰণতে পঞ্চায়ত বা কাজীৰ কামত চুলতানসকলে হস্তক্ষেপ কৰা নাছিল।

জানি লোৱা ভাল

ভাৰতত মুছলমান আৰু অমুছলমান লোকৰ ওপৰত সুকীয়া আইনৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হৈছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, মুছলমান অপৰাধ আইনৰ অধীনত আত্মহত্যা কৰাটো এটা অপৰাধ আছিল। কিন্তু, চুলতানসকলে জৌহাৰ বা সতী আদি প্ৰথাবোৰ সহ্য কৰিছিল। কিন্তু কোনো মহিলাক বলপূৰ্বকভাৱে জৌহৰ বা সতী কৰিবলৈ বাধ্য কৰাব পৰা নাছিল আৰু এনে ক্ষেত্ৰত চৰকাৰৰ পূৰ্ব অনুমতি বাধ্যতামূলক আছিল।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

৮/ ন্যায়পালিকাৰ বিভাগৰ মুৰব্বী কোন আছিল?

.....

৯) দিৱান-ই-ছিয়াছাতৰ কাম কি আছিল?

.....

১০) দুজন সাধাৰণ নাগৰিকৰ মাজত হোৱা বিবাদ কোনে নিষ্পত্তি কৰিছিল?

.....

১১.৭ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টোৰ মাজেৰে যোৱাৰ পিছত আপুনি জানিব পাৰিছে যে–

- চুলতান চৰকাৰৰ মুৰব্বী আছিল আৰু যদিও তেওঁৰ পদ বংশগত নাছিল, চুলতানে বহু ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্ব প্ৰদান কৰিছিল।
- আইন-শৃংখলা প্ৰশাসনত ইছলামে এক নিৰ্দিষ্ট ভূমিকা পালন কৰিছিল।
- সমগ্ৰ প্ৰশাসন বিভিন্ন মন্ত্ৰীৰ মাজত ব্যাপকভাৱে বিতৰণ কৰা হৈছিল, প্ৰত্যেককে সুকীয়া ভূমিকা আৰু দায়িত্ব অৰ্পণ কৰা হৈছিল।

১১.৮ অধিক জানিবলৈ

1) Chandra, Satish. (Reprint 2008): *Medieval India: From Sultanate to the Mughals, Delhi Sultanate (1206-1526) Part one*. New Delhi, India: Har-Anand Publications Pvt. Ltd

2) Mazumdar, R. C. (1990). *The Delhi Sultanate*. Bombay, India: Bharatiya Vidya Bhawan.

3) Prasad, Iswari (1940). *History of Medieval India*. New Delhi, India: Indian Press.

১১.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

প্রশ্ন নং ১ৰ উত্তৰঃ দেৱান-ই-ইনশা বিভাগৰ মন্ত্রীজনৰ নাম আছিল ডাবীৰ-ই-খাছ।

প্রশ্ন নং ২ৰ উত্তৰ : নাইব ৱাজিৰ

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ দিৱান-ই-উইজাৰত, দিৱান-ই-ৰিছালাত, দিৱান-ই-আর্জ আৰু দিৱান-ই-ইনছা

প্রশ্ন নং ৪ৰ উত্তৰঃ খুৰবেক

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ : হাতী

প্রশ্ন নং ৬ৰ উত্তৰ : পৰগনা পঞ্জীয়ক

প্রশ্ন নং ৭ৰ উত্তৰঃ শিককসমূহ সঠিক প্রশাসনৰ বাবে কৰা প্রাদেশিক বিভাজন আছিল

প্রশ্ন নং ৮ৰ উত্তৰঃ চুলতান

প্রশ্ন নং ৯ৰ উত্তৰঃ সামৰিক বিচাৰ চলাবলৈ।

প্রশ্ন নং ১০ৰ উত্তৰঃ কাজী-ই-মুমালিক।

১১.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) অতি চুটি প্রশ্ন (৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিব):

প্রশ্ন ১। পাটোৱাৰীসকল কোন আছিল ?

প্রশ্ন ২। আমিৰদাদৰ কাম কি আছিল ?

প্রশ্ন ৩। কেৱল হিন্দুৰ পৰা জিজিয়া চার্জ লোৱা হৈছিল কিয়?

(খ) চুটি প্রশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিব):

প্রশ্ন ১। কি পৰিস্থিতিত চুলতানক পদচ্যুত কৰিব পাৰি?

প্রশ্ন ২। ৰাজিৰৰ কাম কি আছিল?

প্রশ্ন ৩। প্রাদেশিক ৰাজ্যপালসকলৰ ক্ষমতা কি কি দিশত সীমিত আছিল?

(গ) দীঘলীয়া প্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ):

প্রশ্ন ১। দিল্লী চুলতানীৰ ন্যায়িক প্রশাসনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২। প্রশাসনিক যন্ত্রপাতিত চুলতানৰ ক্ষমতা আৰু সেই ক্ষমতাসমূহ প্রয়োগ কৰাৰ সীমাৰ বিষয়ে বর্ণনা কৰা।

প্রশ্ন ৩। দিল্লী চুলতানীৰ অধীনত কেন্দ্রীভূত প্রশাসনিক গাঁথনিৰ বিষয়ে বিশদভাৱে লিখা।

□ □ □

অধ্যায় ১২: দিল্লী চুলতানাটৰ অৱনতি আৰু প্ৰদেশীয় ৰাজ্যৰ উত্থান

অধ্যায় গাঁথনি

১২.১ উদ্দেশ্য

১২.২ পাতনি

১২.৩ দিল্লী চুলতানৰ পতনৰ বাবে দায়ী কাৰকসমূহ

১২.৪ দিল্লী চুলতান ৰাজ্যৰ পতনৰ পৰিণতি

১২.৫ প্ৰাদেশিক ৰাজ্যৰ উত্থান

১২.৬ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১২.৭ অধিক জানিবলৈ

১২.৮ অগ্ৰগতি খতিয়ান

১২.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

12.1 উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত আপুনি বুজিব পাৰিব:

- দিল্লী চুলতানত্বৰ অৱনতি,
- প্ৰশাসনৰ ত্ৰুটি যিবোৰ চুলতানৰ পতনৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰণ আছিল,
- অযোগ্য ব্যক্তিগত চুলতানসকলৰ ভূমিকা আৰু তেওঁলোকৰ নীতি যাৰ ফলত দিল্লী চুলতানৰ অৱনতি ঘটিছিল,
- বাহ্যিক শক্তি যিয়ে চুলতান ৰাজ্যক চূড়ান্ত আঘাত দিছিল।

12.2 পাতনি

পূৰ্বৰ অধ্যায়ত আমি দিল্লী চুলতানীৰ অধীনত প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছিলোঁ। চুলতান শাসনৰ অধীনত ক্ষমতাৰ প্ৰতিমূৰ্তি আছিল চুলতান। ইছলামিক বিশ্বাসৰ ধাৰণা আৰু নীতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি প্ৰশাসন চলিছিল। সেয়েহে আইন-শৃংখলাৰ প্ৰশাসনত ধৰ্মই এক নিৰ্দিষ্ট ভূমিকা পালন কৰিছিল।

এই অধ্যায়ত আমি বিভিন্ন কাৰক আৰু কাৰণৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম যিবোৰে চুলতানত্বৰ অন্ত পেলাইছিল। কুতুবুদ্দিন আইবাকে প্ৰতিষ্ঠা কৰা আৰু তেওঁৰ যোগ্য উত্তৰাধিকাৰীসকলে একত্ৰিত কৰা চুলতান সাম্ৰাজ্যই আলাউদ্দিন খালজী আৰু মহম্মদ বিন তুগলাকৰ সময়ত

ইয়াৰ শিখৰত উপনীত হোৱাৰ সাক্ষী হৈছিল। কিন্তু সাম্ৰাজ্যখন অতি সোনকালে, তুগলাকসকলৰ পতনৰ পিছত ধূলিত পৰিণত হ'ল।

12.3 দিল্লী চুলতানৰ পতনৰ বাবে দায়ী কাৰকসমূহ

দিল্লী চুলতানীৰ পতনৰ কাৰণসমূহ বহুলাংশে শাসকসকলৰ দুৰ্বলতাৰ বাবেই আছিল। টাইমুৰ আৰু বাবৰৰ বিদেশী আগ্ৰাসনে এই প্ৰক্ৰিয়াক এক প্ৰেৰণা যোগাইছিল। ১৩৮৮ চনত ফিৰোজ শ্বাহৰ মৃত্যুৰ পিছত চুলতান ৰাজ্যৰ বিভাজন আৰম্ভ হয় আৰু অৱশেষত চুলতান ৰাজ্য ছিন্নভিন্ন হৈ পৰে যেতিয়া ১৩৯৩ খ্ৰীষ্টাব্দত পাৰস্য আৰু বাগদাদ জয় কৰাৰ পিছত টাইমুৰে ভাৰতলৈ আহি দিল্লীত আক্ৰমণ কৰে। মহান মোগল সাম্ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰা বাবৰৰ হাতত ১৫২৬ চনত পানীপাটৰ যুদ্ধত ইব্ৰাহিম লোডীৰ পৰাজয়ৰ লগে লগে চুলতানীয় শাসনৰ অন্ত পৰিল।

তলৰ আলোচনাত আমি দিল্লী চুলতানীৰ পতনৰ বাবে দায়ী কাৰকসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

- শক্তিশালী শাসকৰ অনুপস্থিতি

  সামন্তীয় চৰিত্ৰৰ মুছলমান শাসন ব্যৱস্থাৰ অন্তৰ্নিহিত দুৰ্বলতাৰ বাবেই দিল্লী চুলতানীৰ পতন ঘটিছিল। দিল্লী চুলতানৰ শাসন আছিল সামৰিক শক্তিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি, জনসাধাৰণৰ ইচ্ছুক সমৰ্থনৰ ওপৰত নহয়। ফলত এই চৰকাৰৰ গাঁথনিত ৰাজ্যৰ বাবে এজন শক্তিশালী চুলতানৰ প্ৰয়োজন হৈছিল, যিয়ে কেন্দ্ৰীয় কৰ্তৃপক্ষ হিচাপে কাম কৰিছিল। যেতিয়াই কোনো দুৰ্বল চুলতানে সিংহাসনত আৰোহণ কৰিছিল তেতিয়াই তেওঁ শক্তিশালী সম্ভ্ৰান্ত লোকসকলৰ ওপৰত নিজৰ দখল হেৰুৱাই পেলাইছিল। এইটোৱেই আছিল দিল্লী চুলতানৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ অন্তৰ্নিহিত দোষ। কুতুবুদ্দিন, ইলতুতমিছ, বলবান আৰু আলাউদ্দিন খালজীৰ দৰে কেইজনমান ৰজাৰ বাহিৰে দিল্লী চুলতানতাৰ ইতিহাসত প্ৰকৃততে সক্ষম শাসক কমেইহে দেখা যায়। খালজীসকলৰ সময়ত যেতিয়া নতুন ৰজাই সিংহাসনত আৰোহণ কৰে, তেতিয়া সম্ভাব্য শাসকক হত্যা কৰাটো সেই সময়ৰ প্ৰৱণতাত পৰিণত হয়। সেয়েহে সিংহাসনৰ বাবে সদায় আভ্যন্তৰীণ বিবাদ আছিল যিয়ে ৰাজ্যখনৰ অগ্ৰগতিত বাধাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। এজন শক্তিশালী শাসকৰ অনুপস্থিতিয়ে আইন-শৃংখলাৰ পৰিস্থিতিৰ অৱনতি ঘটাত অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল, যাৰ ফলত শেষত চুলতান ৰাজ্যৰ পতন ঘটিছিল।
- আভিজাত্যসকল

যি সময়ত কেন্দ্রীয় কর্তৃপক্ষ দ্রুতগতিত দুর্বল আৰু অযোগ্য হৈ পৰিছিল, সেই সময়ত এজন দুর্বল শাসকে সম্ভ্রান্ত আৰু সামৰিক বিষয়াসকলক আৰু অধিক শক্তিশালী কৰি তুলিছিল। এই সম্ভ্রান্ত লোকসকল চুলতানসকলৰ আটাইতকৈ বিশ্বাসযোগ্য সহায়ক হৈ পৰিছিল আৰু সেয়েহে এই বিষয়াসকলে চুলতানসকলক সহজেই হেঁচা মাৰি ধৰিছিল। এই সম্ভ্রান্ত লোকসকলেই পিছলৈ নিজৰ স্বাধীনতা দখল কৰিছিল আৰু ৰজাৰ ওপৰত অধিক প্ৰভাৱ পেলোৱাৰ বাবে ষড়যন্ত্ৰ ৰচনা কৰিছিল, যাৰ ফলত ৰাজনৈতিক হত্যাকাণ্ড সংঘটিত হৈছিল। সিংহাসনত আৰোহণৰ বাবে ক্ষমতাৰ এই দৌৰে বিভাজনৰ প্ৰক্ৰিয়াটো ত্বৰান্বিত কৰি তুলিছিল। কিয়নো চৰকাৰখন সঘনাই সলনি হৈছিল আৰু ৰাজনৈতিক স্থিতিশীলতা নাছিল। উত্তৰাধিকাৰৰ পদ্ধতিগত আইন নথকাৰ ফলত সম্ভ্রান্ত আৰু সামৰিক বিষয়াসকলৰ মাজত নিজৰ পুতলা ৰজাক সিংহাসনত উত্থাপন কৰিবলৈ সংঘৰ্ষৰ সৃষ্টি হয়, যাৰ ফলত চুলতান ৰাজ্য দুর্বল হৈ পৰে।

দৰবাৰৰ বিষয়া আৰু সম্ভ্রান্ত লোকসকল নিজৰ মাজতে বিভক্ত হৈ পৰিছিল। সম্ভ্রান্ত লোকসকল বিভিন্ন জাতি-জনগোষ্ঠীৰ আছিল আৰু বেছিভাগেই বিদেশী (তুৰ্ক, আফগান আৰু এবিচিনিয়ান) যিসকল প্ৰথম প্ৰজন্মৰ অনুপ্ৰৱেশকাৰী আছিল, তেওঁলোকে বিপুল সৌভাগ্য আৰু ৰাজনৈতিক প্ৰভাৱ সঞ্চয় কৰিছিল, যাৰ ফলত ভাৰতীয় মুছলমান আৰু হিন্দুসকল ৰাজনৈতিক স্তৰৰ তলত আছিল। কেতিয়াবা এটা গোট আনটোৰ ওপৰত আধিপত্যশীল হৈ পৰিছিল আৰু ইয়াৰ ফলত ঈৰ্ষা আৰু প্ৰতিযোগিতাৰ বাবে ধাৰাবাহিকভাৱে ষড়যন্ত্ৰৰ সৃষ্টি হৈছিল। এইদৰে দিল্লীৰ দৰবাৰ এই ক্ষুদ্ৰ সম্ভ্রান্ত লোকসকলৰ লোভ আৰু ক্ষমতাৰ লোভ পূৰণৰ বংশবৃদ্ধিৰ ক্ষেত্ৰ হৈ পৰিল।

- আভ্যন্তৰীণ সংঘাত

চুলতান আৰু সম্ভ্রান্ত লোকসকলৰ মাজত চলি থকা ক্ষমতাৰ সংগ্ৰামে দিল্লী চুলতানৰ প্ৰশাসনক গভীৰভাৱে দুর্বল কৰি তুলিছিল। বালবান আৰু আলাউদ্দিনৰ দৰে চুলতানসকলে জনসাধাৰণৰ ওপৰত শাসন কৰাৰ নিজৰ ঐশ্বৰিক অধিকাৰক দৃঢ়তাৰে দাবী কৰিলেও সম্ভ্রান্ত লোকসকলে নিজৰ শাৰীৰ ভিতৰত প্ৰথম বুলি গণ্য কৰা চুলতানজনৰ সৰ্বোচ্চ ক্ষমতাক স্বীকৃতি দিবলৈ ইচ্ছুক নাছিল। উলেমাসকল আছিল এক শক্তিশালী শ্ৰেণী, যিয়ে ৰাজ্যখনক শ্বৰিয়তৰ আইন অনুসৰি পৰিচালিত কৰিবলৈ দাবী জনাইছিল।

একেদৰে স্থানীয় চুবুৰীয়া শাসক, জমিদাৰ আদিৰ লগত চুলতানৰ কোনো সুস্থ সম্পৰ্ক নাছিল। চৰকাৰৰ উদাসীন মনোভাৱে স্থানীয় শাসকসকলক প্ৰায়ে বিচ্ছিন্ন কৰি পেলাইছিল যাৰ ফলত তেওঁলোকৰ মাজত বিচ্ছিন্নতাবাদী প্ৰৱণতা বৃদ্ধি পাইছিল। দুর্বল

চুলতানসকলৰ শাসনৰ সময়ত স্থানীয় শাসকসকলে প্ৰায়ে চুলতানৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ কৰিছিল যাৰ ফলত দিল্লী চুলতানৰ সংকট আৰু অধিক ভয়াৱহ হৈছিল।

- মনোবলহীন সেনাবাহিনী

  এখন বিশাল সাম্ৰাজ্যৰ বিভিন্ন প্ৰান্তৰ পৰা দিল্লী দৰবাৰলৈ ধনৰ আগমনৰ ফলত ইয়াৰ পৰিচাৰকসকল মদ আৰু মহিলাৰ প্ৰতি আসক্ত হৈ পৰিছিল। ইয়াৰ ফলত চৰকাৰী শ্ৰেণীৰ, আনকি সৈনিকসকলৰ সাধাৰণ চৰিত্ৰৰ ক্ৰমান্বয়ে অৱনতি ঘটিছিল। ফলত যেতিয়া দেশখনে বিদেশী আক্ৰমণৰ বিপদৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল তেতিয়া তেওঁলোকে আশা কৰা ধৰণে ভূমিকা ল'ব পৰা নাছিল। সেনাবাহিনী বিশৃংখলতা আৰু বিভ্ৰান্তিৰ মাজত পৰিল আৰু সেয়েহে আগতীয়া শত্ৰুৰ সন্মুখীন হ'বলৈ অক্ষম হৈ পৰিল।

- প্ৰশাসনিক ত্ৰুটি

  ইকতাদাৰী (fief) ব্যৱস্থাই চুলতানত্বৰ অৱনতিৰ আন এটা কাৰণ প্ৰদান কৰিছিল। আলাউদিন খিলজীয়ে ইকতা প্ৰদানৰ ব্যৱস্থা বিলুপ্ত কৰি বিষয়াসকলক নগদ ধন দিছিল যদিও ফিৰুজ শ্বাহ তুগলুকে ইকতা ব্যৱস্থা পুনৰ আৰম্ভ কৰি বংশগত কৰি তুলিছিল। তেখেতে আভিজাত্য আৰু সেনাবাহিনীকো ৰেহাই দিছিল আৰু সৈন্যসকলক নগদ ধনেৰে নহয়, বৰঞ্চ তেওঁলোকক ইকটা বা এচাইনমেণ্ট দিয়া হৈছিল। সৈন্যসকলে এই ইকটাবোৰ মধ্যভোগীসকলক বিক্ৰী কৰিছিল, ফলত তেওঁলোকৰ অধীনত দুখীয়া লোকসকলে বহুত কষ্ট পাইছিল। ইয়াৰ ফলত সাম্ৰাজ্যৰ বিভিন্ন ঠাইত মাজে মাজে দৰিদ্ৰসকলৰ মাজত বিদ্ৰোহ আৰু প্ৰাদুৰ্ভাৱ ঘটিছিল যিবোৰ নিয়ন্ত্ৰণহীন হৈ আছে।

জানি লোৱা ভাল

ইকতাদাৰী ব্যৱস্থা: ই আছিল ভূমি ৰাজহ সংগ্ৰহৰ ব্যৱস্থা য'ত সম্ভ্ৰান্ত লোকসকলক তেওঁলোকৰ ইকতাসকলৰ পৰা ৰাজহ সংগ্ৰহৰ দায়িত্ব অৰ্পণ কৰা হৈছিল। প্ৰথম অৱস্থাত তুৰ্কী সম্ভ্ৰান্ত লোকসকলক ইকতা দিয়া হৈছিল।

- দাসৰ সংখ্যা বৃদ্ধি

  চুলতানত্বৰ পিছৰ সময়ছোৱাত দাসৰ সংখ্যা ভয়ংকৰ অনুপাতত বৃদ্ধি পালে। ৰাজ্যৰ ৰাজহৰ এক বিপুল অংশ তেওঁলোকৰ বাবে ব্যয় কৰা হৈছিল। ইয়াৰ ফলত চুলতানত্বৰ পতনত যথেষ্ট অৰিহণা যোগাইছিল। পূৰ্বৰ দাসক চুলতানসকলে যোগ্যতাৰ ভিত্তিত কিনি দিল্লীৰ সিংহাসনৰ উত্তৰাধিকাৰীত্বৰ বাবে প্ৰশিক্ষণ দিছিল। দাস হিচাপে থকা

কিছুমান সক্ষম চুলতান শাসক আছিল কুতুবুদ্দিন আইবাক, বলবান আদি। কিন্তু পিছৰ কালৰ ফালে দাস কিনা হ'ল যদিও তেওঁলোক অযোগ্য আছিল।

- অযোগ্য শাসকৰ অৱদান

  চুলতান ৰাজ্যৰ পতনৰ দায়িত্ব সমানে ভাগ কৰিছে ফিৰুজ শ্বাহ টুগলাকে। ফিৰুজ শ্বাহ আছিল এজন একেবাৰে অযোগ্য শাসক। তেওঁৰ প্ৰশাসনত বহু ৰাজনৈতিক দুৰ্নীতি হৈছিল আৰু তেওঁ ইচ্ছাকৃতভাৱে ইয়াক উপেক্ষা কৰিবলৈ বাছি লৈছিল। তেওঁ নিজকে ধৰ্মগুৰু আৰু আভিজাত্যক সন্তুষ্ট কৰাৰ নীতিত ব্যস্ত ৰাখিছিল আৰু ফিৰুজৰ এই গুণটোৱেই চুলতানতাৰ পতন আনিছিল। তেওঁৰ জাগীৰ প্ৰদানৰ নীতি মৌলিকভাৱে ভুল নীতি আছিল। তেওঁ মাটিৰ ওপৰত কৰ সংগ্ৰহ বাতিল কৰাৰ ফলত এককালীন ৰাজহ আহিছিল আনহাতে বিষয়াসকল অতিৰিক্ত সংগ্ৰহ উপাৰ্জন কৰি ৰাজ্যৰ মূল্যত অধিক ধনী হৈ পৰিছিল। তেওঁৰ সকলো সেনা কাৰ্যালয় বংশগত কৰি তোলা নীতিৰ ফলত সেনাবাহিনীত অনুশাসনহীনতা আৰু অদক্ষতা বৃদ্ধি পালে। সেনাবাহিনী অতি দুৰ্বল হৈ পৰিল আৰু শেষ উপায় হিচাপে ফিৰুজে সমৰ্থনৰ বাবে প্ৰাদেশিক জাগীৰদাৰৰ ওচৰলৈ যাবলগীয়া হ'ল। তেওঁ কোনো সামৰিক শাসক নাছিল আৰু ফলস্বৰূপে তেওঁ হেৰুৱা ভূখণ্ডসমূহ উদ্ধাৰৰ কোনো প্ৰচেষ্টা নকৰিলে আৰু বংগৰ বিৰুদ্ধে তেওঁৰ অভিযান অসাৰ হৈ পৰিল। বংগতেই হওক বা দক্ষিণৰ উত্থানতেই হওক যি লোকচানৰ সৈতে তেওঁ অতি সহজে মিলন ঘটাইছিল। ধৰ্মীয় বিষয়ত তেওঁৰ উদাসীন মনোভাৱে আলাউদ্দিন আৰু মুস্মাদ খিলজীৰ সময়ত ইমান দিনে উপভোগ কৰা ধৰ্মনিৰপেক্ষতাৰ তন্ত্ৰখন ধ্বংস কৰি পেলালে।

  বিভাজনৰ সাধাৰণ প্ৰৱণতাৰ উপৰিও মহম্মদ বিন তুগলাকৰ কাৰ্যকলাপে সাম্ৰাজ্যৰ পতন ক্ষিপ্ৰ কৰি তুলিছিল। তেওঁৰ বন্য প্ৰকল্প আৰু নিৰ্দয় পদ্ধতিয়ে অকথিত দুৰ্দশাৰ সৃষ্টি কৰিছিল আৰু ব্যাপক বিদ্ৰোহৰ সূচনা কৰিছিল। চুলতানতাৰ পতনৰ বাবে তেওঁৰ দায়িত্ব অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। তেওঁ আছিল অধিক দূৰদৰ্শী আৰু তেওঁৰ বিশদ পৰিকল্পনাসমূহ স্থল বাস্তৱতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কৰা হোৱা নাছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, দক্ষিণ ভাৰতৰ প্ৰত্যক্ষ শাসনৰ লক্ষ্যৰে তেওঁৰ ৰাজধানী দৌলাতাবাদলৈ স্থানান্তৰিত কৰাৰ সিদ্ধান্ত বিপৰ্যয়জনক বুলি প্ৰমাণিত হয় যাৰ ফলত মানুহ আৰু ধনৰ যথেষ্ট লোকচান হয়। ইয়াৰ মাজতে তেওঁৰ দক্ষিণ ভাৰতত শাসনৰ নীতি প্ৰত্যক্ষভাৱে বাহমনী আৰু বিজয়নগৰ মহাৰাজ্যৰ উত্থান ঘটিছিল যিয়ে প্ৰত্যাহ্বানহীনভাৱে থিয় দিছিল। লগতে তেওঁৰ ৰাজত্বকালত তেওঁৰ সংস্কাৰৰ বিষয়ত তেওঁলোকৰ পৰম্পৰাগত পৰামৰ্শক অৱহেলা কৰি উলেমা আৰু সম্ভ্ৰান্ত লোকসকলক বিচ্ছিন্ন কৰি তুলিছিল।

তেওঁলোকৰ কথাৰ প্ৰতি তেওঁ কোনো গুৰুত্ব নিদিলে আৰু ইয়াৰ ফলত তেওঁৰ ৰাজহ হেৰুৱাবলগীয়া হ'ল কাৰণ তেওঁৰ ৰাজত্বকালৰ পিছৰ সময়ছোৱাত এই শ্ৰেণীৰ অসন্তুষ্ট লোকসকলে বিদ্ৰোহ কৰিবলৈ উঠি আহিল আৰু তেওঁলোকক দমন কৰাত ধনৰ বহুখিনি নিষ্কাশন হৈ গ'ল।

- বিদেশী আক্ৰমণ

  ফিৰুজ শ্বাহৰ দুৰ্বল আৰু অমূল্য উত্তৰাধিকাৰীৰ অধীনত দিল্লী ৰাজ্যৰ ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ ওপৰত ক্ষমতা কমি আহিল। যি সময়ত দিল্লী চুলতানী ক্ৰমান্বয়ে তাইৰ পতনৰ বাবে লৰচৰ কৰি আছিল, সেই সময়ত টাইমুৰৰ আক্ৰমণে দিল্লী চুলতানীৰ অস্তিত্বত গুৰুতৰ আঘাত দিছিল। ১৩৬৯ খ্ৰীষ্টাব্দত আমিৰ টাইমুৰে সমৰকন্দৰ সিংহাসনত বহা হয় আৰু তাৰ পিছত তেওঁ ধাৰাবাহিকভাৱে আক্ৰমণাত্মক বিজয় আৰম্ভ কৰে যিয়ে তেওঁক দিল্লীলৈ লৈ যায়। দিল্লীলৈ যোৱাৰ পথত তেওঁ তালাম্বাত আক্ৰমণ চলাই তাৰ ধন-সম্পত্তি লুটপাত কৰি নিৰ্দয়ভাৱে ইয়াৰ বাসিন্দাসকলক হত্যা কৰে। চুলতান মাহমুদ আৰু মাল্লু ইকবালে প্ৰতিৰোধৰ প্ৰস্তাৱ দিলে যদিও টাইমুৰৰ বাহিনীক নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব নোৱাৰিলে।

  দিল্লীত থকা সময়ছোৱাত টাইমৰে দিল্লীত আৰু ইয়াৰ আশে-পাশে বাস কৰা লোকসকলৰ ওপৰত দুখ-কষ্টৰ সৃষ্টি কৰিছিল। সকলোতে ধ্বংস আৰু লুটপাত হৈছিল। শিপিনীক বন্দী কৰি সমৰকন্দলৈ পঠিওৱা হৈছিল। টাইমুৰে নিজৰ লগত বিপুল পৰিমাণৰ ধন-সম্পত্তি কঢ়িয়াই লৈ ফুৰিছিল যিয়ে দিল্লী চুলতানৰ অৰ্থনীতিত প্ৰভাৱ পেলাইছিল। টাইমুৰৰ ভয়াবহ আগ্ৰাসনৰ পিছত যি অৰাজকতা আৰু বিভ্ৰান্তিয়ে সাম্ৰাজ্যখন ভেঙুচালি কৰি পেলালে আৰু অৱশেষত বহু প্ৰদেশে দিল্লীৰ পৰা স্বাধীনতা ঘোষণা কৰিলে। দিল্লীৰ উপৰিও টাইমুৰে হাৰ্ডৱাৰ, কংৰা আৰু কাশ্মীৰৰ হিন্দু বাহিনীক পৰাস্ত কৰে।

  শেষত চুলতান ৰাজ্যইও ধাৰাবাহিকভাৱে মংগোলীয় আক্ৰমণৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল। ডেৰ শতিকা ধৰি এই অভিযান চলি থাকিল আৰু ইয়াৰ ফলত মানুহ আৰু সম্পত্তিৰ অবাধ ধ্বংস হ'ল। দীৰ্ঘ বছৰ ধৰি হোৱা বিপদে সাম্ৰাজ্যৰ সম্পদৰ ওপৰত বিধ্বংসী ৰূপ ধাৰণ কৰিছিল।

  যদিও লোডী ৰজাসকলে নিঃসন্দেহে কিছু জোৰ দেখুৱাইছিল, কিন্তু তেওঁলোকৰ শেষৰজন ইব্ৰাহিম লোডী দক্ষ নাছিল। তেওঁৰ অসহ্যকৰ শাসনে তেওঁৰ নিজৰ মানুহ আৰু বিষয়াসকলক ক্ষুন্ন কৰিছিল। পাঞ্জাৱৰ গৱৰ্ণৰ দৌলত খান লোডীয়ে ইব্ৰাহিমৰ

পৰা মুক্তি পোৱাৰ আশাত কাবুলৰ ৰজা বাবৰক ভাৰত আক্রমণ কৰিবলৈ মাতিছিল। কিন্তু তাৰ ফল বেলেগ হ'ল।

বাবৰে ভাৰতলৈ আহি প্রথমে দৌলত খান লোডীক আৰু তাৰ পিছত ইব্রাহিম লোডীৰ ওপৰত ১৫২৬ খ্রীষ্টাব্দত পানীপাটৰ প্রথম যুদ্ধত ইব্রাহিম লোডীক যুদ্ধক্ষেত্রত নিহত হয় আৰু তেওঁৰ মৃত্যুৰ লগে লগে দিল্লী চুলতানীৰ অন্ত পৰিল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

১/ দৌলাতাবাদ নতুন ৰাজধানী হৈ পৰিল যাৰ অধীনত চুলতান শাসক?

.....

২) পানীপট যুদ্ধৰ (১৫২৬ খ্রীষ্টাব্দ) কি ফল হৈছিল?

.....

৩/ জাগিৰদাৰী ব্যৱস্থা কোনে নবীকৰণ কৰিলে?

.....

৪) দিল্লী চুলতানীৰ অভিজাত আভিজাত্যক কোনবোৰ জনগোষ্ঠীত বিভক্ত হৈছিল, সেইবোৰৰ নাম লিখা?

.....

12.4 দিল্লী চুলতান ৰাজ্যৰ পতনৰ পৰিণতি

বিদেশী আগ্রাসনৰ পিছত দিল্লী চুলতানীৰ পতনে ৰাজ্যখনৰ অন্তর্নিহিত দুর্বলতাক উদঙাই দিয়াৰ বাবে বহু দূৰৈৰ প্রভাৱ পেলাইছিল। চুলতানত্বৰ বিভাজনৰ ফলত দৰবাৰৰ ৰাজনীতি আৰু সম্ভ্রান্ত লোকসকলৰ ব্যক্তিগত উচ্চাকাংক্ষাৰ কথা উন্মোচিত হৈছিল যিয়ে সঘনাই সংঘাতৰ সৃষ্টি কৰিছিল। এইদৰে চুলতানসকলে কম সময়ৰ ভিতৰতে সলনি হৈ থকাৰ বাবে ৰাজ্য বা সিংহাসনৰ ক্ষমতাত কোনো স্থিৰতা নাছিল। ভাৰতীয় সেনাকো বেয়া পোহৰত

উদঙাই দিলে। ভাৰতৰ নগৰ-গাঁও বুৰাই পেলোৱা বিদেশী আক্ৰমণকাৰীৰ সৈন্যৰ লগত তেওঁলোকৰ কোনো তুলনা নাছিল।

দিল্লী চুলতানীৰ পতনেও সমাজত সামন্তীয় বিভাজন বৃদ্ধিৰ সাক্ষী হৈছিল। চুলতান ৰাজ্যৰ পতনে বাবৰক ভাৰতৰ বুকুত মোগল ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ সুযোগ দিলে।

12.5 অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- চুলতান ৰাজ্যৰ পতন বহু কাৰকৰ ফল আছিল, যাৰ ভিতৰত কেন্দ্ৰীয় কৰ্তৃপক্ষৰ দুৰ্বলতা এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰক আছিল।
- মহম্মদ বিন তুগলাক আৰু ফিৰুজ শ্বাহ তুগলাকৰ দৰে ব্যক্তিগত শাসকসকলে তেওঁলোকৰ নীতিৰ বাবে পতনৰ বাবে দায়ী আছিল।
- টাইমুৰৰ ভাৰত আক্ৰমণৰ তাৎক্ষণিক কাৰণ আছিল আৰু চুলতানীয় শাসনৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ উন্মোচন কৰিছিল।
- টাইমুৰ আক্ৰমণৰ পিছত বহু প্ৰদেশে চুলতানীৰ পৰা স্বাধীনতা দখল কৰে আৰু তেওঁলোকৰ ঠাইত স্বাধীন চুলতানসকলে ঠাই লয়।

12.6 অধিক জানিবলৈ

1) Chaurasia, R S. (2002). History of Medieval India (From 1000 AD to 1707 AD). New Delhi, India: Atlantic Publication

2) Chandra, Satish. (2006). From Sultanate to the Mughals. New Delhi, India: Haranand and Publications Pvt. Ltd.

3) Mazumder, R. C. (1990). The Delhi Sultanate. Bombay, India: Bharatiya Vidya Bhawan.

4) Prasad, Iswari. (1940). History of Medieval India. New Delhi, India: Indian Press.

12.7 অগ্ৰগতি খতিয়ান

প্ৰশ্ন নং ১ৰ উত্তৰ: মহম্মদ বিন তুগলাক

প্রশ্ন নং ২ৰ উত্তৰ: ইব্রাহিম লোডীক হত্যা কৰা হৈছ

প্রশ্ন নং ৩ৰ উত্তৰ: ফিৰুজ শ্বাহ তুগলুক

প্রশ্ন নং ৪ৰ উত্তৰ: তুর্ক, আফগান আৰু এবিচিনিয়ান

12.8 আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) অতি চুটি প্রশ্ন (৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক):

প্রশ্ন ১। ভাৰত আক্রমণ কৰিবলৈ বাবৰক কোনে নিমন্ত্রণ কৰিছিল?

প্রশ্ন ২। দিল্লী চুলতানৰ আটাইতকৈ অন্তর্নিহিত দোষ কি আছিল?

প্রশ্ন ৩। উত্তৰাধিকাৰৰ পদ্ধতিগত নিয়মৰ অভাৱৰ পৰিণতি কি হ'ল?

প্রশ্ন ৪। দিল্লীত টাইমুৰৰ অগ্রগতি কোনে প্রতিহত কৰিছিল?

(খ) চুটি প্রশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক):

প্রশ্ন ১। এই বিষয়ে চমু টোকা লিখক:

ক. দাসত্ব

খ. পানীপাটৰ যুদ্ধ

গ. আদালতৰ ৰাজনীতি আৰু আভিজাত্য

(গ) দীঘলীয়া প্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক):

প্রশ্ন ১। চুলতানৰ পতনৰ বাবে মহম্মদ বিন তুগলাক কিমানখিনি দায়ী আছিল বুলি আপুনি ভাবে? কাৰণ উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন ২। চুলতানীয় শাসনৰ অন্ত পেলোৱাত বাহ্যিক কাৰকৰ অৱদানৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

□ □ □ □

অধ্যায় ১৩: মোগল সাম্ৰাজ্য

অধ্যায়ৰ গাঁথনি

১৩.১ উদ্দেশ্য

১৩.২ পৰিচয়

১৩.৩ ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক অস্থিৰতা

১৩.৪ বাবৰ

- পানীপথৰ যুদ্ধ

১৩.৫ হুমায়ুন

১৩.৬ আকবৰ

১৩.৭ জাহাংগীৰ

১৩.৮ শ্বাহজাহান

১৩.৯ ঔৰংজেব

১৩.১০ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলো

১৩.১১ অধিক জানিবলৈ

১৩.১২ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১৩.১৩ আৰ্হি প্রশ্ন

১৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত আপুনি—

- মোগল আক্রমণৰ প্রাকক্ষণত ৰাজনৈতিক অৱস্থাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব,
- ভাৰতত মোগল সাম্ৰাজ্য প্রতিষ্ঠা প্রক্রিয়া, আৰু
- মোগল শাসকৰ অধীনত ৰাজনৈতিক বিকাশৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব।

১৩.২ পৰিচয়

পূৰ্বৰ অধ্যায়ত আমি চুলতানীয় শাসনৰ পতনৰ পিছত উদ্ভৱ হোৱা ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিলোঁ। দিল্লী চুলতানীৰ বিভাজনৰ পিছত বহু স্বাধীন প্রাদেশিক ৰাজ্যৰ উত্থান ঘটিছিল।

দিল্লী চুলতানৰ বিভাজনৰ লগে লগে ৰাজনৈতিক শূন্যতাৰ সৃষ্টি হ'ল। এই ৰাজ্যসমূহৰ মাজত ৰাজনৈতিক আধিপত্যৰ বাবে সংগ্রাম কৰি দেশখন বংগ, গুজৰাট, মালৱা, মেৱাৰ, জৌনপুৰ, উৰিষ্যা আদি কেইবাখনো সৰু সৰু ৰাজ্যত বিভক্ত হৈছিল। সৰু সৰু ৰাজ্যবোৰক নিয়ন্ত্রণত ৰাখিব পৰা আৰু শত্রুৰ সন্মুখত এক ঐক্যবদ্ধ ফ্রণ্ট উপস্থাপন কৰিব পৰা কোনো শক্তিশালী কেন্দ্রীয় চৰকাৰ নাছিল। সেই হিচাপে মোগলৰ আগমনৰ প্রাকক্ষণত দেশৰ ৰাজনৈতিক অৱস্থা শত্রুৰ আক্রমণৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল। এই ৰাজনৈতিক অস্থিৰতাই ভাৰতত মোগল সাম্রাজ্য প্রতিষ্ঠাৰ বাট মুকলি কৰি দিলে।

১৩.৩ ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক অস্থিৰতা

- **মোগল আক্রমণৰ প্রাকক্ষণত ৰাজনৈতিক অৱস্থা**

  বাবৰৰ আক্রমণৰ প্রাকক্ষণত ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক অৱস্থা আছিল অতি দুখজনক। ভাৰত সৰু সৰু ৰাজ্যত বিভক্ত হৈছিল, যিবোৰে নিজৰ মাজতে কাজিয়া কৰিছিল। দক্ষিণ ভাৰততো একে অৱস্থাই বিৰাজ কৰিছিল।

  চুলতানত্বৰ সময়ত দিল্লীয়ে এক উচ্চ আৰু সন্মানীয় পদবী দখল কৰিছিল। কিন্তু চুলতানত্বৰ বিভাজনৰ লগে লগে ইয়াৰ পূর্বৰ স্থান হেৰুৱাই পেলালে। ১৫২৬ চনত বাবৰে পৰাস্ত কৰা লোডী শাসকসকলৰ ভিতৰত ইব্রাহিম লোডী আছিল শেষ শাসক।ইব্রাহিম লোডীৰ হঠকাৰী স্বভাৱৰ বাবে পঞ্জাৱৰ দায়িত্বত থকা দৌলত খান লোডীয়ে স্বাধীনতা ঘোষণা কৰে। তেওঁৰ পুত্র দিলাৱাৰ খানক লোডী শাসকসকলৰ দ্বাৰা অতি অপমানিত হৈছিল। ফিৰোজ তুগলাকৰ দিনতো মালৱাৰে স্বাধীনতা ঘোষণা কৰিছিল। বাবৰৰ আগ্রাসনলৈকে ইয়াৰ শাসক আৰু ইয়াৰ মন্ত্রীসকলৰ মাজত সংঘাত অব্যাহত আছিল। প্রায়বোৰ ৰাজ্যই নিজৰ আভ্যন্তৰীণ লগতে বাহ্যিক অশান্তিৰ ক্ষেত্রতো ব্যস্ত আছিল। এই সকলোবোৰে এই কথাৰ সাক্ষ্য দিয়ে যে সেই সময়ত মোগলৰ আগ্রাসনৰ বাবে এখন উর্বৰ ভূমি আছিল।

  বাবৰৰ আগ্রাসনৰ প্রাকক্ষণত তুর্কো-আফগান শাসনৰ অধীনত ভাৰত সকলো ছিন্নভিন্ন আৰু ভাঙি পৰিল। দিল্লী চুলতানসকলৰ জনপ্রিয়তা হেৰুৱাই পেলাইছিল। তদুপৰি চুলতানত্ব আছিল "ব্যক্তিগত সামৰিক দক্ষতা" আৰু গৌৰৱৰ ফলাফল। সাম্রাজ্যৰ গভীৰ শিপাই থকা দুর্বলতা দূৰ কৰিবলৈ শাসকসকলৰ শক্তিৰ অভাৱ আছিল আৰু এইদৰে বাহ্যিক শক্তিৰ বলি সহজেই পৰিছিল।

  কাশ্মীৰ, পঞ্জাৱ, সিন্ধ, গুজৰাট, মালৱা, খাণ্ডেশ, বংগ আৰু উৰিষ্যা ৰাজ্যই নিজৰ ক্ষমতা হেৰুৱাইছিল আৰু চুলতানীয় বিভাজনৰ পিছত কোনো সক্রিয় ভূমিকা গ্রহণ

কৰা নাছিল। দিল্লী চুলতানীসকলৰ অত্যাচাৰে পঞ্জাৱৰ মুখীয়ালজনক বাবৰৰ পক্ষ ল'বলৈ বাধ্য কৰাইছিল আৰু তেওঁ বাবৰক মুকলি আকাশৰ তলত আদৰি লৈছিল। ক্ষমতাৰ বাবে দুটা বংশ - চুম্মা বংশ আৰু অর্ঘুন বংশৰ সংঘাতৰ অধীনত সিন্দ সংগ্রাম কৰি আছিল।

সম্ভ্রান্ত লোকসকলৰ মাজত ষড়যন্ত্রৰ অধীনত মালৱাক সমাধিস্থ কৰা হৈছিল। মালৱাৰ দ্বিতীয় মাহমুদৰ অধীনত ৰাজপুত প্রধানমন্ত্রী মেদনী ৰায় শক্তিশালী হৈ উঠিছিল। এইদৰে সম্ভ্রান্ত লোকসকলে তেওঁক ক্ষমতাৰ পৰা বর্খাস্ত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল যাৰ ফলত মেৱাৰৰ ৰাণা সাংগাই মদিনী ৰায়ৰ সৈতে মিলি ৰাজকীয় সম্ভ্রান্তসকলক পৰাস্ত কৰিছিল। কিন্তু ১৫৩১ খ্রীষ্টাব্দত মাণ্ডুৰ দুর্গ পতনৰ লগে লগে মালৱাই গুজৰাটৰ বাহাদুৰ শ্বাহৰ ওচৰত আত্মসমর্পণ কৰিবলগীয়া হয়।

ৰজা ফাৰুকীৰ অধীনত খাণ্ডেশে ১৩৭০ খ্রীষ্টাব্দত দিল্লী চুলতানৰ পৰা স্বাধীনতা লাভ কৰিছিল। ই দিল্লীৰ ৰাজনীতিৰ পৰিসীমাৰ পৰা আঁতৰত আছিল।

এজন বীৰ সৈনিক আৰু এজন মহান সেনাপতি ৰাণা সংগ্রাম সিংহৰ অধীনত মেৱাৰ বহু শিখৰলৈ উঠিছিল। তেওঁ ভিলছা, সাৰংপুৰ, চান্দেৰী, ৰণথাম্বৰ আদি প্রদেশ জয় কৰে। তেওঁ দিল্লী চুলতানৰ বিৰুদ্ধে যুঁজিছিল আৰু আনকি গোপনে বাবৰলৈ নিমন্ত্রণ পঠিয়াইছিল আৰু আশা কৰিছিল যে উত্তৰ আৰু মধ্য ভাৰতত আধিপত্য লাভৰ নীতিত বাবৰে তেওঁক সহায় কৰিব। অৱশ্যে তাৰ সপোনবোৰ অতি সোনকালে ছিন্নভিন্ন হ'বলৈ ধৰিলে।

ফিৰুজ শ্বাহৰ শাসনকালত বংগই দিল্লী চুলতানৰ পৰা স্বাধীনতা লাভ কৰিছিল। এই প্রদেশখনে চুলতান শাসকসকলৰ সৈতে আৰু পিছলৈ বাবৰৰ সৈতে শান্তি স্থাপন কৰে।

দক্ষিণত বাহমনী ৰাজ্যৰ পতনৰ পিছত পাঁচখন ক্ষুদ্র ৰাজ্যৰ উত্থান ঘটিছিল আৰু নিজৰ মাজতে তেওঁলোকৰ অহৰহ সংগ্রামে তেওঁলোকক উত্তৰ ভাৰতৰ ৰাজনীতিত হস্তক্ষেপ কৰাৰ পৰা আঁতৰাই ৰাখিছিল।

ভাৰতীয় দৃশ্যপটত মোগলৰ আগমনৰ লগে লগে ভাৰতীয় ইতিহাসৰ এক নতুন যুগৰ প্রৱর্তন হ'ল। ১৫২৬ চনৰ ২১ এপ্রিলত ভাৰতে নিজৰ মাটিত মোগল শাসনৰ ভেটিৰ সাক্ষী হৈছিল। মধ্য এছিয়াৰ পৰা অহা মোগলে লোডী বংশৰ ইব্রাহিম লোডীক পৰাস্ত কৰি দেশত নিজৰ শাসন প্রতিষ্ঠা কৰে।

১৩.৪ বাবৰ

ভাৰতত মোগল সাম্ৰাজ্যৰ প্ৰতিষ্ঠাপক জহিৰুদ্দিন মহম্মদ বাবৰৰ জন্ম হৈছিল ১৪৮৩ চনৰ ১৪ ফেব্ৰুৱাৰীত মধ্য এছিয়াৰ ফা�ৰঘনা ৰাজ্যত। তেওঁ পিতৃৰ ফালৰ পৰা টাইমুৰ আৰু মাতৃৰ ফালৰ পৰা চেংগিজ খানৰ বংশধৰ আছিল। তেওঁৰ পৰিয়ালটো তুৰ্কী জাতিৰ চাঘটাইদ অংশৰ আছিল যিটো সাধাৰণতে 'মোগল' নামেৰে জনাজাত আছিল।

বাবৰে ১৪৯৪ চনত পিতৃৰ পিছত ফাৰঘনা শাসক হিচাপে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰে। ১৫০৪ চনৰ পৰা ভাৰত বিজয়ৰ প্ৰতি তেওঁৰ আগ্ৰহ গঢ় লৈ উঠে। ১৫১৯ চনৰ পৰা ১৫২৪ চনলৈ বাবৰে ভাৰতলৈ চাৰিটা অভিযানৰ নেতৃত্ব দিছিল যদিও কোনো উল্লেখযোগ্য ফলাফল নাপালে।

১৫১৯ চনত বাবৰে অভিযান আৰম্ভ কৰি চেনাৰ পালেগৈ। ইয়াত তেওঁ ইব্ৰাহিম লোডীৰ সৈতে আলোচনা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল যদিও কোনো সুনিৰ্দিষ্ট ফলাফল নাপালে। গতিকে চেনাব আৰু ভেৰা খুছাব জয় কৰি উভতি আহিল। ১৫২০-১৫২২ চনৰ ভিতৰত বাবৰে বদক্ষন আৰু কান্ধৰ দখল কৰে। ১৫২৪ চনত বাবৰক পঞ্জাৱৰ গৱৰ্ণৰ দৌলত খান লোডী, ইব্ৰাহিম লোডীৰ ককাক আলুৱাদিন আৰু ৰাণা সাংগাৰ পৰা তেওঁৰ সহায় বিচাৰি নিমন্ত্ৰণেৰে বানপানীত বুৰ গৈছিল। এনে সুযোগ হেৰুৱাব পৰাজন বাবৰ নাছিল। বাবৰ লাহোৰ পাওঁতে দৌলত খানক আফগান মুখীয়ালে পদচ্যুত কৰে। বাবৰে আফগান প্ৰধানজনক পৰাস্ত কৰি তাৰ পিছত আলাউডিনক লাহোৰৰ গৱৰ্ণৰ হিচাপে নিযুক্তি দিয়ে। কিন্তু কাবুললৈ উভতি অহাৰ পিছত আলাউদিনক দৌলত খান লোডীয়ে পলায়ন কৰিবলৈ বাধ্য কৰাইছিল আৰু তাৰ পিছত তেওঁৰ ঠাইত দৌলত খান লোডী আহিছিল।

- **পানীপথৰ যুদ্ধ**

  এই পৰিস্থিতিয়ে বাবৰক ভাৰতলৈ আন এক যাত্ৰা কৰিবলৈ বাধ্য কৰাইছিল যাৰ বাবে তেওঁ সাজু হৈ আহিছিল আৰু আহি পোৱাৰ লগে লগে তেওঁ প্ৰথমে দৌলত খান লোডীৰ সৈতে মোকাবিলা কৰিবলগীয়া হৈছিল, যাক তেওঁ পৰাস্ত কৰিছিল। ইয়াৰ পিছত তেওঁ ইব্ৰাহিম লোডীক লগ কৰিব লগা হৈছিল আৰু পানীপথৰ যুদ্ধক্ষেত্ৰত দুয়োখন সেনাই মুখামুখি হৈছিল। ইব্ৰাহিমৰ সামৰিক বাহিনীৰ সংখ্যাগত শক্তি থকাৰ পিছতো বাবৰে আধিপত্য লাভ কৰিছিল। এইবাৰ ১৫২৬ চনৰ ২১ এপ্ৰিলত পানীপথৰ প্ৰথম যুদ্ধত বাবৰে ইব্ৰাহিম লোডী, আৰু দিল্লীৰ শাসকক পৰাস্ত কৰে।তেওঁ দিল্লী আৰু আগ্ৰা দখল কৰে। পানীপথৰ যুদ্ধৰ তাৎপৰ্য বহুবিধ আছিল। প্ৰথমে ই ভাৰতত মোগল ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে বাট মুকলি কৰি দিলে। দ্বিতীয়তে, ই লোডী বংশৰ অন্ত পেলাইছিল।

বিজয়ৰ পিছত তেওঁৰ নামত খুতবা পঢ়া হ'ল। অৱশ্যে উজ্জ্বল জয়ৰ পাছতো বাবৰে বহু প্রত্যাহ্বানৰ সম্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল।

জানি লোৱা ভাল

খুটবাঃ ইছলামিক জগতৰ খলিফাৰ নামত, আৰু কোনো অঞ্চলৰ শাসক ৰজাৰ নামত পঢ়া নামাজ পঢ়া খূতবা।

তেওঁৰ পৰৱর্তী শত্রু আছিল মেৱাৰৰ ৰানা সাংগা। প্রথম অৱস্থাত বাবৰে কিছু বিপর্যয়ৰ সম্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল যদিও অতি সোনকালেই তেওঁ নিজৰ বাহিনীক পুনৰ সংগঠিত কৰিছিল। কানৱাহ (১৫২৭) যুদ্ধত বাবৰে লগ হৈ সেই সময়ৰ সর্বশ্রেষ্ঠ ৰাজপুত শাসক মেৱাৰৰ ৰাণা সংগ্রাম সিংহ বা ৰাণা সংগক পৰাস্ত কৰে। ৰাণা সাংগাৰ পৰাজয়ৰ লগে লগে ৰাজপুত কনফেডাৰেচন বহুদিনলৈ ছিন্নভিন্ন হৈ পৰিল। বাবৰে "গাজী" উপাধি গ্রহণ কৰিলে আৰু সার্বভৌমত্ব এতিয়া ৰাজপুত হিন্দুৰ হাতৰ পৰা বাবৰলৈ গ'ল।

ইয়াৰ পিছত বাবৰে চান্দেৰীৰ ফালে আগবাঢ়ি গৈ ৰাজপুত প্রধান মেদনী ৰায়ৰ পৰা দখল কৰে। ১৫২৮ চনত চান্দেৰীৰ দুর্গ দখল কৰাৰ গুৰুত্ব আছিল অতি বেছি। কাৰণ অনুষ্ঠানৰ পিছত ৰাজপুতসকলে বাবৰক আৰু কোনো অসুবিধা নিদিলে।

অৱশ্যে আফগানসকলক তেতিয়াও বশ কৰিবলগীয়া আছিল। ইব্রাহিম লোডীৰ ভাতৃ মাহমুদ লোডীয়ে বিহাৰত আশ্রয় লৈছিল য'ত তেওঁ নিজৰ সেনাক শক্তিশালী কৰি চুনাৰ অভিমুখে যাত্রা কৰিছিল। বাবৰে তেওঁৰ বিৰুদ্ধে সমদল উলিয়াই বাক্সাৰলৈ যোৱাৰ পথত বহু আফগান মুখীয়ালে অস্ত্র-শস্ত্র থৈ তেওঁৰ বশৱর্তী হ'ল। ইয়াৰ মাজতে মাহমুদ লোদীয়ে বংগত আশ্রয় লৈছিল আৰু বংগৰ শাসক নুছৰত শ্বাহে বাবৰৰ সৈতে বন্ধুত্বপূর্ণ সম্পর্কৰ আশ্বাস দিলেও পিছৰজনে বাবৰৰ বিৰুদ্ধে মার্চ কৰাৰ সিদ্ধান্ত লৈছিল। এইদৰে ঘগ্রাৰ (১৫২৯) যুদ্ধত বাবৰে মাহমুদ লোডী আৰু তেওঁৰ সহযোগী বংগৰ নুছৰত শ্বাহক পৰাস্ত কৰে।

ঘগ্রাৰ যুদ্ধৰ পিছত বাবৰে নিজৰ নৱপ্রতিষ্ঠিত সাম্রাজ্যখনক এক সুদক্ষ প্রশাসন ব্যৱস্থা প্রদান কৰি সুদৃঢ় কৰাৰ প্রয়াস কৰিছিল। কিন্তু ১৫৩০ চনৰ ২৬ ডিচেম্বৰত তেওঁৰ মৃত্যু হোৱাত তেওঁ সুস্থ প্রশাসন প্রদান কৰাত ব্যর্থ হয়।তেওঁক কাবুলত সমাধিস্থ কৰা হয়। পার্চী আৰু তুর্কীৰ পাণ্ডিত্যশীল পণ্ডিত বাবৰে পার্চী ভাষাত মুবাইয়ান নামেৰে জনাজাত এক নতুন পদ্য শৈলী উদ্ভাৱন কৰিছিল। তেওঁৰ স্মৃতিগ্রন্থ টুজুক-ই-বাবুৰী তুর্কী ভাষাত লিখা হৈছিল। তেওঁ ভাকাই বা

তুৰ্কী বুৰঞ্জীও ৰচনা কৰিছিল। আনকি বাবৰে সংগীত আৰু অন্যান্য সূক্ষ্ম কলাতো পাৰদৰ্শিতা দেখুৱাইছিল।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

১/ বাবৰ কোন বছৰত জন্ম হৈছিল?

.....

২) পানীপথৰ প্রথম যুদ্ধত বাবৰে কাক পৰাস্ত কৰিছিল?

.....

৩/ বাবৰে কোন বছৰত গাজী উপাধি গ্রহণ কৰিছিল?

.....

৪/ নুছৰত শ্বাহ কোন আছিল?

.....

১৩.৫ হুমায়ুন

নাছিৰুদ্দিন মহম্মদ হুমায়ুন আছিল বাবৰৰ জ্যেষ্ঠ পুত্র। ১৫০৮ চনৰ ৬ মার্চত কাবুলত জন্মগ্রহণ কৰা তেখেতৰ ১২ বছৰ বয়সত ১৫২০ চনত বদক্ষানৰ গৱর্ণৰ নিযুক্তি দিয়া হয়। পিছলৈ তেওঁ হিছাৰ-ফিৰুজপুৰ আৰু সম্ভলৰ প্রশাসন চোৱাচিতা কৰিছিল। পানীপথ আৰু খানৱাহৰ যুদ্ধত অংশ লৈছিল। মৃত্যুৰ পূর্বে বাবৰে হুমায়ুনক তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰী হিচাপে মনোনীত কৰিছিল।

জানি লোৱা ভাল

আক্ষৰিক অর্থত হুমায়ুৰ অর্থ হৈছে 'সৌভাগ্যৱান'। কিন্তু জীৱনৰ বেছিভাগ সময় তেওঁ দুর্ভগীয়া হৈয়েই থাকিল। হুমায়ুনৰ ৰাজত্বকালত দুটা মন্ত্র অন্তর্ভুক্ত আছিল এটা ১৫৩০-৪০ আৰু আনটো ১৫৫৫-৫৬ চনৰ ।

১৫৩০ চনৰ ৩০ ডিচেম্বৰত হুমায়ুনে দিল্লীৰ সিংহাসনত আৰোহণ কৰে। ৰাজপাটত বহাৰ সময়ৰ পৰাই তেওঁ কেইবাটাও অসুবিধাৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল। টাইমুৰিদৰ উত্তৰাধিকাৰ

অনুসৰণ কৰি হুমায়ুনে সাম্ৰাজ্যখন তেওঁৰ তিনিজন আঠুৰে বছৰীয়া ভাতৃ কামৰাণ, হিন্দল আৰু আস্কাৰীৰ মাজত বিভক্ত কৰে। কিন্তু তেওঁলোকে নিজৰ অংশত অসন্তুষ্ট আছিল। হুমায়ুনে তেওঁৰ তিনিজন আঠুৰে বছৰীয়া ভাতৃ, তেওঁৰ ভায়েক মহম্মদ জামান মির্জা আৰু আন কিছুমান টাইমুৰিদ ৰাজকুমাৰ আৰু আফগান মুখীয়ালৰ পৰাও এক শক্তিশালী ভাবুকিৰ সন্মুখীন হৈছিল।

হুমায়ুনে নিজৰ ভাতৃ আৰু আত্মীয়ৰ প্ৰতি উদাৰতাৰ নীতি মানি চলিছিল। কিন্তু তেওঁ আফগানসকলৰ প্ৰতি আগ্ৰাসী নীতি গ্ৰহণ কৰিছিল। গুজৰাটৰ ৰজা বাহাদুৰ শ্বাহৰ প্ৰতি তেওঁৰ সহানুভূতিশীল হোৱাৰ কথা আছিল বাবে ১৫৩১ চনত তেওঁ কালিঞ্জাৰৰ ৰজা প্ৰতাপ্ৰুদ্ৰ দেৱৰ বিৰুদ্ধে অভিযানৰ নেতৃত্ব দিয়ে। হুমায়ুনে কালিঞ্জাৰক ঘেৰি ধৰিলে, কিন্তু মাহমুদ লোডীৰ অধীনত আফগান আক্ৰমণ আৰু দক্ষিণ বিহাৰৰ শ্বেৰ খান সুৰে চুনাৰৰ দুৰ্গ দখল কৰাৰ দিশলৈ মনোযোগ দিবলগীয়া হোৱাত তেওঁ ইয়াক দখল কৰাত ব্যৰ্থ হয়। কিন্তু হুমায়ুনে ৰজা প্ৰতাপ্ৰুদ্ৰ দেৱৰ পৰা যুদ্ধৰ ক্ষতিপূৰণ লাভ কৰিছিল। মাহমুদ লোডীৰ অধীনত থকা আফগানসকলে জৌনপুৰ আক্ৰমণ কৰি মোগলৰ পৰা দখল কৰে। কিন্তু তাৰ কিছু সময়ৰ পাছত ১৫৩২ চনৰ জুলাই মাহত হুমায়ুনে দাদৰাৰ যুদ্ধত আফগানসকলক পৰাস্ত কৰে। তাৰ পিছত ১৫৩২ চনৰ ছেপ্টেম্বৰৰ পৰা ডিচেম্বৰ মাহলৈকে শ্বেৰ খান ছুৰৰ হাতত থকা চুনাৰৰ দুৰ্গ ঘেৰাও কৰে। শ্বেৰ খানে হুমায়ুনৰ ওচৰত বশ হৈ তেওঁৰ লগত আপোচ কৰিলে। হুমায়ুনে নিজৰ ক্ষমতাক চেপি ধৰি শ্বেৰ শ্বাহক বশ কৰাৰ সুযোগ এৰি দিয়াৰ ভুলটো কৰিলে। ইয়াৰ পিছত হুমায়ুনে গুজৰাটৰ ৰজা বাহাদুৰ শ্বাহৰ ফালে মনোযোগ দিলে যিয়ে মালৱা, কিচমিচ, চান্দেৰী, ৰন্থাম্বোৰ, আজমীৰ, নগৌৰ আৰু চিত্তোৰ জয় কৰি মোগলৰ বাবে ভাবুকি কঢ়িয়াই আনিলে। হুমায়ুনে মাণ্ডু আৰু চম্পনিৰ গড় দখল কৰে। ১৫৩৫ চনত হুমায়ুনে মধ্য গুজৰাট জয় কৰিছিল। অৱশ্যে বেছি দিন ধৰি ৰখাত তেওঁ ব্যৰ্থ হ'ল।

ইয়াৰ মাজতে শ্বেৰ খান সুৰে দক্ষিণ বিহাৰত নিজৰ স্থিতি সুদৃঢ় কৰিলে। তেওঁ বংগৰ ওপৰতো নিজৰ দখল শক্তিশালী কৰি আছিল আৰু ১৫৩৪ আৰু ১৫৩৬ চনত বংগৰ শাসকক পৰাস্ত কৰি তেওঁ অধিক শক্তিশালী হৈ উঠিছিল। তেওঁ হুমায়ুনৰ আটাইতকৈ ভয়ংকৰ শত্ৰু বুলি প্ৰমাণিত হ'ল যিটো সত্যক পিছৰজনে উপেক্ষা কৰিলে আৰু তাৰ মূল্য দিবলগীয়া হ'ল।

হুমায়ুনে চুনাৰ ঘেৰাও কৰি তাৰ পৰা বেনাৰস অভিমুখে আগবাঢ়িল। কোনো ধৰণৰ আলোচনাই যেতিয়া শ্বেৰ খানক জয় কৰিবলৈ ব্যৰ্থ হয়, তেতিয়া হুমায়ুনে অভিযান আৰম্ভ কৰাৰ সিদ্ধান্ত লয় আৰু বংগ অভিমুখে যাত্ৰা কৰে যদিও গৌৰক শ্বেৰ খানৰ পুত্ৰ জালাল খানে বাধা দিয়ে। তাৰ পিছৰ সংঘাতত জালাল খানে পিছুৰাই যাব লগা হৈছিল। ১৫৩৮ চনৰ

ভিতৰত শ্বেৰ খান চুৰে গৌৰ দখল কৰে। ইয়াৰ মাজতে শ্বেৰ খানে কোচি আৰু গংগাৰ মাজৰ অঞ্চলটোৰ ওপৰত সম্পূৰ্ণ নিয়ন্ত্রণ লাভ কৰে। হুমায়ুনে কাজিয়া দিবলৈ কোনো চেষ্টা নকৰি আগ্রালৈ উভতি আহিল।

শ্বেৰ খান আৰু হুমায়ুনে আগ্রাত মাহৰ পিছত মাহ ধৰি ইজনে সিজনক আক্রমণ নকৰাকৈ মুখামুখি হৈছিল আৰু অৱশেষত বৰষুণ আৰম্ভ হোৱাৰ লগে লগে শ্বেৰ খানে সুযোগ গ্রহণ কৰি হুমায়ুৰ বাহিনীৰ সৈতে যুঁজিছিল। অৱশেষত ১৫৩৯ চনত চৌছাৰ যুদ্ধত শ্বেৰ খানে হুমায়ুনক পৰাস্ত কৰি 'শ্বেৰ শ্বাহ' উপাধিৰে নিজকে চুলতান বুলি ঘোষণা কৰে। হুমায়ুনে কেনেবাকৈ আগ্রা পাবলৈ সক্ষম হ'ল। এবছৰৰ পাছত পুনৰ ১৫৪০ চনৰ এপ্রিল মাহত কনৌজ যুদ্ধত হুমায়ুন আৰু শ্বেৰ শ্বাহৰ সৈন্যবাহিনী লগ হয় য'ত মোগল বাহিনী সম্পূৰ্ণৰূপে পৰাস্ত হয়। এই অপমানজনক পৰাজয়ৰ পিছত হুমায়ুন পলাতক হৈ পৰে আৰু ১৫ বছৰ (১৫৪০-৫৫) নির্বাসনত কটাবলগীয়া হয়। শ্বেৰ শ্বাহ দিল্লীৰ মালিক হৈ হিন্দুস্তানৰ সার্বভৌমত্ব পুনৰবাৰ আফগানৰ হাতলৈ গ'ল।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

৫) হুমায়ুনে কোন চনত মোগলৰ সিংহাসনত আৰোহণ কৰিছিল?

.....

৬) হুমায়ুনৰ আঢ়ৈ ভাইৰ নাম লিখা।

.....

৭) চৌছাৰ যুদ্ধ কেতিয়া হৈছিল?

.....

৮) কালিঞ্জাৰৰ ৰজা প্রতাপ্রুদ্র দেৱৰ বিৰুদ্ধে হুমায়ুনে কিয় অভিযান পঠিয়াইছিল?

.....

১৩.৬ আকবৰ

হিন্দুস্তানৰ সিংহাসন আকবৰৰ বাবে গোলাপৰ বিচনা নাছিল। তেওঁ বিৰোধী আৰু বিদ্রোহীৰ সৈতে মোকাবিলা কৰিবলগীয়া হৈছিল। ৰাজত্বৰ প্রথম বছৰতে তেওঁ বংগ শাসক মহম্মদ শ্বাহ

আবদলীৰ প্ৰধানমন্ত্ৰী হেমুৰ বিৰুদ্ধে সমদল উলিয়াইছিল। আকবৰে তেওঁৰ ৰক্ষক বৈৰাম খানৰ পৰামৰ্শ মতে যুদ্ধলৈ যোৱাৰ সিদ্ধান্ত লয় আৰু ১৫৫৬ চনৰ নৱেম্বৰ মাহত পানীপাটৰ ঐতিহাসিক যুদ্ধক্ষেত্ৰত আকবৰ আৰু হেমুৰ সৈন্যবাহিনী লগ হয়।তাৰ পিছত হোৱা যুদ্ধত হেমুৱে প্ৰথম অৱস্থাত ক্ষমতা লাভ কৰে যদিও তেওঁৰ চকুত কাঁড়ৰ আঘাতত তেওঁৰ ভাগ্যই মাৰাত্মক ৰূপ লয়। এনেদৰে যুদ্ধখন মোগলৰ পক্ষত পৰিণত হয় আৰু মোগল সেনাই দিল্লী আৰু আগ্ৰা দখল কৰে।

যেতিয়া বাজ বাহাদুৰে (এজন আফগান সম্ভ্ৰান্ত) মালৱা দখল কৰে, তেতিয়া আধম খান (আকবৰৰ ভাতৃ)ক তেওঁৰ বিৰুদ্ধে মোগল সেনাবাহিনীক নেতৃত্ব দিবলৈ পঠিওৱা হয় আৰু খানক পীৰ মহম্মদে সহায় কৰে। যি যুদ্ধ হৈছিল সেই যুদ্ধত বাজ বাহাদুৰে পৰাজয়ৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল। কিন্তু মালৱা মুখীয়ালৰ দুৰ্বলতাৰ বাবে বাজ বাহাদুৰৰ পুনৰ উত্থান ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰখনত, আৰু তেওঁ পুনৰ মালৱা দখল কৰিবলৈ সক্ষম হয়। কিন্তু আব্দুল্লা খান উজবেগৰ নেতৃত্বত মোগল সৈন্যৰ হাতত পৰাস্ত হোৱাত তেওঁৰ বিজয় অল্পকালীন আছিল।

আকবৰে তেওঁৰ বিৰুদ্ধে মুকলিকৈ বিদ্ৰোহ কৰা উজবেগ সম্ভ্ৰান্ত লোকসকলৰ সৈতেও মোকাবিলা কৰিবলগীয়া হৈছিল। আকবৰৰ বিশ্বাসযোগ্য বিষয়া আৰু মালৱাত উজ্জ্বলভাৱে যুঁজ দিয়া আব্দুল্লা খান উজবেগে ১৫৬৪ চনত আন উজবেগ সম্ভ্ৰান্ত লোকসকলৰ সৈতে বিদ্ৰোহ কৰে। তেওঁ জৌনপৌৰৰ আন এজন উজবেগ শাসক খান জামানৰ সৈতে হাত মিলাই অতি সোনকালেই তেওঁলোকৰ চাৰিওফালে আন উজবেগ সম্ভ্ৰান্ত লোকসকলে সমবেত হয়। তেওঁলোকক একত্ৰিত কৰা সাধাৰণ কাৰকটো আছিল পাৰ্চী বিষয়াসকলৰ প্ৰতি আকবৰৰ অনুকূল মনোভাৱৰ বাবে তেওঁলোকৰ প্ৰতি থকা ক্ষোভ, আৰু মোগল দৰবাৰত পদ হেৰুৱাৰ ভয়। আকবৰে তেওঁলোকৰ বিৰুদ্ধে বিস্তৃত সামৰিক অভিযান আৰম্ভ কৰে। ১৫৬৫ চনত খান জামান পৰাজিত হয়। ১৫৬৭ চনত আকবৰে নিজেই আগভাগ লৈ উজবেগ বিদ্ৰোহীৰ ওপৰত আকস্মিক আক্ৰমণ অৱতৰণ কৰে আৰু এই আক্ৰমণত খান জামানক হত্যা কৰা হয় আৰু তেওঁৰ ভাতৃ বাহাদুৰ খানক বন্দী কৰা হয় আৰু পিছত তেওঁক ফাঁচী দিয়া হয়।

ইয়াৰ পিছত আকবৰে ১৫৭২ চনত গুজৰাটৰ শাসক (তৃতীয় মুজাফৰ শ্বাহ)ৰ বিৰুদ্ধে সমদল উলিয়ায়। আকবৰে আহমেদাবাদত প্ৰৱেশ কৰাৰ সময়ত মুজাফ্ফৰ শ্বাহৰ পৰা কোনো প্ৰতিৰোধৰ সন্মুখীন নহ'ল। গুজৰাটত মোগল কৰ্তৃত্ব প্ৰতিষ্ঠা কৰাত তেওঁ সফল হৈছিল যদিও ১৫৮৪ চনতহে অৱশেষত গুজৰাট মোগল সাম্ৰাজ্যৰ অধীনলৈ আহে।

বংগৰ শাসক দাউদ খানে আকবৰৰ ক্ৰোধৰ সম্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল, জামানিয়াৰ দুৰ্গ দখল কৰাৰ কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা। লগে লগে আকবৰে তেওঁৰ বিৰুদ্ধে মোগল বাহিনী পঠিয়াই দিলে কিন্তু দাউদ খানক বশ কৰিব নোৱাৰিলে আৰু সেয়েহে টোদাৰ মালৰ অধীনত আন এটা মোগল বাহিনী তেওঁৰ বিৰুদ্ধে পঠিয়ালে। ১৫৭৬ চনৰ পৰা ১৫৮০ চনৰ ভিতৰত দীৰ্ঘদিনীয়া সামৰিক শোষণৰ অন্তত বংগক মোগল সাম্ৰাজ্যৰ লগত সংযুক্ত কৰা হয়। ১৫৯২ চনত আফগান সম্ভ্ৰান্ত লোকৰ নেতৃত্বত বংগে অতি সোনকালেই বিদ্ৰোহ কৰে। বংগ অৱশ্যে অতি সোনকালেই পুনৰ জয় কৰা হ'ল।

ইয়াৰ পিছত আকবৰে কাশ্মীৰৰ শাসক ইউছুফ শ্বাহৰ বিৰুদ্ধে সমদল উলিয়াই। ৰাজা ভগৱান দাসে মোগল সেনাৰ নেতৃত্বত শ্বাহক বশ কৰি আত্মসমৰ্পণ কৰিবলৈ সফল হয়। অৱশ্যে পিছৰজনৰ পুত্ৰই সংগ্ৰাম অব্যাহত ৰাখিছিল যদিও তেওঁও আত্মসমৰ্পণ কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল। কাশ্মীৰক মোগল সাম্ৰাজ্যৰ লগত সংযুক্ত কৰি কাবুল প্ৰদেশৰ অংশ হিচাপে গণ্য কৰা হয়।

আকবৰৰ বাবে সিন্ধ এক বৃহৎ গুৰুত্ব দখল আছিল কাৰণ ই কান্ধাৰ জয় কৰাৰ ক্ষেত্ৰত এক নিৰ্ণায়ক কাৰক বুলি প্ৰমাণিত হ'ব পাৰে। ১৫৭৪ চনত ভক্কৰ দখল কৰা হৈছিল যদিও সিন্ধৰ এক বৃহৎ অঞ্চল এতিয়াও অজয় হৈ আছে। মিৰ্জা আব্দুৰ ৰহিম (মুলতানৰ গৱৰ্ণৰ)ৰ অধীনত মোগল সৈন্যই সিন্ধৰ বিৰুদ্ধে সৈন্যবাহিনীক সফলতা লাভ কৰিবলৈ নেতৃত্ব দিয়ে আৰু সিন্ধৰ শাসকে আত্মসমৰ্পণ কৰিবলগীয়া হয়।

ইফালে পাৰস্যৰ শ্বাহে তুৰ্কী আৰু উজবেগসকলৰ সৈতে পূৰ্বতে দখল কৰাৰ বাবে অৱশেষত আকবৰে কান্ধাৰক নিজৰ অধীনলৈ আনে। একে সময়তে আকবৰৰ বিৰুদ্ধে থিয় দিয়া উজবেগ আৰু ইউছুফজাইয়ে আকবৰৰ বাবে অশান্তিৰ সৃষ্টি কৰাৰ গুৰুতৰ প্ৰচেষ্টা চলাইছিল। ৰাজকুমাৰ মুৰাদ আৰু ৰাজা টোদাৰ মালৰ নেতৃত্বত এটা বৃহৎ মোগল সৈন্য বিদ্ৰোহী বাহিনীৰ বিৰুদ্ধে প্ৰেৰণ কৰা হয়। ফলস্বৰূপে হোৱা সামৰিক অভিযানত উজবেগ আৰু ইউছুফজাইসকলক চেপি ধৰা হৈছিল।

ইয়াৰ মাজতে ৰৌশনীয়া (বায়াজিদৰ অনুগামী) আন্দোলনে কাশকৰ (চিত্ৰাল)ৰ ফুট পৰ্বতৰ পৰা কান্ধৰলৈকে চুবুৰীয়া অঞ্চলবোৰত উত্তেজনা সৃষ্টি কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। বায়াজিদৰ উত্তৰাধিকাৰীসকলে দীৰ্ঘদিন ধৰি সংগ্ৰাম অব্যাহত ৰাখিছিল। আব্দুল কাদিৰৰ নেতৃত্বত জাফফৰ নেতৃত্বাধীন মোগল সেনাৰ বিৰুদ্ধে সংগ্ৰামৰ ফলত আত্মসমৰ্পণ কৰিবলৈ বাধ্য হোৱা আব্দুল কাদিৰৰ পৰাজয় হয়। কিন্তু পিছত আব্দুল কাদিৰক ১০০০ সৈন্যৰ সেনাপতি হিচাপে মোগল

সেনাবাহিনীত অন্তর্ভুক্ত কৰা হয়। উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্তত ৰৌশনীয়া আন্দোলনৰ অৱনতিৰ ফলত সেই অঞ্চলত মোগল সাম্ৰাজ্যৰ বাবে সৃষ্টি হোৱা অশান্তিৰ অন্ত পৰিল।

জানি লোৱা ভাল

বায়াজিদে ইছলামৰ এক সুকীয়া ৰূপৰ প্ৰচাৰ কৰিছিল যিটো দুটা বৈশিষ্ট্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈ উঠিছিল- কমিউনিজম আৰু ইছলাম বিৰোধীসকলক ধ্বংস কৰা। মোল্লা ইছমাইলিয়াই প্ৰচাৰ কৰা ইছমাইলীয়া মতবাদ আৰু চৈয়দ মহম্মদ জৌনপুৰীৰ 'মাহদবিয়া" বা মাহদী নীতি (সকলো সমস্যাৰ পৰা মুক্তি দিয়া)ৰ দ্বাৰা তেওঁ প্ৰভাৱিত হৈছিল। এইদৰে বায়াজিদৰ শিক্ষা দুয়োটা মতবাদৰ সংগমস্থলী আছিল।

তেওঁৰ ধৰ্মীয় অভিযান আছিল পাখতুন জনগোষ্ঠীৰ মাজত আধ্যাত্মিক শ্ৰেষ্ঠত্ব লাভ কৰা। কিন্তু তেওঁৰ আধ্যাত্মিক মতবাদক তীব্ৰ সমালোচনা কৰা হৈছিল আৰু তেওঁক বায়াজিদ পিৰ-ই-তা'ৰিক (আন্ধাৰৰ পীৰ) বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল।

ইয়াৰ পিছত আকবৰে ডেকান প্ৰদেশৰ ফালে খোজ দিলে। ১৫৯৫ চনত আহমেদনগৰৰ বিৰুদ্ধে তেওঁৰ প্ৰথম অভিযান।আব্দুৰ ৰহিম আৰু ৰাজকুমাৰ মুৰাদৰ নেতৃত্বত মোগল সেনা যি ৰাজকুমাৰ মুৰাদ আৰু আব্দুৰ ৰহিমৰ মাজত হোৱা পতনৰ বাবে বিফল হৈছিল আৰু আনটো কাৰণ আছিল আহমেদনগৰৰ শাসক চান্দ চুলতানাই যুদ্ধক্ষেত্ৰত দেখুওৱা সাহস আৰু সাহসৰ উদাহৰণ। সময়ে অতি সোনকালেই মোগলসকলক অনুকূল কৰি তুলিলে যিসকলে চান্দ বিবিৰ হত্যাকাণ্ড আৰু তাৰ পিছত হোৱা আভ্যন্তৰীণ বিবাদৰ সুযোগ লৈছিল। আকবৰে দায়িত্ব লৈ সফলতাৰে বু�ৰহানপুৰ দখল কৰে। ইয়াৰ পিছত অতি সোনকালেই ৰাজকুমাৰ ডানিয়াল আৰু আব্দুৰ ৰহিম খান-ই-খানানে আহমেদনগৰক নিজৰ অধীনলৈ আনে।

ৰাজপুতৰ প্ৰতি আকবৰৰ নীতিৰ কথা ক'বলৈ গ'লে ক'ব লাগিব যে তেওঁ তেওঁলোকৰ সৈতে অদম্য যুদ্ধ কঢ়িয়াই লৈ ফুৰিছিল। প্ৰথমে ১৫৬২ চনত শাসক জয় মাল ৰাথোদে স্থাপন কৰা বীৰত্বপূৰ্ণ যুদ্ধৰ পিছত মেৰ্টাৰ দুৰ্গ দখল কৰা হয়।১৫৬৪ চনত আছাফ খানৰ নেতৃত্বত মোগল সেনাই গণ্ডৱানাৰ বিৰুদ্ধে যাত্ৰা কৰে। ৰাণী দুৰ্গাৱতী, গোণ্ডৱানাৰ ৰাজ্যপাল তেওঁৰ হৈ

নাবালক পুত্ৰ বীৰ নাৰায়ণে কঠোৰ যুঁজ দি শেষ উশাহ লোৱালৈকে মোগলৰ বিৰুদ্ধে যুঁজিছিল। বীৰ নাৰায়ণৰ পতনৰ লগে লগে গণ্ডৱানাৰ ৰাজধানী চৌৰাগড় মোগলৰ কমাণ্ডৰ অধীনলৈ পৰিল।

আকবৰে ৰাজস্থানৰ মেৱাৰত ভয়ংকৰ শক্তিৰ সৈতে সাক্ষাৎ কৰিবলগীয়া হৈছিল, যাৰ ৰাজধানী আছিল চিত্তোৰ। আকবৰৰ চকু গুজৰাটৰ ওপৰত আছিল। সেয়ে চিত্তোৰক নিজৰ নিয়ন্ত্ৰণলৈ

অনাটো জৰুৰী হৈ পৰিল। তদুপৰি চিত্তোৰৰ পতনে সকলো ৰাজপুত ৰাজ্যৰ বশৱৰ্তী হ'ব বুলিও তেওঁ নিশ্চিত আছিল। আৰু কথাটো সঁচা বুলি ওলাই পৰিল। ১৫৬৭ চনত আকবৰে সৈন্যৰ সৈতে চিত্তোৰৰ বিৰুদ্ধে যাত্রা কৰে, য'ত ৰাজপুত সম্ভ্রান্ত লোকসকলে সাহসেৰে যুদ্ধ কৰে যদিও মোগলৰ উচ্চ শক্তিৰ বিৰুদ্ধে জয়ী হোৱাৰ কোনো সম্ভাৱনা নাছিল। ৰাণা উদয় সিং আৰাৱলী বনাঞ্চললৈ পিছুৱাই যাবলৈ বাধ্য হয়। ইয়াৰ পিছত ১৫৬৯ চনত ৰাজকীয় ৰাজ্য ৰন্থমভূৰ পতন ঘটে। দীৰ্ঘদিনীয়া যুঁজৰ অন্তত সুৰজন ৰায় হাৰাই শান্তিৰ বাবে মামলা কৰে আৰু পিছলৈ সাম্রাজ্যবাদী সেৱাত প্ৰৱেশ কৰে।

কালিঞ্জাৰ দুৰ্গ দখল কৰাৰ লগে লগে যোধপুৰ আৰু বিকানেৰ ৰাজপুত ৰাজ্য মোগলৰ অধীনলৈ আনে। অলপ পিছতে জয়ছলমেৰৰ ৰাৱাল হৰ ৰায়েও আকবৰৰ আধিপত্য গ্রহণ কৰে। এইদৰে মেৱাৰৰ বাহিৰে আন সকলো প্রধান ৰাজপুত ৰাজ্য ১৫৭০ চনৰ ভিতৰত মোগলৰ অধীনলৈ আহে।মেৱাৰ ৰাজ্যই অসংখ্য অক্ষমতা আৰু বাধাৰ মাজতো সাহসেৰে মোগলৰ কৰ্তৃত্বক অৱজ্ঞা কৰিছিল। আকবৰ তেওঁৰ ৰাজপুত যুদ্ধত কোনো ধৰণৰ হুইমৰ দ্বাৰা অনুপ্রাণিত হোৱা নাছিল

ধৰ্মান্ধতা বা ধৰ্মীয় নিৰ্যাতন। সাম্রাজ্যখন সুদৃঢ় কৰি সমগ্র দেশক এক কেন্দ্রীয় কৰ্তৃত্বৰ অধীনলৈ অনাৰ স্বাৰ্থত হিন্দু আৰু মুছলমান উভয়ৰে বিৰুদ্ধে যুদ্ধ চলাইছিল। আকবৰৰ দিনত মেৱাৰ মোগলৰ লগত মিত্রতালৈ অহা নাছিল।

মহাৰাণা প্রতাপে স্বাধীনতাৰ পক্ষত থিয় দিছিল আনহাতে আকবৰৰ সাম্রাজ্যবাদী সপোন আছিল। মহাৰাণা প্রতাপ মোগলৰ সৈতে বৈবাহিক মিত্রতা কৰাৰ পক্ষপাতী নাছিল। ১৫৭৬ চনত হালদী ঘাটি পাছত মোগল আৰু মহাৰানাৰ প্রথম যুদ্ধ হৈছিল।ৰাজা মান সিংহই মোগল সেনাৰ কমাণ্ডাৰ আৰু সহায় কৰিছিল আছাফ খানে। মহাৰাণে কঠোৰ যুঁজ দিছিল যদিও আঘাতৰ বাবে তেওঁ পাহাৰলৈ অৱসৰ গ্রহণ কৰিছিল। হালদী ঘাটিৰ যুদ্ধত মোগল বিজয়ী হৈ ওলাই আহিল।

আকবৰে মিলনৰ নীতি মানি চলিছিল আৰু কেতিয়াও ৰাজপুতক নিজৰ সংলগ্ন কৰা নাছিল

আকবৰে ৰাজস্থানৰ মেৱাৰত ভয়ংকৰ শক্তিৰ সৈতে সাক্ষাৎ কৰিবলগীয়া হৈছিল, যাৰ ৰাজধানী আছিল চিত্তোৰ। আকবৰৰ চকু গুজৰাটৰ ওপৰত আছিল। সেয়ে চিত্তোৰক নিজৰ নিয়ন্ত্রণলৈ অনাটো জৰুৰী হৈ পৰিল। তদুপৰি চিত্তোৰৰ পতনে সকলো ৰাজপুত ৰাজ্যৰ বশৱৰ্তী হ'ব বুলিও তেওঁ নিশ্চিত আছিল। আৰু কথাটো সঁচা বুলি ওলাই পৰিল। ১৫৬৭ চনত আকবৰে সৈন্যৰ সৈতে চিত্তোৰৰ বিৰুদ্ধে যাত্রা কৰে, য'ত ৰাজপুত সম্ভ্রান্ত লোকসকলে সাহসেৰে যুদ্ধ

কৰে যদিও মোগলৰ উচ্চ শক্তিৰ বিৰুদ্ধে জয়ী হোৱাৰ কোনো সম্ভাৱনা নাছিল। ৰাণা উদয় সিং আৰাৱলী বনাঞ্চললৈ পিছুৱাই যাবলৈ বাধ্য হয়। ইয়াৰ পিছত ১৫৬৯ চনত ৰাজকীয় ৰাজ্য ৰন্থমভূৰ পতন ঘটে। দীৰ্ঘদিনীয়া যুঁজৰ অন্তত সুৰজন ৰায় হাৰাই শান্তিৰ বাবে মামলা কৰে আৰু পিছলৈ সাম্ৰাজ্যবাদী সেৱাত প্ৰৱেশ কৰে।

কালিঞ্জাৰ দুৰ্গ দখল কৰাৰ লগে লগে যোধপুৰ আৰু বিকানেৰ ৰাজপুত ৰাজ্য মোগলৰ অধীনলৈ আনে। অলপ পিছতে জয়ছলমেৰৰ ৰাৱাল হৰ ৰায়েও আকবৰৰ আধিপত্য গ্ৰহণ কৰে। এইদৰে মেৱাৰৰ বাহিৰে আন সকলো প্ৰধান ৰাজপুত ৰাজ্য ১৫৭০ চনৰ ভিতৰত মোগলৰ অধীনলৈ আহে।মেৱাৰ ৰাজ্যই অসংখ্য অক্ষমতা আৰু বাধাৰ মাজতো সাহসেৰে মোগলৰ কৰ্তৃত্বক অৱজ্ঞা কৰিছিল। আকবৰ তেওঁৰ ৰাজপুত যুদ্ধত কোনো ধৰণৰ হুইমৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত হোৱা নাছিল

ৰাজ্যসমূহ। ৰাজকীয় ৰাজপুত পৰিয়ালসমূহৰ সৈতে বৈবাহিক মিত্ৰতা কৰি শাসক/ৰাজাসকলৰ আভ্যন্তৰীণ বিষয়ত স্বায়ত্তশাসন পুনৰ ঘূৰাই দিছিল। আকবৰৰ এই নীতিয়ে তেওঁক ভাল স্থানত থিয় কৰাইছিল কাৰণ ই তেওঁক আৰু তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰীসকলক বহু নিষ্ঠাবান সমৰ্থক লাভ কৰিছিল।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

৯) কাক বায়াজিদ পীৰ-ই-তা'ৰিক (আন্ধাৰৰ পীৰ) বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল?

.....

১০) ৰাণী দুৰ্গাৱতী কোন আছিল?

.....

১১) আকবৰে কোন বছৰত চিত্তৰৰ বিৰুদ্ধে সমদল লৈছিল?

.....

১২) মোগল সম্ৰাটৰ লগত মিত্ৰতা নোহোৱা ৰাজপুত প্ৰদেশৰ নাম লিখা।

.....

আকবৰৰ কূটনৈতিক মিত্ৰতা

আকবৰৰ কূটনৈতিক মিত্রতা যুদ্ধৰ দক্ষতাৰ বাবে পৰিচিত ৰাজপুতসকলৰ প্ৰতি নিৰ্দেশিত হৈছিল। আকবৰৰ ৰাজপুত নীতি আছিল মোগল সাম্ৰাজ্যৰ ভেটি সুদৃঢ় কৰাৰ ক্ষেত্ৰত এক কৌশলগত উপাদান। আনুগত্যৰ বাবে পৰিচিত ৰাজপুতসকলৰ সামৰিক শক্তিৰ বিষয়েও তেওঁ অজ্ঞাত নাছিল। মোগল সাম্ৰাজ্যৰ জনসংখ্যা যে অমুছলমান, যিসকলক আস্থাত ল'ব লাগিব, সেই কথা সম্পূৰ্ণৰূপে জানিও তেওঁ ৰাজপুতৰ সৈতে বৈবাহিক মিত্রতা কৰিছিল। তেওঁ তেওঁলোকৰ বন্ধুত্ব আৰু সহযোগিতা বিচাৰিছিল আৰু এইদৰে তেওঁলোকৰ সৈতে বৈবাহিক মিত্রতাৰ নীতি বাছি লৈছিল। যদিও তেওঁ যে তেওঁলোকৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰিছিল সেয়া অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি, কিন্তু তেওঁ নিশ্চিতভাৱে বিবাহ আৰু উচ্চ ৰাজহ আৰু সামৰিক পদৰ প্ৰস্তাৰ দি তেওঁলোকক জয় কৰাৰ প্ৰচেষ্টা চলাইছিল।

তেওঁ অম্বাৰ, বিকানেৰ, জয়ছালমেৰৰ ৰাজপুত ৰাজকুমাৰীক বিয়া কৰাইছিল আৰু সেয়া সম্ভৱ হৈছিল কেৱল আকবৰৰ বহল মনোভাৱ আৰু উদাৰ ধৰ্মীয় দৃষ্টিভংগীৰ বাবে। নিযুক্তিৰ ক্ষেত্ৰতো আকবৰে কোনো বৈষম্য নকৰি ৰাজপুতসকলক ওখ ঠাইত স্থাপন কৰা হ'ল। আইন-ই-আকবাৰীত ১০০০ পদবীৰ ১৩৭ জন মানবদাৰৰ কথা উল্লেখ আছে, ইয়াৰে ১৪ জন হিন্দু আছিল। ৰাজপুতসকলক তেওঁলোকৰ সেৱাৰ বাবে মনসাব আৰু ৰাটান (গৃহ ৰাজধানী) জাগীৰৰো প্ৰস্তাৰ দিয়া হৈছিল। ৰাও বা ৰাজাৰ দৰে বংশগত উপাধিটো তেওঁ মুখীয়ালসকলক অৰ্পণ কৰিলেও সেই বিষয়ত তেওঁৰ নিশ্চিতকৰণৰ প্ৰয়োজন আছিল।

জানি লোৱা ভাল

ৰাজপুত ৰাজকুমাৰসকলক জাগীৰ হিচাপে নিজৰ জন্মভূমি বা বংশগত ভূমি প্ৰদান কৰা হৈছিল আৰু ইয়াক ৰাটান জাগীৰ বুলি কোৱা হৈছিল। আকবৰে প্ৰথমে ৰাটান জাগীৰৰ পৰিচয় দিছিল।

সাধাৰণ আৰু ৰাটান জাগীৰৰ মাজৰ পাৰ্থক্য প্ৰথমে ১৬০৪ চনৰ বিকানেৰৰ ৰাজা ৰায় সিঙৰ এজন কৃষকত লক্ষ্য কৰা হৈছিল। এজন সম্ভ্ৰান্ত লোকৰ বাবে ৰাটান জাগীৰ সৃষ্টি কৰাটো সম্ৰাটৰ বিবেচনাধীন আছিল আৰু সেই ঠাইখনৰ সৈতে দীৰ্ঘম্যাদী সম্পৰ্ক থকা এজন সম্ভ্ৰান্তক দিয়া হৈছিল।

ৰজাসকলক তেওঁলোকৰ ৰাজ্যৰ প্ৰশাসনত স্বায়ত্তশাসন দিয়া হৈছিল। কিন্তু কোনো শাসকৰ মৃত্যুৰ ক্ষেত্ৰত উত্তৰাধিকাৰৰ বিষয়ত সম্ৰাটৰ হস্তক্ষেপ কৰাৰ অধিকাৰ আছিল। ১৫৭৬ চনত আকবৰে ৰাণা প্ৰতাপৰ সৈতে সহযোগিতা কৰাৰ অভিযোগত বুণ্ডীৰ ৰাও সুৰজান হাদাৰ জ্যেষ্ঠ

পুত্ৰ দুদাক পদচ্যুত কৰি কনিষ্ঠ ভাতৃ ভোজ হাদাৰ হাতলৈ ৰাজত্ব হস্তান্তৰ কৰে। পুনৰ ১৫৯২ চনত আকবৰে বাঘেলাৰ মৃত্যুৰ পিছত বিক্ৰমজিতক ভট্টৰ শাসক হিচাপে নাকচ কৰে, এই দোহাই দি যে তেওঁৰ অনুমোদন বিচৰা নাছিল আৰু দুৰ্যোধনক ভট্টৰ শাসক হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল।

১৫৭৯ চনত জিজিয়া আৰু তীৰ্থ কৰ বিলুপ্ত কৰাটো আকবৰৰ ৰাজপুত নীতিৰ এটা অংশ আছিল, যাতে তেওঁলোকক আকবৰৰ পক্ষলৈ লৈ যায়। তেওঁ নিজৰ সাম্ৰাজ্য চলাবলৈ ৰাজপুতসকলৰ ইচ্ছুক সহযোগিতা বিচাৰিছিল আৰু আকবৰৰ এই দূৰদৰ্শীতাই ডাঙৰ ফল দিছিল।

আকবৰৰ নামত যেতিয়া খুতবা পঢ়া হৈছিল, তেতিয়া তেওঁ ৰাজনৈতিকৰ লগতে আধ্যাত্মিক জগত দুয়োটাতে নিজৰ নেতৃত্বৰ দৃঢ়তা প্ৰকাশ কৰাৰ স্পষ্ট ইংগিত দিছিল। ১৫৭৯ চনত শ্বেইখ মুবাৰকে এখন নথি প্ৰস্তুত কৰে, যাৰ দ্বাৰা আকবৰ মুছলমান আইন (ইমাম-ই-আদিল)ৰ চূড়ান্ত ব্যাখ্যাকাৰী হয়। এই নথিখনক ড° স্মিথে "ইনফেলিবিলিটি ডিক্ৰী" বুলি অভিহিত কৰিছিল। এই আদেশৰ জৰিয়তে আকবৰে আধ্যাত্মিক নেতাৰ আধিপত্যৰ পৰা নিজকে মুক্ত কৰাৰ প্ৰয়াস কৰিছিল। আকবৰে তেওঁৰ দৰবাৰৰ ধৰ্মগুৰুসকলে প্ৰকৃত মুছলমান হিচাপে স্বীকৃতি লাভ কৰিবলৈ আগ্ৰহেৰে ব্যাকুল হৈ পৰিছিল। অৱশ্যে তেওঁৰ এই আন্তৰিক প্ৰচেষ্টাক তীব্ৰ সমালোচনা কৰা হয়। আকবৰৰ ক্ৰমবৰ্ধমান সহনশীলতা নীতি আৰু হিন্দুসকলৰ প্ৰতি তেওঁৰ অনুকূলতাত ৰক্ষণশীল মুছলমানসকল সুখী নাছিল।

মুছলমানসকলৰ মাজত ক্ষোভৰ মাজতো আকবৰে নিজৰ ধৰ্মীয় নীতি অব্যাহত ৰাখিছিল আৰু তেওঁৰ পৰৱৰ্তী প্ৰচেষ্টা আছিল দীন-ই-ইল্লাহী বা তৌহিদ-ই-ইল্লাহী প্ৰচাৰ কৰা। আকবৰৰ লক্ষ্য আছিল প্ৰতিটো ধৰ্মত পোৱা ভাল আৰু সত্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি জনসাধাৰণৰ বাবে এক উমৈহতীয়া ধৰ্মীয় বিশ্বাস প্ৰতিষ্ঠা কৰা। দীন-ই-ইল্লাহীৰ লগত জড়িত কিছুমান বিশেষ অনুষ্ঠান আবুল ফজলৰ আইন-ই-আকবাৰীত উল্লেখ কৰা হৈছে।

নতুন বিশ্বাসৰ অনুগামীসকলক তেওঁলোকৰ সম্পত্তি, সন্মান আৰু ধৰ্ম সম্ৰাটৰ ওচৰত বলিদান দিবলৈ সাজু হোৱা অনুসৰি শ্ৰেণীভুক্ত কৰা হৈছিল। দুখৰ বিষয় যে এই নতুন বিশ্বাসে অতি কম গ্ৰহণকাৰী বিচাৰি পালে আৰু আকবৰৰ মৃত্যুৰ পিছত দীন-ই-ইল্লাহী মনে মনে নোহোৱা হৈ গ'ল। বীৰবল আছিল একমাত্ৰ হিন্দু, যিয়ে নতুন ধৰ্মত যোগদান কৰিবলৈ সন্মত হৈছিল। দীন-ই-ইল্লাহীক পণ্ডিতসকলৰ মতামত বেলেগ বেলেগ, কোনোৱে ইয়াক আকবৰৰ মূৰ্খামি বুলি উপহাস কৰে আৰু কোনোৱে ইয়াৰ যুক্তিবাদী ভিত্তিৰ বাবে প্ৰশংসা কৰে। কোনো কোনোৱে দীন-ই-ইল্লাহীক দিয়া ধৰ্মৰ পৰিভাষা মানি ল'বলৈ অস্বীকাৰ কৰিছে। তেওঁলোকৰ মতে দীন-ই-

ইল্লাহীৰ কোনো পুৰোহিত, ধৰ্মীয় কিতাপ, কোনো অনুষ্ঠান আৰু বিশ্বাস ব্যৱস্থা নাছিল। কিন্তু এছ আৰ শৰ্মাৰ মতে দীন-ই-ইল্লাহী বিশ্বাসৰ নতুন শৃংখলা হিচাপে আকবৰৰ জাতীয় আদৰ্শবাদৰ এক উজ্জ্বল পৰীক্ষা আছিল। যদিও আকবৰৰ মৃত্যুৰ পিছত দীন-ই-ইল্লাহীৰ অৱনতি ঘটিছিল, তথাপিও এই নতুন বিশ্বাসৰ ব্যৱস্থাৰ কিছুমান আন্তৰিক আৰু যুক্তিসংগত উদ্দেশ্য আছিল বুলি অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি।

শ্বেৰ শ্বাহ ছুৰি আৰু তেওঁৰ সম্প্রসাৰণবাদী নীতি

- **পৃষ্ঠভূমি**

আফগানিস্তানৰ ৰাহোৰীৰ এটা সৰু পৰিয়ালত জন্মগ্রহণ কৰা শ্বেৰ শ্বাহ ছুৰীয়ে নিজৰ ব্যক্তিগত যোগ্যতাৰ বাবেই বিশিষ্টতা লাভ কৰিছিল। তেওঁৰ মূল নাম আছিল ফৰিদ। ছাছাৰামত পিতৃৰ জাগীৰ প্রশাসনৰ সৈতে শ্বেৰ শ্বাহে ৰাজনৈতিক যাত্রা আৰম্ভ কৰিছিল।

একবিংশ বছৰ (১৪৯৭-১৫১৮) শ্বেৰ শ্বাহে সফলতাৰে জাগীৰ পৰিচালনা কৰিছিল যদিও তেওঁৰ সতি-সন্ততি আৰু ভাতৃদ্বয়ে তেওঁক বিশ্বাসঘাতকতাৰে পদৰ পৰা আঁতৰাই পেলাইছিল। শ্বেৰ শ্বাহে বিহাৰ এৰি দৌলত খান লোডীৰ সেৱাত যোগদান কৰে। নতুন মালিকৰ জৰিয়তে শ্বেৰ শ্বাহে ইব্রাহিম লোডীক তেওঁৰ পিতৃৰ জাগীৰ প্রদান কৰিবলৈ অনুৰোধ জনায়, যিটো অৱশ্যে চুলতানে নাকচ কৰে। কিন্তু পিতৃ হাছানৰ মৃত্যুত ইব্রাহিম লোদীয়ে শ্বেৰ শ্বাহক পিতৃৰ জাগীৰ প্রদান কৰে। তথাপিও সতি-সন্ততিৰ তীব্র বিৰোধিতাৰ বাবে শ্বেৰ শ্বাহে পিতৃৰ জাগীৰ সম্পূর্ণ দখল কৰিব নোৱাৰিলে।

ইয়াৰ পিছত শ্বেৰ শ্বাহে দক্ষিণ বিহাৰৰ আফগান গৱর্ণৰ বাহাৰ খান লোহানীৰ সেৱাত যোগদান কৰে। পানীপথত ইব্রাহিম লোডীৰ পৰাজয়ৰ পিছত বহাৰ খান লোহানীয়ে নিজকে দক্ষিণ বিহাৰৰ স্বতন্ত্র শাসক বুলি ঘোষণা কৰি শ্বেৰ শ্বাহক তেওঁৰ উপ-ৰাজ্যপাল আৰু নাবালক পুত্র জালাল খানৰ টিউটৰ কৰে। কিন্তু যিহেতু বাহাৰ খান লোহানীক শ্বেৰ শ্বাহৰ বিৰুদ্ধে উচটনি দিয়া হৈছিল, সেয়েহে শ্বেৰ শ্বাহে মোগল সেৱাত প্রৱেশ কৰিবলগীয়া হৈছিল য'ত তেওঁ অতি কম সময়ৰ বাবে আছিল, ১৫২৭ চনৰ পৰা ১৫২৮ চনলৈকে।

শ্বেৰ শ্বাহে বাবৰক চান্দেৰীৰ বিৰুদ্ধে চলোৱা অভিযানত সহায় কৰিছিল যাৰ বাবে তেওঁ মোগল সম্রাটৰ পৰা পুৰস্কাৰ হিচাপে নিজৰ পৈতৃক জাগীৰ ঘূৰাই পাইছিল। আকৌ বাহাৰ খান লোহানীয়ে শ্বেৰ শ্বাহক তেওঁৰ পূর্বৰ পদত, তেওঁৰ উপ-ৰাজ্যপাল হিচাপে, আৰু তেওঁৰ নাবালক পুত্র জালাল খানৰ টিউটৰ হিচাপে পুনৰ নিযুক্তি দিয়ে। কিন্তু ১৫২৮ চনৰ অক্টোবৰ মাহত বাহাৰ খান লোহানীৰ মৃত্যু হয় আৰু তেওঁৰ বিধৱা দুডু বিবিৰ অতি সোনকালে মৃত্যু

হয়। এতিয়া শ্বেৰ শ্বাহ কেৱল নামমাত্ৰ শাসক হিচাপে থকা নাবালক জালাল খানৰ ৰক্ষক আৰু ৰিজেণ্ট হৈ পৰিল। লাহে লাহে শ্বেৰ শ্বাহে ৰাজ্যৰ সকলো ক্ষমতা দখল কৰিবলৈ ধৰিলে। কার্যতঃ তেওঁ দক্ষিণ বিহাৰৰ স্বাধীন শাসক হৈ নিজকে হজৰত-ই-আলা বুলি মাতিছিল। বহাৰ খান লোধিয়ে শ্বেৰ শ্বাহক এককভাৱে বাঘ হত্যা কৰাৰ বাবে 'শ্বেৰ খান' উপাধি দিছিল।

শ্বেৰশ্বাহৰ প্ৰথম মহান সাফল্য আছিল চুনাৰৰ ৰাজ্যপাল তাজখানৰ বিধৱা লাদ মালিকাৰ সৈতে বিবাহৰ পৰিণতি হিচাপে চুনাৰৰ দুৰ্গটো অধিগ্ৰহণ কৰা। তাৰ পিছত ১৫৩৩ চনত শ্বেৰ শ্বাহে বিহাৰৰ লোহানী প্ৰধান আৰু বংগৰ মহম্মদ শ্বাহৰ সংযুক্ত বাহিনীক সুৰজগড়ত পৰাস্ত কৰে। এই বিজয়ৰ দ্বাৰা তেওঁ সমগ্ৰ বিহাৰক নিজৰ নিয়ন্ত্ৰণলৈ আনিলে। ১৫৩৬, ১৫৩৭ আৰু ১৫৩৮ চনত বংগৰ মহম্মদ শ্বাহক তিনিবাৰ পৰাজিত কৰি বংগৰ বৃহৎ সম্পদ সুৰক্ষিত কৰি আনকি ৰাজধানী চহৰ গৌডকো অলপ সময়ৰ বাবে দখল কৰে। এই সকলোবোৰ বিজয়ে শ্বেৰ শ্বাহৰ ক্ষমতা আৰু প্ৰতিপত্তি বৃদ্ধি কৰিছিল। শ্বেৰ শ্বাহে মোগল সম্ৰাট হুমায়ুনক গৌড়ত ব্যস্ত কৰি ৰাখিছিল আৰু বিহাৰ আৰু দিল্লীৰ সকলো যোগাযোগ বিচ্ছিন্ন কৰিছিল। বংগৰ পৰা আগ্ৰালৈ হুমায়ুনৰ উভতি অহা যাত্ৰাত শ্বেৰ শ্বাহে কার্যকৰীভাৱে বাট বন্ধ কৰি ১৫৩৯ চনৰ ২৬ জুনত চৌছাৰ যুদ্ধত মোগল সেনাক পৰাস্ত কৰে।এই যুদ্ধত হুমায়ুনে কেনেবাকৈ নিজৰ প্ৰাণ ৰক্ষা কৰিবলৈ সক্ষম হয়।

এই বিজয়ত সাহস পাই শ্বেৰ শ্বাহে বংগত নিজৰ কর্তৃত্ব উদ্ধাৰ কৰি শ্বেৰ শ্বাহক 'চুলতান-ই-আদিল' নামেৰে গৌড়ত ৰজা হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰে। তাৰ পিছৰ বছৰতে ১৫৪০ চনত শ্বেৰ শ্বাহে পুনৰ কান্নাউজ বা বিলগ্ৰামৰ যুদ্ধত হুমায়ুনক পৰাস্ত কৰি দিল্লীৰ সিংহাসন দখল কৰে। শ্বেৰ শ্বাহে আফগান সাম্ৰাজ্য পুনৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰে যিটো তেওঁ পাঁচ বছৰ ধৰি শাসন কৰিছিল, ১৫৪০-১৫৪৫ চনলৈকে।

কম সময়ৰ ভিতৰতে শ্বেৰ শ্বাহে নিজকে এজন সক্ষম বিজয়ী বুলি প্ৰমাণ কৰিলে। তেওঁ মালৱাৰ বিৰুদ্ধে অভিযান পঠিয়াইছিল আৰু গ্বালিয়ৰৰ দুৰ্গৰ ৰাজ্যপালৰ অধীনত ১৫৪২ চনত মালৱা জয় কৰে।১৫৪৩ চনত মুলতান, পঞ্জাব আৰু সিন্ধ দখল কৰা হয়।

যোধপুৰ ৰাজ্য ইয়াৰ ৰজা মালদেওৰ অধীনত শক্তিশালী হৈ পৰিছিল আৰু তেওঁ হুমায়ুনক আশ্ৰয়ও আগবঢ়াইছিল। এই কথাই শ্বেৰ শ্বাহক ক্ষুব্ধ কৰি তুলিছিল আৰু তেওঁ যোধপুৰত অভিযান চলোৱাৰ অজুহাত হিচাপে লৈছিল। মালদেও পৰাজিত হয় আৰু ১৫৪৪ চনত মাৰৱাৰ জয় কৰা হয়।তেওঁৰ শেষ অভিযান কালিঞ্জাৰৰ ৰজাৰ বিৰুদ্ধে আছিল আৰু

কালিঞ্জাৰত থকা দুৰ্গত আক্ৰমণৰ সময়তে গড়ৰ দেৱালৰ পৰা উৰি যোৱা বিস্ফোৰণৰ ফলত হোৱা ভয়াৱহ আঘাতৰ বাবে শ্বেৰ শ্বাহে প্ৰাণ হেৰুৱাইছিল। ১৫৪৫ চনত কালিঞ্জাৰ জয় হয়।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

১৩) শ্বেৰ শ্বাহৰ মূল নাম কি আছিল?

.....

১৪) লাদ মালিক কোন আছিল?

.....

১৫) হুমুয়ানক কোনে আশ্ৰয় দিছিল?

.....

১৩.৭ জাহাংগীৰ

১৬০৫ খ্ৰীষ্টাব্দত জাহাংগীৰে মোগলৰ সিংহাসনত আৰোহণ কৰে। এই আৰোহণৰ পিছত বন্দীসকলক মুকলি কৰি দিয়া হয় আৰু নতুন সম্ৰাটৰ নামত মুদ্ৰা প্ৰস্তুত কৰা হয়। তেওঁৰ প্ৰথম অভিযান আছিল তেওঁৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ কৰা নিজৰ পুত্ৰ ৰাজকুমাৰ খুছৰাউৰ বিৰুদ্ধে।

খুছৰৌক হত্যা কৰা হ'ল আৰু তেওঁৰ লগত যোগ দিয়া বিদ্ৰোহীসকলকো হত্যা কৰা হ'ল। অভিযানত খুছৰৌক আশীৰ্বাদ দিয়া বুলি কোৱা গুৰু অৰ্জুনকও ফাঁচী দিয়া হয়।

তেওঁ মেৱাৰৰ বিৰুদ্ধেও এক অভিযানৰ নেতৃত্ব দিছিল, যিটো অভিযান শক্তিশালী হৈ উঠিছিল। ১৬১৪ চনত ৰাজপুতৰ বিৰুদ্ধে ৰাজকুমাৰ খুৰৰামক পঠিওৱা হয়। ইয়াৰ ফলত ৰাজপুত বাহিনী পিছুৱাই যায়। জাহাংগীৰে অৱশ্যে পৰাজিত আৰু সন্মানিত অমৰ সিঙৰ পুত্ৰ কৰণ সিংহৰ প্ৰতি উদাৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল আৰু তেওঁক ৫০০০ জন মানসবলৈ উন্নীত কৰিছিল। জাহাংগীৰে আগশাৰীৰ ৰাজপুত ৰজাসকলক অনুগ্ৰহ দিয়া আৰু তেওঁলোকৰ সৈতে বৈবাহিক সম্পৰ্ক স্থাপনৰ নীতি অব্যাহত ৰাখিছিল

জাহাংগীৰৰ পৰৱৰ্তী অভিযান আছিল ১৬১০ খ্ৰীষ্টাব্দত কাংগৰাৰ দুৰ্গ জয় কৰা যিটো বিপদজনক বুলি প্ৰমাণিত হয়। পূৰ্বে কোৱাৰ দৰে আকবৰ আছিল প্ৰথমজন মোগল সম্ৰাট

যিয়ে ডেকান ৰাজ্যসমূহৰ ওপৰত মোগলৰ আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল। জাহাংগীৰেও নৰ্মদা নদীৰ সিপাৰে ভূখণ্ড সম্প্রসাৰণৰ পিতৃৰ নীতি অনুসৰণ কৰিছিল। প্রথম লক্ষ্য আছিল আহমদনগৰৰ অর্ধ বিজয়ী চুলতান। মালিক অম্বৰৰ অধীনত আহমদনগৰে মোগল শক্তিক প্রত্যাহ্বান জনাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। বিজাপুৰৰ পৰাও তেওঁ সমর্থন লাভ কৰাত সফল হয়। ১৬০৮ চনৰ পৰা আহমদনগৰৰ বিৰুদ্ধে জাহাংগীৰে কেইবাটাও অভিযান পঠিয়াইছিল। কিন্তু তেওঁ কোনো উল্লেখযোগ্য সফলতা লাভ কৰাত ব্যর্থ হ'ল। লাখ লাখ টকা খৰচ কৰি হাজাৰ হাজাৰ লোকৰ প্রাণ হেৰুৱালেও ডেকানত থকা মোগল সীমান্তই আকবৰে লাভ কৰা সীমাৰ বাহিৰলৈ এমাইলমানো আগবাঢ়িব নোৱাৰিলে। একেদৰে মোগলৰ আভ্যন্তৰীণ সংঘাতৰ বাবে কন্দাহাৰ হেৰাই গ'ল। পার্চী শাসক শ্বাহ আব্বাছৰ উচটনি দিয়া খোৰাছানসকলৰ বিৰুদ্ধে ৰাজকুমাৰ খুৰৰামক পঠিওৱা হৈছিল। যদিও কন্দহৰ পতিত হৈছিল তথাপিও ইয়াক জয় কৰিব পৰা নগ'ল। নুৰজাহানে বেয়া ব্যৱহাৰ কৰা পুত্র ৰাজকুমাৰ খুৰৰামৰ বিদ্রোহৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল জাহাংগীৰে। অতি সোনকালেই ১৬২৭ খ্রীষ্টাব্দত জাহাংগীৰৰ মৃত্যু হয়।

জাহাংগীৰৰ দিনত অসমৰ সৈতে মোগলৰ সম্পর্ক আৰম্ভ হৈছিল। বংগৰ মোগল চুবেদাৰ ইছলাম খানে ১৬১৩ চনত অসমৰ কোচ শাসক পৰীক্ষিত নাৰায়ণৰ পৰা অসমৰ পশ্চিম অংশ কামৰূপ বা কোচ হাজোক আগ্রাসন কৰি নিজৰ অধীনলৈ আনে। কামৰূপ অধিষ্ঠিত হোৱাৰ লগে লগে অসমৰ পূব অংশত শাসন কৰা মোগল আৰু আহোমৰ মাজত ধাৰাবাহিক যুদ্ধৰ সৃষ্টি হয়। তেতিয়াৰ পৰা ১৬৫৮ চনলৈকে শ্বাহজাহানৰ পুত্রসকলৰ মাজত উত্তৰাধিকাৰ যুদ্ধ আৰম্ভ হোৱালৈকে মোগলে কামৰূপত নিৰৱচ্ছিন্নভাৱে শাসন কৰিছিল।

জাহাংগীৰ এজন উদাৰ মুছলমান ৰজাও আছিল। তেওঁ কেতিয়াও হিন্দু পূজাস্থলী ধ্বংস কৰাৰ নীতি আৰম্ভ কৰা নাছিল। তেওঁ জিজিয়াকো পুনৰ জাপি দিয়া নাছিল, বলপূর্বক ইছলাম ধর্ম গ্রহণ কৰাত বিশ্বাস কৰা নাছিল।

শিখ আৰু জৈনসকলৰ বিৰুদ্ধে কঠোৰ পদক্ষেপ লোৱাৰ অভিযোগ উত্থাপন হৈছে। কিন্তু তেওঁৰ সমর্থনত সাধাৰণতে কোৱা হয় যে তেওঁৰ ক্রোধৰ বলি কেৱল ব্যক্তি- গুৰু অর্জুন সিং, মান সিং ছুৰি আৰু শ্বেখ আহমেদ ছিৰহিন্দি আছিল আৰু ধর্মীয় সম্প্রদায়সমূহ সেই হিচাপে নহয়। জাহাংগীৰে যদৰূপ গোসাঁই (এজন হিন্দু ধর্মগুৰু)ৰ আশ্রম পৰিদর্শন কৰি তেওঁৰ সৈতে হিন্দু দর্শন সম্পর্কে আলোচনা কৰে। তেওঁৰ অপছন্দৰ কিছুমান মতামত প্রকাশ কৰাৰ বাবে তেওঁ একাংশ চুন্নী ধর্মগুৰুক কাৰাগাৰত ভৰাই থৈছিল।

উৎকৃষ্ট সাহিত্যৰ ৰুচিৰ অধিকাৰী জাহাংগীৰে পণ্ডিত আৰু চিঠিৰ মানুহলৈও পৃষ্ঠপোষকতা আগবঢ়াইছিল। তেওঁৰ আত্মজীৱনীখন বাবৰৰ পিছতে পদাৰ্থ, শৈলী আৰু যোগ্যতাৰ ক্ষেত্ৰত দ্বিতীয় স্থানত আছে। তেওঁৰ দৰবাৰ শোভা দিয়া বিদ্বানসকলৰ ভিতৰত, যাৰ বিষয়ে ইকবালনামাহ-ই-জাহাংগীৰীয়ে এক বিস্তৃত তালিকা দিছে, আমি গিয়াছ বেগ, নাকিব খান, মুতামিদ খান, নিয়ামতুল্লাহ আৰু আব্দুল হক দিহলাউইৰ নাম উল্লেখ কৰিব পাৰো। জাহাংগীৰৰ ৰাজত্বকালত কিছুমান ঐতিহাসিক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা হৈছিল, ইয়াৰে আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থ হৈছে মাছিল-ই-জাহাং-ই, ইকবালনামাহ-ই-জাহাংগীৰি আৰু জুব্দ-উত-তাল বৰিখ। তেওঁৰ ৰাজত্বকালতেই ডব্লিউ হকিন্স আৰু ছাৰ থমাছ ৰ'ই ৰাজদৰবাৰলৈ গৈছিল আৰু তেওঁৰ ৰাজত্বকালৰ বিষয়ে বহুমূলীয়া তথ্যৰ উৎস এৰি থৈ গৈছিল।

জানি লোৱা ভাল

জাহাংগীৰ আছিল চিত্ৰকলাৰ এক মহান পৃষ্ঠপোষক। তেওঁ সুক্ষ্ম চিত্ৰৰ বাবে নিৰপেক্ষভাৱে পৰিশোধ কৰিছিল। আব্দুল হাছান আৰু উস্তাদ মানছুৰ আছিল তেওঁৰ ৰাজত্বৰ দুটা আটাইতকৈ বিশিষ্ট চিত্ৰকৰ। চিত্ৰত বাস্তৱবাদ প্ৰদৰ্শন কৰাটো তেওঁৰ যুগৰ এক বৈশিষ্ট্য আছিল।

জাহাংগীৰৰ সময়ছোৱাত (১৬০৫-১৬২৭) গ্ৰন্থৰ চিত্ৰণত কম গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। তাৰ সলনি জাহাংগীৰে সংস্কৃতিৰ দৃশ্য, পোৰ্ট্ৰেইট আৰু প্ৰাণীৰ অধ্যয়ন পছন্দ কৰিছিল, যিবোৰ এলবামত সংগ্ৰহ কৰা হৈছিল, তাৰ বহুতোৰে ধুনীয়াকৈ সজ্জিত পাৰ্থক্য আছিল। শৈলীয়ে সূক্ষ্ম ব্ৰাছ কামত প্ৰযুক্তিগত উন্নতিত দেখুৱাইছিল। গাঁথনিবোৰ কম জটিল আছিল। ৰংবোৰ অধিক নম্ৰ আছিল আৰু গতি বহুত কম গতিশীল আছিল। জাহাংগীৰ যুগৰ শিল্পীয়ে মানৰ প্ৰকৃতিৰ এক সংবেদনশীল বুজাবুজি আৰু পোৰ্ট্ৰেইটৰ মনস্তাত্ত্বিক সূক্ষ্মতাত আগ্ৰহ প্ৰদৰ্শন কৰিছিল। সেই সময়ৰ উল্লেখযোগ্য চিত্ৰকৰ আছিল আবু-আল-হাছান, যাক "যুগৰ বিস্ময়" বুলি কোৱা হৈছিল; বিশাৰিদাস, তেওঁৰ পোৰ্ট্ৰেইটৰ বাবে প্ৰশংসিত; আৰু উস্তাদ মানছুৰ যিয়ে প্ৰাণীৰ অধ্যয়নত উৎকৃষ্টতা দেখুৱাইছিল।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলৰ প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

১৬. ৰাজকুমাৰ খুছৰুক সহায় কৰাৰ বাবে মৃত্যুদণ্ড দিয়া শিখ গুৰুৰ নাম উল্লেখ কৰক?

.....

১৭. শ্বাহ আব্বাস কোন আছিল?

.....

১৮. জাহাংগীৰৰ দৰবাৰলৈ ভ্ৰমণ কৰা এজন বিদেশী পৰ্যটকৰ নাম উল্লেখ কৰক।

.....

১৩.৮ শ্বাহজাহান

ৰাজকুমাৰ খুৰৰামে ১৬২৭ চনত শ্বাহজাহান নামেৰে মোগলৰ সিংহাসনত আৰোহণ কৰে।তেওঁৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বীসকলৰ মৃত্যুৰ বাবে তেওঁ দায়ী বুলি কোৱা হয়, যিসকল বেছিভাগেই তেওঁৰ আত্মীয় আছিল।

শ্বাহজাহানে বীৰ সিং বুণ্ডেলাৰ পুত্ৰ জুঝাৰ সিঙৰ অধীনত একত্ৰিত হোৱা বুণ্ডেলা ৰাজপুতসকলৰ সৈতে মুখামুখি হ'বলগীয়া হৈছিল। হতাশ সংগ্ৰামৰ অন্তত বুণ্ডেলাসকলে নিজকে আত্মসমৰ্পণ কৰে আৰু জুঝাৰে শ্বাহজাহানক ক্ষতিপূৰণ দিবলৈ সন্মত হয়। তেওঁৰ পৰৱৰ্তী অভিযান আছিল আহমেদনগৰৰ লগত মিত্ৰতা কৰি মোগলৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ কৰা খান জাহান লোডীৰ বিৰুদ্ধে। মোগলৰ সেনাপতি আজিম খানে বিদ্ৰোহীসকলক পিছুৱাই যাবলৈ বাধ্য কৰাবলৈ সক্ষম হয়। খান জাহান লোডী এঠাইৰ পৰা আন ঠাইলৈ পলাই যাবলগীয়া হৈছিল আৰু তেওঁৰ মিত্ৰসকলে শ্বাহজাহানৰ ওচৰত ক্ষীপ্ৰতাৰে বশৱৰ্তী হৈছিল। ইয়াৰ বাহিৰেও শ্বাহজাহানে হুগলী দখল কৰিবলৈ পৰ্তুগীজৰ বিৰুদ্ধে নিজৰ সৈন্য পঠিয়াইছিল আৰু পৰ্তুগীজসকলে মোগল বাহিনীৰ ওচৰত আত্মসমৰ্পণ কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল।

ডেকানৰ বিৰুদ্ধে চলোৱা অভিযানত শ্বাহজাহানে নিজাম শ্বাহী বংশক ধ্বংস কৰাত সফল হৈছিল। তেওঁৰ সাৰ্বভৌমত্ব স্বীকৃতি দিবলৈ তেওঁৰ আদেশ অৱজ্ঞা কৰা বিজাপুৰৰ চুলতানৰ সৈতে মুখামুখি হ'বলগীয়া হৈছিল আৰু বিজাপুৰৰ চুলতানৰ বিৰুদ্ধে খান দৌৰাণৰ অধীনত এটা মোগল সেনা পঠিওৱা হৈছিল। এই সেনাই চুলতানক মোগল সম্ৰাটৰ বশ হ'বলৈ বাধ্য কৰাইছিল আৰু তেওঁ শান্তি আগবঢ়াবলৈ সন্মত হৈছিল। শ্বাহজাহানৰ ৰাজত্বকালত ৰাজপুত

দলে ডেকান, মধ্য এছিয়াৰ বালখ আৰু কান্দাহাৰৰ দৰে সুদূৰ অঞ্চলত সুখ্যাতিৰে সেৱা আগবঢ়াইছিল। কিন্তু কোনো ৰাজপুত ৰাজাক কোনো প্ৰদেশৰ ৰাজ্যপাল নিযুক্তি দিয়া নহ'ল আৰু আগশাৰীৰ ৰাজপুত ৰজাৰ সৈতে কোনো বৈবাহিক সম্পৰ্ক স্থাপন কৰা নহ'ল, যদিও শ্বাহজাহান নিজেই ৰাথোৰ ৰাজকুমাৰীৰ পুত্ৰ আছিল।

১৬২৭ চনত শ্বাহজাহানে সিংহাসনত বহাৰ সময়লৈকে সহনশীলতা আৰু উদাৰতাবাদৰ জলবায়ুৰ পৰিৱৰ্তন হোৱা যেন লাগিল। ইছলামিক নিয়মসমূহে এতিয়া ৰাষ্ট্ৰৰ কাম-কাজৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ ৰাখিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে যিটো সম্ৰাটক চেলুট দিয়াৰ প্ৰথাৰ পৰিৱৰ্তনৰ পৰা স্পষ্ট হৈ পৰিল। আকবৰে নিজৰ দৰবাৰত ছিজদাৰ প্ৰথা প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল যদিও এই ধৰণৰ পূজা কেৱল আল্লাহৰ বাবে উপযুক্ত বুলি গণ্য হোৱাৰ বাবে শ্বাহজাহানে ইয়াক বিলুপ্ত কৰিছিল। শ্বাহজাহানে ছিজদাৰ ঠাইত চাহাৰ তাছলিমৰ প্ৰচলন কৰে। তদুপৰি অমল ছালিহৰ লেখকে আমাক জনাইছে যে সম্ৰাটৰ আদেশত বেনাৰস অঞ্চলৰ ছয়সত্তৰটা মন্দিৰ ভাঙি পেলোৱা হৈছিল। কিন্তু শ্বাহজাহানৰ ৰাজপাটত বহাৰ পূৰ্বে নিৰ্মাণ কৰা পুৰণিবোৰ অস্পৃশ্য হৈ পৰিল।

উল্লেখযোগ্য কথাটো হ'ল যে আকবৰে নিৰ্ধাৰণ কৰা আৰু জাহাংগীৰে অনুসৰণ কৰা নীতি-নিয়মৰ পৰা কিছু দিশত বিচ্যুতি ঘটিলেও শ্বাহজাহানে অমুছলমানৰ ওপৰত জিজিয়া জাপি দিয়া নাছিল, নতুবা হিন্দু মনসাবদাৰৰ সংখ্যাও তেওঁৰ পূৰ্বৰ সংখ্যাৰ তলত নামি যোৱা নাছিল।

সম্ৰাট শ্বাহজাহানৰ (১৬২৮-১৬৫৮) ৰাজত্বকালত মোগল স্থাপত্যই শিখৰত উপনীত হৈছিল, ইয়াৰ মুকুটমণ্ডিত কৃতিত্ব আছিল সুন্দৰ তাজমহল। এই সময়ছোৱাত ভাৰতত আগতে হুমায়ুনৰ সমাধিস্থলত দেখা পোৱা পাৰ্চী বৈশিষ্ট্যৰ নতুন উত্থান ঘটিছে। ডাবল গম্বুজ, ৰিচেছড তোৰণ আৰু উদ্যানৰ দৰে চৌপাশৰ ব্যৱহাৰ সকলো শ্বাহজাহান যুগৰ সাধাৰণ।

এই ধৰণৰ স্থাপত্যত এটা অট্টালিকাৰ অংশসমূহৰ মাজত প্ৰতিসমতা আৰু ভাৰসাম্যতাক সদায় গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। শ্বাহজাহানৰ ৰাজত্বকালত সজ্জাৰ কামত বিতংভাৱে কৰা সুক্ষ্মতাক অতি কমেইহে অতিক্ৰম কৰা হৈছে। বগা মাৰ্বল আছিল প্ৰিয় নিৰ্মাণ সামগ্ৰী। তাজমহলৰ পিছত শ্বাহজাহানৰ সময়ৰ দ্বিতীয়টো ডাঙৰ কাম আছিল দিল্লীৰ ৰাজপ্ৰসাদৰ দুৰ্গ, লাল কিলা বা ৰঙা দুৰ্গ, যিটো ১৬৪০ চনৰ পৰা আৰম্ভ হৈছিল।ইয়াৰ উল্লেখযোগ্য অট্টালিকাসমূহৰ ভিতৰত ৰঙা বেলেগ বেলেগ শিলৰ স্তম্ভযুক্ত দিৱান-ই আম (ৰাজহুৱা দৰ্শকৰ হল) আৰু দিৱান-ই খাছ (ব্যক্তিগত দৰ্শকৰ হল), য'ত বিখ্যাত ময়ুৰৰ সিংহাসন আছিল। দুৰ্গৰ বাহিৰত গ্ৰেট মছজিদ (জামা মছজিদ, ১৬৪৪ চনত আৰম্ভ হোৱা) আছে। আকৰ্ষণীয় মছজিদটো উচ্চ

ভেটিত বহি আছে আৰু ইয়াৰ কায চাপিব পাৰে খোজৰ এক ভয়ংকৰ উৰণ, সন্মুখত এখন বিশাল চোতাল। জাহাংগীৰ যুগৰ আড়ম্বৰ আৰু শৈলীৰ সমৃদ্ধি শ্বাহজাহানৰ দিনতো অব্যাহত আছিল যদিও ঠাণ্ডা আৰু কঠিন হোৱাৰ প্ৰৱণতা ক্ৰমাৎ বৃদ্ধি পাইছিল।

শ্বাহজাহানে পূৰ্বপুৰুষসকলক অনুসৰণ কৰি বিদ্বান লোকসকলক পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল। বহু কবি আৰু ধৰ্মতত্ত্ববিদৰ উপৰিও তেওঁৰ দৰবাৰত পদচহ-নামৰ ৰচনা আব্দুল হামিদ লাহোৰী, শ্বাহজাহান-নামৰ ৰচনা ইনাত খান, অমল-ই-ছালিহৰ ৰচনা মহম্মদ ছালিহৰ দৰে ইতিহাসৰ কিছুমান বিখ্যাত সাহিত্যিক ফুলি উঠিছিল, যিসকল আটাইকেইজনেই শ্বাহজাহানৰ ৰাজত্বকালৰ ইতিহাসৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ কৰ্তৃপক্ষ আছিল। ৰাজকুমাৰ দাৰা শ্বিকোহৰ বিদ্বান ৰচনাসমূহ পাৰ্চী সাহিত্যৰ মাষ্টাৰপিছ।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

১৯) কাৰ অধীনত বুণ্ডেলা ৰাজপুতসকলে মোগলৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ কৰিছিল?

.....

২০) বিজাপুৰৰ চুলতানৰ বিৰুদ্ধে পঠোৱা মুছলমান সেনাপতিৰ নাম লিখা।

.....

২১) "সিজদা"ৰ সংজ্ঞা দিয়া?

.....

২২) ময়ুৰ সিংহাসন থকা অট্টালিকাটোৰ নাম লিখা।

.....

১৩.৯ ঔৰংজেব

ঔৰংজেবে ১৬৫৮ চনত মোগলৰ সিংহাসনত আৰোহণ কৰি আলমগীৰ উপাধি গ্ৰহণ কৰে। পূব সীমান্তত বংগৰ ৰাজ্যপাল হিচাপে নিযুক্তি পোৱা তেওঁৰ সক্ষম সেনাপতি মিৰ জুমলাৰ অধীনত মোগল বাহিনীয়ে কুচবিহাৰ আৰু অসমত উপস্থিত হয়। মীৰ জুমলাৰ মৃত্যুৰ পিছত শয়িষ্ট খানে যুদ্ধ অব্যাহত ৰাখি চট্টাগং আৰু সোন্দিপ দ্বীপ দখল কৰে। উত্তৰ পশ্চিম সীমান্তত আফ্ৰিদী আৰু খট্টকসকলে মোগলৰ বিৰুদ্ধে নিজৰ বাহিনী একত্ৰিত কৰিছিল। ঔৰংজেবে কূটনীতি, অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ আৰু উপহাৰেৰে আফগানসকলক জয় কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

ঔৰংজেবে ১৬৭৯ চনত মাৰৱাৰ (যোধপুৰ) সংলগ্ন কৰাৰ নীতিৰ দ্বাৰা মোগল-ৰাজপুত সম্পৰ্কত গুৰুতৰ বিভাজনৰ সৃষ্টি কৰিছিল।তেওঁৰ শাসক ৰাজা যশৱন্ত সিঙৰ মৃত্যুৰ পিছত মাৰৱাৰক নিজৰ পুত্ৰ অজিত সিংহৰ সিংহাসনৰ দাবীক স্বীকৃতি নিদিয়া কৰি সংলগ্ন কৰিব বিচাৰিছিল। প্ৰায় ত্ৰিশ বছৰ ধৰি উঠা-নমা কৰা ভাগ্যৰ সৈতে মাৰোৱাৰৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ চলি থাকিল। মাৰোৱাৰৰ ফালৰ পৰা এই অভিযান চলাইছিল ৰাজপুত প্ৰধান দুৰ্গা দাসে। মেৱাৰৰ চিচোদিয়াসকলেও মাৰোৱাৰৰ ৰাথোৰসকলৰ লগত হাত মিলাইছিল। মাৰৱাৰ আৰু মেৱাৰৰ প্ৰতি ঔৰংজেবৰ নীতি অনাড়ম্বৰ আৰু ভুল আছিল আৰু মোগলৰ বাবে কোনো ধৰণৰ সুবিধা কঢ়িয়াই অনা নাছিল। বিশেষকৈ মোগল সাম্ৰাজ্যৰ শৰীৰ ৰাজনীতিৰ মাৰৱাৰ উদ্যোগ।

ঔৰংজেব এক বৃহৎ ৰাজনৈতিক ভুল বুলি প্ৰমাণিত হ'ল আৰু ইয়াৰ প্ৰভাৱ মোগল সাম্ৰাজ্যৰ সমগ্ৰ শৰীৰৰ ৰাজনীতিত পৰিল।

ঔৰংজেবে সতনামী বিদ্ৰোহক নিৰ্মমভাৱে থেতেলিয়াই পেলালে। সতনামীসকল আছিল হিন্দু উগ্ৰপন্থী সংগঠন। মথুৰাৰ জাটসকলেও মোগলৰ অত্যাচাৰৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ কৰিছিল কাৰণ তেওঁলোকে মথুৰাৰ ফৌজদাৰৰ অধীনত বহুত কষ্ট পাইছিল। বিদ্ৰোহ কৰা প্ৰথমজন জাট নেতা আছিল গোকাল আৰু পৰাজয়ৰ পিছত ৰাজা ৰামেহে সংগ্ৰাম অব্যাহত ৰাখিছিল। তেওঁও পৰাজিত হৈ নিহত হ'ল। কিন্তু চুৰমনৰ অধীনত ঔৰংজেবৰ মৃত্যুৰ পিছতো জাটসকলে বিদ্ৰোহ অব্যাহত ৰাখিছিল। সেইদৰে বুণ্ডেলা ৰাজপুতসকলেও চম্পট ৰায় আৰু ছাত্ৰশালৰ নেতৃত্বত বিদ্ৰোহ কৰিছিল।

মোগল সম্ৰাটৰ হাতত অপৰিসীম কষ্ট ভোগ কৰা শিখসকলে তেওঁলোকৰ নেতা গুৰু টেগ বাহাদুৰৰ অধীনত বিদ্ৰোহ কৰিছিল। গুৰু টেগ বাহাদুৰৰ কাৰ্যকলাপে ঔৰংজেবে ক্ষুব্ধ হৈ ১৬৭৫ খ্ৰীষ্টাব্দত তেওঁক ফাঁচী দিছিল। তেওঁৰ পিছত গুৰু গোবিন্দ সিং আৰু বন্দ বাহাদুৰে সংগ্ৰাম অব্যাহত ৰাখিছিল।

ডেকানত ঔৰংজেবে শক্তিশালী শক্তি হিচাপে আত্মপ্ৰকাশ কৰা মাৰাঠাসকলক সংযত কৰিব লগা হৈছিল। ঔৰংজেবে চিকন্দৰ আদিল শ্বাহৰ শাসনত থকা বিজাপুৰ আক্ৰমণ কৰি ১৬৮৬ চনত মোগল ভূখণ্ডৰ লগত সংযুক্ত কৰে।তেওঁৰ পৰৱৰ্তী অভিযান আছিল গোলকণ্ডাৰ আবুল হাছান কুতুব শ্বাহৰ বিৰুদ্ধে। ১৬৮৭ চনত ঔৰংজেবে হস্তক্ষেপ নকৰালৈকে আৰু অৱশেষত মোগল সেনাই গোলকণ্ডা জয় কৰালৈকে গোলকণ্ডোৰ বিৰুদ্ধে অভিযান চলি থাকিল। ডেকান অভিযানে মোগলৰ কোষাগাৰ নিষ্কাশন কৰি পেলালে আৰু ইয়াৰ ফলত মোগল সেনাৰ সুনামও ক্ষতিগ্ৰস্ত হয়।

১৬৫৮ খ্ৰীষ্টাব্দত দখল কৰা কামৰূপ হেৰুৱাই হতাশ হৈ পৰা ঔৰংজেবৰ সময়ত অসমৰ সৈতে মোগলৰ সম্পৰ্কই ভয়াৱহ ৰূপ ধাৰণ কৰে আৰু ১৬৬১ চনত বংগৰ মোগল গৱর্ণৰ মিৰ জুমলাক অসম দখল কৰিবলৈ পঠিয়াই দিয়ে। মিৰ জুমলাই কামৰূপ দখল কৰাৰ পাছত আহোমক পৰাস্ত কৰি আহোমৰ ৰাজধানী গড়গাঁও দখল কৰে। পিছলৈ ঘিলাধাৰীঘাটত ১৬৬৩ চনত মিৰ জুমলা আৰু আহোম ৰজা জয়ধ্বজ সিংহৰ মাজত এখন সন্ধি সম্পাদন হয়। কিন্তু মোগলৰ বিজয় অল্পকালীন আছিল। ইয়াৰ পিছত অসমীয়াই কেইবাখনো যুদ্ধত মোগলক পৰাস্ত কৰে। সেয়ে ঔৰংজেবে মোগলৰ পদ উদ্ধাৰৰ বাবে অম্বৰৰ ৰাজা ৰাম সিঙক অসমলৈ পঠিয়াইছিল। ১৬৭১ চনত শৰাইঘাটৰ বিখ্যাত যুদ্ধত আহোম সেনাপতি লাচিত বৰফুকনে মোগলক নির্ণায়কভাৱে পৰাস্ত কৰে। এই বিপর্যয়ৰ পিছত ঔৰংজেবে কোনো শক্তি প্ৰেৰণ কৰা নাছিল। অৱশেষত ১৬৮২ চনত মোগল সেনাই অসমৰ পৰা আঁতৰি যোৱাৰ সিদ্ধান্ত লয়।

ঔৰংজেবৰ ৰাজত্বকাল বিতর্কত আৱৰি ধৰিছে। বিশেষকৈ ধর্ম সম্পর্কীয় বিষয়ত পণ্ডিতসকলৰ মতামত তীব্রভাৱে বিভক্ত। ঔৰংজেবে কালিমা (ইছলামী বিশ্বাসৰ স্বীকাৰোক্তি)ক তেওঁৰ মুদ্রাত ষ্টাম্প লগোৱাত নিষেধ কৰিছিল যাতে পবিত্র শব্দবোৰ ভৰিৰ তলত অপবিত্র নহয় বা অবিশ্বাসীসকলে অশুচি কৰিব পাৰে। তেওঁৰ পূর্বপুৰুষসকলে পালন কৰা নাউৰোজ (জৰদস্তি পঞ্জিকাৰ নৱবর্ষৰ দিৱস) উদযাপনসমূহ বিলুপ্ত কৰা হয়। পূর্বে অৱহেলিত পুৰণি মছজিদ, মেৰামতিৰ নির্দেশ দিয়া হৈছিল, আৰু ইমাম আৰু মুজিন, নিয়মীয়া দৰমহাত নিযুক্তি দিয়া হৈছিল।

"তেওঁৰ" দ্বাৰা নিষিদ্ধ কৰা আচাৰ-ব্যৱহাৰ (যেনে মদ্যপান কৰা, ব্যৱসায়িক যৌন সম্পর্ক) নবীৰ বিধান বলবৎ কৰিবলৈ নবীৰ বিধান বলবৎ কৰিবলৈ (মুহতাছিব) নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। ৰজাৰ দুটা জন্মদিনত (অর্থাৎ চন্দ্র আৰু সৌৰ কেলেণ্ডাৰ অনুসৰি) সোণ আৰু ৰূপৰ ওজন কৰা অনুষ্ঠান বন্ধ কৰা হৈছিল।"

তেওঁ হিন্দু পবিত্র উৎসৱ, দীপাৱলী আৰু বসন্ত উৎসৱ নিষিদ্ধ কৰিছিল। তেওঁৰ ৰাজত্বকালৰ একাদশ বছৰৰ পিছত ঝাৰোখা দর্শনৰ প্রথা বন্ধ হৈ যায়। সম্রাটে ইয়াক অইছলামিক বুলি গণ্য কৰিছিল কাৰণ দর্শনীয়াসকলৰ দলবোৰে নিজৰ সার্বভৌমক নিজৰ পার্থিৱ দেৱতা বুলি গণ্য কৰিছিল (আৰু সেইবাবেই ৰজাৰ দর্শন পোৱাৰ আগতে তেওঁলোকে একো নাখাইছিল)। পাটনাৰ বিখ্যাত সোমনাথ মন্দিৰ, বাৰাণসীৰ বিশ্বনাথ মন্দিৰ আৰু মথুৰাৰ কেশব ৰায় মন্দিৰ তেওঁৰ আদেশত ধ্বংস হৈ পৰে। মথুৰাৰ নাম সলনি কৰি ইছলামবাগ ৰখা হয়।

ইয়াৰ পিছৰ ডাঙৰ ব্যৱস্থা আছিল ১৬৭৯ চনত জিজিয়া পুনৰ জাপি দিয়া যিটো বহু আগতেই আকৰৰে বিলুপ্ত কৰিছিল। আদেশ জাৰি কৰাৰ লগত জড়িত আন এটা পদক্ষেপ (১৬৬৫

চনত) আছিল হিন্দুসকলক সামগ্রীৰ ওপৰত ৫% শুল্ক শুল্ক দিবলৈ কোৱা, যিটো মুছলমান ব্যৱসায়ীসকলে ২ ডেৰ% শুল্ক দিব লাগে। ১৬৭১ চনত আন এটা ফার্মান জাৰি কৰা হৈছিল এই অর্থত যে খালিছা মাটিৰ ৰাজহ সংগ্রাহকসকল নিৰৱচ্ছিন্নভাৱে মুছলমান হ'ব লাগিব। পিছলৈ তেওঁ অনিচ্ছাকৃতভাৱে হিন্দুসকলক কেৱল কিছুমান বিশেষ বিভাগত নিযুক্তি দিবলৈ অনুমতি দিলে, যদিহে তেওঁলোকৰ সংখ্যা মুছলমানৰ সংখ্যাৰ আধাত ৰখা হয়।

ঔৰংজেব নিঃসন্দেহে আছিল এক ৰহস্যময় ব্যক্তিত্ব। ওপৰত উল্লেখ কৰা তেওঁৰ অসহিষ্ণুতাৰ কার্য্যৰ বিপৰীতে আমি তেওঁক ৰাজ্যৰ আমোলাতন্ত্রত বৃহৎ সংখ্যক অমুছলমান বিষয়াক অন্তর্ভুক্ত কৰা দেখিবলৈ পাওঁ। ঔৰংজেবে মনসাবদাৰী ব্যৱস্থাত হিন্দুৰ শতকৰা হাৰ হ্রাস কৰা নাছিল; ৰৰঞ্চ তেওঁৰ পূর্বৰ সকলৰ তুলনাত ই অধিক আছিল। বহু হিন্দুৱে উচ্চ পদত অধিষ্ঠিত হৈছিল, আৰু অন্ততঃ দুজনক ৰাজ্যপাল নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। ইমানবোৰ উপাসনা স্থান ভাঙি পেলোৱা সম্রাটে একেলগে কেইবাটাও দৃষ্টান্তত মন্দিৰ আৰু পুৰোহিতৰ ৰক্ষণাবেক্ষণৰ বাবে অনুদান প্রদান কৰাটোও তাৎপর্যপূর্ণ। তেওঁৰ গতানুগতিক ধর্মীয় নীতি কিছু পৰিমাণে সাম্রাজ্যৰ পতনৰ বাবে দায়ী হৈ পৰিছিল।

শ্বাহজাহানৰ উত্তৰাধিকাৰী ঔৰংজেবৰ (১৬৫৮-১৭০৭) কীর্তিচিহ্নসমূহে এক সুকীয়া অৱনতিৰ প্রতিনিধিত্ব কৰে। যদিও অষ্টাদশ শতিকাৰ আৰম্ভণিৰ আগতে কিছুমান উল্লেখযোগ্য মছজিদ নির্মাণ কৰা হৈছিল, পৰৱর্তী কামসমূহে পৰিপক্ক মোগল স্থাপত্যৰ বৈশিষ্ট্যপূর্ণ ভাৰসাম্য আৰু সংহতি হেৰুৱাই পেলাইছিল।

এজন উদ্যমী চুন্নী, ঔৰংজেব আছিল মুছলমান ধর্মতত্ত্ব আৰু ন্যায়বিজ্ঞানৰ সমালোচনাত্মক পণ্ডিত। কবিতাৰ প্রতি তেওঁৰ কোনো ৰুচি নাছিল। তেওঁ নিজৰ ৰাজত্বকালৰ ইতিহাস লিখাৰ বিৰোধিতা কৰিছিল, ইমানেই যে খাফী খানৰ মুন্তাখাব-উল-লুবাব গোপনে লিখিবলগীয়া হৈছিল। মির্জা মহম্মদ কাজিমৰ আলমগিৰনামাহ, মহম্মদ ছাকুৰ মাছিৰ-ই-আলমগিৰি, সুজান ৰায় খাত্রীৰ খুলাছাত-উত-তাৰাৰীখ, ভীমসেনৰ নুস্কা-ই-দিলকুছা আৰু ঈশ্বৰ দাসৰ ফাতুহাট-ই-আলমগিৰি আদি কিছুমান সুপৰিচিত গ্রন্থ।

ঔৰংজেবৰ ৰাজত্বকালত হিন্দী সাহিত্যৰ বৃদ্ধিয়ে বিপর্যয় লাভ কৰিছিল, কাৰণ আদালতৰ পৃষ্ঠপোষকতা বন্ধ হৈ পৰিছিল। এই সময়ছোৱাত উত্তৰ ভাৰতত উর্দু কবিতাৰ বিশেষ ৰচনা হোৱা নাছিল। কিন্তু ডেকানত উর্দু পদ্যৰ কিছুমান বিখ্যাত লেখকে ফুলি উঠিছিল।

চিত্রকলাৰ ধাৰাত দৃশ্য - যেনে টেৰেচত প্রেমিক-প্রেমিকা, বা জুইৰ চাৰিওফালে গোট খোৱা তপস্বী - সঘনাই দেখা গৈছিল আৰু ঔৰংজেবৰ (১৬৫৮-১৭০৭) ৰাজত্বকালতো এই ধাৰা অব্যাহত আছিল। লক্ষ্ণৌ আৰু মুর্ছিদাবাদৰ দৰে আদালতত মোগল চিত্রকলাও ফুলি উঠিছিল।

প্রাৰম্ভিক পর্যায়ত মোগল চিত্রকলাৰ কৌশল, প্রায়ে শিল্পীৰ এটা দল জড়িত আছিল, এজনে ৰচনা নির্ধাৰণ কৰে, এজনে প্রকৃত ৰং কৰা আৰু হয়তো এজন বিশেষজ্ঞ।

১৩.১০ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- বাবৰে প্রতিষ্ঠা কৰা মোগল সাম্রাজ্যই দিল্লী চুলতানীৰ বিভাজনৰ পিছত সৃষ্টি হোৱা ৰাজনৈতিক শূন্যতা পূৰণ কৰিছিল। দিল্লী দখল কৰি বাবৰে এক কেন্দ্রীয় সাম্রাজ্যৰ ভেটি স্থাপন কৰিছিল। কিন্তু বাবৰে এটা কার্যকৰী শাসন ব্যৱস্থাৰে তেওঁৰ নৱপ্রতিষ্ঠিত সাম্রাজ্যক স্থিৰতা প্রদান কৰিবলৈ পর্যাপ্ত সময় পোৱা নাছিল।
- সিংহাসনত উঠাৰ পিছত হুমায়ুনে বহুতো সমস্যাৰ সন্মুখীন হৈছিল। সেই সময়ত মোগল সাম্রাজ্য কেৱল তৰোৱালৰ শক্তিৰে ধৰি ৰখা হৈছিল। কিন্তু হুমায়ুন বাবৰৰ দৰে এক সক্ষম সেনাপতি বা শ্বেৰ শ্বাহৰ দৰে এজন ভাল কৌশলবিদ নাছিল। তেওঁ শ্বেৰ শ্বাহৰ ৰাজনৈতিক কৌশলবোৰ বুজিব পৰা নাছিল আৰু তেওঁৰ হাতত দুটা অপমানজনক পৰাজয়ৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল। ইয়াৰ ফলত নৱপ্রতিষ্ঠিত মোগল সাম্রাজ্যৰ অৱনতি হৈছিল আৰু দ্বিতীয় আফগান সাম্রাজ্য বা ছুৰ সাম্রাজ্যৰ ৰূপত আফগান সাম্রাজ্য পুনৰ প্রতিষ্ঠিত হৈছিল।

১৩.১১ অধিক জানিবলৈ

1) Majumdar, R.C., Raychaudhuri, HC. & Datta, K. (2007). *An Advanced History of India*. Delhi, India: Macmillan.

2) Prasad, Ishwari. (1965). *A Short History of Muslim Rule in India*. (2nd edt.) Allahabad, India, The Indian Press.

3) Richards, John F. (1996). *The Mughal Empire*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

১৩.১২ অগ্রগতি খতিয়ান

প্রশ্ন নং ১ৰ উত্তৰ: ১৪ ফেব্রুৱাৰী, ১৪৮৩

প্রশ্ন নং ২ৰ উত্তৰ: ইব্রাহিম লোডী

প্রশ্ন নং ৩ৰ উত্তৰ: ১৫২৭

প্রশ্ন নং ৪ৰ উত্তৰ: নুছৰত শ্বাহ বংগৰ শাসক আছিল যিয়ে মাহমুদ লোডীক আশ্রয় দিছিল।

প্রশ্ন নং ৫ৰ উত্তৰ: ৩০ ডিচেম্বৰ, ১৫৩০

প্রশ্ন নং ৬ৰ উত্তৰ: কামৰাণ, হিন্দল আৰু আস্কৰী

প্রশ্ন নং ৭ৰ উত্তৰ: ১৫৩৯

প্রশ্ন নং ৮ৰ উত্তৰ: কাৰণ আছিল গুজৰাটৰ ৰজা বাহাদুৰ শ্বাহৰ প্রতি তেওঁৰ কথিত, সহানুভূতিশীল মনোভাৱ

প্রশ্ন নং ৯ৰ উত্তৰ: বায়াজিদ

প্রশ্ন নং ১০ৰ উত্তৰ: গণ্ডৱানাৰ ৰাজ্যপাল

প্রশ্ন নং ১১ৰ উত্তৰ: ১৫৬৭

প্রশ্ন নং ১২ৰ উত্তৰ: মেৱাৰ

প্রশ্ন নং ১৩ৰ উত্তৰঃ ফৰিদ

প্রশ্ন নং ১৪ৰ উত্তৰঃ তাজ খানৰ বিধৱা

প্রশ্ন নং ১৫ৰ উত্তৰঃ যোধপুৰৰ শাসক মালদেও

প্রশ্ন নং ১৬ৰ উত্তৰঃ গুৰু অর্জুন সিং

প্রশ্ন নং ১৭ৰ উত্তৰঃ আহমেদনগৰ ঘেৰাও কৰিবলৈ খোৰাছানসকলক উচটনি দিয়া পার্চী শাসকজন

প্রশ্ন নং ১৮ৰ উত্তৰ : ছাৰ থমাছ ৰ'

প্রশ্ন নং ১৯ৰ উত্তৰঃ জুঝাৰ সিং

প্রশ্ন নং ২০ৰ উত্তৰঃ খান দৌৰাণ

প্রশ্ন নং ২১ৰ উত্তৰঃ সিজদাই ৰজাৰ আগত তেওঁক সন্মান প্রদর্শনৰ ইংগিত হিচাপে প্রণাম কৰি আছে।

প্রশ্ন নং ২২ৰ উত্তৰঃ দিৱান-ই খাছ

১৩.১৩ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) অতি চুটি প্রশ্ন (৫০ শব্দৰ ভিতৰত প্রত্যেকৰে উত্তৰ দিয়ক):

প্রশ্ন ১। কোন বছৰত খানৱাহৰ যুদ্ধ হৈছিল?

প্রশ্ন ২। ঘগ্রাৰ যুদ্ধ কেতিয়া হৈছিল আৰু কাৰ মাজত?

প্রশ্ন ৩। বাবৰে উদ্ভাৱন কৰা পার্চী ভাষাৰ পদ্যৰ নতুন শৈলীৰ নাম লিখা।

প্রশ্ন ৪। বাবৰৰ স্মৃতিগ্রন্থখনৰ নাম লিখা।

প্রশ্ন ৫। শ্বেৰ শ্বাহ ছুৰিৰ মূল নাম কি আছিল?

(খ) চুটি প্রশ্ন (প্রত্যেকৰে ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক):

প্রশ্ন ১। শ্বেৰ শ্বাহ ছুৰীৰ আৰম্ভণিৰ কেৰিয়াৰৰ বিষয়ে আপুনি কি জানে?

প্রশ্ন ২। মোগল আগ্রাসনৰ প্রাকক্ষণত ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক অৱস্থা কি আছিল চমুকৈ লিখা।

প্রশ্ন ৩। জহিৰুদ্দিন মহম্মদ বাবৰৰ পাৰিবাৰিক পটভূমিৰ বিষয়ে আপুনি কি জানে?

প্রশ্ন ৪। শ্বেৰ শ্বাহ ছুৰীৰ উত্তৰাধিকাৰীসকলৰ ওপৰত এটা চুটি টোকা লিখা?

(গ) দীঘলীয়া প্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত প্রত্যেকৰে উত্তৰ দিয়ক):

প্রশ্ন ১। ভাৰতত মোগল শাসনৰ ভেটিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২। হুমায়ুনৰ কেৰিয়াৰ আৰু কৃতিত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৩। হুমায়ুনৰ পৰাজয়ৰ কাৰণ হোৱা পৰিঘটনাবোৰৰ ওপৰত এটা টোকা লিখক।

□ □ □ □

অধ্যায় ১৪ : মোগল প্রশাসন আৰু মোগলৰ অৱনতি

অধ্যায়ৰ গাঁথনি

১৪.১ উদ্দেশ্য
১৪.২ পৰিচয়
১৪.৩ কেন্দ্রীয় প্রশাসন
১৪.৪ প্রাদেশিক প্রশাসন
১৪.৫ জাগীৰদাৰী ব্যৱস্থা
১৪.৬ মনসাবদাৰী ব্যৱস্থা
১৪.৭ মোগলৰ পতন
১৪.৮ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১৪.৯ অধিক জানিবলৈ
১৪.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
১৪.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

১৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত আপুনি—

- মোগল প্রশাসন আৰু ইয়াৰ আঁৰৰ নীতিসমূহ জানিব পাৰিব,
- কেন্দ্রীয় আৰু প্রাদেশিক পর্যায়ত প্রশাসন সম্পর্কে জানিব পাৰিব,
- মোগলৰ অধীনত ভূমি নিযুক্তি ব্যৱস্থা- জাগীৰদাৰী আৰু মনসাবদাৰী ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব
- মোগলৰ পতনৰ কাৰণসমূহ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব।

১৪.২ পাতনি

মোগল প্রশাসনৰ বিকাশ মূলতঃ আকবৰৰ কাম আছিল। যি ধাৰণা আৰু নীতিৰ ওপৰত ইয়াৰ বিকাশ ঘটিছিল, সেই ধাৰণা আৰু নীতি দিল্লী চুলতান ৰাজ্যৰ পৰা পৃথক আছিল। বাবৰৰ ক্ষেত্রত সময় আৰু সুযোগৰ অভাৱ আৰু হুমায়ুনৰ ক্ষেত্রত প্রৱণতা আৰু সামর্থ্যৰ অভাৱত অসামৰিক চৰকাৰৰ এক বিশদ ব্যৱস্থা সম্ভৱ নহ'ল। শ্বেৰ শ্বাহে প্রশাসনিক যন্ত্র প্রতিষ্ঠা কৰাৰ বাবেই আকবৰে প্রশাসনত এক পদ্ধতিগত গাঁথনিৰ অট্টালিকা স্থাপন কৰিব পাৰিছিল। মোগল

ৰাষ্ট্ৰ মূলতঃ সামৰিক প্ৰকৃতিৰ আছিল য'ত সম্ৰাটৰ বাক্যই আছিল আইন। ইৰফান হাবিব, আথাৰ আলী আদি ইতিহাসবিদৰ মতে প্ৰশাসনিক গাঁথনিটো অতি কেন্দ্ৰীভূত আছিল।এই অধ্যায়টোৱে মোগল প্ৰশাসনৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিব।

১৪.৩ কেন্দ্ৰীয় প্ৰশাসন

মোগল প্ৰশাসনিক যন্ত্ৰৰ মুৰব্বী আছিল সম্ৰাট। যদিও ৰজাই নিৰপেক্ষ ক্ষমতা লাভ কৰিছিল, তথাপিও অগণন কাম-কাজৰ লেনদেনৰ বাবে চৰকাৰৰ বিভিন্ন বিভাগত কেইবাজনো বিষয়া নিযুক্তি দিছিল।

১৫২৬ চনৰ পৰা ১৫৬০ চনলৈ অৰ্থাৎ বাবৰৰ সময়ৰ পৰা আকবৰৰ ৰাজত্বৰ প্ৰথম চাৰিবছৰলৈকে ৰাজিৰ বা ৰাকিলৰ পদবীত যথেষ্ট ক্ষমতা আছিল। বৈৰাম খানৰ বিজেন্সিৰ সময়ত (১৫৫৬-৬০) ৰাজিৰৰ কাৰ্যালয়ে সীমাহীন ক্ষমতা লাভ কৰিছিল। আকবৰে বৈৰাম খানৰ পৰা ৰাকিলৰ আৰ্থিক ক্ষমতা লোৱাৰ লগে লগে কাৰ্যালয়টোৰ গুৰুত্ব হেৰুৱাই পেলালে।

ৰাজ্যখনৰ মূল বিভাগ সাধাৰণতে চাৰিটা আছিল। ৰাজকোষৰ মুৰব্বী আছিল দিৱান, যি সাধাৰণতে ৰাজ্যৰ সৰ্বোচ্চ বিষয়া আছিল, ৰাজহ আৰু বিত্তৰ একমাত্ৰ দায়িত্বত আছিল। তেওঁ ব্যক্তিগতভাৱে সকলো বিত্তীয় লেনদেন, সকলো বিভাগৰ পৰিশোধ পৰিদৰ্শন কৰিছিল, প্ৰাদেশিক দিৱানৰ সৈতে প্ৰত্যক্ষ যোগাযোগ বজাই ৰাখিছিল।

সামৰিক দৰমহা আৰু একাউণ্টৰ কাৰ্যালয় মিৰ বাক্ষীৰ ওপৰত ন্যস্ত কৰা হৈছিল আৰু তেওঁ বিভিন্ন কৰ্তব্য পালন কৰিছিল। ৰাজ্যৰ সকলো বিষয়াৰ পেমাষ্টাৰ জেনেৰেল, যিসকল "তাত্ত্বিকভাৱে সামৰিক বিভাগৰ" আছিল, সেই সময়ত তেওঁ সেনাবাহিনীৰ সৈনিক নিযুক্তিৰ লগতে মনসাবদাৰ আৰু অন্যান্য উচ্চ বিষয়াৰ তালিকা ৰক্ষাৰ দায়িত্বও আছিল। যুদ্ধৰ বাবে প্ৰস্তুতি চলাওঁতে তেওঁ সম্ৰাটৰ আগত সেনাবাহিনীৰ সম্পূৰ্ণ মাষ্টাৰ-ৰোল উপস্থাপন কৰিছিল। খান-ই-সামান আছিল ইম্পেৰিয়েল হাউছহ'ল্ড বিভাগৰ বিষয়া যিয়ে সকলো বিষয় "ডাঙৰ আৰু সৰু দুয়োটা কথাৰ উল্লেখত" চোৱাচিতা কৰিছিল।

শেষৰটো কিন্তু আটাইতকৈ কম গুৰুত্বপূৰ্ণ পদটো আছিল ধৰ্মীয় এনডাউমেণ্ট আৰু চেৰিটিৰ মুৰব্বী আৰু শিক্ষা মন্ত্ৰীও আছিল ছাদৰ-উছ চুদুৰৰ। শ্বাহজাহানৰ আগতে মুখ্য কাজী আৰু চদৰ-উছ সুদুৰৰ কাৰ্যালয় একত্ৰিত হৈছিল- মুখ্য কাজী হিচাপে কাম কৰা চদৰ। ঔৰংজেবে এই দুটা কাৰ্যালয় পৃথক কৰি এই পদত অধিষ্ঠিত কৰিবলৈ দুজন বেলেগ বেলেগ ব্যক্তিক নিযুক্তি দিয়ে।

গুৰুত্বৰ ফালৰ পৰা গৌণ আছিল মুস্তাউফী (অডিটৰ জেনেৰেল), মুখ্য মুফতি (আইনী উপদেষ্টা), মুখ্য মুহতাছিব (ৰাজহুৱা নৈতিকতাৰ চেন্সৰ) আৰু দাৰোগা-ই-ডাক চোকি (চোৰাংচোৱা আৰু ডাক বিভাগৰ বিষয়া) আদি বিভাগৰ মুৰব্বী। ওপৰত উল্লেখ কৰা বিষয়াসকলতকৈ কিছু পৰিমাণে নিম্নমানৰ আন বিষয়াসকল আছিল মিৰ আতিছ বা দাৰোগা-ই-টপখানা (আৰ্টিলৰীৰ অধীক্ষক), নাজিৰ-ই-বুয়ুতাত (সাম্ৰাজ্যিক কৰ্মশালাৰ অধীক্ষক), মিৰ বৰাক (বন অধীক্ষক), মিৰ আৰ্জ (সম্ৰাটক আবেদন দাখিল কৰা বিষয়া) আৰু মিৰ তাজাক (অনুষ্ঠানৰ তত্বাৱধায়ক)।

১৪.৪ প্রাদেশিক প্রশাসন

মসৃণ প্রশাসন আৰু ৰাজহ সংগ্রহৰ উদ্দেশ্যে এই সাম্ৰাজ্যখন সুবাস নামেৰে কেইবাখনো প্রদেশত বিভক্ত কৰা হৈছিল। আকবৰে নিজৰ সাম্ৰাজ্যক বাৰটা চুবাত ভাগ কৰিলে। পিছলৈ যেতিয়া তেওঁ ডেকানত নতুন প্রদেশ জয় কৰে, তেতিয়া তেওঁৰ ৰাজত্বকালৰ শেষৰ ফালে এই সংখ্যা পোন্ধৰখনলৈ বৃদ্ধি পায়। পৰৱর্তী সময়ত জাহাংগীৰৰ ৰাজত্বকালত তেওঁলোক সোতৰলৈ, শ্বাহজাহানৰ সময়ত ঊনৈশলৈ আৰু ঔৰংজেবৰ সময়ত একবিংশলৈ বৃদ্ধি পায়।

মোগল শাসনৰ সময়ত প্রদেশখনৰ প্রশাসনিক গাঁথনি আছিল হুবহু কেন্দ্রীয় চৰকাৰৰ ক্ষুদ্র ৰূপ। এজন চুবাৰ মুৰব্বী আছিল চুবেদাৰ যাক সম্ৰাটে পোনপটীয়াকৈ নিযুক্তি দিছিল। তেওঁ প্রতিখন চুবাৰ অসামৰিক লগতে সামৰিক প্রশাসনৰ মুৰব্বী আছিল। প্রাদেশিক দিৱান প্রদেশৰ ৰাজহ বিভাগৰ মুৰব্বী আছিল আৰু সম্ৰাটে তেওঁক নিযুক্তি দিছিল। তেওঁ আছিল এজন স্বতন্ত্র বিষয়া যিয়ে প্রাদেশিক বিত্তৰ সৈতে জড়িত সকলো প্রশ্নৰ উত্তৰ দিছিল।

প্রাদেশিক বাক্ষীয়ে সামৰিক প্রতিষ্ঠানটো চোৱা-চিতা কৰিছিল। লগতে সকলো মনসাবদাৰৰ দৰমহা আৰু পাৰিতোষিকৰ হিচাপ ৰাখিছিল। প্রাদেশিক চদৰ, কাজী, বুয়ুতাত, মুহতাছিব আদিয়ে কেন্দ্রত থকা সমকক্ষসকলৰ দৰে একে কর্তব্য পালন কৰিবলগীয়া হৈছিল। ইয়াৰ উপৰিও প্রতিখন চুবাতে চোৰাংচোৱা আৰু ডাক ব্যৱস্থা পৰিচালনাৰ বাবে দাৰোগা-ই-ডাগ চোকী প্রতিষ্ঠা কৰা হৈছিল, ৰাকাই নভিছ আৰু ৰাকাই নিগাৰক পোনপটীয়াকৈ ৰজাক প্রতিবেদন যোগান ধৰাৰ বাবে নিযুক্তি দিয়া হৈছিল আৰু ৰজাক যোগান ধৰা গোপনীয় প্রতিবেদন ৰক্ষণাবেক্ষণৰ বাবেও কিছুমান সাৱানীহ নিগাৰ নিযুক্তি দিয়া হৈছিল।

- **স্থানীয় প্রশাসন**

  সুবাসৰ তলৰ প্রশাসন, সৰকাৰ আৰু চৰকাৰক পৰগনাত বিভক্ত কৰা হৈছিল: ফৌজদাৰ আছিল এনে এজন চৰকাৰৰ মুখ্য কার্যবাহী মুৰব্বী যাৰ মূল কর্তব্য আছিল

তেওঁৰ অধীনস্থ আইন-শৃংখলা বজাই ৰখা আৰু ৰাজকীয় আদেশ আৰু নিয়ম কার্যকৰী কৰা। তদুপৰি তেওঁ শক্তিশালী জমিদাৰসকলক নিয়ন্ত্রণত ৰাখিব লগা হৈছিল। এজন চৰকাৰৰ পৰৱর্তী গুৰুত্বপূর্ণ বিষয়া আছিল অমলগুজাৰ নামেৰে পৰিচিত ৰাজহ সংগ্রাহক। আইন-শৃংখলা ৰক্ষাৰ বাবে অশান্ত অঞ্চল আৰু চহৰৰ ভিতৰত আৰু ইয়াৰ আশে-পাশে কিছুমান থানা স্থাপন কৰা হৈছিল। এইবোৰৰ নেতৃত্ব দিছিল থানেদাৰসকলে।

এজন শিকদাৰে এখন পৰগণাৰ সাধাৰণ প্রশাসন আৰু আইন-শৃংখলা বজাই ৰখাৰ দায়িত্বত আছিল। তেওঁক সহায় কৰিছিল এজন আমিল (ৰাজহ সংগ্রাহক), এজন আমিন (ৰাজহ মূল্যায়ক), এজন পটাদাৰ (কোষাধ্যক্ষ), কানুংগো (ভূমিৰ ৰেকর্ড ৰখীয়া) আৰু কম সংখ্যক বিটিকচি (লেখক বা কেৰাণী)।

মোগল প্রশাসন ব্যৱস্থাত এখন গাঁও আছিল সর্বনিম্ন প্রশাসনিক একক। গাঁৱৰ মুৰব্বীজন মুকাদ্দাম নামেৰে পৰিচিত আছিল। তেওঁক সহায় কৰিছিল পাটোৱাৰীয়ে, যিয়ে গাঁৱৰ ৰাজহৰ তথ্য চোৱাচিতা কৰিছিল। এই স্তৰত মোগলসকলে শ্বেৰ শ্বাহৰ দিনত যি প্রশাসনৰ পদ্ধতি অনুসৰণ কৰিছিল, প্রায় একে ধৰণৰ প্রশাসন পদ্ধতি অনুসৰণ কৰিছিল। নগৰ অঞ্চলৰ প্রশাসন কেন্দ্রৰ দ্বাৰা নিযুক্তি দিয়া কোতৱালৰ ওপৰত ন্যস্ত কৰা হৈছিল। তেওঁৰ কর্তব্য আছিল অপৰাধ প্রতিৰোধ, সামাজিক নির্যাতন প্রতিৰোধ, বজাৰ নিয়ন্ত্রণ, উত্তৰাধিকাৰীহীন সম্পত্তিৰ যত্ন আৰু নিষ্কাশন ইত্যাদি।

কিলাছ নামেৰে পৰিচিত মোগলৰ দুর্গবোৰ কৌশলগতভাৱে গুৰুত্বপূর্ণ স্থানত আছিল য'ত বিশাল গেৰিছন স্থাপনৰ বাবে সৰু সৰু চহৰবোৰ ডাঙৰ হৈছিল। কিলাছ প্রশাসনৰ বাবে সাধাৰণতে কিছুমান উচ্চ পদবীৰ মনসাবদাৰক ইয়াৰ প্রশাসনৰ বাবে কিলাদাৰ হিচাপে নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। বন্দৰসমূহ পৰিচালনাৰ বাবে এজন মুতাছাদ্দীক নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। এই কার্যালয়টো কিছুমান ক্ষেত্রত নিলাম কৰি সর্বোচ্চ দৰদাম কৰাজনক দিয়া হৈছিল ।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

১/ প্রধান কাজী আৰু চদৰ-উছ চুদুৰৰ কার্যালয় কোনে পৃথক কৰিছিল?

.....

২/ চুবেদাৰৰ কর্তব্য কি আছিল?

.....

৩/ মুতাছাদ্দী কোন আছিল ?

.....

- **মোগল ন্যায়িক ব্যৱস্থা**

  মোগল শাসকসকল ন্যায়বোধৰ অধিকাৰী আছিল আৰু ন্যায়িক প্ৰশাসনৰ এক সুদক্ষ ব্যৱস্থা প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। প্ৰথম অৱস্থাত তেওঁলোকে চুলতানী যুগৰ ইছলামিক আইনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ন্যায়িক ব্যৱস্থা অনুসৰণ কৰিছিল যাৰ অধীনত প্ৰজাসকলক দুটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰা হৈছিল- বিশ্বাসী আৰু জিম্মি, পিছৰসকলক দেশৰ নাগৰিক হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া হোৱা নাছিল। ইছলামিক ৰজাত্বৰ তত্ত্বক কঠোৰভাৱে পালন নকৰা আকবৰেহে ন্যায় ব্যৱস্থাত কিছু পৰিবৰ্তন কৰিছিল।

  ন্যায়িক প্ৰশাসনৰ শিখৰত আছিল ৰজা, যিজনক ন্যায়ৰ ফোয়াৰা বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। সপ্তাহৰ নিৰ্দিষ্ট দিনত তেওঁ নিজৰ আদালত অনুষ্ঠিত কৰিছিল আৰু ব্যক্তিগতভাৱে সকলো গুৰুত্বপূৰ্ণ গোচৰৰ সিদ্ধান্ত লৈছিল। মৃত্যুদণ্ড দিয়াৰ অধিকাৰ অকল ৰজাই ভোগ কৰিছিল। ৰজাৰ দৰবাৰৰ কাষতে থিয় হৈ আছিল ধৰ্মীয় গোচৰৰ সিদ্ধান্ত লোৱা চদৰ-উছ-ছাদুৰৰ আদালত আৰু বাকী সকলো গোচৰৰ সিদ্ধান্ত লোৱা কাজী-উল-কজাত।

  প্ৰাদেশিক পৰ্যায়ত আছিল সুকীয়া ন্যায়িক যন্ত্ৰ। ন্যায়িক প্ৰশাসনৰ মুখ্য দায়িত্ব চুবেদাৰ, দিৱান আৰু কাজীৰ ওপৰত আছিল। চুবেদাৰে সকলো অপৰাধমূলক গোচৰৰ সিদ্ধান্ত লৈ চোৰ, ডকাইত, বিদ্ৰোহী আদিক শাস্তি দিছিল।চিভিল গোচৰৰ সিদ্ধান্ত দিৱানে দিছিল। কাজীৰ আদালতেও ব্যাপক ন্যায়িক ক্ষমতা লাভ কৰিছিল। কাজীয়ে মুফতি আৰু মিৰাদীৰ দৰে বিষয়াৰ সহায়ত হিন্দু আৰু মুছলমানৰ ওপৰত দেৱানী আৰু অপৰাধমূলক দুয়োটা ন্যায় প্ৰদান কৰিছিল।

  চৰকাৰ আৰু পৰগনা পৰ্যায়ত ছিকদাৰে মুখ্য ন্যায়িক বিষয়া হিচাপে কাম কৰিছিল আৰু সকলো অপৰাধমূলক গোচৰৰ বিচাৰ কৰিছিল। দেৱানী গোচৰৰ বিচাৰ অমিলে। কাজী আৰু কোটৱালেও কিছুমান বিশেষ ধৰণৰ দেৱানী আৰু অপৰাধমূলক গোচৰৰ বিচাৰৰ অধিকাৰ লাভ কৰিছিল। ন্যায়িক প্ৰশাসনৰ সৰ্বনিম্ন একক আছিল পঞ্চায়ত।

  মোগল ন্যায়িক ব্যৱস্থাত কোনো সংহিতাকৃত আইন নাছিল। মুছলমানসকলৰ গোচৰবোৰ কোৰানৰ নিষেধাজ্ঞা, হাদীছ বা নবীৰ বাক্য, বিশিষ্ট ন্যায়াধীশসকলৰ

ফতোৱা বা আদেশ আদিৰ ভিত্তিত সিদ্ধান্ত লোৱা হৈছিল।হিন্দুসকলৰ ক্ষেত্ৰত গোচৰসমূহ তেওঁলোকৰ প্ৰথাগত আৰু পৰম্পৰাগত আইন অনুসৰি সিদ্ধান্ত লোৱা হৈছিল। কিন্তু অপৰাধমূলক গোচৰত দুয়োটা সম্প্ৰদায়ৰ সদস্যৰ বাবে কিছুমান একেধৰণৰ আইন আছিল। ৰাজনৈতিক গোচৰসমূহৰ বিচাৰ দেৱানী আৰু সামৰিক বিষয়াৰে গঠিত বিশেষ আদালতে কৰিছিল।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

৪/ ন্যায়িক প্ৰশাসনৰ সৰ্বনিম্ন এককটোৰ নাম লিখা।

.....

৫/ হাদীছৰ সংজ্ঞা দিয়া?

.....

৬) চৰকাৰ আৰু পৰগনা পৰ্যায়ত মুখ্য ন্যায়িক বিষয়া হিচাপে কোনে কাম কৰিছিল?

.....

১৪.৫ জাগীৰদাৰী ব্যৱস্থা

মোগলৰ সময়ত জাগিৰদাৰী ব্যৱস্থা আছিল পূৰ্বৰ ইকটা ব্যৱস্থাৰ ধাৰাবাহিকতা যিয়ে মোগল যুগৰ পূৰ্বে সামন্তীয় গাঁথনিৰ এটা অংশ গঠন কৰিছিল। ই আছিল এক প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থা য'ত ৰাজহ নিযুক্তি জড়িত আছিল যিবোৰ চুলতানৰ দিনত হস্তান্তৰযোগ্য আছিল। এই ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা কোনো বিশেষ অঞ্চলৰ শাসক শ্ৰেণীয়ে তেওঁলোকৰ নিয়ন্ত্ৰণত থকা অঞ্চলসমূহৰ ওপৰত কোনো বংশগত অধিকাৰ নথকাকৈ কেন্দ্ৰীয় কৰ্তৃপক্ষৰ প্ৰত্যক্ষ তত্বাৱধানত ৰাজহ ব্যয় পৰিচালনাৰ বাবে দায়বদ্ধ আছিল।

পূৰ্বৰ স্থায়ী আৰু বংশগত অধিকাৰে ৰাজহ নিযুক্তি নিয়ন্ত্ৰণ কৰিছিল কাৰণ পুত্ৰই চৰকাৰী পদত উত্তৰাধিকাৰী হৈছিল। কিন্তু লোডিসকলৰ অধীনত আফগান সম্ভ্ৰান্ত লোকসকলক এনে ৰাজহ নিযুক্তি দিয়া হৈছিল আৰু ৰজাৰ অনুকূলৰ পৰাহে আংশিকভাৱেহে লাভ কৰা হৈছিল। ৰাজহ নিযুক্তিৰ এই মোগল ব্যৱস্থাটোক জাগীৰ বুলি চিনাক্ত কৰা হয় আৰু নিযুক্তি দিয়াজনক জাগীৰদাৰ নামেৰে জনা যায়। ইকটা ব্যৱস্থা যিটো প্ৰশাসনিক সহ বিত্তীয় ব্যৱস্থা আছিল, তাৰ বিপৰীতে মোগলৰ অধীনত জাগীৰদাৰী ব্যৱস্থা আছিল বিশুদ্ধ ৰাজহ ভিত্তিক নিযুক্তি।

আকবৰে মাটিখিনি দুটা ভাগত ভাগ কৰিছিল- খালিছা আৰু জাগীৰ। খালিছা ভূমিৰ ভূমি ৰাজহ পোনপটীয়াকৈ ৰাজকোষলৈ গৈছিল আনহাতে জাগীৰসকলক তেওঁলোকৰ পদবী অনুসৰি জাগীৰদাৰসকলৰ হাতত নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। নগদ ধন লাভ কৰা সেই মনসাবদাৰসকলক নকদি নামেৰে জনা গৈছিল। সাধাৰণতে মানসবদাৰ আৰু সাম্ৰাজ্যৰ শাসক শ্ৰেণীক জাগীৰ প্ৰদান কৰা হৈছিল।

মোগলৰ অধীনস্থ জাগীৰ তিনি-চাৰি বছৰৰ পাছত বদলি কৰিব পৰা হ'ল আৰু কোনো জাগীৰদাৰে একেটা জাগীৰক দীৰ্ঘদিন ধৰি ৰাখিবলৈ দিয়া নহ'ল। ব্যৱস্থাটোৰ এই বৈশিষ্ট্যই জাগীৰদাৰসকলৰ ওপৰত চকু ৰখাই নহয় জাগীৰদাৰসকলে অঞ্চলসমূহৰ উন্নয়নৰ বাবে দীৰ্ঘম্যাদী ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰাত সহায় কৰিছিল।

সাধাৰণতে চাৰি প্ৰকাৰৰ জাগীৰ আছিল - (ক) যিবোৰ জাগীৰ তংখা নামেৰে জনাজাত দৰমহাৰ সলনি দিয়া হৈছিল, (খ) যিবোৰ মশ্ৰুত জাগীৰ নামৰ কিছুমান চৰ্তত দিয়া হৈছিল, (গ) যিবোৰ স্বাধীন আছিল আৰু ইনাম জাগীৰ নামৰ সেৱাত কোনো বাধ্যবাধকতা জড়িত নাছিল আৰু (ঘ) যিবোৰ ৱাটান জাগীৰ নামেৰে জনাজাত নিজৰ গৃহভূমিৰ জমিদাৰক নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। জাগীৰ ব্যৱস্থাৰ হস্তান্তৰ সাধাৰণ ব্যৱস্থাৰ একমাত্ৰ ব্যতিক্ৰম আছিল শেষ নামটো।

মনসাবদাৰৰ সংখ্যা বৃদ্ধি আৰু মাটিৰ সীমিত উপলব্ধতাৰ লগতে দেশৰ প্ৰশাসনিক আৰু আৰ্থিক বিশৃংখলতাই ঔৰংজেৱৰ ৰাজত্বকালৰ পিছৰ কালছোৱাত জাগিৰদাৰী ব্যৱস্থাত সংকটৰ সৃষ্টি কৰিছিল। মনসাবদাৰ হিচাপে নিযুক্তি পোৱা বহুতেই জাগীৰ পাবলৈ টান পাইছিল। মোগল সাম্ৰাজ্যৰ কৃষি সংকটৰ অন্যতম গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰণ আছিল জাগিৰদাৰী ব্যৱস্থা।

যদিও আকবৰৰ আগতে চৰকাৰী কাকতত জাগীৰ শব্দটো পোৱা নাযায়, তথাপিও আকবৰৰ পিছত লাহে লাহে ইয়াৰ ব্যৱহাৰ আৰম্ভ হ'ল। জাগীৰ শব্দটো বিভিন্ন কম্পাঙ্কত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে- ১৫৬১ চনৰ পৰা অধিক সঘনাই কিন্তু ১৫৭৫ চনলৈকে ই হ্ৰাস পাইছিল। মূল নথিপত্ৰসমূহত বিভিন্ন নিযুক্তিৰ বাবে পৰিৱৰ্তিত প্ৰশাসনিক শব্দৰ বাবে ইয়াৰ কাৰণ হ'ব পাৰে। বাবৰৰ সময়ত ৱাজাহ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল আৰু আকবৰৰ ৰাজত্বকালৰ প্ৰথম চাৰি বছৰত হুকুমত, চৰ্দাৰী, দাৱৰী, হিৰসাত আদি অস্পষ্ট অভিব্যক্তি ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

ৰাজহ নিযুক্তি আৰু প্ৰশাসনিক পদত অধিষ্ঠিত হোৱাৰ মাজত পাৰ্থক্যৰ চিহ্নিতকৰণ হয়তো শ্বেৰ শ্বাহৰ চৰকাৰ পৰ্যায়ৰ সামৰিক সেনাপতি নিযুক্তিৰ নীতিৰ ফল আছিল। এই নীতি ইছলাম শ্বাহে আগবঢ়াই নিছিল যিয়ে তেওঁৰ অধীনত সেৱা আগবঢ়োৱা সকলো সৈনিকক নগদ দৰমহাত ৰখাৰ প্ৰয়াস কৰিছিল।

আগশাৰীৰ সম্ভ্রান্ত লোকসকলৰ জাগীৰ তেওঁৰ নিয়ন্ত্রণত থকা ভূখণ্ডৰ ভিতৰত কঠোৰভাৱে অৱস্থিত আছিল। কিন্তু এই ভূখণ্ড ৰাজহ নিযুক্তিৰ বহু ওপৰলৈকে বিস্তৃত আছিল।

কেতিয়াবা ৰাজহ নিয়ন্ত্রণৰ সন্দর্ভত বিবাদ হৈছিল যে জ্যেষ্ঠ সেনাপতিজনে নিজৰ ভূখণ্ডৰ ৰাজহ নিয়ন্ত্রণ কৰিব নে কেৱল নিজৰ ব্যক্তিগত জাগীৰক নিয়ন্ত্রণ কৰিব। এই ক্রমবর্ধমান উত্তেজনাৰ ফলত কেন্দ্রীয় কর্তৃপক্ষ আৰু আঞ্চলিক সেনাপতিসকলৰ মাজত সংঘাতৰ সৃষ্টি হয়।

১৫৭৫ চনৰ ফালে জাগীৰ ব্যৱস্থাই কিছুমান বিশেষ বৈশিষ্ট্য গ্রহণ কৰে। এজন সম্ভ্রান্ত লোকৰ এটা জাগীক নির্দিষ্ট পদ্ধতিৰ বিপৰীতে নির্দিষ্ট আয় হিচাপে ধাৰণা কৰা হৈছিল আৰু তেওঁৰ দায়িত্বত থকা ভূখণ্ডৰ পৰা সংগ্রহ কৰা ৰাজহৰ এটা অংশ নহয়। দ্বিতীয়তে, সম্ভ্রান্ত লোক বা উচ্চ হাকিমৰ অধীনত সেৱা আগবঢ়োৱা জাগীৰ (স্থানীয় আৰু নামমাত্র)ৰ মূল্য নির্ণয় কৰাৰ সর্বোচ্চ কর্তৃত্ব কেন্দ্রীয় দিৱানৰ আছিল।

জানি লোৱা ভাল

জৌনপুৰৰ আলী কুলী খান (হাকিম)-এ তেওঁৰ ভাতৃ বাহাদুৰ খানৰ হাতত সৰকাৰ বেনাৰস নিযুক্তি দি আনুষ্ঠানিকভাৱে ৰজাৰ হৈ বনাইছিল। এইটো এটা একক ব্যতিক্রমী ক্ষেত্র য'ত কেন্দ্রীয় কর্তৃপক্ষৰ কোনো পূর্বৰ অনুমোদন অবিহনে নিযুক্তিৰ প্রকৃত সিদ্ধান্ত লোৱা হৈছিল, যিটো বায়াজিদ বায়াতে তাজকিৰা-ই-হুমায়ুন-ৱা-আকবাৰত উল্লেখ কৰিছে।

এজন কেন্দ্রীয় দিৱানৰ উপস্থিতিত উচ্চ সম্ভ্রান্ত লোকসকলৰ মাজত জাগীৰ বিতৰণ হ'বলৈ ধৰিলে। ১৫৬২ চনত মালৱাক নিযুক্তি দিয়াৰ সৈতে জড়িত আবুল ফাজলে এই কথা ৰিপর্ট কৰিছে। আৰু জাগিৰ আৰু লোকেলৰ মূল্য কেন্দ্রীয় দিৱানে জাৰি কৰা চানাদৰ জৰিয়তে সংজ্ঞায়িত কৰা হৈছিল। আৰু পদ্ধতি মানি চলাত ব্যর্থ হোৱাটো অপৰাধ বুলি গণ্য কৰা হৈছিল আৰু গ্রহণযোগ্য নাছিল।

১৫৬০ চনলৈকে কোনো সম্ভ্রান্তৰ জাগীৰ কেতিয়াও দুটা বা তাতকৈ অধিক পৰগনাৰ আংশিক মূল্যায়িত আয় (জামা)ৰ বিপৰীতে অংশত নিযুক্ত কৰা হোৱা নাছিল। জাগীবোৰ যিবোৰ পৰগণৰ বিপৰীতে নিযুক্ত কৰা হৈছিল সেইবোৰৰ মূল্যায়িত আয় (জামা)ৰ ভিত্তিত নিষ্পত্তি কৰা হৈছিল। আকবৰৰ শাসনৰ প্রাৰম্ভিক বছৰবোৰত বিভিন্ন অঞ্চলৰ ৰাজহৰ কেন্দ্রীয় অংশ নির্ধাৰণ কৰা হৈছিল যদিও সংগ্রহ আৰু কোষাগাৰলৈ প্রেৰণৰ দায়িত্ব পালন কৰাৰ সময়ত

সম্ভ্রান্ত লোকসকলে ইয়াক অপব্যৱহাৰ কৰিছিল। ১৫৬১ চনৰ আৰম্ভণিতে কোষাগাৰ হ্ৰাস পোৱাৰ আঁৰৰ কাৰণ হয়তো এইটোৱেই আছিল।

শক্তিশালী ফৈদৰ অন্তর্গত সম্ভ্রান্ত লোকসকলৰ জাগীৰ বিশেষ অঞ্চলত কেন্দ্রীভূত হৈ আছিল। জৌনপুৰৰ উজবেক, সম্ভালত মির্জা, লক্ষ্ণৌ আৰু আৱধৰ জলাইৰ, কাৰা, মাণিকপুৰৰ ককশাল আৰু পাঞ্জাৱৰ আটকা বংশৰ দৰে একেটা বংশৰ অধিকাংশ জাগীৰ বিতৰণ কৰা হৈছিল। ইয়াৰ ফলত জাগীৰ বদলিৰ প্রক্রিয়া মন্থৰ হৈ পৰে।

১৫৬১ চনৰ আশে-পাশে জাগীৰ নিযুক্তিৰ ধৰণত কিছুমান পৰিৱর্তন কৰা হয়। জাগীৰবোৰক কেইবাটাও পৰগনাৰ ওপৰত খণ্ড খণ্ডকৈ নিযুক্ত কৰা হৈছিল আৰু আইন-ই-দহছলাই জাগীৰবোৰৰ খণ্ডিত হোৱাৰ সাক্ষ্য দিয়ে।

১৪.৬ মনসাবদাৰী ব্যৱস্থা

মোগলৰ অধীনত অসামৰিক আৰু সামৰিক প্রশাসনৰ ভিত্তি আছিল আকবৰে প্রৱর্তন কৰা মানসাবদাৰী ব্যৱস্থা। এই ব্যৱস্থাটো পাৰস্যত অনুসৰণ কৰা ব্যৱস্থাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি আকবৰে প্রৱর্তন কৰিছিল।

মনসাব শব্দৰ আক্ষৰিক অর্থ হ'ল মোগল প্রশাসন ব্যৱস্থাত চৰকাৰী জখলাত ইয়াৰ ধাৰী (মানসাবদাৰ) পদ। সেই কোণৰ পৰা মনসাবদাৰসকল আছিল মোগলৰ পেইড চার্ভিচ অফিচাৰ। ৰাষ্ট্রৰ প্রতি যোগ্যতা বা সেৱাৰ ভিত্তিত অসামৰিক আৰু সামৰিক দুয়োটা বিষয়াকে মনসাব দিয়া হৈছিল আৰু সেয়েহে ই মোগল আমোলাতন্ত্রৰ এক অবিচ্ছেদ্য অংগ গঠন কৰিছিল। এইদৰে মনসাবদাৰসকল অসামৰিক আৰু সামৰিক বিভাগৰ অন্তর্গত আছিল। মানসাবদাৰসকলক অসামৰিক বিভাগৰ পৰা সামৰিক বিভাগলৈ বদলি হ'ব পাৰে আৰু বিপৰীতভাৱে। মানসবদাৰসকলে নিজৰ পদবী অনুযায়ী ৰাজ্যখনলৈ নির্দিষ্ট সংখ্যক সৈনিক যোগান ধৰিব লগা হৈছিল। আকবৰৰ সময়ত মনসাবদাৰসকলক ৩৩ টা গ্রেডত ভাগ কৰা হৈছিল, ১০ জন সৈন্যৰ পৰা ১০,০০০ সৈন্যৰ সেনাপতি। সাধাৰণতে ৭,০০০ আৰু তাৰ ওপৰৰ পদবীৰ মনছাব ৰাজকুমাৰ বা ৰাজপৰিয়ালৰ অন্যান্য সদস্যৰ দৰে ব্যক্তিৰ বাবে সংৰক্ষিত আছিল।

মানসাবদাৰৰ উপাধি উচ্চপদস্থ বিষয়াসকলক অর্পণ কৰাৰ বিপৰীতে কম উচ্চপদস্থ বিষয়াসকলক ৰৌজিন্দৰ উপাধি দিয়া হৈছিল।

দুটা গুৰুত্বপূর্ণ বৈশিষ্ট্য আছিল। প্রথমতে, বহল অর্থত সকলো মনসাবদাৰ ৰজাৰ অধীনস্থ আছিল। অর্থাৎ অভিযানত নিম্ন পদবীৰ মনসাবদাৰে যুদ্ধৰ বিষয়ত উচ্চ পদবীৰ মনসাবদাৰৰ

কথা মানিবলগীয়া হৈছিল। দ্বিতীয়তে, মোগল মনসাবদাৰসকলক চিনাক্ত কৰা পদৰ সংখ্যাৰ দ্বাৰা জনা গৈছিল - জাট আৰু সাৱাৰ। জাতে এজন মনসাবদাৰে ৰক্ষণাবেক্ষণ কৰিবলগীয়া ঘোঁৰা, গাড়ী, হাতী আদিৰ সংখ্যা সূচাইছিল। মনসাবদাৰে কিমান অশ্বাৰোহীক সাজ-পোছাক বা ৰক্ষণাবেক্ষণ দিব লাগিব, সেই সংখ্যা নির্ধাৰণ কৰিছিল সাৱৰে। সাৱাৰ ৰেংক হয় জাটৰ ৰেংকৰ সমান বা কম আছিল। সেয়েহে মনসাবদাৰৰ অৱস্থান সাৱাৰৰ নহয়, জাট সংখ্যাৰ দ্বাৰা নির্ণয় কৰা হৈছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে ৪০০০ জাট আৰু ২০০০ সাৱাৰৰ মানসাবদাৰৰ পদবী ৩০০০ জাট আৰু ৩০০০ সাৱাৰৰ মানছবদাৰতকৈ বেছি আছিল।

মোগলৰ অধীনত মানসাব পদবী বংশগত নাছিল। এজন মনসাবদাৰৰ পুতেকে সেই পদবী পিতৃৰ পৰা উত্তৰাধিকাৰী সূত্রে লাভ কৰা নাছিল। এনে অনুদান সম্ৰাটৰ ইচ্ছাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল আছিল। এই ব্যৱস্থাৰ আন এটা গুৰুত্বপূর্ণ বৈশিষ্ট্য আছিল escheat (zabti) আইন, যি অনুসৰি যেতিয়া এজন মনসাবদাৰৰ মৃত্যু হয় তেতিয়া তেওঁৰ সকলো সম্পত্তি ৰজাই জব্দ কৰে। মনসাবদাৰসকলে যাতে জনসাধাৰণক ইচ্ছামতে শোষণ কৰিব নোৱাৰে তাৰ বাবে এই ব্যৱস্থা প্ৰৱর্তন কৰা হৈছিল। মনসাবদাৰসকলৰ ধন পৰিশোধৰ সন্দর্ভত নগদ ধন বা জাগীৰ নিযুক্তিৰ ব্যৱস্থা আছিল। সাধাৰণতে এজন মনসাবদাৰে নগদ ধন পৰিশোধৰ সলনি জাগীৰক বেছি পছন্দ কৰিছিল কাৰণ ইয়াৰ লগত জড়িত সামাজিক মর্যাদা আছিল।

আকবৰে প্ৰৱর্তন কৰা মানসাবদাৰী ব্যৱস্থা মোগল সাম্ৰাজ্যৰ প্ৰশাসন ব্যৱস্থাৰ এক অনন্য বৈশিষ্ট্য আছিল। কিন্তু ই আছিল, নিঃসন্দেহে, এক জটিল ব্যৱস্থা।

মানসাবধাৰীসকলৰ গ্ৰেডেচন আছিল। এজন হাজাৰী বা তাৰ ওপৰৰ পদবীধাৰী মনসাবদাৰক “ওমৰাহ” আৰু হাজৰীৰ তলৰ পদবীক মনসাবদাৰ বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল। একে ধৰণৰ কর্তব্য পালন কৰিছিল। তিনি শ্ৰেণীৰ মানসবদাৰ আছিল। (ক) যদি জাট আৰু সাৱাৰ ৰেংক সমান হয় তেন্তে মনসাবদাৰ প্ৰথম শ্ৰেণীৰ আছিল। (খ) যদি সাৱাৰ ৰেংক তেওঁৰ জাট ৰেংকৰ আধা আছিল তেন্তে মনসাবদাৰ দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ আছিল। (গ) যদি সাৱাৰ ৰেংক জাট ৰেংকৰ আধাতকৈ কম আছিল বা সাৱাৰ ৰেংক একেবাৰে নাছিল, তেন্তে মনসাবদাৰ তৃতীয় শ্ৰেণীৰ হ’ব।

মোগলে সাম্ৰাজ্যৰ ভিতৰত শৃংখলা বজাই ৰখাৰ ক্ষেত্রত শাসকৰ কেন্দ্রীয় কর্তৃত্বৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। মানসাবদাৰী ব্যৱস্থাই এনে মাধ্যম হৈ পৰিল, যাৰ জৰিয়তে যথেষ্ট মর্যাদা আৰু ক্ষমতাৰ আধিপত্য থকা মুখীয়াল, বংশৰ নেতা আৰু অভিজাত লোকসকলক আভিজাত্যৰ মাজত অন্তর্ভুক্ত কৰা হয়। মনছাবদাৰে উচ্চ মনছাব বা পদবীৰ আন এজন বিষয়াৰ ওচৰত ৰিপর্ট নিদি কেৱল সম্ৰাটৰ ওচৰতহে ৰিপর্ট দিব লাগিছিল। সম্ৰাটে সম্ভ্রান্ত

লোকসকলৰ সঘনাই উপস্থিতিৰ জৰিয়তে বিষয়াসকলৰ ওপৰত বহু নিয়ন্ত্রণ ৰাখিছিল। ইয়াৰ ফলত সম্ভ্রান্ত লোকসকলে নিজৰ অভিজাত মর্যাদা বজাই ৰাখিবলৈ সক্ষম হৈছিল। তুগলক আৰু লোধিসকলৰ সময়ৰ দৰে সম্ভ্রান্ত লোকসকলে বংশগত দাবীৰ জৰিয়তে নিজৰ ক্ষমতা দখল কৰিব পৰা নাছিল। আকবৰে এই প্রথা নাইকিয়া কৰিলে আৰু বিষয়াজনৰ মৃত্যুৰ লগে লগে বিষয়াৰ পদবী শেষ হ'ল। তদুপৰি, ক্ষমতাৰ কোনো ধৰণৰ ভূখণ্ডীয় একত্রীকৰণ ৰোধ কৰিবলৈ মনছবদাৰসকলক বদলি কৰা হৈছিল। মোগল ৰাজকুমাৰসকলক সম্রাটৰ অধীনস্থ পদবী দিয়া হৈছিল। ব্যৱস্থাটোৱে মোগল সেনাৰ ভাঁজলৈ সর্বাধিক সংখ্যক সামৰিক নিযুক্তি লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল।

ইয়াৰ ফলত যুদ্ধাধিপতি আৰু নিযুক্তিপ্রাপ্তসকলক অনুকূলভাৱে শোষণৰ অনুমতি দিয়া হৈছিল। উচ্চমানৰ ঘোঁৰাৰ জাতৰ তালিকাভুক্ত কৰা যুদ্ধাধিপতিসকলক প্রৰোচনা হিচাপে পুৰস্কাৰ আৰু উচ্চ ৰক্ষণাবেক্ষণৰ অনুদান আগবঢ়োৱা হৈছিল।

পৰোক্ষ নিযুক্তি প্রক্রিয়াৰ বাবে ভাৰতীয় সামৰিক ক্ষমতাৰ ওপৰত মোগলৰ দখল সমগ্র সময়ছোৱাত ক্ষীণ হৈয়েই থাকিল। কোনো কঠোৰ নিয়ম আৰু নিয়ন্ত্রণ নাছিল। বৰঞ্চ মনসাবদাৰৰ সংখ্যা বৃদ্ধি পোৱাৰ ফলত সাম্রাজ্যখন নতুন সীমালৈ সম্প্রসাৰিত হয়।

ডেকানত পোষ্ট কৰা মনসাবদাৰসকলে, মাত্র ৩ বা ৪ মাহৰ বাবে জাগীৰ লাভ কৰিছিল। জামাৰ বৃদ্ধিতকৈ মানসাবৰ বৃদ্ধি বহু বেছি আছিল। এই পৰিস্থিতিৰ সৈতে মোকাবিলা কৰিবলৈহে জাট আৰু চাৰাৰৰ দৰমহা বৃহৎ পৰিসৰলৈ হ্রাস কৰা হৈছিল আৰু ইয়াৰ ফলত সামৰিক আৰু আর্থিক সমস্যাৰ সৃষ্টি হৈছিল। আকবৰে হিন্দু মুখীয়াল আৰু মুছলমান সম্ভ্রান্ত লোকসকলৰ সৈতে ব্যক্তিগতকৃত আৰু অর্ধ আমোলাতন্ত্রিক সম্পর্ক স্থাপন কৰি নিজৰ শাসনৰ ভিত্তি বহল কৰাৰ লক্ষ্য লৈছিল। আকবৰৰ অধীনত থকা মনছবদাৰসকল বেছিভাগেই আছিল পার্চী, তুৰাণী, ভাৰতত জন্মগ্রহণ কৰা মুছলমান আৰু ৰাজপুত মুখীয়াল।

সর্বনিম্ন পদবীৰ মনসাবদাৰ ১০ অশ্বাৰোহীৰ সেনাপতি আৰু সর্বোচ্চ পদবীৰ মনসাবদাৰ ১০,০০০ অশ্বাৰোহীৰ সেনাপতি আছিল। আকবৰৰ দিনত ৫০০০ পদৰ ওপৰৰ মানসবদাৰৰ অধিকাংশই তেওঁৰ পুত্র আছিল।

জানি লোৱা ভাল

আব্দুল কাদিৰ বদাউনীয়ে (আকবৰৰ সময়ৰ এজন বুৰঞ্জীকাৰ) লিখিছিল যে এটা মনছবদাৰৰ দলত খাছ খৈলান (তেওঁৰ ব্যক্তিগত নিৰ্ভৰশীল)ৰ লগতে বৰগীৰসকলো থাকে, যিসকল ভাড়াতীয়া আছিল।

১৪.৭ মোগলৰ পতন

বাবৰে প্ৰতিষ্ঠা কৰা মহান মোগলৰ বিশাল সাম্ৰাজ্যই আকবৰৰ অধীনত শিখৰত উপনীত হয়। আকবৰৰ পিছত জাহাংগীৰ, শ্বাহজাহান, আৰু ঔৰংজেবে ফলপ্ৰসূভাৱে শাসন কৰি সাম্ৰাজ্যৰ অখণ্ডতা বজাই ৰাখিছিল। ইংৰাজৰ আগমনলৈকে তেওঁলোকে শাসন কৰি থাকিল। কিন্তু ঔৰংজেবৰ শাসনকালত অৱনতিৰ লক্ষণবোৰ বহু আগতেই দেখা গৈছিল আৰু পিছৰ মোগল সম্ৰাটসকলে ব্ৰিটিছ সাগৰীয় শক্তিৰ উত্থানৰ সন্মুখত নিজৰ ক্ষমতা ধৰি ৰাখিবলৈ কঠোৰ সংগ্ৰাম কৰিছিল, তাৰ পিছত ফৰাচীসকলে ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ হাতত চূড়ান্ত পতন নোহোৱালৈকে, যেতিয়া ঔপনিৱেশিক শাসনৰ নতুন সময় আৰম্ভ হৈছিল। দুশ বছৰ ধৰি মহান মোগলে ভাৰতবৰ্ষক তেওঁলোকৰ ঐক্যবদ্ধ শাসনৰ অধীনলৈ আনিছিল যদিও বিভিন্ন কাৰকে মিলি মহান সাম্ৰাজ্যৰ পতন ঘটাইছিল।

মোগল সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ কাৰণ তলত দিয়া হ'ল-

ক) নিৰ্ভীক নিয়ম:

মোগল চৰকাৰক কেন্দ্ৰীভূত নিৰ্ভীকতা বুলি ক'ব পাৰি। এনে ব্যৱস্থাত সকলো নিৰ্ভৰ কৰিছিল ৰজাৰ ব্যক্তিত্ব আৰু চৰিত্ৰৰ ওপৰত। এইদৰে ৰজাই যেতিয়ালৈকে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পৰা অৱস্থাত আছিল, তেতিয়ালৈকে দেশখন নিৰাপদ আছিল যদিও তেওঁৰ ফালৰ পৰা অলপ শিথিলতাৰ ফলত বিশৃংখলতা আৰু বিভ্ৰান্তিৰ সৃষ্টি হৈছিল। প্ৰথম ছয়জন মোগল সম্ৰাট আছিল চৰিত্ৰৰ শক্তিৰে সক্ষম পুৰুষ। কিন্তু ঔৰংজেবৰ উত্তৰাধিকাৰী প্ৰথম বাহাদুৰ শ্বাহৰ পৰা দ্বিতীয় বাহাদুৰ শ্বাহলৈকে বেছিভাগেই মূল্যহীন আছিল। চৰকাৰৰ কাম-কাজ এনেদৰে অসাধু মন্ত্ৰীসকলৰ হাতলৈ গ'ল। ইয়াৰ ফলত স্বাভাৱিকতে বিশৃংখলতা, কুটিলতা আৰু দুৰ্নীতিৰ জন্ম হৈছিল যিয়ে পাছলৈ প্ৰশাসনিক বিভ্ৰান্তিৰ সৃষ্টি কৰি সাম্ৰাজ্যৰ ভেটিটো দুৰ্বল আৰু দুৰ্বল কৰি তুলিছিল।

খ) সেনাবাহিনীৰ মনোবল হ্ৰাস:

মোগল সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ অন্যতম গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰণ আছিল সেনাবাহিনীৰ অৱক্ষয় যি ইয়াৰ উৎপত্তি আৰু গঠনৰ দ্বাৰা ত্ৰুটিপূৰ্ণ আছিল। মোগল সেনাবাহিনী মূলতঃ উচ্চ বিষয়া আৰু

সম্ভ্রান্ত লোকসকলে নিযুক্তি দিয়া দলেৰে গঠিত আছিল। তেওঁলোকৰ ৰক্ষণাবেক্ষণৰ বাবে বৃহৎ পৰিমাণৰ মাটিৰ ৰাজহ নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। সম্ৰাট আৰু ব্যক্তিগত সৈনিকৰ মাজত কোনো ঘনিষ্ঠতাৰ বান্ধোন নাছিল। পিছৰ মোগল সম্ৰাটসকল দুৰ্বল হোৱাৰ লগে লগে শক্তিশালী সম্ভ্রান্ত লোকসকলে সৈন্য ৰক্ষণাবেক্ষণৰ বাবে যিবোৰ নিযুক্তি লাভ কৰিছিল সেইবোৰক বংশগত সম্পত্তিলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। এইদৰে সেনাবাহিনীৰ দুৰ্বলতাৰ বাবে মোগল সাম্ৰাজ্যৰ পতন ঘটে।

গ) উত্তৰাধিকাৰৰ নিৰ্দিষ্ট নিয়মৰ অনুপস্থিতিঃ

মোগলৰ অধীনত উত্তৰাধিকাৰৰ কোনো একেধৰণৰ নিয়ম নাছিল। সেই হিচাপে এজন ৰজাৰ মৃত্যুৰ ফলত উত্তৰাধিকাৰী যুদ্ধৰ সৃষ্টি হয়। সিংহাসনৰ বাবে এনে ভাতৃঘাতী সংগ্ৰামৰ প্ৰভাৱ চৰকাৰৰ স্থিতিশীলতাৰ ওপৰত অতি মনোবলহীন কৰি তুলিছিল। ৰাজপ্ৰসাদ আৰু দৰবাৰ ষড়যন্ত্ৰ আৰু চক্ৰান্তৰ কেন্দ্ৰবিন্দু হৈ পৰিল। সকলোতে বিভ্ৰান্তিৰ ৰাজত্ব আছিল। বহু প্ৰদেশ স্বাধীন হ'ল। এইদৰে ধন আৰু জনশক্তিৰ ক্ষতিৰ লগে লগে সিংহাসনত আৰোহণ কৰা প্ৰতিজন নতুন শাসকে নতুনকৈ আৰম্ভ কৰিব লগা হ'ল।

ঘ) আভিজাত্যৰ অৱনতিঃ

শাসকসকলৰ অৱক্ষয়ৰ ফলত আভিজাত্যৰ অৱক্ষয় ঘটিছিল। আদিম মোগলৰ অধীনত সম্ভ্রান্ত লোকসকলে যুদ্ধ আৰু শান্তি দুয়োটা দিশতে নিজকে পৃথক কৰি তুলিছিল। প্ৰশাসনতো উপযোগী কাম-কাজ সম্পাদন কৰিছিল। আকবৰ, জাহাংগীৰ আৰু শ্বাহজাহানৰ সময়ত ভাৰতৰ ইতিহাস বৈৰাম খান, মুনিম খান, মুজাফ্ফাৰ খান, ইতিমাদ-উদ-দৌলা, মহাবাত খান, আছাফ খান, ছাদুল্লা খান আদি সম্ভ্রান্ত লোকে ৰচনা কৰিছিল।কিন্তু পিছৰ মোগল সম্ৰাটসকলৰ ক্ষমতা হ্ৰাস পোৱাৰ লগে লগে আভিজাত্যৰ চৰিত্ৰতো দুৰ্নীতিৰ সৃষ্টি হৈছিল।

মনছবদাৰ আৰু সম্ভ্রান্ত লোকসকলে চৰকাৰক প্ৰতাৰণা কৰিবলৈ কোনো শিল উলটি নাথাকিল। সম্ভ্রান্ত লোকসকলক তুৰাণী, ইৰানী আদি ফৈদত বিভক্ত কৰা হৈছিল।এই সম্ভ্রান্ত লোকসকলে ব্যক্তিগত আধিপত্যৰ বাবে ইজনে সিজনৰ লগত কাজিয়া কৰিছিল। নাদিৰ শ্বাহৰ আগ্ৰাসনৰ সময়ত ইৰাণী সম্ভ্রান্ত সাদাত খানে নিজৰ মালিকক বিশ্বাসঘাতকতা কৰিছিল। এইদৰে সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ বাবে মোগল আভিজাত্যৰ অৱক্ষয়ো দায়ী আছিল। ৰাজ্যৰ কাৰ্যালয় বংশগত হৈ পৰাৰ লগে লগে সাহসী আৰু সামৰ্থ্যসম্পন্ন পুৰুষৰ পদোন্নতিৰ কোনো সুযোগ নাছিল। কিছুমান সম্ভ্রান্ত লোক অতিৰিক্ততাৰ জীৱনৰ প্ৰতি আসক্ত হৈ পৰিছিল আৰু সেয়েহে তেওঁলোক দুৰ্নীতিগ্ৰস্ত বিষয়ালৈ ৰূপান্তৰিত হৈছিল।

জানি লোৱা ভাল

পিছৰ মোগল সম্ৰাটসকলৰ দৰবাৰত থকা সম্ভ্রান্ত লোকসকলক দুটা মূল ফৈদত বিভক্ত কৰা হৈছিল' অর্থাৎ। তুৰানি বা মধ্য এছিয়াৰ ফৈদ আৰু ইৰানী বা পার্চী ফৈদ। তুৰানীসকল চুন্নী আছিল, আনহাতে ইৰানীসকল ছিয়া আছিল।

ঙ) অর্থনৈতিক দেউলীয়া:

মোগল সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ আন এটা কাৰণ হ'ল ইয়াৰ অর্থনৈতিক দেউলীয়া হোৱাৰ কাৰণ। আকবৰে এনে এক উৎকৃষ্ট বিত্তীয় ব্যৱস্থা স্থাপন কৰিছিল যাৰ অধীনত চৰকাৰ ধনী হৈ পৰিছিল আৰু জনসাধাৰণে মোটামুটি আৰামদায়ক জীৱন যাপন কৰিছিল। কিন্তু তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছত মাটিৰ টিলাৰৰ সৈতে পোনপটীয়াকৈ লেনদেন কৰা তেওঁৰ ৰাজহ ব্যৱস্থাটো অব্যৱহৃত হ'বলৈ ধৰিলে। পৰৱর্তী সময়ত মোগল শাসকসকলে অনুত্পাদনশীল কামত বৃহৎ পৰিমাণৰ ধন খৰচ কৰিছিল। শ্বাহজাহানৰ দিনত দৰবাৰৰ মানদণ্ড বজাই ৰখাৰ লগতে নির্মাণ কার্য্যতো বিপুল পৰিমাণৰ ধন ব্যয় কৰা হৈছিল। বর্ধিত ব্যয় পূৰণৰ বাবে তেওঁ ৰাজ্যৰ চাহিদা মাটিৰ উৎপাদিত সামগ্রীৰ আধালৈ বৃদ্ধি কৰিলে। এনে গধুৰ কৰ বোজাৰ বাবে হাজাৰ হাজাৰ খেতিয়কে নিজৰ পথাৰ এৰিবলৈ ধৰিলে। যিসকল বাকী থাকিল তেওঁলোকে বলপূর্বকভাৱে নিজৰ যুগ যুগ ধৰি চলি অহা খেতিটো আগবঢ়াই নিবলৈ বাধ্য হ'ল। ঔৰংজেবৰ অধীনত ৰাজকোষ অধিক ক্ষীণ হৈ পৰিল। ডেকানত তেওঁৰ দীর্ঘদিনীয়া অভিযানে দেশৰ অর্থনীতি ধ্বংস কৰি পেলালে।

চ) ঔৰংজেবৰ ধর্মীয় নীতিঃ

মোগল সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ বাবে ঔৰংজেবৰ ধর্মীয় নীতি বহুলাংশে দায়ী আছিল। দেশৰ জনসংখ্যাৰ বৃহৎ অংশ গঠন কৰা হিন্দুসকলৰ ওপৰত তেওঁৰ ধর্মীয় নির্যাতনৰ নীতিয়ে তেওঁৰ বংশৰ পতন ক্ষিপ্র কৰি তুলিছিল। আকবৰে ধর্ম সহনশীলতাৰ নীতিৰে হিন্দুসকলক জয় কৰিছিল। তেওঁ হিন্দু যোদ্ধা জনজাতি, মূলতঃ ৰাজপুতসকলক নিজৰ সিংহাসনৰ নির্ভৰযোগ্য ৰক্ষক হিচাপে তালিকাভুক্ত কৰিছিল।

ইয়াৰ বিপৰীতে ঔৰংজেবৰ অসহিষ্ণুতা আৰু হিন্দু মন্দিৰৰ অর্থহীন ধ্বংসই হিন্দু জনসংখ্যাৰ বিপুল সংখ্যকক বিৰোধিতা কৰিছিল। তেওঁ পুনৰ ঘৃণিত জিজিয়া হিন্দুৰ ওপৰত জাপি দিলে। ফলস্বৰূপে ৰাজপুত, শিখ, জাট আৰু মাৰাঠাসকলে মোগল শাসনৰ বিৰুদ্ধে বিদ্রোহ কৰি

উঠিল। তেওঁ ৰাজপুতসকলক অবিশ্বাস কৰিছিল আৰু এইদৰে তেওঁৰ আগতে সাম্ৰাজ্যখনৰ বাবে আশীৰ্বাদস্বৰূপ শক্তিৰ সেৱাৰ পৰা নিজকে বঞ্চিত কৰিছিল।

তদুপৰি ঔৰংজেবে হিন্দুৰ বিৰুদ্ধে যিমান তিক্ততাৰে ছিয়াসকলৰ বিৰুদ্ধে থিয় দিছিল। তেওঁ কেৱল ৰাজ্যিক নিয়োগৰ ক্ষেত্ৰত ছিয়াসকলৰ বিৰুদ্ধে বৈষম্য কৰাই নহয়, আনকি তেওঁলোকৰ শিক্ষা, বিদ্যালয় আৰু ধৰ্মীয় আচাৰ-ব্যৱহাৰকো তললৈ নমাই ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। শিখ গুৰু টেগ বাহাদুৰৰ ফাঁচীও ঔৰংজেবৰ ফালৰ পৰা এক বৃহৎ ভুল আছিল যিয়ে শিখসকলক উচটনি দিছিল। এইদৰে তেওঁৰ ধৰ্মীয় নীতিয়ে মোগল সাম্ৰাজ্যৰ পতন খৰতকীয়া কৰাৰ সমান্তৰালভাৱে হিন্দুসকলক বিচ্ছিন্ন কৰিবলৈহে সক্ষম হ'ল।

জানি লোৱা ভাল

গুৰু গোবিন্দ সিঙৰ অধীনত শিখসকলে মোগলৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিশোধ লোৱাৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰিছিল। কাৰণ সম্ৰাট ঔৰংজেবে তেওঁলোকৰ নৱম গুৰু গুৰু টেগ বাহাদুৰক নিৰ্মমভাৱে হত্যা কৰিছিল। তেওঁ খালছা প্ৰতিষ্ঠা কৰি নিজৰ অনুগামীসকলক উগ্ৰপন্থী সম্প্ৰদায়লৈ ৰূপান্তৰিত কৰিছিল যিটো মোগলৰ পতনৰ এক শক্তিশালী কাৰক হৈ পৰিছিল।

ছ) জাগীৰদাৰী আৰু মনসাবদাৰী ব্যৱস্থাত সংকট

পূৰ্বৰ ইউনিটত (ইউনিট ১৩) আমি মোগলৰ অধীনত জাগিৰদাৰী ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছো যিটো মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক তন্ত্ৰৰ সৈতে জড়িত আছিল। মোগলসকল খুদ-কাষ্ট (নিজৰ মাটিৰ ওপৰত বংশগত অধিকাৰ থকা শক্তিশালী কৃষক), জমিদাৰ আৰু জাগীৰদাৰৰ গোটৰ ওপৰত বহু পৰিমাণে নিৰ্ভৰশীল হৈ পৰিছিল। যদিও শাসকসকলে এই গোটসমূহৰ ক্ষমতাক ৰোধ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল, তেওঁলোকৰ প্ৰচেষ্টাৰ কোনো ফলাফল নাছিল তাৰ পৰিৱৰ্তে নতুন সংকটৰ সৃষ্টি হৈছিল। সাম্ৰাজ্যৰ অৱনতিৰ অৰিহণা যোগোৱা জাগিৰদাৰী ব্যৱস্থাৰ সংকটৰ সৈতে জড়িত হৈ তলত উল্লেখ কৰা কথাবোৰ উল্লেখনীয়।

আভিজাত্যৰ আকাৰ বৃহৎ সংখ্যক বাঢ়ি আহিছিল। মধ্য এছিয়াৰ পৰা ঢালি অহা "দুঃসাহসিক"সকল, খানাজাদ (মনছাবধাৰীৰ পুত্ৰ আৰু আত্মীয়), শ্বেইখজাদা (ধৰ্মগুৰু বা ঈশ্বৰৰ পুত্ৰ) আৰু আন কিছুমানে শাসকৰ পৰা নিযুক্তি বিচাৰিছিল।

"লবীষ্ট" গোটৰ বৃদ্ধিও আন এক সংকট আছিল কাৰণ মনছাব অনুষ্ঠিত কৰাটো সামাজিক বিশেষাধিকাৰৰ চিন হিচাপে গণ্য কৰা হৈছিল।

- "ৰাজহৰ অপৰ্যাপ্ত উপলব্ধতা" সম্পদৰ বৃদ্ধি হৈছিল আৰু কৃষি সম্পৰ্কত কোনো আমূল পৰিৱৰ্তন আনিবলৈ মোগল শাসকসকলৰ ইচ্ছাৰ অভাৱৰ বাবেই এই ব্যৰ্থতাৰ সৃষ্টি হৈছিল। ক্ষমতাশালী ভূমিহীন শ্ৰেণী, জমিদাৰ, খুদকাষ্ট কৃষক আৰু জাগীৰদাৰক সন্তুষ্ট কৰাত তেওঁলোকে সকলো প্ৰচেষ্টা চলাইছিল।
- নতুনকৈ আৱেদনকাৰী সকলোকে জাগীৰ প্ৰদানৰ সকলো অনুৰোধ বাৰে বাৰে নাকচ কৰা ঔৰংজেবৰ সময়ত সংকট বৃদ্ধি হৈছিল।
- সংৰক্ষিত ভূমি বা খালিছাৰ সীমা নিৰ্ধাৰণৰ পদ্ধতিয়ে সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। মানসবদাৰসকলক প্ৰায়ে জোৰ তালাব জাগীৰ আবণ্টন দিয়া হৈছিল য'ত ৰাজহ সংগ্ৰহ কৰাটো কঠিন আছিল। আনকি যেতিয়া উৎপাদনশীলতা নাছিল আৰু ৰাজহৰ উপলব্ধি একোৱেই নাছিল, তেতিয়াও মনসাবদাৰসকলে ধন পৰিশোধ কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল।
- জাগীৰদাৰী ব্যৱস্থাৰ মূল সংকট আছিল আইন-শৃংখলা বজাই ৰখাত ব্যৰ্থ হোৱা আৰু ৰাজহ সংগ্ৰহ কৰিব নোৱাৰা। সঘনাই জাগীৰ বদলিৰ প্ৰথাৰ ক্ষয়-ক্ষতি আৰু শক্তিশালী জাগীৰদাৰ আৰু মনছবদাৰৰ কোনো প্ৰশাসনিক পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ ফলতো মোগল সাম্ৰাজ্যৰ বিভাজনৰ পথ প্ৰশস্ত হৈ পৰিল।

জ) ঔৰংজেবৰ ডেকান নীতিঃ

ঔৰংজেবৰ ডেকান নীতিয়ে মোগল সাম্ৰাজ্যক মৃত্যুদণ্ড দিছিল। তেওঁৰ ডেকান নীতিৰ ফলত তেওঁলোকৰ কিছুমান শ্ৰেষ্ঠ সৈনিকৰ ধ্বংস হৈছিল আৰু সাম্ৰাজ্যৰ ক্ষমতা আৰু প্ৰতিপত্তিও ক্ষতিগ্ৰস্ত হৈছিল। তেওঁৰ লক্ষ্য আছিল ডেকান ৰাজ্যসমূহক নিজৰ নিয়ন্ত্ৰণলৈ আনি মাৰাঠা ক্ষমতাক চেপি ধৰা। এইদৰে ঔৰংজেবে ১৬৮৬ চনত বিজাপুৰ আৰু ১৬৮৭ চনত গোলকুন্দৰ ছিয়া ৰাজ্য ধ্বংস কৰি মাৰাঠাৰ বিৰুদ্ধে দীৰ্ঘদিনীয়া যুদ্ধ চলাইছিল। মাৰাঠাৰ বিৰুদ্ধে তেওঁৰ দীৰ্ঘদিনীয়া অভিযানে ৰাজ্যৰ আৰ্থিক ব্যৱস্থা নষ্ট কৰি তেওঁৰ প্ৰতিপত্তি ক্ষুণ্ণ কৰি পেলালে। তদুপৰি ৰাজধানীৰ পৰা তেওঁৰ দীৰ্ঘদিনীয়া অনুপস্থিতিয়ে তেওঁৰ চৰকাৰৰ ভেটি দুৰ্বল কৰি পেলালে যিটো মূলতঃ নিবিড় ব্যক্তিগত তত্বাৱধানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আছিল। তেওঁৰ

অনুপস্থিতিৰ সুযোগ লৈ প্ৰাদেশিক ৰাজ্যপালসকলে নিয়মিতভাৱে ৰাজহ প্ৰেৰণ কৰাত ব্যৰ্থ হোৱাৰ বিপৰীতে আন কিছুমানে স্বাধীনতা ঘোষণা কৰে।

ভি এ স্মিথে সঠিকভাৱে উল্লেখ কৰিছে যে ডেকান ঔৰংজেবৰ খ্যাতিৰ লগতে তেওঁৰ শৰীৰৰ কবৰ হৈ পৰিছিল।

ঝ) সাম্ৰাজ্যৰ বিশালতাঃ

ঔৰংজেবৰ সময়ত মোগল সাম্ৰাজ্য ইমানেই বিশাল হৈ পৰিছিল যে পৰিবহণ আৰু যোগাযোগৰ মধ্যযুগীয় পৰিস্থিতিত এটা কেন্দ্ৰৰ পৰা ইয়াক শাসন কৰাটো কাৰ্যতঃ অসম্ভৱ হৈ পৰিছিল। দূৰৈৰ প্ৰদেশবোৰ এটা কেন্দ্ৰীয় বিন্দুৰ পৰা পৰিচালনা কৰাটো কঠিন আছিল। ফলত সোতৰ আৰু অষ্টাদশ শতিকাত ভাৰত ভ্ৰমণ কৰা ইউৰোপীয় ভ্ৰমণকাৰীসকলে সাক্ষ্য দিয়াৰ দৰে তেওঁলোকে অপ্ৰশাসন আৰু অপশাসনৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল। পিছৰ মোগলসকলৰ অধীনত প্ৰদেশসমূহৰ ওপৰত কেন্দ্ৰীয় নিয়ন্ত্ৰণ আৰু অধিক দুৰ্বল হৈ পৰে। ইয়াৰ ফলত বিভাজনৰ শক্তিবোৰ ক্ষিপ্ৰ হৈ পৰিল।

ঞ) স্বাধীন ৰাজ্যৰ উত্থানঃ

পিছৰ মোগলৰ দুৰ্বলতাৰ সুযোগ লৈ বহু অভিলাষী প্ৰাদেশিক ৰাজ্যপালে স্বাধীনতা ঘোষণা কৰিছিল। মহম্মদ শ্বাহৰ ৰাজত্বকালত নিজাম-উল-মুল্কে ডেকানৰ ছয়টা ছুবাৰ স্বতন্ত্ৰ শাসক বুলি ঘোষণা কৰিছিল। সাদাত খানে আৱধত স্বতন্ত্ৰ বংশ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। আলী বৰ্দি খান বংগত স্বাধীন হয়। এই সময়ৰ বহু আগতেই মাৰাঠাসকলে স্বাধীনতা লাভ কৰিছিল। ইয়াৰ পিছত তেওঁলোকে মোগল প্ৰদেশ মালৱা, গুজৰাট আৰু বুণ্ডেলখণ্ডৰ ওপৰত নিজৰ আধিপত্য প্ৰতিষ্ঠা কৰি সমগ্ৰ দেশখনক নিজৰ আধিপত্যৰ অধীনলৈ আনিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

ট) ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ উত্থানঃ

ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ উত্থানে মোগল সাম্ৰাজ্যক আঘাত দিয়ে। সামৰিক কৌশল আৰু যুদ্ধৰ অস্ত্ৰৰ ক্ষেত্ৰত মোগলসকলে সময়ৰ লগত খোজ মিলাব পৰা নাছিল। উন্নত আৰু অত্যাধুনিক অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ, যুদ্ধ আৰু অনুশাসনৰ নতুন ব্যৱস্থাৰ সহায়ত ইংৰাজ ভাৰতৰ সৰ্বোচ্চ শক্তি হৈ পৰিল। মোগলে নিজৰ সাগৰীয় শক্তি শক্তিশালী কৰাৰ কোনো গুৰুত্ব নিদিলে, আনহাতে ব্ৰিটিছ নৌসেনা অতি শক্তিশালী আৰু দক্ষ আছিল। এইদৰে ভাৰতত ব্ৰিটিছ শক্তিৰ উত্থান মোগল সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ অন্যতম গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰণ।

ঠ) শাসক আৰু শাসিতৰ মাজৰ ব্যৱধান:

সমগ্ৰ মোগল যুগত শাসক আৰু শাসিতৰ মাজত নিত্য বাঢ়ি অহা ব্যৱধান আছিল। দুৰ্ভাগ্যজনকভাৱে আকবৰৰ দৰে দুই এজন শাসকক বাদ দি এই ব্যৱধান দূৰ কৰিবলৈ আনৰ কোনো আন্তৰিক আৰু ইতিবাচক পদক্ষেপ লোৱা নহ'ল। ফলস্বৰূপে ৰাজ্যখনৰ স্থিতিশীলতাৰ বাবে ইমানেই প্ৰয়োজনীয় গণ জনসমৰ্থন ক্ৰমান্বয়ে মোগল সাম্ৰাজ্যৰ শেষৰ ফালে নোহোৱা হৈ আহিছিল।

মোগলৰ অৱনতিৰ বাহ্যিক কাৰকসমূহঃ

নাদিৰ শ্বাহ আৰু আহমদ শ্বাহ আব্দালীৰ আগ্ৰাসনে মোগল সাম্ৰাজ্যৰ মেৰুদণ্ড ভাঙি পেলালে। মহম্মদ শ্বাহৰ শাসনকালত ভাৰত আক্ৰমণ কৰা নাদিৰ শ্বাহে সাম্ৰাজ্যৰ ক্ষমতা, ধন-সম্পত্তি আৰু প্ৰতিপত্তিৰ মেৰামতিৰ অভাৱত ক্ষতিগ্ৰস্ত কৰিছিল। ১৭৩৬ চনত তেওঁ পাৰস্যৰ সিংহাসন দখল কৰে আৰু তাৰ পিছত ভাৰতৰ ফালে মনোযোগ দিয়ে। ১৭৩৯ চনত তেওঁ দিল্লীলৈ যাত্ৰা কৰে আৰু পানীপথৰ ওচৰৰ কৰ্ণালত সাম্ৰাজ্যিক সেনাক লগ পোৱাৰ পিছত দিল্লীত প্ৰৱেশ কৰি চহৰখন লুটপাত কৰে। তাৰ পিছত তেওঁ বিশ্ববিখ্যাত ময়ুৰ সিংহাসন আৰু কোহ-ই-নুৰ হীৰাকে ধৰি বিশাল লুটপাত লৈ পাৰস্যলৈ উভতি যায়, এই সকলোবোৰৰ মূল্য প্ৰায় সত্তৰ কোটি টকা। নাদিৰ শ্বাহৰ আগ্ৰাসনে মোগল সাম্ৰাজ্যৰ আভ্যন্তৰীণ দুৰ্বলতা উদঙাই দিলে আৰু ইয়াৰ প্ৰতিপত্তি সম্পূৰ্ণৰূপে ধ্বংস কৰি পেলালে। দৰাচলতে নাদিৰ শ্বাহৰ আগ্ৰাসনে মোগল সাম্ৰাজ্যত মৃত্যুৰ আঘাত দিছিল।

ইয়াৰ পিছত নাদিৰ শ্বাহৰ হত্যাৰ পিছত কাবুলৰ ৰজা হোৱা তেওঁৰ লেফটেনেণ্ট আহমেদ শ্বাহ আব্দালীৰ নেতৃত্বত সাতটা আক্ৰমণ সংঘটিত হয়। ১৭৪৮ চনত আহমদ শ্বাহ আবদলীয়ে পঞ্জাৰ আক্ৰমণ কৰে।১৭৬১ চনত পানীপথৰ তৃতীয় যুদ্ধত মাৰাঠাসকলৰ ওপৰত তীব্ৰ পৰাজয় সাধন কৰে। মাৰাঠাসকলৰ পৰাজয়ৰ সুদূৰপ্ৰসাৰী পৰিণতি আছিল। মাৰাঠাসকলৰ সাম্ৰাজ্যবাদী নীতিয়ে তীব্ৰ বিপৰ্যয় লাভ কৰিছিল। তদুপৰি মাৰাঠাৰ পৰাজয়ে ইংৰাজক বংগত নিজৰ স্থিতি সুদৃঢ় কৰাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সুযোগ দিলে। এই সকলোবোৰ ঘটনাই মোগল সাম্ৰাজ্যৰ সৌভাগ্যত প্ৰভাৱ পেলাইছিল।

নাদিৰ শ্বাহ আৰু আহমদ শ্বাহ আবদালীৰ আগ্ৰাসনে সাম্ৰাজ্যবাদী কোষাগাৰৰ বিশাল সম্পদ নিষ্কাশন কৰাৰ উপৰিও মানৱ জীৱনত যথেষ্ট ক্ষতিসাধন কৰিছিল। ই প্ৰশাসনিক বিশৃংখলতা

আৰু ৰাজনৈতিক দেউলীয়াৰ বানপানীৰ দুৱাৰ মুকলি কৰি দিলে। ইয়াৰ ফলত ভাৰতক ভিতৰৰ পৰা বাহিৰৰ পৰা অহা শক্তিৰ সন্মুখতো দুৰ্বল কৰি তুলিছিল।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

১/ জিজিয়া কোনে পুনৰ জাপি দিলে?

.....

২) কোন বছৰত নাদিৰ শ্বাহে দিল্লী আক্রমণ কৰিছিল?

.....

৩/ শিখৰ নৱম গুৰুৰ নাম লিখা?

.....

৪) পানীপতৰ তৃতীয় যুদ্ধ কেতিয়া হৈছিল?

.....

১৪.৮ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত আপুনি জানিব পাৰিছে যে–

- ৰজাই নিৰপেক্ষ ক্ষমতা লাভ কৰিছিল যদিও মোগল যুগত বিকেন্দ্রীকৃত চৰকাৰৰ ৰূপ আছিল।
- সাম্রাজ্যখনক দক্ষ প্রশাসক আৰু বিষয়াৰ অধীনত কাম কৰা কেইবাটাও স্তৰত বিভক্ত আৰু উপবিভক্ত কৰা হৈছিল।
- জাগিৰদাৰী আৰু মনসাবদাৰী ব্যৱস্থা মোগল প্রশাসনৰ এক অবিচ্ছেদ্য অংগ আছিল আৰু ই অসামৰিক আৰু সামৰিক প্রশাসনৰ ভিত্তি গঠন কৰিছিল।

১৪.৯ অধিক জানিবলৈ

- Roy, Kaushik. (2013). *Military manpower, Armies and Warfare in South Asia*. New York, USA: Taylor and Francis.

- Chandra, Satish. (Reprint 2008). *Medieval India: From Sultanate to the Mughals, Delhi Sultanate (1206-1526) Part one*. New Delhi, India: Har-Anand Publications Pvt. Ltd
- Prasad, Ishwari. (1965). *A Short History of Muslim Rule in India*. Allahabad, India: The Indian Press Ltd. (2nd Edition)
- Richards, John F. (1996). *The Mughal Empire*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Habib, Irfan (2000). *Agrarian system of Mughal India, 1556-1707*. (3rd edition). Bombay, India: Oxford University Press.

১৪.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ঔৰংজেব

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ তেওঁ এখন চুবাৰ অসামৰিক লগতে সামৰিক প্রশাসনৰ দায়িত্বত আছিল।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ তেওঁ বন্দৰসমূহৰ প্রশাসনৰ দায়িত্বত আছিল।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ পঞ্চায়ত

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ নবীৰ বাক্য

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ছিকদাৰ

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ জাতে এজন মনসাবদাৰে ৰক্ষণাবেক্ষণ কৰিবলগীয়া ঘোঁৰা, গাড়ী, হাতী আদিৰ সংখ্যা সূচাইছিল।

৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ : আইন-ই-দহশালা

৯ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ৰাতন জাগীৰ

১৪.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) অতি চুটি প্রশ্ন (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত প্রত্যেকৰে উত্তৰ দিয়ক):

প্রশ্ন ১। দিৱানৰ কাম কি আছিল ?

প্রশ্ন ২। কাজী-উল-কাজাতে কেনেধৰণৰ গোচৰৰ সিদ্ধান্ত লৈছিল ?

প্রশ্ন ৩। মোগল প্রশাসনিক ব্যৱস্থাৰ মূল স্থপতি কোন আছিল ?

প্রশ্ন ৪। ঔৰংজেবৰ অধীনত ডেক্কানত কিমান চুবা আছিল?

(খ) চুটি প্রশ্ন (প্রত্যেকৰে ১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক):

প্রশ্ন ১। কোনো সংহিতাকৃত আইনৰ অভাৱত কেনেকৈ ন্যায় প্রদান কৰা হৈছিল?

প্রশ্ন ২। ৰাজহৰ ৰাজ্যিক অংশ কেনেকৈ নির্ধাৰণ কৰা হৈছিল?

(গ) দীঘলীয়া প্রশ্ন (৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত প্রত্যেকৰে উত্তৰ দিয়ক):

প্রশ্ন ১। মোগলৰ প্রাদেশিক প্রশাসন কেনেদৰে কেন্দ্রীয় প্রশাসনৰ সৈতে মিল আছে দেখুৱাওক।

প্রশ্ন ২। মোগল প্রশাসনৰ উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৩। জাগিৰদাৰী ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

□ □ □ □

অধ্যায়: মাৰাঠাসকলৰ উত্থান আৰু অৱনতি

অধ্যায় গাঁথনি

১৫.১ উদ্দেশ্য

১৫.২ পাতনি

১৫.৩ মাৰাঠাসকলৰ পটভূমি

- শিৱাজী: পটভূমি

১৫.৪ শিৱাজী আৰু তেওঁৰ বিজয়

১৫.৫ শিৱাজীৰ অধীনত প্ৰশাসন

১৫.৬ পেশ্বৱাৰ আৰোহণ

১৫.৭ মাৰাঠাসকলৰ পতনৰ কাৰণ

১৫.৮ মাৰাঠা শাসনৰ তাৎপর্য

১৫.৯ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১৫.১০ অধিক জানিবলৈ

১৫.১১ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১৫.১২ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত আপুনি—

- শিৱাজীৰ অধীনত মাৰাঠাসকলৰ উত্থান সম্পর্কে জানিব পাৰিব,
- মাৰাঠা ৰাজ্যত শিৱাজীৰ সামৰিক কৃতিত্ব আৰু তেওঁৰ প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থা কেনে আছিল সেই বিষয়ে জানিব পাৰিব,
- পেশ্বৱাৰ আধিপত্যৰ সূচনা কৰা পৰিঘটনা, আৰু
- মাৰাঠাসকলৰ পতনৰ কাৰণসমূহ অৱগত হ'ব।

১৫.২ পাতনি

সপ্তদশ শতিকাৰ মধ্যযুগীয় ভাৰতত সাধাৰণতে সমগ্ৰ ভাৰত আৰু বিশেষকৈ ডেকান অঞ্চলত কেইবাখনো আঞ্চলিক ৰাজ্যৰ উত্থান ঘটিছিল। মাৰাঠা ৰাজ্য এনে এখন ৰাজ্য আছিল যিয়ে মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক ইতিহাসত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। দৰাচলতে

মাৰাঠাৰ উত্থানৰ কথা নক'লে মধ্যযুগীয় ভাৰতৰ ইতিহাস, বিশেষকৈ মোগল যুগৰ ইতিহাস অসম্পূৰ্ণ হৈ পৰিব। এই অধ্যায়ত আমি মাৰাঠা শক্তিৰ উত্থান আৰু ভাৰতৰ ইতিহাসলৈ তেওঁলোকৰ অৱদানৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিম।

১৫.৩ মাৰাঠাসকলৰ পটভূমি

বাহমনী ৰাজ্যৰ সময়ৰ পৰাই মাৰাঠাসকলে ডেকানৰ ৰাজনৈতিক কাম-কাজত নিজৰ গুৰুত্ব দেখুৱাইছিল। মাৰাঠী সৈন্যই বাহমনী শাসকৰ অধীনত বৰগীৰ (সহায়ক) হিচাপে কাম কৰিছিল, আনহাতে কিছুমান বিশিষ্ট মাৰাঠা পৰিয়ালে মনসাব বা জাগীৰ হিচাপে কাম কৰিছিল। মাৰাঠা মানবদাৰসকল ৰাজপুতৰ দৰে স্বাধীন শাসক নাছিল; বৰঞ্চ তেওঁলোক সামৰিক দুঃসাহসিক হিচাপেহে বেছিকৈ দেখা দিছিল। বাহমনী ৰাজ্যৰ পতনৰ পাছতো মাৰাঠাসকলে দক্ষিণ ভাৰতত উত্থাপিত হোৱা স্বাধীন মুছলমান ৰাষ্ট্রসমূহৰ সেৱা অব্যাহত ৰাখিছিল। মাৰাঠা প্রধানসকলে ডেকানৰ সকলো আগশাৰীৰ ৰাজ্যতে ক্রমাৎ ক্ষমতা আৰু প্রভাৱ লাভ কৰিছিল। পুনাৰ শ্বাহজী ভনছালেৰ দৰে কিছুমান মাৰাঠী মনছবদাৰে ডেকানত ইমানেই ৰজা নির্মাতা হিচাপে কাম কৰিছিল যে ১৬৩৬ খ্রীষ্টাব্দলৈকে শ্বাহজী ভনছালে অর্ধস্বাধীন ৰাজত্ব গঢ়ি তুলিছিল।

ভাৰতত মাৰাঠা ক্ষমতাৰ উত্থান শিৱাজীৰ ৰাজত্বকালৰ পৰাই আৰম্ভ হৈছিল। কিন্তু এই কথা অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি যে আন কিছুমান কাৰকেও কাম কৰিছিল। মাৰাঠা ক্ষমতাৰ উত্থানৰ আঁৰৰ কাৰকসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল-

প্রথম কথা, বিশাল পাহাৰেৰে আগুৰি থকা মহাৰাষ্ট্রৰ ভৌগোলিক অৱস্থান, মাটিৰ উৎপাদনশীলতাৰ অভাৱ, কম বৰষুণে মাৰাঠাসকলৰ বিলাসীতা কাঢ়ি লৈছিল, বৰঞ্চ তেওঁলোকৰ সাহস আৰু আত্মনির্ভৰশীলতা আৰু গৌৰৱ আৰু মর্যাদাৰ ভাৱৰ দৰে কঠিন গুণ গঢ়ি তোলাত সহায় কৰিছিল।

দ্বিতীয়তে, টুকাৰাম, একনাথ, ৰামদাস, যমন পণ্ডিত আদিৰ দৰে বিশিষ্ট মাৰাঠী ভক্তি সংস্কাৰকসকলে সমগ্র মাৰাঠা ৰাজ্যসমূহত ঈশ্বৰৰ ওপৰত গভীৰ বিশ্বাস আৰু জনসাধাৰণৰ মাজত ধর্মীয় সমতাৰ বার্তা বিয়পাই একতা আৰু ভাতৃত্ববোধৰ সৃষ্টি কৰিছিল।

তৃতীয়তে, মহাৰাষ্ট্রৰ জনসাধাৰণক একত্রিত কৰাত ভাষা-সাহিত্যইয়ো গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। ভক্তি সংস্কাৰকসকলে মাৰাঠী ভাষাত গীত ৰচনা কৰিছিল যাৰ ফলত জনসাধাৰণৰ মাজত একতাৰ মনোভাৱ গঢ় লৈ উঠিছিল আৰু উমৈহতীয়া সাংস্কৃতিক ঐতিহ্যৰ প্রতি গৌৰৱৰ ভাৱ সফলতাৰে তুলি ধৰিছিল।

চতুর্থতে, যুদ্ধৰ গেৰিলা কৌশলৰ জ্ঞান আৰু ইয়াৰ সফল ৰূপায়ণে মাৰাঠাসকলক সদায় বাহিৰৰ মানুহৰ পৰা নিজৰ দেশ ৰক্ষা কৰাত সহায় কৰিছিল। ইফালে ডেক্কানী চুলতানৰ অধীনত জাগীৰদাৰ আৰু মনছাবদাৰ হিচাপে থকা কার্যকালত তেওঁলোকে পর্যাপ্ত সামৰিক জ্ঞান লাভ কৰিছিল।

- **শিৱাজী: পটভূমি -**

শিৱাজীৰ জন্ম হৈছিল ১৬৩০ চনৰ ১৯ ফেব্রুৱাৰীত জুনাৰৰ ওচৰৰ পাহাৰীয়া দুর্গ শিৱনেৰত। তেওঁৰ পিতৃ শ্বাহজী ভনছালে আহমদনগৰৰ নিজাম শ্বাহী শাসক আদিল শ্বাহৰ অধীনত পুনাৰ জাগীৰদাৰ আৰু মাতৃ জিজাবাই। সৰুৰে পৰা তিনিজন ব্যক্তিয়ে শিৱাজীৰ জীৱনত যথেষ্ট প্রভাৱ পেলাইছিল - তেওঁৰ মাতৃ জিজাবাই, তেওঁৰ অভিভাৱক দাদাজী কোণ্ডাদেও আৰু তেওঁৰ আধ্যাত্মিক গুৰু স্বামী ৰাম দাস। ১২ বছৰ বয়সত শিৱাজীয়ে ডেকা দুঃসাহসিক যুৱক-যুৱতীৰে গঠিত সেনাবাহিনী সংগঠিত কৰি ওচৰৰ অঞ্চলবোৰত সামৰিক অভিযান আৰম্ভ কৰিছিল।

১৬৪৭ খ্রীষ্টাব্দত শিৱাজীয়ে পুনাত নিজৰ জাগীৰৰ সম্পূর্ণ দায়িত্ব গ্রহণ কৰে। এই বছৰতে আভ্যন্তৰীণ সংঘর্ষৰ সুযোগ লৈ শিৱাজীয়ে বিজাপুৰৰ কিছু ভূখণ্ড দখল কৰে। ১৬৪৮ চনত বিজাপুৰৰ চুলতানে দেশদ্রোহৰ অভিযোগত পিতৃ শ্বাহজীক গ্রেপ্তাৰ কৰে। কিন্তু ১৬৪৯ চনত শিৱাজীয়ে বাংগালুৰু আৰু কন্দনাৰ দুর্গ চুলতানক গতাই দি পিতৃক মুকলি কৰি দিয়ে।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

১/ শিৱাজীৰ জন্ম ক'ত?

.....

২/ দাদাজী কোণ্ডাদেও কোন আছিল?

.....

৩/ শিৱজীৰ আধ্যাত্মিক গুৰু কোন আছিল?

.....

১৫.৪ শিৱাজী আৰু তেওঁৰ বিজয়

১৬৫৬ খ্ৰীষ্টাব্দত চন্দ্ৰ ৰাও ম'ৰেৰ পৰা জাৱলীৰ ভূখণ্ড দখল কৰি শিৱাজীয়ে বিজয়ৰ প্ৰকৃত ৰাজনৈতিক জীৱন আৰম্ভ কৰিছিল। জাৱলী বিজয় শিৱাজীৰ বাবে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ঘটনা আছিল কাৰণ ই তেওঁক মাৱলাৰ নিৰ্বিবাদ শাসক কৰি তুলিছিল। ইয়াৰ বাহিৰেও তেওঁৰ সেৱাৰ অধীনত হাজাৰ হাজাৰ মাৱলী সৈন্য প্ৰৱেশ কৰিছিল যিয়ে তেওঁৰ সৈন্যবাহিনীক শক্তিশালী কৰি তুলিছিল।

১৬৫৬ চনত মোগলে বিজাপুৰ আক্ৰমণৰ পৰিকল্পনা কৰে। শিৱাজীয়ে নিজৰ চতুৰ কূটনীতি দেখুৱাই প্ৰথমে মোগলৰ লগত আলোচনাত মিলিত হয় যদিও পিছলৈ বিজাপুৰী চুলতানৰ লগত চুক্তি কৰি আহমদনগৰলৈকে অঞ্চলটো লুণ্ঠন কৰি জুনাৰ জয় কৰে। সেই সময়তে যেতিয়া মোগল সাম্ৰাজ্যত উত্তৰাধিকাৰ যুদ্ধ আৰম্ভ হৈছিল, তেতিয়া শিৱাজীয়ে সুযোগ বিচাৰি পৰ্তুগীজক ৰাজহ আদায়ৰ বাবে বাধ্য কৰাইছিল।

শিৱাজীৰ ক্ৰমবৰ্ধমান প্ৰভাৱত বিজাপুৰৰ চুলতানৰ প্ৰতি ভাবুকি আহিছিল আৰু তেওঁ ১৬৫৯ খৃষ্টাব্দত আফজল খানৰ কমাণ্ডত মাৰাঠাসকলৰ বিৰুদ্ধে সামৰিক অভিযান পঠিয়াইছিল। দীৰ্ঘদিনীয়া যুদ্ধৰ অন্তত আফজল খানে শিৱাজীক সভালৈ নিমন্ত্ৰণ কৰি গ্ৰেপ্তাৰ কৰাৰ ষড়যন্ত্ৰ ৰচনা কৰে। কিন্তু ষড়যন্ত্ৰ বিফল হোৱাৰ ফলত আফজল খানৰ মৃত্যু হয়। ইয়াৰ কিছু সময়ৰ পিছতে মাৰাঠা বাহিনীয়ে কলহাপুৰ আক্ৰমণ কৰি পাণহলাৰ দুৰ্গ দখল কৰে।

শিৱাজীৰ কৃতিত্বই তেওঁক ডেক্কানী ৰাজ্যসমূহৰ এক কিংবদন্তি ব্যক্তিত্ব কৰি তুলিছিল আৰু মোগল সম্ৰাট ঔৰংজেব তেওঁৰ সীমান্তৰ ওচৰত মাৰাঠাসকলৰ উত্থানক লৈ অত্যন্ত উদ্বিগ্ন হৈ পৰিছিল। ঔৰংজেবে শয়স্তা খানক ডেকানৰ ৰাজ্যপাল হিচাপে নিযুক্তি দিয়ে। কিন্তু শইস্তা খানৰ পৰাজয়ে ঔৰংজেবক বিচলিত কৰে। তাৰ সুযোগ লৈ শিৱাজীয়ে ১৬৬৪ খ্ৰীষ্টাব্দত চু�ৰাটত আক্ৰমণ চলাই বিপুল পৰিমাণৰ ধন-সম্পত্তি আহৰণ কৰে।

শইস্তা খানৰ বিফলতাৰ পিছত মোগল সম্ৰাট ঔৰংবজেবে মাৰাঠাসকলৰ বিৰুদ্ধে অভিযানৰ বাবে আম্বাৰৰ ৰজা জয় সিংক প্ৰতিনিধি দিয়ে। বিশেষ প্ৰতিৰোধ নকৰাকৈয়ে মোগল বাহিনীয়ে বজৰগড়ৰ দুৰ্গ আক্ৰমণ কৰি ১৬৬৫ খ্ৰীষ্টাব্দত পুৰন্দৰ ঘেৰাও কৰে। জয়সিংহৰ সফলতাৰ বাবে শিৱাজীয়ে ১৬৬৫ খ্ৰীষ্টাব্দত মোগল সম্ৰাট ঔৰংজেবৰ সৈতে শান্তি চুক্তি কৰিবলৈ বাধ্য হয়। পুৰন্দৰ সন্ধিৰ চৰ্ত অনুসৰি শিৱাজীয়ে ২৩টা দুৰ্গ মোগলৰ হাতত অৰ্পণ কৰিছিল আৰু তেওঁ মোগল দৰবাৰলৈ বিপুল পৰিমাণৰ ধন দিব লাগিছিল। ইয়াৰ বাহিৰেও শিৱাজীয়ে নিজৰ পুত্ৰ সম্ভাজীক মোগলৰ ৰাজদৰবাৰলৈ পঠিয়াবলৈ সন্মত হয় আৰু এই কথাত সন্মত হয় যে, প্ৰয়োজন সাপেক্ষে শিৱাজীয়ে শক্তিশালী মোগল বাহিনীক তেওঁলোকৰ অভিযানত সহায় কৰিব।

শিৱাজীয়ে আগ্ৰাৰ মোগল দৰবাৰত উপস্থিত হোৱাৰ লগে লগে মোগল - মাৰাঠা সম্পৰ্কই তিক্ত ৰূপ ধাৰণ কৰিলে। শিৱাজীক ৯ মাহৰ বাবে গৃহবন্দী কৰি ৰখা হৈছিল। অৱশ্যে তাৰ পৰাই তেওঁ কোনোমতে পলায়ন কৰিবলৈ সক্ষম হয়। তেতিয়াৰ পৰা শিৱাজীয়ে নিজৰ ৰাজ্য মজবুত কৰিবলৈ দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞ হৈ পৰিল। উত্তৰ-পশ্চিমত মোগল-আফগান সংঘাতৰ সুযোগ লৈ শিৱাজীয়ে কেইবাটাও মোগল দুৰ্গ দখল কৰে। ১৬৭০ খ্ৰীষ্টাব্দত শিৱাজীয়ে দ্বিতীয়বাৰৰ বাবে চুৰাটৰ দুৰ্গ লুণ্ঠন কৰে আৰু তাৰ পৰা বিশাল লুটপাত সংগ্ৰহ কৰে। পৰৱৰ্তী চাৰি বছৰৰ ভিতৰত শিৱাজীয়ে পুৰন্দৰ, পানহলাকে ধৰি বিভিন্ন দুৰ্গ আৰু বেৰাৰ, কানাৰা, খাণ্ডেশৰ দৰে কেইবাটাও ভূখণ্ড উদ্ধাৰ কৰে।

১৬৭৪ খ্ৰীষ্টাব্দটো মাৰাঠাসকলৰ ইতিহাসৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ মুহূৰ্ত আছিল। কাৰণ শিৱাজীয়ে আনুষ্ঠানিকভাৱে ৰাইঘৰত নিজকে চত্ৰপতি বুলি উপাধি দি মাৰাঠা সিংহাসনত আৰোহণ কৰিছিল। এই অনুষ্ঠানত স্বতন্ত্ৰ হিন্দু ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা ঘোষণা কৰা হয়। শিৱাজীৰ ৰাজ অভিষেক অনুষ্ঠানে তেওঁৰ আত্মবিশ্বাস বহু পৰিমাণে বৃদ্ধি কৰিলে আৰু এতিয়া তেওঁ নিজৰ ৰাজ্য সম্প্ৰসাৰণৰ সিদ্ধান্ত ল'লে। তেওঁ বাগলান, খাণ্ডেশ আৰু কলহাপুৰত অভিযান চলাই য'ত তেওঁ বিপুল পৰিমাণৰ লুটপাত লাভ কৰে। ইয়াৰ পিছত মাৰাঠা সেনাই ভেৰোডা, কলহাপুৰ আৰু গোলকণ্ডা লুণ্ঠন কৰে। ১৬৭৬ খ্ৰীষ্টাব্দত শিৱাজীয়ে বিজাপুৰী কৰ্ণাটকৰ বিৰুদ্ধে পদযাত্ৰা কৰে। ১৬৭৮ খ্ৰীষ্টাব্দত শিৱাজীয়ে পিতৃ জাগীৰৰ অংশ হিচাপে সতি-সন্ততি ব্যাংকোজীৰ পৰা ভূখণ্ডৰ দাবী কৰিছিল। ব্যাংকোজীয়ে অস্বীকাৰ কৰাত শিৱাজীয়ে অৰ্ণি, কোলাৰ, হোস্কোটে, বাংগালুৰু, বালাপুৰ আৰু শ্বিৰা জিলা দখল কৰে। ১৬৮০ খ্ৰীষ্টাব্দত শিৱাজীৰ মৃত্যু হয়।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

৪/ শিৱাজীয়ে কোন বছৰত জাৱলী দখল কৰিছিল?

.....

৫/ ৰজা জয় সিং কোন আছিল?

.....

৬) পুৰন্দৰ সন্ধি কেতিয়া স্বাক্ষৰিত হৈছিল?

.....

১৫.৫ শিৱাজীৰ অধীনত প্ৰশাসন

শিৱাজী কেৱল এজন মহান যোদ্ধা নাছিল, এজন ভাল প্ৰশাসকো আছিল। যদিও শিৱাজীৰ প্ৰশাসন ব্যৱস্থা বহুলাংশে ডেক্কানী ৰাজ্যৰ পৰা ধাৰ কৰা হৈছিল, তথাপিও ই ধৰ্ম আৰু জাতিৰ বৈষম্যমূলক নীতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈ উঠা নাছিল।

ক) কেন্দ্ৰীয় প্ৰশাসন:

তেওঁৰ প্ৰশাসন ব্যৱস্থাত শিৱাজীয়ে চৰকাৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিছিল আৰু তেওঁৰ কথা আছিল আইন। কিন্তু কাৰ্যক্ষেত্ৰত শিৱাজীক প্ৰশাসনত সহায় কৰিছিল আঠজন সদস্যৰ পৰিষদে যিটো 'আস্থা প্ৰধান' নামেৰে জনাজাত আছিল। শিৱাজীৰ 'আস্থা প্ৰধান' পৰিষদত আছিল-

১) পেশ্বৱা বা মুখ্য প্ৰধানঃ শিৱাজীৰ পিছত তেওঁ মাৰাঠাসকলৰ দ্বিতীয় শ্ৰেষ্ঠ নেতা আছিল। তেওঁ সমগ্ৰ প্ৰশাসনৰ তত্বাৱধান আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰিছিল আৰু ৰাজ্যৰ আৰ্থিক কাম-কাজ চোৱাচিতা কৰিছিল।

২) অমত্য বা মজুমদাৰঃ তেওঁ মাৰাঠা ৰাজ্যৰ বিত্তমন্ত্ৰী আছিল আৰু ৰাজ্যৰ আয়-ব্যয়ৰ চোৱা-চিতা কৰিছিল।

৩) ৱাকিয়ানাভিছ বা মন্ত্ৰী: চোৰাংচোৱা, পদ আৰু ঘৰুৱা কাম-কাজৰ দায়িত্ব তেওঁৰ আছিল। তেওঁ ৰজাৰ কাম-কাজৰ লিপি ৰাখিছিল আৰু লগতে ৰজাৰ আদালতৰ কাৰ্য্যবিধিও চোৱাচিতা কৰিছিল।

৪) সুৰুনাভিছ বা চিতনী বা শচীভঃ তেওঁ ৰয়েল সচিবালয় চোৱাচিতা কৰিছিল আৰু ৰয়েল অৰ্ডাৰ আৰু চৰকাৰী যোগাযোগ পৰীক্ষা কৰিছিল।

৫) ডাবীৰ বা সামন্তঃ তেওঁ ৰজাৰ বৈদেশিক সচিব হিচাপে কাম কৰিছিল যিয়ে বৈদেশিক পৰিক্ৰমা আৰু যুদ্ধ আৰু শান্তি সম্পৰ্কীয় বিষয়বোৰ চোৱাচিতা কৰিছিল।

৬) সৰ-ই-নৌবাট বা সেনাপতিঃ তেওঁক মাৰাঠা বাহিনীৰ সেনাপতি হিচাপে নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। তেওঁ সেনাবাহিনীৰ নিযুক্তি, সংগঠন আৰু অনুশাসন চোৱাচিতা কৰিছিল। যুদ্ধৰ সময়ত প্রয়োজনীয় সংখ্যক বাহিনীৰ ব্যৱস্থা কৰাটো তেওঁৰ কর্তব্য আছিল।

৭) পণ্ডিত ৰাও বা দনাধ্যাক্ষঃ তেওঁ আছিল ৰজাৰ প্রধান ধর্ম উপদেষ্টা। তেওঁ মন্দিৰসমূহক ধর্মীয় এনডাউমেণ্ট আৰু সন্ত, পণ্ডিত আৰু শিক্ষানুষ্ঠানসমূহক আর্থিক সাহায্য প্রদান কৰিছিল।

৮) ন্যায়ধীশঃ তেওঁ ন্যায়ৰ দায়িত্বত আছিল যিয়ে ৰাজ্যৰ দেৱানী আৰু সামৰিক গোচৰ চোৱাচিতা কৰিছিল।

খ) প্রাদেশিক প্রশাসন:

প্রশাসনিক দক্ষতাৰ স্বার্থত শিৱাজীয়ে সমগ্র ৰাজ্যখনক চাৰিটা প্রদেশত বিভক্ত কৰি কেন্দ্রীয় চৰকাৰৰ ওচৰত একমাত্র জবাবদিহি হোৱা এজন চুবেদাৰ বা মমলাতদাৰ নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। প্রদেশসমূহক পুনৰ প্রাণ্টৰ সংখ্যাত ভাগ কৰা হ'ল যিবোৰক পৰগনা আৰু টার্ফত উপ-বিভক্ত কৰা হ'ল। পৰগনা আৰু তর্ফৰ প্রশাসনিক কাম-কাজ চোৱাচিতা কৰিবলৈ চুবেদাৰ আৰু হাবিলদাৰক নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। মাৰাঠা প্রশাসনৰ আটাইতকৈ সৰু ভাগটো আছিল গাঁওখন, যাৰ নেতৃত্বত আছিল পেটেল বা গাঁওবুঢ়া; যিজনৰ মূল দায়িত্ব আছিল গাঁওখনৰ ভূমিৰ ৰাজহ সংগ্রহ। পেটেলক সহায় কৰিছিল কুলকার্ণীয়ে, যিয়ে গাঁৱৰ হিচাপ-নিকাচ ৰক্ষণাবেক্ষণ কৰিছিল।

শিৱাজীয়ে মন্ত্রীসকলক জাগীৰ দিয়াৰ ব্যৱস্থা বিলুপ্ত কৰি প্রকাৰৰ পৰিৱর্তে নগদ ধন দিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। চৰকাৰী পদতো বংশগততাৰ ব্যৱস্থাটো তেওঁৰ দ্বাৰা সম্পূর্ণৰূপে বিলুপ্ত কৰা হৈছিল।

গ) সামৰিক প্রশাসন:

শিৱাজী আছিল সামৰিক প্রতিভাশালী। তেওঁ প্রশাসনৰ এক অতি কার্যক্ষম সামৰিক ব্যৱস্থা স্থাপন কৰাটো কোনো আচৰিত কথা নহয়। তেওঁ নিজৰ ৰাজ্যৰ প্রতিৰক্ষা আৰু সম্প্রসাৰণৰ বাবে নিয়মীয়াকৈ থিয় হৈ থকা সেনাবাহিনী ৰখাৰ ব্যৱস্থা প্রৱর্তন কৰে। শিৱাজীৰ সেনাৰ মৌলিক অংশ আছিল পদাতিক আৰু অশ্বাৰোহী বাহিনী। অশ্বাৰোহী বাহিনী দুবিধ আছিল- ৰাজ্যৰ পৰা ঘোঁৰা আৰু অস্ত্র লাভ কৰা বৰগীৰ আৰু নিজৰ সা-সৰঞ্জাম নিজে অনা চিলাহাদাৰ। পদাতিক বাহিনীকো ৰেজিমেণ্ট আৰু ব্রিগেডত ভাগ কৰা হৈছিল। মাৰাঠা

সেনাবাহিনীত নায়ক, হাৱলদাৰ, জুমলদাৰ, হাজৰি আদিয়ে গুৰুত্বপূৰ্ণ পদবী পাইছিল যদিও তেওঁলোক সৰ-ই- নৌবাটৰ নিয়ন্ত্রণত আছিল।

মাৰাঠাসকলৰ সামৰিক সংগঠনত দুৰ্গসমূহে গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। দুৰ্গবোৰত সযতনে সৈন্য নিয়োগ কৰা হৈছিল আৰু বিশ্বাসঘাতকতাৰ পৰা ৰক্ষা পাবলৈ সমান মৰ্যাদাৰ তিনিজন বিষয়া নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। শিৱাজীয়ে এটা শক্তিশালী নৌসেনাও গঢ়ি তুলিছিল যিটো কোলাবাত নিয়োজিত আছিল। নৌসেনাৰ সহায়ত শিৱাজীয়ে মোগলৰ ব্যৱসায়িক জাহাজ লুণ্ঠন কৰি ব্যৱসায়ীসকলৰ পৰা বাণিজ্যিক কৰ সংগ্রহ কৰিছিল।

শিৱাজীয়ে নিজৰ সৈনিকসকলক নগদ ধন পৰিশোধৰ পদ্ধতি প্রৱর্তন কৰিছিল যদিও কেতিয়াবা মুখীয়ালসকলে সাৰঞ্জাম বা ৰাজহ অনুদান লাভ কৰিছিল। সেনাবাহিনীত কঠোৰ অনুশাসন বৰ্তাই ৰখা হৈছিল আৰু কোনো মহিলা বা নৃত্য কৰা ছোৱালীক সৈনিকৰ লগত যাবলৈ দিয়া হোৱা নাছিল।

ঘ) ৰাজহ প্রশাসন:

ৰাজ্যৰ অর্থনৈতিক অৱস্থা সুদৃঢ় কৰিবলৈ শিৱাজীয়ে ৰাজহ প্রশাসনৰ প্রতি যথাযথ মনোযোগ দিছিল। তেওঁৰ ৰাজহ ব্যৱস্থা বেছিভাগেই আহমদনগৰৰ মালিক আম্বাৰৰ দ্বাৰা পৰিচালিত আছিল। মাৰাঠা ৰাজহ নিষ্পত্তি এটা নির্দিষ্ট ব্যৱস্থাৰে মাটি জোখাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কৰা হৈছিল। জোখৰ একক হিচাপে অম্বৰৰ কাঠী ব্যৱস্থা গ্রহণ কৰা হৈছিল। শিৱাজীয়ে কৃষকৰ সৈতে প্রত্যক্ষ সম্পর্ক ৰাখিছিল যাতে তেওঁ কৃষকৰ কল্যাণ চোৱাচিতা কৰিব পাৰে আৰু প্রাকৃতিক দুৰ্যোগৰ সময়ত তেওঁলোকক সহায় কৰিব পাৰে।

ভূমি ৰাজহৰ উপৰিও চৌথ আৰু চৰ্দেশমুখীয়ে মাৰাঠা ৰাজ্যৰ আয় বৃদ্ধিত অৰিহণা যোগাইছিল। মাৰাঠাসকলক দিয়া মাটিৰ ৰাজহৰ এক চতুৰ্থাংশ আছিল চৌথ যাতে মাৰাঠাসকলৰ অভিযানৰ বলি নহয়। মহাৰাষ্ট্রৰ যিবোৰ মাটিৰ ওপৰত মাৰাঠাসকলে বংশগত অধিকাৰ দাবী কৰিছিল কিন্তু যিবোৰ মোগল সাম্রাজ্যৰ অংশ আছিল, সেইবোৰৰ ওপৰত চৰ্দেশমুখী আছিল ১০% (১/১০ ভাগ) অতিৰিক্ত লেভি।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

তলত দিয়া প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক:

৭/ ৰাকিয়া নাভিছ কোন আছিল ?

.....

৮) শিৰাজীৰ দিনত এখন গাঁৱৰ প্ৰশাসনিক মুৰব্বী কোন আছিল ?

.....

৯) শিৰাজীয়ে নিজৰ নৌসেনাৰ ঘাটি ক'ত নিৰ্মাণ কৰিছিল ?

.....

১৫.৬ পেশ্বৰাৰ আৰোহণ

- **শিৰাজীৰ পিছত মাৰাঠা ৰাজ্য**

  ১৬৮০ খ্ৰীষ্টাব্দত শিৰাজীৰ মৃত্যুৰ পিছত সম্ভাজীয়ে সিংহাসন দখল কৰে যদিও তেওঁৰ অক্ষমতা আৰু কূটনৈতিক দক্ষতাৰ অভাৱৰ বাবে তেওঁ প্ৰজাৰ মাজত জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰাত ব্যৰ্থ হয়। ইফালে ১৬৮১ খ্ৰীষ্টাব্দত ঔৰংজেবৰ বিদ্ৰোহী পুত্ৰ ৰাজকুমাৰ আকবৰে মাৰাঠা ৰাজ্যত আশ্ৰয় লৈছিল যাৰ ফলত পুনৰবাৰ মোগল- মাৰাঠা বিবাদ আৰম্ভ হৈছিল। ডেক্কানৰ ওপৰত জয়লাভ কৰাৰ পাছত ঔৰংজেবে মাৰাঠাসকলৰ ফালে মনোযোগ দি ১৬৮৭ খ্ৰীষ্টাব্দত আকস্মিক আক্ৰমণ চলায়। মোগলে সম্ভাজীক বন্দী কৰি পিছত ফাঁচী দিয়ে।

  ১৬৮৯ খ্ৰীষ্টাব্দত শম্ভাজীৰ সতি-সন্ততি ৰাজাৰামক ৰায়ঘৰত মন্ত্ৰী পৰিষদে ৰজা হিচাপে ঘোষণা কৰে। ১৬৮৯ খ্ৰীষ্টাব্দত মোগলে জিংগী দখল কৰি শম্ভাজীৰ পৰিয়ালৰ সকলো সদস্যক তেওঁৰ পুত্ৰ সাহুৰ সৈতে গ্ৰেপ্তাৰ কৰে যি ঔৰংজেবৰ মৃত্যুৰ আগলৈকে বন্দী হৈ থাকে।

  ৰাজাৰমৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ বিধৱা তৰা বাইয়ে তেওঁৰ কেঁচুৱা পুত্ৰ দ্বিতীয় শিৰাজীক সিংহাসনত বহুৱাই ৰিজেণ্ট হয়। তাৰা বাই এগৰাকী দক্ষ শাসক আছিল আৰু তেওঁৰ সক্ষম নিৰ্দেশনাত মাৰাঠা বাহিনীয়ে ১৭০৩ খ্ৰীষ্টাব্দত বেৰাৰক আক্ৰমণ কৰি ১৭০৬ খ্ৰীষ্টাব্দত গুজৰাট জয় কৰে। সেই বছৰতে মাৰাঠাই আহমদনগৰত থকা মোগল শিবিৰটো লুটপাত কৰাৰ লগতে বুঢ়ানপুৰ, চুৰাট আৰু ভৰৌচতো লুণ্ঠন কৰে। কিন্তু পৰিস্থিতি সলনি হ'বলৈ ধৰিলে যেতিয়া সম্ভাজীৰ পুত্ৰ সাহুক মোগল সম্ৰাট বাহাদুৰ

শ্বাহে মুকলি কৰি দিলে। সাহুৰে মাৰাঠা সিংহাসন দাবী কৰিছিল আৰু ইয়াৰ ফলত পালখেদত সাহু আৰু তাৰা বাইৰ মাজত গৃহযুদ্ধ আৰম্ভ হৈছিল। ১৭০৮ খ্ৰীষ্টাব্দত সাহুৰে সতৰাৰ ওপৰত নিজৰ নিয়ন্ত্ৰণ স্থাপন কৰে আৰু তাৰা বাই পুত্ৰ দ্বিতীয় শিৱাজীৰ সৈতে কলহাপুৰলৈ অৱসৰ গ্ৰহণ কৰে।

কঠিন সময়ত সাহুক সহযোগ কৰিছিল এজন নিষ্ঠাবান, নিৰ্ভৰযোগ্য আৰু সক্ষম বিষয়া বালাজী বিশ্বনাথে। গতিকে, সাহুৰ সেৱাৰ পুৰস্কাৰ হিচাপে তেওঁক পেশ্বৱা পদত নিযুক্তি দিয়া হ'ল। যিদৰে পেশ্বৱাসকল মাৰাঠা ৰাজ্যত মুঠতে হৈ পৰিল ঠিক তেনেকৈয়ে সময়ত পেশ্বৱাসকলে মহাৰাষ্ট্ৰত নিজৰ আধিপত্য প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে।

- **পেশ্বৱাৰ আধিপত্যঃ**

  সাহুৰ দিনত সাহুৰ পেশ্বৱা বালাজী বিশ্বনাথৰ নেতৃত্বত মাৰাঠা প্ৰশাসনৰ এক নতুন ব্যৱস্থাৰ বিকাশ ঘটিছিল। এই নতুন পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে মাৰাঠা ইতিহাসত পেশ্বৱাৰ আধিপত্যৰ এটা সময় আৰম্ভ হ'ল। কেইবাটাও কাৰকে পেশ্বৱাসকলক ৰাজ্যৰ সৰ্বোচ্চ কৰ্তৃত্ব হিচাপে উত্থান কৰাত সহায় কৰিছিল।

  প্ৰথমতে, শিৱাজীৰ সময়ৰ পৰা তাৰা বাইলৈকে পেশ্বৱাসকলে নিজকে সক্ষম প্ৰশাসক আৰু সাহসী সৈনিক হিচাপে প্ৰমাণ কৰিলে। পেশ্বৱাই মাৰাঠা শক্তিক শক্তিশালী কৰি শিখৰত উপনীত কৰাইছিল। দ্বিতীয়তে, শিৱজীৰ দুৰ্বল উত্তৰাধিকাৰীসকলে ৰাজ্যত বিশৃংখলতাৰ সৃষ্টি কৰি বিভ্ৰান্তি জন্মাইছিল। কিন্তু পেশ্বৱাসকলে নিজৰ প্ৰজ্ঞা আৰু ত্যাগৰ দ্বাৰা মাৰাঠাসকলৰ মাজত আত্মবিশ্বাস জাগ্ৰত কৰিলে। তৃতীয়তে, উত্তৰাধিকাৰীত্বৰ অবিৰত যুদ্ধত জনসাধাৰণ বিৰক্ত হৈ পৰিছিল আৰু ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰখনত পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰয়োজন আছিল। আস্থা প্ৰধান আৰু ৰজাই তেওঁলোকৰ প্ৰয়োজন পূৰণ কৰিব নোৱাৰিলে। পেশ্বৱাইহে ৰাজ্যৰ ক্ষমতা বৃদ্ধিৰ কাম হাতত লৈছিল। শেষত সাহু আৰু তেওঁৰ মন্ত্ৰীসকলৰ দৰে দুৰ্বল শাসকসকলৰ বাবে সাধাৰণ জনতাৰ দৃষ্টিত মাৰাঠাসকলে নিজৰ গৌৰৱ আৰু প্ৰতিপত্তি হেৰুৱাই পেলালে। ফলস্বৰূপে ৰাজ্যৰ কাম-কাজ পেশ্বৱাৰ হাতলৈ গ'ল।

  বালাজী বিশ্বনাথে মাৰাঠা ৰাজ্যত পেশ্বৱাৰ আধিপত্য আৰম্ভ কৰিছিল। তেওঁ পেশ্বৱাৰ পদত ক্ষমতা আৰু প্ৰতিপত্তি সংযোজন কৰি আন মন্ত্ৰীসকলৰ পদক গ্ৰহণ কৰিলে। মোগল বিষয়াসকলৰ আভ্যন্তৰীণ সংঘাতৰ সম্পূৰ্ণ সুযোগ লৈ বালাজী বিশ্বনাথে ডেক্কানী ৰাজ্যৰ পৰা চৌথ আৰু সৰ্দেশমুখী সফলভাৱে সংগ্ৰহ কৰে। উৎকৃষ্ট কূটনীতিৰ বাবে বালাজী বিশ্বনাথে ডেক্কানৰ ছায়িদ ভাতৃৰ সৈতে এক চুক্তি সম্পাদন কৰে যাৰ দ্বাৰা মোগল সম্ৰাট ফাৰুখছিয়াৰে সাহুক স্বৰাজ্যৰ ৰজা হিচাপে স্বীকৃতি দিয়ে। খাণ্ডেশ,

গোণ্ডৱানা, বেৰাৰ, হায়দৰাবাদ আৰু কর্ণাটকৰ কিছুমান জিলা সাহুক পুনৰ ঘূৰাই দিয়া হয় যাক ডেকানৰ ছয়খন প্রদেশৰ চৌথ আৰু চর্দেশমুখীও নিযুক্তি দিয়া হয়। পৰৱর্তী সময়ত ১৭১৯ খ্রীষ্টাব্দত বালাজী বিশ্বনাথেও ছায়িদ ভাতৃসকলক দিল্লীৰ সিংহাসনৰ পৰা ফাৰৰুখছিয়াৰক উৎখাত কৰাত সহায় কৰিছিল। তেওঁ পেশ্বৱাৰ পদবীকো বংশগত হিচাপে চিমেণ্ট কৰি মাৰাঠা ৰাজ্যৰ বাস্তৱিক শাসক হৈছিল।

বালাজী বিশ্বনাথৰ পিছত তেওঁৰ পুত্র বাজী ৰাও প্রথম, যি এজন মেধাৱী সেনাপতি আছিল আৰু শিৱাজীৰ পিছত গেৰিলা কৌশলৰ সর্বশ্রেষ্ঠ প্রতিফলক বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। তেওঁৰ নেতৃত্বত মাৰাঠা ক্ষমতাই শিখৰত উপনীত হ'ল। ১৭৩১-৩৩ খ্রীষ্টাব্দৰ ভিতৰত প্রথম বাজী ৰাৱে গুজৰাটৰ ভূখণ্ড, বুণ্ডেলখণ্ডৰ কিছু অংশ আৰু জাঞ্জিৰা দখল কৰে। তেওঁ নিজামুল- মুল্ককো পৰাজিত কৰি ১৭৩৭ খ্রীষ্টাব্দত দুৰাই চৰাই সন্ধি সম্পাদন কৰে যাৰ দ্বাৰা প্রথম বাজী ৰাৱে মালৱা আৰু বুণ্ডেলখণ্ড লাভ কৰে। একেদৰে ১৭৩৯ খ্রীষ্টাব্দত পর্তুগীজৰ বিৰুদ্ধে এক বৃহৎ অভিযানত মাৰাথাসকলে ছালচেট আৰু বেছেইন দখল কৰে। তেওঁৰ পেশ্বৱাশ্বিপৰ সময়ত গেকৱাড, হোলকাৰ, সিন্ধিয়া আৰু ভনছলেৰ মাৰাঠা পৰিয়ালৰ উত্থান ঘটিছিল।

১৭৪০ খ্রীষ্টাব্দত প্রথম বাজী ৰাওৰ মৃত্যু হয় আৰু তেওঁৰ পুত্র বালাজী বাজী ৰাও নানা চাহেব নামেৰে বেছি পৰিচিত পেশ্বৱা হয়। ১৭৪৯ খ্রীষ্টাব্দত সাহুৰ মৃত্যু হয় আৰু এতিয়া বালাজী বাজী ৰাও মাৰাঠা প্রশাসনৰ আনুষ্ঠানিক মুৰব্বী হয় আৰু এই সত্যৰ প্রতীক হিচাপে তেওঁ চৰকাৰখন পুনালৈ স্থানান্তৰিত কৰি নিজৰ মুখ্য কার্যালয় কৰি লয়। পিতৃৰ দৰে বালাজী বাজী ৰাওৱেও মাৰাঠা সাম্রাজ্যক সকলো দিশতে সম্প্রসাৰণ কৰিছিল। তেওঁ মালৱা, গুজৰাট আৰু বুণ্ডেলখণ্ডৰ ওপৰত মাৰাঠাৰ নিয়ন্ত্রণ সফলতাৰে সুদৃঢ় কৰি, অর্ছাৰ বুণ্ডেলা প্রধানসকলক পৰাস্ত কৰি ঝান্সীক দখল কৰে। ১৭৪৩ খ্রীষ্টাব্দত তেওঁ বংগৰ আলিবর্দি খানৰ বিৰুদ্ধে অভিযান চলাই উৰিষ্যা দখল কৰে। ১৭৫১ খ্রীষ্টাব্দত মহীশূৰ ৰাজ্য আৰু দক্ষিণৰ আনখন সৰু ৰাজ্যই কৰ দিবলৈ বাধ্য হয়। ইয়াৰ উপৰিও ১৭৫২ খ্রীষ্টাব্দত মাৰাঠাসকলে ইমাদুল-মুলকক ৱাজিৰ হ'বলৈ সহায় কৰিছিল। ইফালে মোগল সম্রাট আহমদ শ্বাহৰ লগত এখন চুক্তি স্বাক্ষৰিত হয় য'ত বালাজী বাজী ৰাৱে চৌথৰ বিনিময়ত মোগল সাম্রাজ্যক আভ্যন্তৰীণ আৰু বাহ্যিক শত্রুৰ পৰা ৰক্ষা কৰিবলৈ সন্মত হয়। ইয়াৰ পিছত মাৰাঠাসকলে পঞ্জাবক নিজৰ নিয়ন্ত্রণলৈ আনিবলৈ আগবাঢ়ি যায় আৰু আফগানিস্তানৰ যোদ্ধা ৰজা আহমদ শ্বাহ আব্দলীৰ এজেণ্টক বহিষ্কাৰ কৰে। অতি সোনকালেই মাৰাঠা আৰু আহমদ শ্বাহ আবদলীৰ মাজত সংঘাত আৰম্ভ হয় যিটো ভাৰতৰ ইতিহাসত পানীপথৰ তৃতীয় যুদ্ধ বুলি জনা

যায়। ১৭৬১ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ১৪ জানুৱাৰীত পানীপাটত দুয়োটা বাহিনী লগ হয় আৰু মাৰাঠা সৈন্য সম্পূৰ্ণৰূপে পৰাস্ত হয়। মাৰাঠাই বিশ্বাস ৰাও, সদাশিৱ ৰাও ভাউ আদি দক্ষ সেনাপতি হেৰুৱাইছিল। বালাজী বাজী ৰাৱে ১৭৬১ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ২৩ জুন তাৰিখে শেষ উশাহ লৈছিল।

বালাজী বাজী ৰাওৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ ১৭ বছৰীয়া পুত্ৰ মাধৱ ৰাৱে পেশ্বৱাৰ পদৰ দায়িত্ব লয় আৰু তেওঁৰ ককাক ৰঘুনাথ ৰাওক তেওঁৰ ৰিজেণ্ট নিযুক্তি দিয়ে। তৃতীয় পানীপট যুদ্ধত মাৰাঠাসকলৰ পৰাজয়ৰ বাবে শত্ৰুৱে পুনৰবাৰ মাৰাঠাসকলৰ ওপৰত প্ৰতিশোধ ল'বলৈ চেষ্টা কৰে। নিপুণ কূটনীতি আৰু সাহসৰ বাবেই মাধৱ ৰাৱে হায়দৰাবাদৰ নিজামক পৰাস্ত কৰি, মহীশূৰৰ হাইদৰ আলীক শ্ৰদ্ধাঞ্জলি জনাবলৈ বাধ্য কৰে। তেওঁ ৰোহেলাসকলক পৰাস্ত কৰি ৰাজপুত ৰাজ্য আৰু জাট প্ৰধানসকলক বশ কৰি উত্তৰ ভাৰতত মাৰাঠাসকলৰ ক্ষমতা সুদৃঢ় কৰাত সফল হয়। ১৭৭১ খ্ৰীষ্টাব্দত সম্ৰাট শ্বাহ আলমক পুনৰ দিল্লীত নিযুক্তি দি মাৰাঠাসকলে মোগল দৰবাৰত যথেষ্ট প্ৰভাৱ পেলাবলৈ আৰম্ভ কৰে। ১৭৭২ খ্ৰীষ্টাব্দত মাধৱ ৰাৱে শেষ নিশ্বাস লয়। তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছত পেশ্বাজাহাজৰ ক্ষমতা হেৰুৱাই পেলালে। আৰু মাৰাঠা মুখীয়ালৰ মাজত ক্ষমতাৰ সংগ্ৰাম চলি থাকিল।

ইফালে মাৰাঠা মুখীয়ালসকলে উত্তৰত অৰ্ধস্বাধীন ৰাজ্য খোদিত কৰিছিল। বৰোদাৰ গেকৱাদ, নাগপুৰৰ ভনছলে, ইন্দোৰৰ হোলকাৰ আৰু গ্বালিয়ৰৰ সিন্ধিয়া আটাইতকৈ বিশিষ্ট আছিল। অন্যহাতে পুনাত মাধৱ ৰাওৰ কনিষ্ঠ ভাতৃ নাৰায়ণ ৰাও পেশ্বৱাৰ পদত অধিষ্ঠিত হয়। অতি সোনকালেই তেওঁক ককাকে হত্যা কৰিলে। ১৭৭৪ খ্ৰীষ্টাব্দত নাৰায়ণ ৰাওৰ পুত্ৰ মাধব ৰাও নাৰায়ণক নতুন পেশ্বৱা হিচাপে ঘোষণা কৰা হয় আৰু নানা ফডনবী তেওঁৰ ৰিজেণ্ট হয়। ইয়াৰ মাজতে নাৰায়ণ ৰাওৰ হত্যাকাৰী ৰঘুনাথ ৰাৱে ইংৰাজৰ ওচৰত আশ্ৰয় লয়। সেয়েহে মাৰাঠাসকলৰ ইতিহাসৰ এক নতুন অধ্যায় আৰম্ভ হ'ল কাৰণ তেওঁলোকে ব্ৰিটিছৰ সৈতে দীৰ্ঘদিনীয়া যুদ্ধ আৰম্ভ কৰিলে। যি তিনিখন এংলো-মাৰাথা যুদ্ধ হৈছিল, সেইখন অঞ্চলত ব্ৰিটিছে নিজৰ দুৰ্গ স্থাপনৰ চেষ্টা কৰাৰ সময়তে মাৰাঠাসকলে হেৰুৱা গৌৰৱ ঘূৰাই পোৱাৰ প্ৰয়াস আছিল।

১৫.৭ মাৰাঠাসকলৰ পতনৰ কাৰণ

মাৰাঠাসকলে বিভিন্ন মুছলমান শক্তিতকৈ শ্ৰেষ্ঠ বুলি প্ৰমাণিত হ'লেও বস্তুগত সম্পদ, সামৰিক সংগঠন, কূটনীতি আৰু নেতৃত্বৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁলোক ব্ৰিটিছতকৈ হীন আছিল। আচলতে

তেওঁলোকৰ পতনৰ কাৰণবোৰ অন্তর্নিহিত আৰু পৰিস্থিতিগত দুয়োটাই আছিল। তেওঁলোকৰ পতনৰ কাৰণসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- প্ৰথমতে, মাৰাঠা মুখীয়ালসকলৰ মাজত পাৰস্পৰিক বিভাজন, ক্ষুদ্ৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা আৰু সম্পূৰ্ণ ঐক্যৰ অভাৱৰ ফলত তেওঁলোকে ব্ৰিটিছ সেনাৰ বিৰুদ্ধে ঐক্যবদ্ধভাৱে থিয় দিব নোৱাৰিলে। ইংৰাজ বিষয়াসকলে মাৰাঠাসকলৰ অমিলতাৰ সুযোগ লৈ পৰিস্থিতিক নিজৰ স্বাৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰি মাৰাঠা ক্ষমতা নষ্ট কৰি পেলালে।
- দ্বিতীয়তে, সক্ষম নেতৃত্বৰ অভাৱ মাৰাঠাসকলৰ অস্তিত্বৰ বাবে মাৰাত্মক বুলি প্ৰমাণিত হ'ল। পানীপথৰ তৃতীয় যুদ্ধৰ পিছত মাৰাঠাসকলে সবল নেতৃত্বৰ অভাৱত ক্ষতিগ্ৰস্ত হৈছিল। এনে পৰিস্থিতিত তেওঁলোকে ব্ৰিটিছৰ আক্ৰমণৰ সন্মুখীন হ'বলৈ নিজকে সংগঠিত কৰিব নোৱাৰিলে।
- তৃতীয়তে, মাৰাঠাসকলৰ নীতিত দূৰদৰ্শনৰ অভাৱ, সমসাময়িক শক্তিসমূহৰ পৰা সমর্থন লাভ কৰাত ব্যর্থ হ'ল।
- চতুর্থতে, প্ৰশাসনিক অপব্যৱস্থাপনা আছিল মাৰাঠাসকলৰ পতনৰ আন এক কাৰণ। তেওঁলোকৰ প্ৰশাসনিক বিশৃংখলতাৰ বাবে বিপদৰ সময়ত তেওঁলোকে জনসাধাৰণৰ সমর্থন লাভ কৰিব নোৱাৰিলে আৰু প্ৰশাসনিক যন্ত্ৰৰ সহায়ও লাভ কৰিব নোৱাৰিলে।
- জাতিবাদ আছিল মাৰাঠাসকলৰ পতনৰ আন এক কাৰণ। দ্বিতীয় বাজী ৰাৱে ধর্মীয় গুণৰ বাবে চাকৰি বিতৰণ আৰু পৃষ্ঠপোষকতাৰ বিষয়ত ব্ৰাহ্মণসকলক অনুকূল কৰিছিল। ইয়াৰ ফলত মাৰাঠাসকলৰ মাজত ক্ষোভৰ সৃষ্টি হয় আৰু শক্তিশালী জাতি হিচাপে তেওঁলোকৰ শক্তি দুর্বল হৈ পৰে।
- আনটো কাৰক আছিল মাৰাঠাসকলে নিজৰ অর্থনৈতিক আৰু আর্থিক অৱস্থা সুদৃঢ় কৰাত ব্যর্থ হোৱা। এইদৰে এফালে প্ৰজাৰ সহানুভূতি আৰু সদিচ্ছা হেৰুৱালে আৰু আনফালে ধনৰ অভাৱত তেওঁলোকে নিজৰ সেনাবাহিনী বজাই ৰাখিব পৰা নাছিল আৰু ৰাজ্য প্ৰশাসন সুকলমে চলাব পৰা নাছিল।
- দুর্বল চোৱাংচোৱা ব্যৱস্থাই মাৰাঠাসকলক ইয়াৰ পতনৰ দিশে লৈ গ'ল। অনুশাসন আৰু নির্দেশনাৰ অভাৱত সেনাবাহিনী পৰাস্ত হোৱাৰ বিপৰীতে অদক্ষ চোৱাংচোৱা ব্যৱস্থাই মাৰাঠাসকলক আচৰিত ধৰণৰ ব্ৰিটিছৰ আক্ৰমণৰ সন্মুখীন কৰাইছিল। দুর্বল চোৱাংচোৱা ব্যৱস্থাৰ বাবে শত্ৰুৰ সামৰিক কার্য্যৰ বিষয়ে অজ্ঞাতে ধৰা পৰিল মাৰাঠাসকল। এনে পৰিস্থিতিত তেওঁলোকৰ পৰাজয় আৰু পতন অনিবার্য আছিল।

- ইতিহাসবিদসকলে বিশ্বাস কৰা আনটো কাৰণ আছিল মাৰাঠাসকলে যুগ যুগ ধৰি চলি অহা গেৰিলা যুদ্ধৰ কৌশল এৰি দিয়া।

১৫.৮ মাৰাঠা শাসনৰ তাৎপর্য

আঞ্চলিক ভাৰতীয় শক্তিসমূহৰ ভিতৰত মাৰাঠাসকলে ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক ইতিহাসত এক গুৰুত্বপূর্ণ স্থান দখল কৰিছিল। ডেকানত শিৱাজীৰ সফল নেতৃত্বত মাৰাঠাসকল অজেয় ৰাজনৈতিক শক্তি হিচাপে উত্থান ঘটিছিল। ভাৰতৰ বিভিন্ন শক্তিৰ ভিতৰত যিসকলে শক্তিশালী মোগল আৰু ইংৰাজৰ বিৰুদ্ধে থিয় দিছিল সেইসকলৰ ভিতৰত মাৰাঠাসকলো আছিল। মোগল সাম্ৰাজ্যৰ ধ্বংসাৱশেষৰ ওপৰত নিজৰ আধিপত্য গঢ়াৰ শেষ প্রয়াস কৰা লোকসকলেই আছিল। প্রায় দুই শতিকা ধৰি ভাৰতত ৰাজনৈতিক আধিপত্যৰ বাবে মোগল আৰু ইংৰাজ উভয়ে মাৰাঠাৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰিছিল। শিৱাজীৰ নেতৃত্বত মাৰাঠাসকলে ডেকানত মুছলমানৰ আধিপত্যৰ দাঁতত স্বতন্ত্র হিন্দু ৰাজ্য প্রতিষ্ঠা কৰে। তেওঁলোকে কেৱল জীয়াই থকাই নহয়, ডেক্কানী ৰাজ্যসমূহৰ ৰাজনৈতিক কাম-কাজতো আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল আৰু পিছলৈ পেশ্বৱাৰ ডমেইনৰ অধীনত উত্তৰ ভাৰতক প্রায় নিজৰ নিয়ন্ত্রণলৈ আনিছিল।

মাৰাঠাসকলৰ উত্থানৰ লগে লগে ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক ক্ষেত্রখনত পুনৰ হিন্দুত্ব আৰু ব্রাহ্মণ্যবাদৰ উন্মেষ ঘটিল। তেওঁলোকৰ ঐক্য আৰু দেশৰ প্রতি থকা প্রেমে তেওঁলোকক ভাৰতৰ আগশাৰীৰ ৰাজনৈতিক শক্তি হিচাপে গঢ়ি তোলাত প্রচণ্ড সহায় কৰিছিল। মাৰাঠাসকলে জীৱনৰ প্রতিটো ক্ষেত্রতে সামাজিক সমতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। শিৱাজী আৰু পিছলৈ পেশ্বৱাসকলে মাৰাঠা সেনাবাহিনীত অতি চলন্ত আৰু কৃষক পশুপালকৰ দল নিয়োগ কৰিছিল। মাৰাঠা শাসনে আধুনিক যুদ্ধ কৌশলত গেৰিলা যুদ্ধক আহিলা হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰাটোও আমাক দেখুৱাইছিল। শিৱাজী আৰু মাৰাঠা প্রধানসকলে এই গেৰিলা কৌশল ব্যাপকভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। দৰাচলতে এই বিখ্যাত কৌশল ব্যৱহাৰ কৰি শিৱাজীয়ে আফজল খান আৰু শইস্তা খানৰ ওপৰত জয়লাভ কৰিছিল। এইদৰে ভাৰতীয় ইতিহাসত মাৰাঠা শাসনৰ তাৎপর্য ভেঙুচালি কৰিব নোৱাৰি।

১৫.৯ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত আপুনি জানিব পাৰিছে–

- ডেকানত মাৰাঠাসকলে এক শক্তিশালী শক্তি হিচাপে আত্মপ্রকাশৰ কাৰণ হোৱা বিভিন্ন কাৰক,

- মাৰাঠা ৰাজ্য গঢ়াত শিৱাজীৰ অৱদান,
- প্ৰশাসন সুচাৰুৰূপে চলাৰ বাবে শিৱাজীৰ বিভিন্ন ব্যৱস্থা,
- ভাৰতৰ সকলো ঠাইতে মাৰাঠা ৰাজ্য সম্প্ৰসাৰণৰ বাবে পেশ্বৱাসকলৰ অৱদান, আৰু...
- যিবোৰ কাৰণত মাৰাঠা ক্ষমতাৰ বিভাজন ঘটিছিল।

১৫.১০ অধিক জানিবলৈ

- Mehta, J.L. (2006). Advanced Study in the History of Medieval India, Vol-II: Mughal Empire (1526-1707). New Delhi, India: Sterling Publishers Pvt. Ltd.
- Chandra, Satish. (2015). History of Medieval India (800- 1700). Hyderabad, India: Orient BlackSwan Pvt. Ltd.
- Raychoudhary, S.C. (2011). History of Medieval India (From 1000-1707 AD). Delhi, India: Surjeet Publication.
- Chandra, Bipan. (2015). History of Modern India. Hyderabad, India:Orient BlackSwan Pvt. Ltd.
- Spear, Percival. (1985). The Oxford History of Modern India (1740-1975). New Delhi, India: Oxford University Press.
- Rao, K.S. Kameswar. (2011) Main Currents in Indian History- Ancient, Medieval and Modern. Jaipur, India: Rawat Publication.

REFERENCES

English Books:

1. Chandra, Bipan. (2015). History of Modern India: Hyderabad, India: Orient BlackSwan Pvt. Ltd.
2. Chandra, Satish. (2008). Medieval India: From Sultanate to the Mughals, Delhi Sultanate (1206-1526) Part One: New Delhi, India: Har-Anand Publications Pvt. Ltd.

3. Chattopadhyaya, D.P. (2011). Economic History of Medieval India, 1200-1500 (History of Science, Philosophy and Culture in Indain Civilization,Vol III, Part 1) : Delhi, India: Pearson Longman

4. Gribble, J.D.E. (1990). History of the Deccan, Vol. I: New Delhi, India: Mittal Publications

5. Habib, Irfan (2000). Agrarian System of Mughal India, 1556-1707: Bombay, India: Oxford University Press

6. Mahajan, V.D. (2007). History of Medieval India: New Delhi, India: S. Chand & Company Limited

7. Maiti, Provatansu and Kumar Saha, Prabhat (2000). Medieval India (1206 AD-1707 AD): Calcutta, India: Sreedhar Publishers

8. Majumdar, RC, RayChaudhuri, H.C. and Datta, K. (2007). An advanced History of India: Delhi, India: MacMillan

9. Majumdar, R.C. (1990). The Delhi Sultanate: Bombay, India: Bharatiya Vidya Bhawan

10. Mehta, J.L. (2006). Advanced Study in the History of Medieval India, Vol. II: Mughal Empire 1526-1707): New Delhi, India: Sterling Publishers Pvt. Ltd.

11. Prasad, Ishwari (1965). A Short History of Muslim Rule in India: Allahabad, India: The Indian Press

12. Prasad, Ishwari (1940). History of Medieval India: New Delhi, India: The Indian Press

13. Rao, KS Kameswar (2011). Main Currents in Indian History- Ancient, Medieval and Modern: Jaipur, India: Rawat Publication

14. RayChoudhary, S.C. (2011). History of Medieval India (From 1000-1707 AD): Delhi, India: Surjeet Publication

15. Richards, John F. (1996). The Mughal Empire: Cambridge, UK: Cambridge University Press

16. Roy, Kaushik (2013). Military Manpower, Armies and Warfare in South Asia: New York, USA: Taylor and Francis

17. Salma Ahmed, Farooqui. (2011). A Comprehensive History of Medieval India: From the Twelfth to the Mid Eighteenth Century: Delhi, India: Dorling Kindersley (India) Pvt. Ltd.

18. Sastri, K.A. Nilakanta. (2014). The illustrated History of South India: From PreHistoric Times to the Fall of Vijayanagar: New Delhi, India: Oxford University Press

19. Singh, Vipul. (2009). Interpreting Medieval India Vol. I: Early Medieval Delhi Sultanate and Regions (circa 750-1550): New Delhi, India: MacMillan

20. Spear, Percival. (1985). The Oxford History of Modern India (1740-1975): New Delhi, India: Oxford University Press

21. Vivekananda, Jayashree. (2011). Interrogating International Relation's: India's strategic Practice and the Return of History: New Delhi, India: Routledge

Online Sources:

Bayazid Ansari and his Raushaniya Movement (2016, January 7). Retrieved fromm https://pakpatpourri.wordpress.com/2012/12/23/bayazid-ansari-his-raushaniya-movemnt-in-the-af-pak-regions-16th-17th-century/

১৫.১১ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

প্রশ্ন নং ১ ৰ উত্তৰ: জুনাৰৰ ওচৰৰ শিৱনেৰৰ দুর্গ।

প্রশ্ন নং ২ৰ উত্তৰ: শিৱাজীৰ দাদা

প্রশ্ন নং ৩ৰ উত্তৰঃ স্বামী ৰাম দাস।

প্রশ্ন নং ৪ ৰ উত্তৰ: ১৬৫৬ খ্রীষ্টাব্দ।

প্রশ্ন নং ৫ৰ উত্তৰঃ মোগল সম্রাট ঔৰংজেবৰ এজন মহান সেনাপতি।

প্রশ্ন নং ৬ৰ উত্তৰ : ১৬৬৫ খ্রীষ্টাব্দৰ ২৪ জুন।

প্রশ্ন নং ৭ৰ উত্তৰ : শিৱাজীৰ অধীনত চোৱাংচোৱা, পদ আৰু ঘৰুৱা মন্ত্রী।

প্রশ্ন নং ৮ৰ উত্তৰ : পেটেল।

প্রশ্ন নং ৯ ৰ উত্তৰ : কোলাবা

১৫.১২ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) অতি চুটি প্রশ্ন (৫০ শব্দৰ ভিতৰত প্রত্যেকৰে উত্তৰ দিয়ক):

প্রশ্ন ১। ডেক্কানী চুলতানসকলৰ বাবে মাৰাঠা সৈন্য কিয় গুৰুত্বপূর্ণ আছিল?

প্রশ্ন ২। শিৱাজীৰ আৰম্ভণিৰ কেৰিয়াৰত প্রভাৱ পেলোৱা লোকসকলৰ নাম লিখা?

প্রশ্ন ৩। 'আস্থা প্রধান' বুলিলে কি বুজোৱা হৈছে?

প্রশ্ন ৪। নানা ফাডনাভিছ কোন আছিল?

(খ) চুটি প্রশ্ন (প্রত্যেকৰে ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক):

প্রশ্ন ১। চুটি টোকা লিখা-

ক) মোগল- মাৰাঠা সংঘাত।

খ) মাৰাঠাসকলৰ ভূমি ৰাজহ।

গ) বালাজী বিশ্বনাথ।

ঘ) দ্বিতীয় বাজী ৰাও।

প্রশ্ন ২। তাৰা বাই কোন আছিল?

প্রশ্ন ৩। পুৰন্দৰ সন্ধিৰ চর্ত কি আছিল?

(খ) দীঘলীয়া প্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত প্রত্যেকৰে উত্তৰ দিয়ক):

প্রশ্ন ১। মাৰাঠাৰ উত্থানৰ মূল কাৰণসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা?

প্রশ্ন ২। শিৱাজীৰ অধীনত প্রশাসন বিশ্লেষণ কৰা।

প্রশ্ন ৩। মাৰাঠা ৰাজ্যৰ সম্প্রসাৰণৰ বাবে পেশ্বৱাসকলৰ অৱদানৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।

প্রশ্ন ৪। মাৰাঠাসকলৰ পতনৰ বাবে আগশাৰীৰ কাৰকসমূহ বিশ্লেষণ কৰা?

□ □ □ □